

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний економічний університет

*До 50-річчя Тернопільського національного
економічного університету*

СТАЛИЙ РОЗВИТОК АГРАРНО-ІНДУСТРІАЛЬНОГО РЕГІОНУ: ПЕРЕДУМОВИ, ЗАГРОЗИ І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЯГНЕННЯ

Монографія

За редакцією

*А. І. Крисоватого, доктора економічних наук, професора,
заслуженого діяча науки і техніки України*

О. М. Десятнюк, доктора економічних наук, професора

Тернопіль
ТНЕУ
2016

УДК 332.122:338.43
ББК 65.049(4укр.)
С 76

Рецензенти:

І. С. Благун – д. е. н., професор, заслужений діяч науки і техніки України, декан економічного факультету Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника;

Л. Б. Заставецька – д. геогр. н., доцент кафедри географії та методики її навчання Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка;

О. В. Панухник – д. е. н., професор, завідувач кафедри економіки та фінансів Тернопільського національного технічного університету ім. Івана Пулюя.

*Рекомендовано до друку вченою радою
Тернопільського національного економічного університету
(протокол № 2 від 28 вересня 2015 р.).*

С76 Сталий розвиток аграрно-індустріального регіону: передумови, загрози і перспективи досягнення / за ред. д. е. н., професора А. І. Крисоватого та д. е. н., професора О. М. Десятнюк. – Тернопіль : ТНЕУ, 2016. – 440 с.

ISBN 978-966-654-414-1

У монографії окреслені сучасний стан, загрози та перспективи соціально-економічного розвитку регіону, проведено оцінку наявного стратегічного потенціалу, еколого-ресурсних, соціально-демографічних, економічних та інноваційно-інвестиційних детермінант і передумов переходу на рейки сталого розвитку. Визначені головні напрямки розвитку продуктивних сил регіону та напрямки удосконалення територіальної структури господарства в контексті практичної реалізації принципів сталого розвитку.

Для науковців, викладачів вищих навчальних закладів, студентів економічних спеціальностей. Книга буде корисна також економістам-практикам, менеджерам, суб'єктам підприємництва, усім, хто прагне поглибити свої знання з економічної теорії та практики.

УДК 332.122:338.43
ББК 65.049(4укр.)

ISBN 978-966-654-414-1

© А. І. Крисоватий, О. М. Десятнюк
© ТНЕУ, 2016

ЗМІСТ

Вступ	5
1. Теоретично-методичні основи сталого розвитку регіону	9
1.1. Сталий розвиток у контексті суспільно-економічних проблем	9
1.2. Природо-ресурсні основи сталого розвитку регіону.....	24
1.3. Стратегічні орієнтири соціальної складової сталого розвитку	40
1.4. Роль інвестицій в забезпеченні сталого розвитку	49
2. Еколого-ресурсні основи сталого розвитку	
Тернопільської області	53
2.1. Природно-ресурсна складова сталого розвитку регіону.....	53
2.1.1. Структура природно-ресурсного потенціалу	
Тернопільської області	53
2.1.2. Агрокліматичні ресурси території області	55
2.1.3. Водоресурсна складова сталого розвитку регіону.....	58
2.1.4. Лісові та біологічні ресурси Тернопільської області.....	70
2.1.5. Мінеральні ресурси Тернопільської області і проблеми	
їх раціонального використання.....	73
2.2. Актуальні проблеми охорони навколишнього природного	
середовища Тернопільської області	80
3. Соціально-демографічні передумови сталого розвитку	
Тернопільської області	99
3.1. Сучасний стан та головні тенденції демографічного	
розвитку регіону.....	99
3.2. Ринок праці аграрно-промислового регіону та механізм	
його регулювання в умовах кризової економіки	115
3.3. Самозайнятість населення Тернопільської області	136
3.4. Трудові міграції населення Тернопільської області	
в умовах посилення євроінтеграційних процесів	144
3.5. Рівень життя та умови життєдіяльності населення	
Тернопільської області	156
4. Продуктивність трудової діяльності населення	
в контексті завдань сучасної регіональної	
соціально-економічної політики	173
4.1. Резерви зростання продуктивності праці на підприємствах	
Тернопільської області	173
4.2. Пріоритетні напрямки удосконалення соціально-трудових	
відносин зайнятості в Тернопільській області	188
4.3. Формування та напрями реалізації регіональної політики	
соціального захисту населення.....	204

5. Економічний потенціал і територіальна організація соціальної сфери Тернопільської області.....	221
5.1. Господарський комплекс Тернопільської області: особливості структури і трансформація в ринкових умовах	221
5.2. Сучасний рівень розвитку і територіальна організація галузей промисловості Тернопільської області	237
5.3. Сільське господарство Тернопільської області: рівень розвитку, структурна трансформація та глобальні виклики	248
5.4. Транспортний комплекс регіону в умовах затяжної економічної кризи	274
5.5. Сучасний рівень розвитку та територіальна організація соціальної сфери Тернопілля	284
5.6. Модернізація туристичного та рекреаційного потенціалу Тернопільської області в контексті реалізації політики охорони природної і культурної спадщини	304
5.7. Здоров'я населення регіону: тенденції та ризики	311
5.8. Основні напрями модернізації системи підготовки кадрів для потреб регіональної економіки	330
5.9. Зовнішньоекономічна діяльність Тернопільської області: сучасний стан, проблеми та напрями її активізації	338
6. Напрямки реалізації принципів сталого розвитку регіону	359
6.1. Пріоритетні напрямки розвитку продуктивних сил депресивного регіону.....	359
6.2. Стратегічні орієнтири соціально-демографічного розвитку Тернопільщини.....	367
6.3. Трансформація структури зайнятості населення Тернопільської області в контексті подолання наслідків економічної кризи	373
6.4. Удосконалення територіальної структури господарства регіону як запорука реалізації принципів сталого розвитку	384
6.5. Інноваційні та інвестиційні детермінанти сталого розвитку економіки Тернопільської області	408
Висновки.....	417
Список використаної літератури.....	421

ВСТУП

Швидка змінність ринкових умов господарювання, недосконалість і нестабільність законодавчої бази, інфляційні процеси та криза неплатежів вимагають новітнього гнучкого підходу до формування і розвитку економічної стратегії держави. Домінуючим вектором ринкової трансформації економіки України справедливо визнано створення умов для становлення і розвитку національного підприємства, насамперед малого та середнього бізнесу. Власне такий бізнес відіграє важливу роль у процесі формування ринкової конкуренції, забезпеченні зайнятості населення, заповнює ті ринкові «ніші», які є неефективними для великих підприємств.

Особлива роль малого і середнього бізнесу при переході до ринкової економіки виявляється в стимулюванні структурної перебудови економіки, формуванні нового соціального прошарку підприємців-власників як соціальної бази ринкової трансформації економіки, які забезпечують стабільність суспільства загалом.

Оскільки, підприємництво найкращим чином виявляє людську суть, допомагає прояву людини як особистості, воно є важливим видом пошукової, творчої, ризикової і соціальної діяльності, і в більшості країн з ринковою економікою вважається одним із найпрестижніших. Підприємництву характерний індивідуальний характер і високий ступінь стимулювання працівників, що в свою чергу сприяє ефективній реалізації їхнього потенціалу. Організуючи самостійну підприємницьку діяльність, людина зростає професійно та інтелектуально. Власне це є реальним позитивним результатом для всього суспільства. Історично доведено, що розвиток економіки та інших сфер буття напряму залежить від прояву членами суспільства власної господарської ініціативи.

В умовах прискорення інституціональних перетворень в економіці України, де базовими є радикальні зміни у відносинах власності, формування приватного сектора з критичною масою, яка

надавала б йому сили реального конкурента на ринку, проблема становлення і розвитку національного підприємництва набуває неабиякого значення. При цьому передусім актуалізується питання вибору сфери підприємницької діяльності, яка дозволить найуспішніше реалізувати свої можливості. Для вибору будь-якої сфери бізнесу – виробничої, комерційної, фінансової, посередницької тощо, насамперед необхідно мати інформацію про їхню інвестиційну привабливість у конкретному регіоні. Відтак, найгостріше в умовах сучасної глобальної економічної кризи постає проблема дослідження реального стану і загроз розвитку регіонів України.

Відповідь на окреслене питання є надзвичайно важливою для розвитку як теорії економіки так і модернізації ринкових відносин загалом. Кожен громадянин має володіти відповідною теоретичною базою для прийняття рішень щодо вибору сфери підприємницької діяльності. Значною мірою допомогти цьому має пропонується монографія.

Подальший розвиток економіки України та її регіонів важко уявити без докорінного переосмислення всієї сукупності взаємин суспільства і природи, вироблення соціально та екологічно орієнтованих пріоритетів господарювання, невпинного зростання рівня гуманітарного розвитку. Декларовані розуміння й бачення національних перспектив, гармонійно поєднуючись з цілями і завданнями світового розвитку, вимагають у якнайкоротші терміни переходу нашої країни на рейки сталого розвитку.

Україна, маючи потужний потенціал розвитку стикнулася з надзвичайно складними суспільно-політичними викликами, які погіршили економічну ситуацію. Такий стан речей вимагає швидкого реагування, коректних оцінювань стартових умов для подолання кризи, урахування можливих внутрішніх викликів та зовнішніх загроз гармонійному розвитку, виробленні чітких цілей, шляхів і засобів їх досягнення.

Все згадане надзвичайно актуальне для кожного з регіонів України, передусім тих, які традиційно є промислово слабо розвинутими, аграрно-індустріальними. Зважаючи на це, було зроблене комплексне дослідження передумов, загроз та можливостей

практичної імплементації принципів та інструментів досягнення сталого розвитку Тернопільської області.

У результаті проведеного дослідження реалізовано наступне:

- досліджено концептуальні засади сталого розвитку регіонів, обґрунтовано необхідність зміни пріоритетності складових в досягненні сталого розвитку на основі комплексного урахування природно-екологічних, соціально-економічних, інноваційних та інвестиційних чинників;

- вивчені еколого-ресурсні, соціально-демографічні, виробничі передумови сталого розвитку Тернопільської області;

- досліджено стан і структуру економічного і соціального потенціалів регіону, їх територіальну організацію;

- вивчено особливості структури і обґрунтовані напрямки трансформації промисловості Тернопільської області, ідентифіковані особливості розвитку, напрямки структурної перебудови сільського господарства;

- проведено оцінювання рівнів і перспектив розвитку транспортно-туристичного комплексу регіону, соціальної сфери, розкрито питання модернізації туристичного та рекреаційного потенціалу;

- проведено оцінки рівня здоров'я населення регіону в контексті суспільно-економічного розвитку регіону, намічені напрями модернізації системи підготовки кадрів для потреб регіональної економіки;

- проведено оцінку експортного потенціалу регіону, проаналізовано зовнішньоекономічну діяльність суб'єктів господарювання Тернопільської області, окреслено проблеми і визначено напрямки та шляхи її активізації;

- розроблені та обґрунтовані напрямки реалізації принципів сталого розвитку регіону в контексті розвитку продуктивних сил депресивного регіону, намічені стратегічні орієнтири соціально-демографічного розвитку Тернопільщини, намічено шляхи подальшої трансформації структури зайнятості населення задля подолання наслідків економічної кризи;

- обґрунтовані напрямки удосконалення територіальної структури господарства регіону, визначені інноваційні та інвестиційні детермінанти сталого розвитку економіки Тернопільської області.

У підготовці монографії до друку взяли участь професор Є. П. Качан (розділ 6, §6.1, §6.4), Г. П. Баб'як (розділ 3, §3.1, розділ 6, §6.2), Н. М. Бакуліна (розділ 5, §5.8), О. Грабовецька (розділ 3, §3.3), О. П. Дяків (розділ 6, §6.3), Л. П. Запорожан (розділ 5, §5.4, §5.5), І. Д. Ілляш (розділ 5, §5.1, 5.2, розділ 6, §6.4), А. С. Коцур (розділ 4, §4.3), А. Б. Кошіль (розділ 5, §5.6), О. А. Легкий (розділ 5, §5.9), О. Б. Марцінковська (розділ 5, §5.9), С. А. Надвиничний (розділ 5, §5.3), В. М. Островерхов (розділ 3, §3.2), С. А. Прохоровська (розділ 4, §4.2), З. М. Пушкар (розділ 5, §5.3), Н. М. Слівінська (розділ 4, §4.1), Д. В. Ткач (розділ 5, §5.1, 5.2, розділ 6, §6.4), В. В. Файфура (розділ 1, §1.1, §1.2, §1.3, §1.4, розділ 2, §2.1, §2.2), О. Є. Цісецький (розділ 6, §6.5), Я. Ю. Штокало (розділ 3, §3.5), Д. Г. Шушпанов (розділ 5, §5.7, розділ 6, §6.2), П. Г. Шушпанов (розділ 3, §3.4).

Авторський колектив висловлює щирі подяки д. е. н., проф. І. С. Благуни, д. г. н., доц. Л. Б. Заставецькій, д. е. н., проф. О. П. Панухник за цінні наукові зауваження, Б. І. Мельничуку за літературне редагування, О. М. Лиско за технічну підтримку в оформленні матеріалів до друку та Міжнародному фонду соціальної адаптації за фінансову підтримку.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ

1.1. Сталий розвиток у контексті суспільно-економічних проблем

Ідеї сталого розвитку як основи подальшого розвитку людства і запоруки збереження всієї людської цивілізації не виникли на порожньому місці. Вони формувалися протягом довгого тернистого шляху, який нерідко межував з утопічними чи волюнтаристськими поглядами на взаємини людини і природи. Цей шлях був ознаменований то повним компромісом із силами природи як на зорі антропоери, то божевільним бажанням людини протиставити їм себе, не чекати милостині від доквілля, а брати все необхідне. Довелося зробити надто багато помилкових кроків, щоб усвідомити хибність такого розвитку, зрозуміти, що детермінанти технічного розвитку є врештірешт неминуче згубними.

Нині виникла нагальна потреба переходу від техногенного типу розвитку до інших моделей. Якщо високорозвинуті країни це успішно реалізують, то для України ця проблема й надалі залишатиметься актуальною. Дематеріалізація та екологізація виробництва, збереження навколишнього природного середовища, розв'язання соціальних проблем у контексті переходу до постіндустріальної фази розвитку суспільства видаються єдино правильними й обґрунтованими імперативами.

У цілому ж нині можна говорити про те, що відбулася, насамперед, екологізація нашого мислення. Різний рівень його визначав ті чи інші концептуальні засади взаємин людини і природи. Свого

часу технічну домінанту розвитку обґрунтовували ідеями екологічної утопії (екотопії), проте вона більше нагадує капітуляцію, зумовлену неспроможністю щось кардинально змінити у функціонуванні системи природа–населення–господарство. Ідеї просто технічного пристосування до природи чи збереження природного розмаїття можуть ефективно слугувати аргументами за розширення сфери заповідання природи, але не можуть бути основою екологічно орієнтованого розвитку.

Варто зауважити, що ідеї екотопії через заклики «повернення до природи, відмови від складних технологій та відмови від науково-технічного прогресу» вульгарно проявляються в ідеях біоцентризму, де природа мало не обожнюють, розуміють як окремих складних організмів з відповідними правами, вимогами і т. ін. З цим не мають нічого спільного спроби сучасників провадити органічне землеробство, застосовувати технології на основі природних процесів тощо.

Вульгарність біоцентризму вилилась у формування двох частково доповнюючих і ворогуючих систем поглядів – антропоцентризму та екоцентризму. За першої людину протиставляють природі, вважаючи, що перша є володарем другої і провадить тільки таку діяльність, яка, на її погляд, є доцільною та вигідною. Друга ставить у центрі екологічного світогляду функціонування складної антропоєкосистеми, яка охоплює взаємно пов'язані між собою елементи живої і неживої природи, людей, господарство, культуру, в якій стан кожного елемента прямо залежить від стану іншого. Діяльність людини має бути підпорядкована законам природи і в цьому екологічному імперативі простежується весь прогрес цивілізації.

Найзначущим досягненням у розумінні взаємин людини та природи стали дослідження і трактування біосфери як глобальної екосистеми Землі, де відбуваються системні взаємини живої та неживої матерії.

Видатний український учений В. І. Вернадський (1863–1945 рр.) виявив основу існування будь-яких екосистем – кругообіг речовин та енергії, поставив людину з її господарською діяльністю

у ряд інших геологічних факторів. Ці уявлення стали фундаментом сучасної глобальної екологічної концепції розвитку людства.

Та найяскравішим витвором наукової діяльності Володимира Вернадського виявилось вчення про специфічну оболонку – «ноосферу» – триєдину сферу людської діяльності, яка охоплює географічну оболонку, біосферу і техносферу. Вся сучасна філософсько-екологічна методологія збереження життя на Планеті базується загалом на прийнятті чи критиці ідеї «ноосфери». Остання є сферою гармонізації взаємин суспільного буття і природи, а поступальний шлях від техносфери до ноосфери – запорука цього. Але для практичної імплементації цих поглядів людство повинно бути економічно та інформаційно єдиним, навчитися вирішувати суспільні й політичні конфлікти, розв'язувати глобальні проблеми [192, с. 20–21].

Таким чином, саме наукові погляди на «ноосферу» як гармонійний, збалансований розвиток системи «природа–господарство–населення» послужили генератором уявлень про «сталий або стійкий» розвиток.

Концепцію сталого розвитку (Sustainable Development) запропонувала у 1987 р. Всесвітня комісія з охорони навколишнього середовища і розвитку ООН у роботі «Наше спільне майбутнє», що стала відомішою під назвою «**Доповідь Брундтланд**». У ній було доведено вплив людського розвитку, особливо зменшення бідності та перерозподілу багатства, на формування стратегій збереження довкілля. Також було наголошено на необхідності визнання пріоритету екологічних обмежень економічного зростання.

Висловлені думки надалі стали основою формулювання принципу «стійкого розвитку» в Декларації з навколишнього середовища і розвитку, яку прийняла Конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (3–14 липня 1992 р.). Там він вперше набув економічного змісту і вилився в обґрунтування допустимих меж розвитку економіки, нешкідливих для довкілля. В розумінні авторів згаданої Декларації стійкий розвиток забезпечує потреби сучасного покоління без втрат можливостей для нащадків у майбутньому забезпечувати власні потреби.

Це розвиток, зазначив М. Доробноход [46], що не завдає незворотних змін природі та не створює загрози для скільки завгодно тривалого існування людини як біологічного виду.

Аналіз головних положень концепції сталого розвитку дає підстави виділяти чотири основних принципи сталого розвитку:

✓ сталий розвиток глобальний і не обмежується національними межами та регіональними вимірами;

✓ сталий розвиток комплексний, а предметні глобальні проблеми (екологічна, соціальна, економічна, продовольча, енергетична, демографічна тощо) є елементами єдиної кризи цивілізації;

✓ сталий розвиток креативний і потребує негайного переосмислення традиційних уявлень стосовно розв'язання проблем людини;

✓ сталий розвиток динамічний та відкритий для уточнення і конкретизації обраних шляхів розвитку людства.

Із екологічного погляду сталий розвиток має низку унікальних характеристик:

- здатності екосистем до постійного відтворення досягають за умови, коли коефіцієнт експлуатації відновних природних ресурсів не перевищує коефіцієнта їх регенерації;

- збереження еколого-ресурсного потенціалу розвитку для майбутніх поколінь, чого досягають використанням невідновних ресурсів у обсягах, що можуть бути фізично і функціонально замінені створенням регенеративних ресурсів чи підвищенням їх продуктивності;

- футуристична спрямованість, коли використання природних ресурсів буде справедливим стосовно прийдешніх поколінь;

- екологічна відповідність, за якої обсяги емісії поллютантів не перевищують екологічної ємності довкілля.

Подальший розвиток таких уявлень спричинив прийняття Конференцією програмного документа «Порядок денний на XXI століття» як основи розв'язання еколого-економічних проблем людства у XXI столітті. Основні позиції цієї програми:

✓ реалізація соціально-демографічної політики щодо стримування та обмеження природного приросту населення;

- ✓ зростання частки високотехнологічних виробництв;
- ✓ повна відмова від ресурсо- та енергомістких технологій;
- ✓ структурна трансформація економіки на користь безвідходних, екологічно чистих і безпечних виробництв;
- ✓ раціональне природокористування й максимальне збереження природних ресурсів і навколишнього середовища;
- ✓ відмова від концепції «споживацького» суспільства;
- ✓ гарантування екологічної безпеки розвитку суспільства;
- ✓ розвиток міжнародного співробітництва у сфері охорони довкілля [192, с. 18].

Отже, з економічного погляду, сталий розвиток бачимо як тривалий процес гармонізації продуктивних сил, гарантованого задоволення необхідних потреб усіх членів суспільства, збереження й поетапного відтворення цілісності навколишнього природного середовища, створення можливостей для рівноваги між його потенціалом і вимогами людей усіх поколінь [34, с. 6]. Ідея сталого розвитку адресована водночас тим поколінням, які населяють планету нині, так і всім наступним. Рівність усіх поколінь, дотримання прав кожного, оптимальне використання потенціалу нинішніх та нових генерацій людей, збалансованість суспільного, економічного й екологічного розвитку на тлі можливостей природи давати все необхідне, визначають розвиток без шкоди ресурсам Землі в цілому, країнам і конкретним регіонам зокрема. Але такий розвиток не означає обмеження інтересів нинішніх поколінь заради тільки майбутнього [143, с. 477].

Останнім часом до сталого розвитку як основоположних заasad розвитку людства висловлюють багато зауважень, проте, на нашу думку, вони дещо спекулятивні [96, с. 14], а в багатьох випадках неможливість такого розвитку обґрунтовується неоднозначним трактуванням і перекладом терміна *sustainable development* (збалансований, правильний, рівномірний, стійкий тощо).

Немало, правда, й відвертих противників ідеї сталого розвитку з погляду можливого погіршення соціального становища у світі, а відтак і загострення економічних, продовольчих, політичних та військових проблем. З одного боку, нульове зростання економік,

неотехнооптимізм на фоні загальної екологізації та енвайронметалізації економік провідних країн логічно призведуть до мінімізації потреб у природних ресурсах. Набутки багатих на фоні економічного колапсу в країнах-експортерах сировини навряд чи можна буде розцінювати як вінець екологічного розвою. Тут головне – не допустити аби сталий розвиток став огидною формою виживання «золотого мільярда населення планети Земля».

На нашу думку, зміст сталого розвитку слід розуміти як систему взаємних постійних і безперервних процесів:

- ✓ екологічного розвитку особистості;
- ✓ якісних трансформацій природокористування;
- ✓ опори на інноваційний технічний розвиток;
- ✓ екологічної спрямованості всіх інвестиційних проєктів;
- ✓ екологізації права та інституціональних відносин.

Концепція сталого розвитку має замінити нині існуючі, хоча запровадження її постулатів породжує величезний конфлікт інтересів. І насамперед – це конфлікт, що визріває на рівні виробництва та споживання матеріальних благ. Так, автори монографії «Сталий розвиток: світоглядна ідеологія майбутнього» [160, с. 106] виділяють характерні для нинішнього суспільства типи господарювання: фінансовий, технологічний і екологічний.

Перший тип детермінований фінансовими чинниками, характерний інтенсивною експлуатацією ресурсів; для нього екологічні чинники є не чим іншим як суттєвими перешкодами у задоволенні всезростаючих бажань, котрі людина виражає шляхом покупок. Проте, як показала недавня фінансова криза, нагромадження грошової маси може призвести до непоправних негативних процесів і явищ.

Із банального нагромадження грошей до нагромадження товарної маси продукції впливає технологічний тип господарювання. Орієнтований він, на відміну від попереднього типу, на задоволення не бажань, а нагальних традиційних потреб. У цілому цей тип для нас найзрозуміліший з погляду як на процеси виробництва, так і на їх технологічні наслідки для довкілля. Він руйнує гомеостаз та змінює кругообіг речовин у природі, формує відповідне середовище нашого існування.

Джерелом екологічних умов у структурі життєвих потреб людини та умовою біологічного життя є природа. Але біосфера Землі вже не спроможна витримувати нинішній антропогенний тиск, а технологічний тип розвитку економіки безконечно опиратиметься на випробуваний практикою і необмеженим бажанням нагромадження прибутку фундамент. Його основні блоки свого часу сформулювали провідні економісти Світового Банку [201].

Враховуючи слушність їх поглядів, ми констатуємо, що сучасний рівень технологічного освоєння природи вже загрожує для неї і ставить під сумнів можливість збереження екологічної рівноваги в дедалі більшій кількості регіонів Світу. І причини тут полягають у суті сучасних технологічних підходів до взаємин людини та природи:

✓ресурсна орієнтованість економічного зростання полягає в необхідності все більшого та більшого вилучення обсягів сировини з навколишнього середовища, обробці їх в економічній системі і подальшому поверненні промислових, побутових та інших відходів;

✓потік «природна сировина–процес–відходи» стає загрозою екологічному гомеостазові планети Земля;

✓як глобальна екосистема, так і її елементи – великі регіональні екосистеми – не спроможні відновлюватися;

✓світова економіка перевищила глобальну екологічну ємність, а стосовно регіональних та локальних економік, то ці процеси часто відбулися давно, а в багатьох випадках і безповоротно;

✓відтак, подальше нагромадження потоків «природна сировина–процес–відходи» задля прискорення економічного зростання руйнує властивості біосфери до самовідновлення;

✓нагромадження обсягів потоків «природна сировина–процес–відходи» в арифметичній прогресії нищить асиміляційні можливості середовища у геометричній прогресії;

✓довкілля потребує якнайшвидше припинити або обмежити до нуля економічне зростання лише на технологічній основі;

✓потрібен пошук якісно нового типу зростання.

Отож, саме в нетрях технологічного розвитку зародились ідеї відповідності технологічній основі людства вимогам навколишнього середовища, які переросли в думки про екологічне суспільство.

Нині ми говоримо про екологічний тип господарювання. Хоч авторський колектив [160, с. 106] наголошує на певній його декларативності, екологічно модифікований розвиток економіки розглянутий, на нашу думку, як єдино можливий шлях розв'язання проблем довкілля шляхом:

- ✓ забезпечення природоохоронної діяльності необхідними фінансовими ресурсами;
- ✓ управління технічним прогресом;
- ✓ заміною обмежених природних ресурсів грошіми і технологіями;
- ✓ дематеріалізацією виробництва;
- ✓ усуненням бідності та інших соціальних негараздів, які, по суті, і є головним підґрунтям забруднення навколишнього середовища.

Стратегія економічного розвитку має ґрунтуватися на засадах екологічної і соціальної допустимості антропогенного впливу на навколишнє середовище, а це висуває перед економічною наукою завдання широкомасштабної екологізації буття. Теоретичною основою останньої є екологічна наука, досягнення і система уявлень якої цілеспрямовано проникають у всі сфери економічного та соціального життя. Це не просто досягнутий рівень і оптимізація використання природи, а процеси неухильного й послідовного впровадження технологічних та управлінських рішень задля підвищення ефективності природокористування, оптимізація екосередовищ та збереження локальних, регіональних і глобальних середовищевірних функцій природи.

Трактуючи вузько, ми розуміємо під екологізацією мінімізацію впливу антропогенного процесу на довкілля за рахунок використання мало- і безвідходних технологій, практикування екологічно сумісної виробничої поведінки, адаптації виробничої сфери до екологічних вимог навколишнього середовища.

Адаптація господарських структур до екологічних вимог не може бути просто пасивною. Екологізація має забезпечувати гармонійний розвиток економіки й довкілля, оскільки він пов'язаний із задоволенням динамічних в об'ємному, просторовому і часовому планах суспільних потреб. З іншого боку, вона перспективно

спрямована і проводитися з урахуванням не лише відносно сучасного стану природного середовища, а й прогнозних змін.

Отже, екологізацію треба розуміти у превентивній формі: ефективна природоохоронна політика має бути складовою соціально-економічних перетворень, а заходи з охорони довкілля повинні органічно вплітатися в екологічний режим господарювання [23, с. 78].

Відтак, ми розуміємо під екологізацією комплекс послідовних у часі та просторі, обґрунтованих на природно-, соціально- і економіко-екологічних рівнях заходів, спрямованих на забезпечення екологічного розвитку суспільства, що базується на допустимих, з погляду екологічної ємності, обсягах обміну речовин у системі «природа–населення–господарство».

Досягнення цього неможливе без з'ясування їх місця в структурі проблем соціально-економічного розвитку. Екологізація починається з моменту усвідомлення завдань, які згодом перетворюються на проблему. З цього моменту суспільство може прийняти її до дії як процес, і в такому випадку екологізацію можна розглянути як складову частину соціально-економічного розвитку. Проте вона має певні особливості, які обмежують її у часовому і просторовому вимірах. По-перше, вона є значно «молодшою», що пов'язано з існуванням відправної точки. По-друге, вона характеризується ареальним типом, з різним рівнем сформованості об'єктивних передумов розв'язання еколого-економічних проблем.

Людство за свою історію пройшло чимало етапів – від повної залежності від сил природи до повного їх ігнорування. Вперше природа почала відчувати тиск при переході людини від збиральництва до рільництва та формування аграрного типу господарювання. Він посилювався в міру більшої експлуатації викопної сировини, розвитку міст, застосування новітніх індустріальних знарядь праці аж до переходу до аграрно-індустріального та індустріального суспільства. У період найвищої фази розвитку останнього ми почали вголос заявляти про проблеми довкілля, оптимізації середовища свого життя, повороту в бік природи.

Суспільство стійкого розвитку змістовно відрізняється від індустріального. Останнє ґрунтується на системі цінностей, що охоплюють:

- ✓ спрямованість на економічну ефективність діяльності та отримання прибутку за будь-яку ціну;
- ✓ орієнтацію тільки на раціональну поведінку;
- ✓ ігнорування екологічного потенціалу природного середовища;
- ✓ пріоритет економічного зростання і нарощування обсягів виробництва матеріальних благ;
- ✓ застосування індустріальних способів виробництва;
- ✓ концентрацію виробництва і населення, урбанізацію;
- ✓ підпорядкованість природи економічному розвитку;
- ✓ ставлення чиїхось економічних особистих інтересів вище захисту довкілля.

Справді, індустріальне суспільство розвинених країн дало своєму населенню дуже високий рівень матеріального добробуту та якості послуг. І незважаючи на те, що відбулося це за масштабної експлуатації природних ресурсів та деградації природного середовища, саме це суспільство нагромадило значні фінансові, інвестиційні, технічні й наукові ресурси для виживання людини як біологічного виду в майбутньому. Це суспільство стало лише етапом до нової ери життєдіяльності, в якому пануватимуть дещо інші цінності.

Відтак рівень суспільства на відповідність і готовність його розвиватися на основі засад сталого розвитку необхідно вміти оцінювати чи ідентифікувати. І робити це потрібно на основі чіткої системи показників, що відіграють роль ідентифікаторів рівня сталості.

Одну з найстрункіших систем ідентифікації сталого розвитку запропонувала Комісія ООН зі сталого розвитку, яку ми подаємо у таблиці 1.1. Усі індикатори розбиті на індикатори соціального, економічного, екологічного та інституціонального характерів, що відображають цільову спрямованість дій (рушій), поточний стан і заходи стосовно досягнення таких цілей (реагування).

Таблиця 1.1

Система показників для ідентифікації сталого розвитку*

Розділ Порядку денного 21	Індикатори-рушійна сила	Індикатори поточного стану	Індикатори реагування
1	2	3	4
Соціальні індикатори			
Боротьба з бідністю	1. Темп зростання зайнятості (%) 2. Співвідношення середніх зарплат жінок та чоловіків	15. Абсолютно бідне населення (%) 16. Співвідношення доходів найбагатших і найбідніших	
Демографічна динаміка	3. Темп зростання населення (%) 4. Темпи міграції населення (осіб/рік)	17. Густина населення (осіб/км ²)	29. Зростання народжуваності
Сприяння освіті, підготовці кадрів та інформаційному розвиткові гро- мадян	5. Темп зростання населен- ня шкільного віку 6. Приріст кількості учнів початкової школи (%) 7. Приріст кількості учнів середніх шкіл (%)	18. Частка грамотних серед дорослих (%) 19. Частка населення з освітою на рівні 5 класів (%) 20. Середня кількість років навчання у школі	30. Частка ВВП на освіту (%) 31. Кількість дівчаток на 100 хлопчиків у середній школі 32. Кількість жінок на 100 чоловіків серед працюючих
Захист здоров'я населення	8. Частка населення без належного доступу до чистої питної води (%) 9. Частка населення, що проживає в помешканнях без систем каналізації (%) 10. Частка населен- ня, яке зазнає впливу шкідливих для здоров'я забруднювачів повітря (%)	21. Дитяча смертність на 1000 народжених живими 22. Очікувана середня тривалість життя при народженні 23. Материнська смертність при поло- гах на 1000 породіль	33. Частка ВВП на охорону здоров'я (%) 34. Частка населення, охоплена первинною медичною допомогою (%) 35. Частка населення, імунізованого проти основних заразних хвороб (%)
	11. Частка населення без належного рівня харчу- вання(%)		36. Кількість жінок фертильного віку, які мають доступ до консультацій з пи- тань планування сім'ї 37. Частка національних витрат на охорону здоров'я, яку витрачаю- ть на місцеве медичне обслуговування

Продовження табл. 1.1

1	2	3	4
Сприяння сталому розвитку населених пунктів	12. Темп зростання міських поселень (%) 13. Використання моторного палива на одну особу (літрів) 14. Кількість мегаполісів з населенням 10 та більше мільйонів осіб	24. Частка міського населення (%) 25. Площа й населення маргінальних поселень (м ² / кількість) 26. Збитки та кількість постраждалих і загиблих від природних катастроф 27. Загальна площа житла на одну особу (м ²) 28. Співвідношення оплати житла й доходу	38. Витрати на будівництво низькооплачуваного житла 39. Витрати на підтримку громадського транспорту 40. Інфраструктурні витрати на одну особу 41. Обсяг кредитів на будівництво житла
Економічні індикатори			
Економічний розвиток	42. Темп зростання ВВП на душу населення (%) 43. Експорт товарів та послуг 44. Імпорт товарів і послуг	47. ВВП на душу населення 48. Скоригований на екологічні збитки національний продукт на душу населення 49. Внесок виробничої діяльності у ВВП (%) 50. Експортна частка ВВП (%)	56. Частка інвестицій у ВВП 57. Учась в регіональних торгових угодах (так/ні)
Зміна характеру споживання	45. Зменшення запасів мінеральних ресурсів (у % від затверджених запасів) 46. Щорічне споживання енергії на душу населення		
Фінансові ресурсні механізми	59. Частка продажу ресурсів у ВВП (%)	60. Зовнішня допомога розвитку (у % від ВВП) 61. Борги (у % від ВВП) 62. Обслуговування боргу (в % від боргу)	63. Частка ВВП на захист навколишнього середовища 64. Екологічні податки і субсидії, у % від державного доходу 65. Розмір додаткового фінансування на сталий розвиток після 1992 р. 66. Програма інтегрованих еколого-економічних рахунків (так/ні) 67. Погашення заборгованості

Продовження табл. 1.1

1	2	3	4
Екологічні індикатори			
Водні ресурси			
Захист запасів та якості прісної води	68. Щорічне вилучення підземних та поверхневих вод у % від доступних обсягів 69. Споживання води на душу населення	74. Запаси підземних вод (м ³) 75. Концентрація фекальних Солі-форм у джерелах прісної води (число на 100 мл) 76. Показники біохімічного й хімічного споживання кисню за водними джерелами	80. Обробка стічних вод (% обслуговуваного населення всього і за видами обробки)
Захист океанів, морів та берегових зон	70. Ловля морських організмів (т) 71. Приріст населення в берегових зонах (%) 72. Викиди нафти у прибережні зони (т) 73. Накопичення сполук азоту та фосфору в прибережних водах (т)	77. Відхилення запасів морських організмів від рівня, який забезпечує стале відтворення (%) 78. Відношення його до реальних запасів 79. Індекс розвитку морських водоростей	81. Участь в угодах щодо морів (так/ні)
Земельні ресурси			
Інтегрований підхід до планування і використання земельних ресурсів	82. Використовувані землі (км ²)	90. Еродовані землі (км ²)	94. Реформування земельної політики (так/ні)
Управління вразливими екосистемами, боротьба з опустелюванням і посухами	83. Споживання деревини на опалення на особу (м ³) 84. Чисельність домашньої худоби на км ² у посушливих зонах 85. Населення в посушливих зонах, яке живе нижче рівня бідності (%)	91. Землі, піддані опустелюванню (км ²) 92. Частота посух	95. Затрати на відтворення екосистем

Продовження табл. 1.1

1	2	3	4
Сприяння сталому розвитку сільського господарства та місцевому розвитку	86. Використання пестицидів (т/км ²) 87. Використання добрив (т/км ²) 88. Кількість орних земель (га) на душу населення 89. Зрошувані землі (%)	93. Кількість земель, підданих засоленню і заболочуванню (км ²)	96. Затрати на підтримку сільського господарства та дослідження у цій сфері 97. Площа відновлених земель (км ²)
Інші природні ресурси			
Боротьба з втратою лісового покриву	98. Темп втрати лісового покриву (км ² за рік) 99. Річне виробництво кругляка (м ³)	100. Запаси деревини (м ³) 101. Площа лісів (км ²) 102. Споживання деревини, у % від споживання енергії	104. Темпи відновлення лісів (км ² за рік) 105. Часка лісів під охороною
Збереження біологічного розмаїття		103. Кількість видів, які перебувають у загрозливому стані або зникли	106. Площа заповідних територій, у % від загальної
Атмосфера			
Захист атмосфери	107. Викиди CO ₂ (т) 108. Викиди оксидів сірки й азоту (т) 109. Споживання озоноруйнівних речовин (т)	110. Концентрація SO ₂ , CO, оксидів азоту, озону й завислих часток в атмосфері міст	111. Витрати на зменшення забруднення атмосфери 112. Скорочення викидів CO ₂ , оксидів сірки й азоту (у % за рік)
Відходи			
Управління відходами	113. Обсяги виробничих та муніципальних відходів (т за рік) 114. Обсяги небезпечних відходів (т) 115. Імпорт та експорт небезпечних відходів (т)	116. Обсяги відходів (т) на душу населення 117. Площі забруднених небезпечними відходами земель (км ²)	118. Витрати на збирання й обробку відходів 119. Частка утилізованих відходів, % 120. Утилізація муніципальних відходів (т на душу населення)
			121. Темп зменшення відходів на одиницю ВВП (т/рік) 122. Витрати на перероблення небезпечних відходів

Продовження табл. 1.1

1	2	3	4
Організаційні індекси			
Структура прийняття рішень		123. Затвердження методів оцінювання екологічних збитків (так/ні) 124. Наявність програм національної статистики з навколишнього середовища та прийняття індикаторів сталого розвитку (так/ні) 125. Наявність національної стратегії сталого розвитку (так/ні) 126. Наявність Національної ради зі сталого розвитку (так/ні) 127. Кількість телефонів на 100 жителів 128. Представництво корінних народностей у Національній раді зі стійкого розвитку (так/ні) 129. Наявність інформаційних баз стосовно національних традицій (так/ні) 130. Представництво основних груп суспільства в Національній раді зі стійкого розвитку (так/ні) 131. Представництво етнічних меншин у Національній раді зі стійкого розвитку (так/ні) 132. Ратифікація міжнародних угод стосовно сталого розвитку (число)	

*[173]

Постіндустріальні суспільні пріоритети, як видно, передбачають економічне зростання за рахунок дематеріалізації економіки, «втечі» від продукування товарної маси до сервісної економіки – виробництва послуг, знань та інформації. Інакше, ми говоримо про інформаційне суспільство.

Сподіваємося, що постіндустріальне суспільство закладе у свій фундамент екологічну основу і набуде всіх ознак суспільства сталого розвитку. Його концепція базована на органічному троїстому союзі економіки, соціуму й екологічної сфери. Ми можемо говорити, у такому випадку, про еколого-сервісну (екологічно обслуговуючу) економіку, в якій екологічні послуги, знання, інформація, цінності матимуть пріоритетні значення. Необхідно вести мову про новий соціальний порядок, трансформації ставлення людини до самої себе, своєї ролі в навколишньому світі, вдосконалення духовного потенціалу особистості, бажання людини розкрити себе відповідно до власної внутрішньої природи. Такі цінності зовсім не зводять нанівець цінність матеріального забезпечення людини, але роблять його раціональним і мудрим.

1.2. Природо-ресурсні основи сталого розвитку регіону

Із розвитком уявлень про взаємодію суспільства і природи еволюціонувала змістовна насиченість поняття «природокористування», виникнення якого припадає на середину ХХ-го століття. Тоді воно стало напрямком наукових досліджень про загальні принципи практичної діяльності, що пов'язана з використанням природи або впливом на неї [64, с. 81.].

Генезис його розуміння від безпосереднього використання природних благ для задоволення життєво необхідних потреб вилився нині в уявлення про нього як надзвичайно складну, троїсту систему, складові елементи котрої тісно переплелися між собою: природа–населення–господарство.

Нині під природокористуванням розуміють раціональне використання природного середовища для задоволення екологічних,

економічних, культурно-оздоровчих потреб теперішніх і майбутніх поколінь з урахуванням найближчих та віддалених наслідків у змінах навколишнього середовища під впливом господарської діяльності й зростання населення [172, с. 387].

На думку авторів колективної монографії «Удосконалення управління природокористуванням в АПК» [181, с. 5], система природокористування – це синтезований за конкретний історичний період спосіб взаємодії суспільства і навколишнього природного середовища, що свідчить про рівень розвитку й мету суспільства, специфіку потреб та навантаження на природне середовище. Найважчий у конкретний період тип природокористування (раціональний і нераціональний) зумовлює специфіку задоволення суспільством своїх потреб, а також рівень їх реалізації охоплюючи в майбутньому можливість біологічно розширеного відтворення природного потенціалу навколишнього середовища.

Раціональним вважається таке природокористування, яке передбачає кінцеві результати взаємодії людини і природи. При цьому недопустимі зниження спроможності самовідновлення потенціалу природних комплексів та їх деградація. До того ж, гарантується найефективніше використання ресурсів природи. Можна зробити незаперечний висновок, що раціональність природокористування служить функцією двох змінних – ефективності використання природних ресурсів ($E(X_n)$) і стану навколишнього природного середовища $U(Y_n)$:

$$R = f \Sigma E(X_n) U(Y_n)$$

У минулому використання природи було спрямоване на досягнення короткотермінових цілей. І це їх досягнення часто призводило до виникнення масштабних і локальних екологічних катастроф. Переоцінка підходів до використання природи зумовила виявлення нових підходів до взаємин людини та природи. Сучасна соціоекологічна концепція управління системою «суспільство–природа» передбачає перехід від екстенсивного до рівноважного природокористування [98, с. 9].

Екстенсивне природокористування провадять за рахунок зростання антропогенного навантаження на природні комплекси. Темпи приросту антропогенного навантаження перевищують темпи самовідновлення природних комплексів, що в кінцевому підсумку неминуче призводить до повної деградації природи і знищення природної першооснови розвитку.

Система рівноважного природокористування передбачає недопущення сумарного антропогенного навантаження в обсягах, що більші за сумарний потенціал самовідновлення природного середовища, окремих територій. Перехід від екстенсивного до рівноважного природокористування доводить необхідність залучення до економічної сфери асиміляційних властивостей територій як особливого інтегрального ресурсу, а на цій основі – економічного механізму територіального управління використанням, охороною та відтворенням природних ресурсів.

Дехто також [65, с. 13] розуміють природокористування як теорію і практику використання людством природних ресурсів у сфері суспільно-виробничої діяльності задля задоволення власних потреб.

О. Л. Кашенко визначає природокористування як процес використання людиною даного природою для досягнення своїх цілей і визначає окремі аспекти цього процесу [64, С. 81–84], а саме: історичний, філософський, екологічний, економічний, технологічний.

У цілому ж під поняттям природокористування доцільно розуміти використання цінних для людини тіл і властивостей природного навколишнього середовища, яке за будовою та розвитком неоднорідне. Воно є не лише гомеостатичною сукупністю природних елементів, а й середовищем існування, економічним фактором, має культурне та оздоровче значення. Відповідно до функцій, котрі виконує природне середовище, варто виділяти різні форми природокористування. Найчастіше диференціюють три головні форми – економічну, екологічну і культурно-оздоровчу, а сам процес виробництва логічно асоціюється з природокористуванням.

Разом з тим, не слід забувати про ще одну функцію природного середовища, паралельно з якою останнім часом триває господарська діяльність людини – збереження екологічної рівноваги. Забезпечення сталого розвитку відбувається шляхом пристосування виробничої активності до вимог природи, обмеження нашого втручання у природу та її геохімічні цикли, тому виділення такої функції природокористування є логічним і обґрунтованим.

У будь-якому з цих випадків природокористування є функціонально-цільовим. За видами природних ресурсів виділяємо:

- ✓ землекористування;
- ✓ водокористування;
- ✓ лісокористування;
- ✓ використання надр;
- ✓ користування дарами тваринного і рослинного світу;
- ✓ користування атмосферним повітрям;
- ✓ використання радіочастотного ресурсу.

За формами використання природних ресурсів виділяємо:

- загальне природокористування;
- спеціальне природокористування.

Перше провадять громадяни з метою задоволення своїх природно-гуманітарних прав, які настають з моменту народження людини, тривають упродовж її існування і полягають у забезпеченні життєво необхідних потреб. Виділення спеціального природокористування зумовлене іншим характером використання природних ресурсів – споживанням, яке здійснюють громадяни і господарські одиниці (суб'єкти господарювання):

- ✓ на основі чинних правил та системи дозволів;
- ✓ з метою споживання конкретного ресурсу;
- ✓ на певній території.

Отже, виробництво завжди пов'язане з експлуатацією природних елементів і тіл, які ми називаємо природними ресурсами та умовами. Їх сукупність тільки у вартісному вираженні ми називаємо природно-ресурсним потенціалом. Такий поділ є традиційним [111, с. 14–15].

Ресурсами вважаємо тіла і сили природи, які за нинішнього розвитку технологій використовують чи можуть використовувати у недалекій перспективі з метою виробництва матеріальних та духовних благ. Ресурси залучають безпосередньо у виробничий процес, останній є не чим не іншим як простим перетворенням природи в інший стан, форму, якість, об'єм тощо.

Природні умови, натомість, до виробничого процесу не залучаються, але суттєво й часто визначально впливають на виробництво або визначення його спеціалізації і галузевої структури. Вони різнобічно впливають на всі аспекти життєдіяльності та у конкретній місцині, визначають рівень сприятливості для праці, побуту, відпочинку, виробничої активності, детермінують адаптації до незвичних або змінних умов. У цілому їх треба оцінювати рівнем природної комфортності територій. В Україні В. Л. Бабурін та Ю. Л. Мазуров виділяють 5 рівнів природної комфортності територій:

✓ екстремальні території – полярні території, високогірні райони високих широт (характерні надзвичайно складними умовами виживання);

✓ дискомфортні території – райони із суворими природними умовами, малопридатними для проживання й адаптації некорінного населення (арктичні пустелі, тундра, тайга, аридні території);

✓ гіперкомфортні території мають обмежену сукупність сприятливих факторів для переселенців;

✓ прекомфортні території – це райони з незначними відхиленнями від природного оптимуму для формування постійного населення;

✓ комфортні території – райони з ідеальними умовами зовнішнього середовища для життєдіяльності населення.

Для території України характерні переважно прекомфортні умови на більшості територій, хоча на значних територіях чітко простежуються ознаки гіперкомфортності – гірські масиви Карпат і Кримських гір із загрозами паводків, зсувів ґрунту, селів, склад-

ний рельєф, надмірна зволоженість Полісся, загроза паводків у Закарпатті, посухи на півдні України тощо.

Стосовно ресурсного забезпечення за такими самими аналогіями можемо вести мову і про природно-ресурсні обмеження розвитку. Всі екологічні ліміти збалансованого економічного зростання автори Національної доповіді диференціюють таким чином [159, с. 99–100]:

- землересурсні щодо можливостей використання родючості земель, використання земель для певних видів агропромислового виробництва, розвитку систем поселень, збереження біорозмаїття тощо;

- водоресурсні, що пов'язані з дефіцитом водних ресурсів для промислових, господарських та, головне, питних проблем населення, в тому числі на територіях значного антропогенного навантаження та інтенсивного сільськогосподарського виробництва;

- лісоресурсні, що стосуються як безпосередньо кількості та якості лісових ресурсів, так і врахування лісоресурсного потенціалу для забезпечення асиміляційного потенціалу навколишнього середовища, зорієнтованого на підтримання спроможності екосистем відновлювати свої властивості після зовнішнього втручання та збереження екологічного балансу навколишнього середовища;

- мінерально-сировинні, що пов'язані з використанням певних видів мінеральної сировини для продуктивного розвитку промисловості й паливно-енергетичного комплексу держави, структурою економіки в цілому: тобто обмеження торкаються формування вартості кінцевої продукції та обмежують розвиток ресурсозалежних галузей національної економіки;

- вторинні ресурси, що зумовлені нераціональним поводженням з відходами;

- системні природні ресурси асиміляційного типу, які зорієнтовані на використання з бальнеологічною і рекреаційною метою. Ці обмеження регулюються системою генерального планування території, його дотримання і розвитку природно-запо-

відних територій їх збереження та відновлення, зокрема місцевого значення.

Звісно, що рівень комфортності життя і життєдіяльності не визначається тільки природними аспектами, тут значною мірою впливають фактори антропогенні. Останні можуть спричинити такі зміни природного середовища, що воно не зможе виконувати функції природної першооснови розвитку. Тридцятикілометрова зона радіоактивного відчуження навколо Чорнобильської АЕС і є прикладом некомфортних територій.

Але розвиток технологій змінює саме уявлення про природні ресурси та умови. Часто стирається межа між залученням природних чинників у виробничий обіг і впливом на нього. Справа в тому, що природні ресурси динамічні та змінні не лише у процесі використання, а й у часі. Отож, коли потенціал річкового потоку ми називаємо гідроенергетичними ресурсами, то такого самого підходу маємо дотримуватися стосовно потоку повітряних мас (вітроенергетичний ресурс), потоків сонячної радіації (радіоенергетичний ресурс), а не розмито розуміти їх десь як невід'ємну складову кліматичних умов. Це породжує багато підходів до класифікації природних ресурсів.

Поширеною є природна класифікація, яка відображає відмінності природних ресурсів за їх утворенням (осадові, магматичні, метаморфічні, еолові тощо), а за призначенням розрізняємо: енергетичні, сировинні, їстівні (харчові, кормові, питні), оздоровчі (складова рекреаційних ресурсів), культурно-естетичні (складова рекреаційних ресурсів), просторові ресурси, ресурси часу.

Природні ресурси мають компонентну належність, а відтак, виділяємо мінеральні, земельні, водні, лісові, фауністичні, рекреаційні та кліматичні ресурси.

У класифікації природних ресурсів також відображенні питання їх використання, охорони природи та відтворення. В її основі покладена екологічна ознака – вичерпність природних ресурсів. Їх групування за нею показане на рисунку 1.

Рис 1. Екологічна класифікація природних ресурсів

Економічна класифікація природних ресурсів передбачає їх групування на основі поділу на засоби виробництва і предмети споживання, а ще природні ресурси можуть бути: виробничого й невиробничого призначення, промислові та сільськогосподарські, галузевого й міжгалузевого використання, одно- та багатоцільового призначення.

Запаси корисних копалин визначають за потужністю пластів або рудних тіл, їх протяжністю чи глибиною залягання, вмістом корисного компонента й іншими показниками. У геології вирізняють чотири категорії запасів корисних копалин:

- ✓ А – детально розвідані й вивчені;
- ✓ В і C_1 – розвідані менш детально;
- ✓ C_2 – оцінені попередньо і приблизно.

Водночас, коли йдеться про геологічну розвідку нових територій, розрізняють прогнозні запаси для оцінювання потенційних ресурсів. Запаси корисних копалин за категоріями А, В, C_1 , C_2 разом з прогнозованими запасами становлять геологічні запаси.

До промислових запасів належать вивчені й розвідані запаси, готові для експлуатації. Гірничорудні підприємства будують за наявності запасів мінеральних ресурсів категорій А, В, C_1 .

Забезпеченість території України мінерально-сировинними ресурсами є однією з найвищих у світі.

Нині виявлено приблизно 20 тисяч родовищ і рудопроявів 113 видів корисних копалин.

З цієї кількості промислове значення мають 9143 родовища 97 видів корисних копалин, які віднесені до Державного балансу запасів.

Промислово освоєні 3310 родовищ, на базі котрих працює більше 2 тисяч гірничодобувних і переробних підприємств.

У Європі Україна посідає друге місце за площею орних земель, запасами залізної руди і перше – за ресурсами марганцевої руди, самородної сірки.

Вона також одна з перших країн за запасами кам'яного вугілля, калійної і кам'яної солей.

Значними є її запаси каолінів, графіту, флюсової сировини та вогнетривких глин, скляних пісків, бентонітів, цементної сировини.

Імпорту залежність Україна відчуває у постачанні нафти, природного газу, руд кольорових металів, магнезиту, апатитів, фосфоритів, бентонітових глин.

Природно-ресурсний потенціал України можна визначати сукупною продуктивністю природних ресурсів, яку обчислюють, підсумовуючи економічні оцінки потенціалів окремих видів природних багатств областей та економічних районів.

Основу природно-ресурсного потенціалу формують земельні та мінеральні ресурси (3/4), велике значення мають також водні рекреаційні. У структурі потенціалу мінеральних ресурсів 70% припадає на паливно-енергетичні, 17% – на металеві, 7% – на будівельні матеріали та 4,5% – на сировину нерудну для чорної металургії і гірничо-хіміччу.

Територіально за обсягом загального природно-ресурсного потенціалу виділяються Донецький (21,1%), Причорноморський (15,5%) та Придніпровський (14,8%) економічні райони. На їх частку припадає більше половини всього ПРП України.

Найбіднішими в цьому розумінні є Волинський і Центрально-Український економічні райони, частки яких становлять відповідно 3,5% та 6,0%. Якщо в Донбасі й Придніров'ї переважають мінеральні ресурси (відповідно 73,3% та 44,65%), то на решті території України – земельні.

Найрізноманітніший у територіальному плані ПРП характерний для Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської, Чернівецької областей, АР Крим. Разом з тим, компонентною одноманітністю відзначаються ПРП Тернопільської, Вінницької, Донецької, Дніпропетровської областей за рахунок різкого переважання ролі одного виду ресурсу (Тернопільщина та Вінниччина – земельні ресурси, Дніпропетровщина – залізна руда, Донеччина – кам'яне вугілля). Різноманітними є ПРП Карпат і Греського Криму, за рахунок значного перепаду висоти й зміни з цієї причини ландшафтів. Диверсифікований природно-ресурсний потенціал Полісся, а Лісостеп і Степ відзначається структурною одноманітністю.

Мінерально-сировинні ресурси належать до невідновних, оскільки процес їх природного відновлення дуже тривалий – десятки й сотні мільйонів років. За характером використання мінеральні ресурси поділяють на три групи: паливно-енергетичні, рудні й нерудні.

Із економічного погляду доволі слушною і життєспроможною виявилася концепція «інтегрального ресурсу», яку запропонував М. Ф. Реймерс. Її опора – в уявленнях про ресурс як системне утворення, яке є не лише джерелом для експлуатації господарськими одиницями, а й підтримує життя на Землі [90, с. 14–15]. У його структурі наступні групи ресурсів: енергетичні, газОВО-атмосферні, водні, ґрунтового-геологічні, біологічні, кліматичні, рекреаційні, антропо-екологічні, інформаційні, ресурси простору і часу.

Природні складові формують сукупність усіх природних (незмінених) і трансформованих людською діяльністю біотичних й абіотичних факторів впливу на особистість як її природне середовище. Справді, наслідками стрімкого розвитку світової економіки з кінця позаминулого – початку минулого століття і донині стали надмірна експлуатація природних ресурсів, критичне техногенне навантаження на довкілля, погіршення умов проживання, а відтак невід’ємною умовою подальшого розвитку є охорона навколишнього природного середовища і його компонентів.

Практична сфера охорони природи – це комплекс державних і громадських заходів з метою раціонального використання природних ресурсів, їх охорони та відтворення, захисту довкілля від забруднення й деградації заради задоволення матеріальних та духовних потреб нинішніх і майбутніх поколінь. Головні засади охорони довкілля в Україні визначені Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища». Але не тільки природні фактори оточують індивіда. Якщо ж узяти до уваги, що певна особа, її групи чи популяції існують, розвиваються і розмножуються за великої кількості зовнішніх умов й елементів живої та неживої природи (оточення), ми повинні говорити про навколишнє середовище в цілому.

Під ним розуміємо комплекс елементів зовнішньої матеріальної дійсності, які впливають на людину і безпосередньо взаємоді-

ють з цим суспільним об'єктом. Зміст цього поняття визначається сукупністю його компонентів. Генетична класифікація останніх передбачає виділення природних і антропогенних складових, а їх стан визначають фактори навколишнього середовища. Охорона навколишнього середовища в широкому розумінні – це комплекс різноманітних видів діяльності за допомогою котрих суспільство свідомо і позитивно впливає на якість довколишнього середовища [91, с. 13–15].

Категорія «довкілля» інтегрувала у собі категорії природного середовища, навколишнього середовища та природи в цілому. Довкілля окреслюють як сукупність природних тіл і явищ. Елементи середовища ділять на біотичні й абіотичні фактори. Проте ми вважаємо, що такі поняття, як довкілля, природне середовище, навколишнє природне середовище мають набагато більше спільних рис, аніж відмінностей і відрізняються лише ступенем антропогенної конкретизації. Тому надалі ототожнюватимемо ці поняття.

Сталий розвиток передбачає, насамперед, зміни підходів до природокористування на основі екологічних принципів. І тут корисним є розуміння взаємин людини та природи як складних еколого-економічних систем. У науковій літературі найчастіше серед усіх, стверджує Н. А. Фокіна [190, с. 89], напрапляємо на їх визначення як територіально обмеженої частини техносфери, в котрій природні, соціальні й виробничі структури і процеси пов'язані взаємними потоками речовини, енергії та інформації.

Наше переконання зводиться до того, що в будь-яких випадках для еколого-економічних систем характерні наступні ознаки:

- ✓ територіальна обмеженість і глобальна матеріально-енергетична відкритість;
- ✓ інтеграція економіки та природи;
- ✓ взаємна зумовленість і проникність виробничих та природних процесів;
- ✓ взаємодія не окремих елементів, а цілих природних і виробничих комплексів.

Із погляду економічного розвитку та охорони довкілля С. Дорогунцов і А. Федорищева розуміючи під еколого-економіч-

ними системами територіально-організовані поєднання природних і антропогенних компонентів, пов'язаних між собою потоками речовини, енергії та інформації, вказують, що визначальним критерієм їх розвитку має бути екологічна безпека.

Із цим варто погодитися, тому антропогенний вплив має відповідний вимір; його обсяги можуть бути приведені до того рівня, коли він стане невідчутним, а обсяги забруднень не порушуватимуть екологічних внутрішніх зв'язків у природі. В іншому випадку сумнівною стає навіть можливість функціонування еколого-економічних систем. Антропогенний вплив у межах екологічної ємності природного середовища не лише цілком допустимий, а й дає змогу економити значні кошти. Немає сенсу робити те, що в інших контрольованих умовах може здійснити сама природа як елемент еколого-економічного потенціалу певної території. Тому одним з найголовніших ресурсів розвитку кожної території є її асиміляційний потенціал, а оцінки економічного розвитку мають враховувати його «зелені» сторони.

Однією з таких спроб є ведення еколого-економічного обліку (ЕЕО) і врахування агрегованих «зелених» складових у системах національних рахунків. Уперше методики врахування зелених показників у національних рахунках були запропоновані в 1992 р. у Нідерландах, де прийнято систему еколого-економічного обліку NAMEA, яка, крім традиційних підходів до обчислення ВВП, та ВНП, враховувала і параметри стану навколишнього середовища в економічному вимірі окремими рядками. Така система була адаптована для всіх країн-членів Європейського Союзу, і нині її активно використовують.

Еколого-економічні рахунки такого типу є допоміжними й автономними. Вони поєднують:

✓ природно-наукову інформацію у фізичних величинах на основі статистики екологічних даних і кадастрових оцінок природних ресурсів;

✓ економічну інформацію національних рахунків.

Тому на нашу думку, необхідно ввести певну умову. ЕЕО – допоміжна система. Вона лише розширює потенціал національ-

них рахунків, але в жодному випадку її не можна розглядати як елемент підміни національного рахівництва. Зелені показники коригують і конкретизують традиційні показники через урахування екологічних факторів:

- ✓ вартісних показників використання природних ресурсів;
- ✓ вартісних показників природоохоронної діяльності;
- ✓ економічної оцінки взаємодії економіки і природного середовища.

Тому система ЕЕО дає змогу:

- ввести до національного багатства природний капітал;
- економічно оцінити екологічні втрати, спричинені виснаженням ресурсів і погіршенням якісних параметрів природного середовища;

- коригувати показники макроекономічного розвитку на основі додаткових параметрів;

- розчленувати систему національних рахунків стосовно даних про навколишнє середовище.

В основу екологічної трансформації національних рахунків, як зазначила Н. П. Тарасова [173], закладено показник екологічно адаптованого чистого внутрішнього продукту – ЕЧВП (Environmentally adjusted net domestic product, EDP). Його можна отримати у два етапи.

1) з величини чистого внутрішнього продукту (NDP) вилучаємо вартісну оцінку виснаження природних ресурсів (DPNA).

$$EDP = NDP - DPNA$$

2) опісля від отриманого показника віднімаємо вартісну оцінку екологічного збитку (DGNA) від забруднення води, атмосфери, розміщення відходів, виснаження ґрунтів тощо.

$$EDP = (NDP - DPNA) - DGNA$$

За попередніми оцінками статистичного відділу ООН, величина ЕЧВП на 30–40% менша від ВВП.

Слід зважати на те, що екологічна складова є невід’ємним атрибутом суспільного добробуту. Проблема кількісного визначення останнього теж придіяли чимало уваги.

На основі вже напрацьованих розробок спробуємо дещо конкретизувати і скоригувати окремі підходи до оцінювання «зелених» складових ВВП. Для цього введемо до обрахунків ЧНП наступні показники:

- ✓ екологічну ціну товарів і послуг;
- ✓ еколого-економічну оцінку експорту забруднень;
- ✓ економічну оцінку «неринкових послуг» навколишнього середовища.

Зупинимось на цих складових детальніше. Від показника ЕЧВП необхідно відняти екологічну ціну товарів і послуг.

$$\text{EDP} = (\text{NDP} - \text{DPNA} - \text{DGNA}) - \text{EPP}$$

Необхідність такого підходу обґрунтована тим, що поза увагою залишаються величини екологічних втрат, які вже матеріалізовані у використовуваних ресурсах, товарах чи послугах. Їх урахування дає змогу оцінити екологічність будь-якого товару на основі аналізу життєвого циклу продукції – «від колиски до могили». Негативні екологічні впливи на попередніх стадіях отримання ресурсів, розрахованих на одиницю ресурсу називаємо екологічною ціною продукції, ресурсу, послуги, роботи [90, с. 283]. По суті, її треба називати ще екологічною ємністю продукції.

Запровадження цієї «зеленої складової» до обрахунку ВВП та інших макроекономічних показників, з одного боку, коригує екологічну «несправедливість» в їх обрахунку, а з іншого – стає фактором оптимізації ресурсовикористання через вибір альтернативних шляхів реалізації екологічної політики. На стимулювання цього і має бути насамперед спрямована система «зелених» економічних рахунків.

Звичайно, що в процесі виробництва продукції, на всіх стадіях маємо збитки навколишньому середовищу. Проте економічну ціну виробництва в жодному випадку не можна ототожнювати з екологічними збитками. Останні, як і економічні втрати природних ресурсів від виснаження, пов'язані з конкретикою екологічних інцидентів та конкретикою економічних оцінок збитків (певне підприємство, певне явище, локалізація тощо). Економічна ціна ста-

дій виробництва – це знеособлені оцінки впливу на навколишнє середовище на основі:

✓ оцінок технологій і матеріалів виробництва (що, з чого та яким чином виготовляти / що, з чого та яким чином споживати);

✓ оцінок негативного екологічного впливу як складових основних макроекономічних показників з метою їх коригування (для прикладу, вирубування лісу. Необхідно враховувати витрати на ліквідацію збитків від негативної екологічної діяльності, яка збільшує ВВП і створює враження добробуту країни. Оскільки витрати на лісозаготівлі вводять у ВВП та збільшують його, то він зростає, допоки в країні не буде зрубане останнє дерево);

✓ економічні оцінки екологічних зовнішніх (екстернальних) впливів, які не враховані у конкретних ситуаціях;

✓ еколого-економічні оцінки тіньового виробництва, у середовищі котрого неможливо застосувати традиційні методики оцінювання;

✓ еколого-економічні оцінки післяспоживчої стадії, які можуть врахувати ціну утилізації відходів споживання продукції.

Урахування показників екологічної ціни дає змогу відбирати найчистіші зразки, екологічно орієнтовані альтернативи виробництва, використання, споживання та утилізації, виявляти «найбрудніші» точки, ланки, стадії і цикли з метою їх екологізації.

Другою, не менш важливою, на нашу думку, складовою є «зелена» оцінка експортно-імпортних операцій. Вона – структура зовнішньоторговельного балансу країни і безпосередньо впливає на формування екологічно небезпечної частини ВВП. Ми враховуємо два постулати:

● імпорт продукції і послуг, у тому числі сировини, товарів техніки, технологій, відходів з подальшим їх споживанням та утилізацією є не чим іншим, як імпортом не лише благ, й забруднень (ІР);

● їх експорт – не що інше, як експорт забруднень і пов'язаних з ними екологічних збитків і витрат (ЕР).

У структурі експортно-імпортних операцій значну частину становлять екологічно небезпечні продукти і послуги. Тому в ідеалі різницю експорту та імпорту необхідно максимізувати.

EP – IP → max

Зазначимо, що в нашому випадку нас цікавить більше імпорт забруднень, а тому до оцінки ВВП необхідно вводити показник екологічної імпортомісткості, який відбиває обсяг імпортованих забруднень за певний період та їх економічну оцінку в структурі ВВП (EIMP).

$$\mathbf{EDP = (NDP - DPNA - DGNA - EPP) - EIMP}$$

Третім неврахованим елементом, який необхідно брати до уваги, є «неринкові» властивості природного середовища – асиміляційний потенціал середовища за певний період (AS).

$$\mathbf{EDP = (NDP - DPNA - DGNA - EPP - EIMP) + AS}$$

Чомусь на задній план при економічному вивченні природних факторів відходила спроможність природного середовища поглинати самотужки частину негативних антропогенних впливів на природу. Функції асиміляції впливів автори наукової літератури увагу приділяють давно, але екологічні дослідження більше зорієнтовані все-таки на встановленні граничних величин концентрації забруднюючих речовин, за яких не порушується стійкість екологічних систем.

У науковій літературі підходи до вивчення асиміляційного потенціалу наступні. Здатність середовища, сукупності або окремого ресурсу поглинати, перетворювати і вводити антропогенні впливи у формі надмірних навантажень на екосистеми до форми природного кругообігу речовин у них називається асиміляційним ефектом. За визначенням І. Морозової [97], асиміляційна здатність середовища показує максимальний динамічний вміст кількості забруднюючої речовини, яка може бути накопичена, знищена, перетворена і виведена за межі системи протягом одиниці часу без порушення нормальних параметрів функціонування цієї системи.

Асиміляційні властивості середовища необхідно залучити до складу економіки. Їх врахування – це врахування роботи, яку виконують природні ресурси, насамперед ті, що мають середовището-вірну роль.

Економічна оцінка, або ціна асиміляційного потенціалу визначається, як зазначає О. Москаленко [98, с. 62], його значенням у

процесі формування затрат і результатів. Основу економічної оцінки асиміляційного потенціалу становлять затрати на запобігання забрудненню, а для практики її можна достатньо коректно оцінити з погляду величини затрат, необхідних для мінімізації викидів до рівнів ГДВ і ГДС. У річному обрахунку асиміляційний потенціал К. Гофман пропонує приймати за півсуму середніх затрат на очищення та економічного збитку від забруднення навколишнього середовища на певній території.

Наявність у середовища здатності асимілювати певну кількість забруднюючих речовин дає нам змогу економити на природоохоронних витратах. Економія за рахунок процесів асиміляції визначає цінність асиміляційного потенціалу природного середовища.

Ця тема нині дуже актуалізувалась, а науковий поступ у цьому напрямку вже відчутний. Наріжним каменем у розробленні «зелених» рахунків стало усвідомлення ролі природних факторів для економічного розвитку, зростання добробуту населення і досягнення ідеалів сталого розвитку. Природно-екологічну складову необхідно якомога повніше залучити як фактор економіки добробуту. Лише врахування її параметрів, гармонізація процесів життєдіяльності з екологічними чинниками дасть змогу зберегти природну першооснову розвитку людської цивілізації, забезпечить збереження довкілля та його ресурсів і можливостей для наступних поколінь.

1.3. Стратегічні орієнтири соціальної складової сталого розвитку

Ефективне досягнення цілей сталого розвитку можливе за умови повного врахування всіх його аспектів. Поряд з економічними, екологічними та інституціональними складовими соціальна сторона перебуває окремо, оскільки вона повернута безпосередньо на людину. Роль людини постійно зростає, а тому соціальна компонента становить основу цивілізаційного розвитку, спрямована на забезпечення різнобічного розвитку соціо-культурних систем, попередження і зведення до мінімуму можливих соціальних ризиків.

Соціальної складовій розвитку приділено багато уваги, а основні положення, твердження та уявлення відображені у низці міжнародних актів і конвенцій. Прикладні аспекти соціального розвитку знайшли місце в:

✓ Копенгагенській декларації щодо соціального розвитку у 1995 р.;

✓ Європейській соціальній хартії у 1996 р.;

✓ Декларації про засадничі принципи та права у сфері праці у 1998 р.;

✓ Декларації Міжнародної організації праці щодо соціальної справедливості з метою справедливої глобалізації у 2008 р.

«Копенгагенська декларація щодо соціального розвитку» [72] наголошує на розв'язанні соціальних проблем, передусім, на подоланні бідності, безробіття, забезпеченні соціальної справедливості, прав та свобод кожної людини. Так можливо досягнути високих рівнів і якості життя людей через справедливий доступ до всіх необхідних ресурсів, що й займає центральне місце в розумінні сталого розвитку; асоціальне вимірювання його статусу полягає у забезпеченні спадкоємності людських генерацій щодо забезпечення життєво необхідних потреб. Справедливість має бути й в успадкуванні – величина соціального добробуту з покоління в покоління не повинна меншати. По суті, можна вести мову про соціальну спадщину.

За останні десятиліття у світі зроблено чимало. В цілому багатство за півстоліття зросло всемеро, що дало змогу спрямувати значні ресурси на турботу про здоров'я людей, збільшення тривалості їх життя, зниження дитячої смертності. На більшій частині планети ліквідовані неграмотність, практично всі жителі Землі отримують початкову освіту та охоплені системою первинного медичного обслуговування. Активно розвиваються демократичні інститути, дотримуються головні громадянські свободи.

Разом з тим проблем залишається багато, всі вони багатогранні й потребують особливих підходів до розв'язання з урахуванням місцевих умов. Глобальні дії складаються з місцевих рішень, особливо коли ми стикаємося з такими явищами і процесами, як структура суспільства, його традиції, культура, ставлення до релігії тощо.

Ще й досі у світі звичними залишаються бідність і безробіття, соціальна дезорганізація і маргіналізація, війни і громадянські конфлікти, погіршення середовища існування і зменшення його економічної ролі через погіршення стану довкілля.

«Копенгагенська декларація щодо соціального розвитку» скрупульозно згрупувала основні соціальні проблеми сьогодення:

✓ суцільна зневіра у майбутньому для себе та своїх дітей, особливо серед найуразливіших категорій населення;

✓ стратифікація шестимільярдних «незолотих» суспільств у напрямку пауперизації через зростання прірви між багатими та бідними;

✓ населення більше сорока країн (близько 1 мільярда людей, переважно в африканських країнах на південь від Сахари, Центральної Азії і Латинської Америки отримують доходи менші 1 долара США на день, що є межею крайньої бідності);

✓ більше мільярда осіб на Землі не мають постійного надійного джерела води, не кажучи про водогони і каналізацію, що детермінує санітарно-епідеміологічні умови життєдіяльності;

✓ для значної частини населення планети, особливо в мало-розвинутих країнах Африки й Азії, вільний доступ до освіти, охорони здоров'я або отримання достатньої кількості продовольства вкрай обмежений;

✓ соціальні загрози постійно супроводжують не тільки мало-розвинуті країни, а й розвиток постсоціалістичних країн, які реалізують політичні, економічні та соціальні реформи, а нестійкість їхніх суспільств породжена внутрішніми протиріччями, різним баченням майбутнього, боротьбою нового й консервативного, мрії і ностальгії;

✓ надзвичайно динамічне зростання населення у світі став передумовою катастрофічного погіршення стану природного середовища, а вона, своєю чергою, загострює проблеми вбогості, маргіналізації та гендерної нерівності;

✓ майже 150 мільйонів працездатних осіб на планеті офіційно визнані безробітними, про масштаби неповної зайнятості говорити взагалі важко;

✓ загострюється вкрай важке у багатьох регіонах світу становище жінки: гендерні прояви чіткі – жінок завжди більше серед убогих категорій населення, глибоко маргіналізованих груп та безробітних;

✓ кожен десятий житель планети є інвалідом, а такий соціальний стан найчастіше породжує стан убогості, безробіття і соціальної ізоляції;

✓ мільйони людей у всьому світі змушені покидати насиджені місця, переміщуватися в межах країни чи за її межі, а трагічні соціальні наслідки міграцій руйнують соціальну стабільність у як регіонах-донорах мігрантів, так і регіонах-реципієнтах.

Щороку зростає кількість так званих екологічних мігрантів, потоки котрих формуються за стрімкого погіршення природних основ існування. Саму ж екологічну міграцію слід трактувати як переміщення людей з метою зміни постійного місця проживання, перебування та отриманням доходу, пов'язані з:

а) фізичною неможливістю подальшого перебування у зоні екологічного лиха природного чи техногенного походження та емоційним несприйняттям вимушеного способу життя;

б) неможливістю провадити господарську діяльність за умов несприятливих змін природно-екологічної, санітарно-епідеміологічної або кліматичної обстановок;

в) постійною загрозою життю або власному здоров'ю та здоров'ю близьких;

г) категоричним небажанням повернення на колишнє місце проживання через перераховані фактори [186, с. 44–45].

З одного боку, згадані проблеми мають глобальний прояв. З іншого ж, хронічний голод, ендемічні, інфекційні та хронічні захворювання, незаконний обіг наркотиків і зброї, організована злочинність, корупція та збройні конфлікти у поєднанні з тероризмом, расовою, етнічною, релігійною нетерпимістю найсильніше проявляються в малорозвинутих країнах. Тому досягнення завдань щодо сталого соціального розвитку людства потребує, передусім, усунення джерел соціальних негараздів.

Такий шлях і в нашій країні. Українська держава впродовж усього свого існування позиціонувала себе тільки демократичною, соціальною та суверенною: хоча б декларативно, але дотримання принципу соціальної справедливості вона завжди визначала пріоритетним. Недоліком усієї української соціальної політики стала відсутність комплексного підходу і намагання розв'язати проблеми тільки за рахунок соціалізації бюджету. Але останній не «гумовий» і не безкінечний. Політики, які «загались» у вибори й боротьбу за електорат, довели на практиці хибність такого шляху.

Єдино правильним кроком тут є ґрунтовні зрушення в інших сферах, адже, як зазначає Л. Ерхард, соціальна орієнтація державної політики проявляється не в максимально охопній соціальній допомозі [13, с. 18]. Її ефективність відображається скороченням попиту на неї. Треба сформуванати настільки сприятливі умови, щоб такої допомоги потребувало все менше і менше громадян нашої країни.

Тому вважаємо, що соціальне вимірювання сталого розвитку як можливості реалізації власних життєвих потреб має охоплювати:

✓ не зменшену в часі (від покоління до покоління) міру соціального добробуту;

✓ зменшену в часі (від покоління до покоління) величину потреб у соціальних послугах.

Щоби цього досягти, необхідно забезпечити постійне економічне зростання впродовж тривалого періоду, модернізувати і дематеріалізувати моделі споживання, на основі чого можна буде забезпечити зменшення соціально-економічних диспропорцій у розвитку регіонів, послабити нерівність у доходах та розподілі ресурсів, підвищити рівень та якість життя населення нашої країни. «Стратегія національної безпеки» (2011 р.) саме й окреслює соціальні загрози в українському суспільстві у ракурсі депопуляції населення через погіршення демографічних процесів, надмірне поширення соціальних хвороб (наркоманії, алкоголізму, туберкульозу, ВІЛ/СНІДу), збільшення дефіциту робочої сили та низька економічна активність населення.

Тому соціальні аспекти розвитку нашої держави значно ширші, а в структурі соціальної складової сталого розвитку [161, с. 25–26] виділяють моделі й обсяги споживання як відбиток платоспромож-

ності населення, вартість робочої сили, формування сучасних трудових компетенцій, соціальний та інтелектуальний потенціали, ринок праці. Таким чином, соціальна складова сталого розвитку в цілому визначається сукупністю наступних підсистемних складових:

- ✓ забезпечення зайнятості населення та оптимізація національного і регіональних ринків праці;
- ✓ підвищення якості життя населення;
- ✓ нагромадження людського капіталу;
- ✓ розвиток демоекономічного потенціалу суспільства;
- ✓ розвиток соціального капіталу;
- ✓ нагромадження інформаційного капіталу суспільства;
- ✓ створення передумов для соціального єднання і гарантування соціальної безпеки українського суспільства;
- ✓ розвиток ефективного інституційного середовища для подальшого соціального розвитку.

Події останнього часу, які супроводжувалися народним супротивом злочинній владі, Революцією гідності, а опісля проявами сепаратизму і тероризму, підтримуваними московською владою та прямим військовим вторгненням з боку Російської Федерації, суттєво змінили країну. Ситуація на сході країни залишається вкрай тривожною. Незаконні воєнізовані формування на Донбасі, добре організовані та озброєні, підтримує регулярна російська армія. Військові дії призводять до збільшення жертв і поранень серед українських армійців та цивільних осіб. Усе це супроводжується надзвичайно серйозними збитками для цивільної інфраструктури й економічним спадом. До цього треба додати, що Верховній Раді України довелося неодноразово переключувати бюджет країни на користь війни, а ці кошти можна було б використати на реалізацію мирних проєктів. Тільки щоденні витрати на оборону перевищують 100 млн. гривень.

Треба визнати те, що базисні передумови подальшого розвитку країни та її окремих регіонів украї підірвані. Для забезпечення розвитку соціальної сфери в Україні надзвичайно важливим стає реалізація наступного:

- ✓ якнайшвидше повернення до мирного життя та ліквідація наслідків війни;

✓ масове утвердження у свідомості громадян країни ідей національної, територіальної, духовної єдності, євроінтеграції, недопущення пропаганди розбрату та сепаратизму;

✓ формування системи морально-етичних цінностей цивілізованого розвитку;

✓ трансформація сучасної затратної моделі споживання у ресурсоощадну, екологічнобезпечну та соціально орієнтовану модель;

✓ створення передумов для розвитку соціальної сфери та соціальної інфраструктури на засадах її інтеграції з екосистемними вимогами природного навколишнього середовища;

✓ реформування інституційних засад, економічної та фінансової основ для забезпечення подальшого гармонійного розвитку людини;

✓ реалізація заходів соціальної політики сталого розвитку на державному і регіональних рівнях;

✓ розвиток системи охорони здоров'я та впровадження пріоритетів здорового способу життя. Забезпечення збереження та зміцнення здоров'я населення, продовження періоду активного довголіття, тривалості життя людей, орієнтації на здоров'я як соціальну цінність, яка забезпечує громадянину конкурентоспроможність на ринку праці, професійне довголіття, пов'язаний з цим добробут – одна з визначальних складових гуманітарної політики держави, підґрунтя поліпшення якості життя, зміцнення людського потенціалу [70].

✓ гармонізація людського і природного середовищ, яка є запорукою сталого розвитку держави, що охоплює процес збереження та відтворення української нації, активізацію ролі кожної окремої людини в суспільстві, забезпечення її прав і свобод, збереження навколишнього природного середовища, формування умов для відновлення біосфери та її локальних екосистем, орієнтацію на зниження рівня антропогенного впливу на природне середовище й гармонізацію розвитку людини в природі. Провідною характеристикою якості взаємин людського суспільства і довкілля в конкретних соціально-економічних умовах є стан здоров'я населення загалом та кожної людини зокрема.

Основними завданнями у цій сфері є:

- досягнення безпечного для здоров'я людини стану навколишнього природного середовища;*
- підвищення громадської свідомості з питань охорони та збереження довкілля;*
- поліпшення екологічної ситуації та підвищення рівня екологічної безпеки;*
- вдосконалення системи інтегрованого екологічного управління шляхом уведення екологічної складової до програм розвитку секторів економіки;*
- удосконалення регіональної екологічної політики, зменшення негативного впливу процесів урбанізації на навколишнє природне середовище;*
- припинення втрат біо- і ландшафтного різноманіття, формування екомережі, розвиток заповідної справи;*
- забезпечення екологічно збалансованого використання природних ресурсів;*
- створення сприятливого для здоров'я довкілля: безпеки праці, встановлення єдиних санітарно-гігієнічних вимог до організації виробничих та інших процесів, пов'язаних з діяльністю людей, а також до якості машин, обладнання, будівель, споживчих товарів та інших об'єктів, які можуть шкідливо впливати на здоров'я, життєдіяльність, відпочинок тощо.*

✓ заохочення народжуваності, підтримка та розвиток сім'ї через підвищення народжуваності має принципово важливе значення для якісного оновлення суспільства, надання гуманітарному розвитку орієнтації на довготермінову перспективу формування сучасної конкурентоспроможної української нації. Створення повноцінних умов для розвитку дітей в умовах гармонійної сім'ї є оптимальним шляхом забезпечення стабільності й наступності культурно-етичного середовища.

✓ створення дієвої системи доступної неперервної освіти як базису соціальної і професійної мобільності населення. В умовах

трансформації економіки і з підвищенням ролі новітніх технологій у виробництві освіта є необхідною умовою та основним засобом перетворення людського потенціалу у високоякісний людський капітал. Освіта, що відповідає потребам суспільства та ринку праці, відіграє потужну роль у гуманітарному розвитку, оскільки дає змогу сформувати у кожної людини спроможність швидко адаптуватися до сучасних соціально-економічних реалій і забезпечувати собі належну якість життя.

✓ створення умов для гідної результативної праці є провідним важелем забезпечення практичної реалізації людського потенціалу нації. Реалізація права людини на працю відіграє визначальну роль у процесі її соціалізації, створює мотивацію для самовдосконалення та розвитку творчого потенціалу нації. Оптимізація структури зайнятості, трансформація системи оплати праці та вдосконалення регулювання ринку праці не лише дадуть змогу досягти суттєвого підвищення рівня життя широких верств населення, а й сприятимуть наближенню соціальної структури до європейських зразків: подоланню масштабної бідності, створенню чисельного середнього класу, зниженню рівня соціального розшарування.

✓ підвищення добробуту населення через упровадження високих соціальних стандартів життя є концентрованим виразом спроможності суспільства захищати право людини на гідне життя. Виконання завдань підвищення життєвого рівня населення, подолання бідності, зменшення майнового та соціального розшарування створюють підґрунтя для ефективного збереження і відтворення трудового потенціалу, розвитку охорони здоров'я, освіти, культури, інших галузей соціальної інфраструктури.

✓ забезпечення надання належних послуг соціальної сфери на основі її якісного удосконалення задля реалізації стратегічного курсу на досягнення в Україні європейських стандартів життя має ґрунтуватися насамперед на радикальному підвищенні якості та ефективності надання послуг соціальної сфери. Лише в разі вжиття дієвих заходів у цьому напрямку видається можливим органічне поєднання завдань стимулювання економічного зростання та послідовного ефективного гуманітарного розвитку.

1.4. Роль інновацій в забезпеченні сталого розвитку

Потреба у глибоких технологічних трансформаціях в Україні визначена вимогами сучасного динамічного світового розвитку. За два десятки років практично вичерпані можливості бодай найменшого вдосконалення старих технологій, а, відтак, навіть не уявним є будь-який подальший прогрес на цій основі. Фази повного виснаження вони вже пройшли. Єдиний вихід для нашої держави вбачаємо у інноваційно-технологічній перебудові нашого суспільства шляхом активного запровадження новітніх технологій задля забезпечення кардинальних перемін в першу чергу у економіці.

Укладачі Національної доповіді «Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості» [159, с. 94] наголошують про послаблення науково-технічного і технологічного потенціалів країни і наростаюче науково-технологічне відставання України від розвинутих країн. Відбувається це через згортання наукових пошуків у стратегічних напрямках науково-технологічного розвитку, що веде за собою відтік мізків у закордоння. Недолуга, а подекуди й свідомо руйнівна політика влади вела до деградації і закриття наукоємних виробництв, а активність зарубіжних спецслужб підривали технічну сторону обороноздатності країни та її інтелектуальну власність, що у результаті призвело до широкої іноземної технічної і технологічної інтервенції.

Нова модель економічного розвитку передбачає зміну самого поняття науково-технічного прогресу і економічного розвитку. Вона ґрунтується на зміні характеру світових економічних зв'язків, які перетворюються в складову частину всесвітнього процесу збереження і підтримки життя на Землі: його національний та міжнародний блоки постійно взаємодіють. Основні акценти в цій взаємодії переносяться на науково-технічну (розробка екологічно чистих технологій, пошук альтернативних джерел енергії, забезпечення людства чистою водою, повітрям, розробка нових технологій охорони здоров'я тощо), виробничу (забезпечення безвідходності виробництва, переробка сміття тощо) і фінансову сфери (пошук джерел фінансування заходів з охорони довкілля). Ці процеси вимагають всесвітнього обміну технологіями, в

тому числі – інформаційними; створення спільної інфраструктури; обміну послугами, особливо інженерингового характеру; створення спільних організаційних та фінансових структур, спільних джерел фінансування тощо. Реалізація моделі сталого розвитку потребує нової фінансово-кредитної політики, ефективного стимулювання інновацій, розвитку наукомістких та скорочення природоексплуатуючих галузей – на макрорівні; зміни пріоритетів діяльності, корпоративної культури і відповідальності, активного залучення до виробництва дрібного та середнього приватного бізнесу – на макрорівні [77, с. 56].

Незважаючи на оголошений вектор євроінтеграції і спроби поєднати достойне місце у спільноті високорозвинених економік світу, Україна, на жаль, поки що не може пишатися технічним, технологічним і структурним рівнями своєї національної економіки. Тож інтеграція нашої держави в світову ринкову систему прискореними темпами і без вирівнювання технічних, технологічних і структурних розбіжностей може спровокувати численні негативні й незворотні наслідки, серед яких, наприклад, – надвисокий ризик України увійти до економічної групи країн так званого периферійного складу. З огляду на такі ризики і глобальні виклики в державній економічній політиці невідкладного й першочергового значення набуває утвердження моделі інноваційного соціально-економічного розвитку України.

В принципі існує три найтипівіші моделі відтворювального економічного процесу:

–**ресурсна модель** без високотехнологічного виробництва (природні ресурси → виробництво → гроші);

–**інноваційна модель** (трансформація грошей на дослідження в знання → трансформація знань у майстерність працівників та інновації → перетворення інновацій у товар → гроші);

–**інтелектуально-донорська модель** (скорочений варіант моделі (II), з якого вилучена стадія виробництва).

З огляду на економічні реалії, потенційні внутрішні можливості й зовнішні умови, в Україні необхідно у невідкладному порядку розпочати реалізацію стратегії випереджаючого розвитку економіки на основі активізації інноваційних чинників.

Проте, при цьому, не варто ідеалізувати стартові можливості України щодо таких радикальних перетворень, оскільки перетво-

рення в рамках другої моделі пов'язані тісними причинно-наслідковими зв'язками із наявністю й ефективним залученням досить значних фінансових ресурсів. Наприклад, лише для зміни структури економіки на 1% необхідні капіталовкладення, еквівалентні 2-3% ВВП. Отже, це свідчить про те, що в наукоємні галузі необхідно залучати прями іноземні інвестиції [146].

Низький рівень наукоємності вітчизняного виробництва визначається не тільки дефіцитом грошей або відсутністю стимулів і пільг. Фундаментальне значення має структура економіки. В українській економіці домінують низько технологічні галузі виробництва, які природно відносяться до малонаукоємних галузей: добувна і паливна, харчова, легка промисловість, аграрне виробництво. У цілому в Україні домінує відтворення виробництва 3-го технологічного укладу (гірнична металургія, залізничний транспорт, багатотоннажна неорганічна хімія та ін.), що виробляють продукцію з низьким рівнем доданої вартості. За умов збільшення товарного експорту такої продукції це означає, що Україна зростаючими темпами розпродает свої природні ресурси і використовує свою робочу силу вкрай неефективно, особливо, якщо враховувати, що імпорт в країну складається в основному з високовартісної наукоємної продукції.

Консервація застарілої структури виробництва України призводить до значних економічних втрат й унеможливорює його інноваційний розвиток, а наявна структура промисловості потребує суттєвих змін у плані модернізації та посиленні її інноваційності. Необхідний перехід до абсолютно нової таксономії галузей виробництва на основі інноваційності, кваліфікації працівників, їхньої освіченості і наукоємності продукції. Описаний методологічний підхід щодо аналізу структури промисловості був започаткований Європейською комісією ще 2003 року, а у його основу було закладено класифікацію за п'ятьма методиками, кожна з яких чітко визначає інноваційний характер кожної галузі.

Перший класифікаційний підхід передбачає виділення галузей відносно виробництва інформаційно-технологічного обладнання. Серед галузей виробництва тут розрізняють як власне виробників такого обладнання, активних його споживачів та галузі, які не залежать від його застосування.

Велике значення для оцінювання рівня інноваційного розвитку економіки та її суспільства в цілому має вивчення кваліфікаційно-професійної структури працівників. Вищий рівень інноваційного розвитку природно відбиває більша частка зайнятих у сфері інформаційних комп'ютерних технологій, програмного інжинірингу, комп'ютерного аналізу тощо. Відрадно, що останнім часом такі фахівці все активніше проникають у колись традиційні сфери і галузі обробної промисловості. Спостерігається також і стрімке зростання попиту на ІТК-продукцію та ІТ-професіоналів.

Рівень освіти і кваліфікації працівників – мірило характеру виробництва. Інноваційним вважається розвиток суспільства коли рівень освіти і кваліфікації працівників з вищою освітою не менше як на 20% перевищує середній такий показник для всіх інших галузей обробної промисловості.

Існує підхід до оцінювання рівня інноваційності розвитку за характером діяльності. Всі галузі класифікують у чотири групи (таблиця 1.2).

Таблиця 1.2

Групи галузей за характером інновацій*

Технологічно залежні від постачальника виробники	Галузі, в яких спрацює ефект масштабів	Постачальники спеціалізованої продукції	Інноватори з власною дослідною базою
- невеликі компанії; - традиційні галузі господарства; - невисокий технологічний рівень; - обмежена науково-дослідна діяльність.	- переважно великі підприємства; - глибокий технологічний поділ праці; - спрощення виробничих завдань; - великі обсяги виробництва; - можливість зменшити собівартість продукції через заміщення живої праці капіталом.	- середні розміри підприємств; - високий рівень інноваційної активності; - висока спеціалізація виробництва.	- наукомісткі галузі; - власні та придбані інноваційні розробки – головний фактор зростання конкурентного потенціалу.

* Виконано на основі [145]

Застосування таких класифікацій галузей обробної промисловості для нашої країни в цілому і її регіональних економік дасть змогу належно оцінити рівень їх інноваційності, порівняти з іншими країнами, оцінити проблемні сторони і намітити перспективні шляхи задля переходу нашої країни на рейки сталого розвитку.

РОЗДІЛ 2

ЕКОЛОГО-РЕСУРСНІ ОСНОВИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

2.1. Природно-ресурсна складова сталого розвитку регіону

2.1.1. Структура природно-ресурсного потенціалу Тернопільської області

В основу реструктуризації економіки Тернопільської області надалі необхідно закладати інвестиційно-інноваційну її модель з урахуванням особливостей потенціалу регіону, в. т. ч. ефективного використання його природно-ресурсної складової. Тернопільщина не є регіоном, багатим на природні ресурси, однак науково обґрунтоване раціональне їх використання має стати суттєвою передумовою подальшого соціально-економічного розвитку. Відсутність значних запасів мінеральної сировини спричиняє пошук іншої моделі розвитку економіки нашого краю. Така модель свого часу була реалізована через формування відповідної галузевої структури господарства, коли обличчя економічного розвитку визначали галузі переробки аграрної сировини, наукомістке та сільськогосподарське машинобудування, сфера обслуговування. Подальший розвиток потребує розроблення програмних дій щодо відновлення колись зруйнованого виробничого потенціалу області, а також функціонування суб'єктів господарювання, які орієнтувалися б на використання місцевих ресурсів розвитку.

Питанням розвитку продуктивних сил Тернопільського регіону на основі використання місцевих ресурсів, у тому числі ефективно-

го використання ПРП області, присвячено значну кількість наукових публікацій. Про роль агрокліматичних чинників ідеться у працях Б. Федуніка, Д. Ковалишин, Г. Чернюк, про водоресурсні передумови розвитку краю – в дослідженнях Р. Бойка, Я. Мариняка, а мінерально-сировинних – у роботах Й. Свинка та М. Сивого. Але, незважаючи на це, природні чинники ще не стали рушієм розвитку. Як зазначила О. Заставецька [52, с. 25], в області лише земельні ресурси мають комплексотвірне значення. У цьому плані таке твердження слушне, оскільки структура природно-ресурсного потенціалу Тернопільщини суттєво відрізняється від аналогічної структури в Україні загалом. Якщо в структурі інтегрального ПРП України на земельні ресурси припадає, за оцінками В. Руденка, 44,4%, то їх роль у ПРП області суттєвіша – 75,0%. Водночас, абсолютно незначною є частка мінерально-сировинних ресурсів – 1,2% в області порівняно з українським показником 28,3%.

Водночас не можна скидати зі шальок терезів ландшафтні та рекреаційні ресурси, запаси мінеральних вод, окремі види мінеральної сировини. Тому метою статті ми обрали пошук шляхів подальшого розвитку продуктивних сил регіону на основі обмеженого природно-ресурсного забезпечення. Адже відсутність значних покладів корисних копалин – це ще не вирок депресивного розвитку. Просто, лімітуючи розвиток ресурсомістких галузей виробництва, наявні ресурси визначатимуть структуру господарства і технології використання природних ресурсів.

Але перед тим, як перейти до безпосередньої характеристики ПРП Тернопільської області, необхідно визначитися з особливостями трактування предмету нашого дослідження. Така необхідність пояснюється розмаїттям проявів природи в цілому та її компонентів зокрема й потребою економіки і населення в конкретних видах природних ресурсів. Питання в іншому – що саме вважати за ПРП подальшого розвитку регіону. З одного боку, ПРП розглядають як продуктивність природних комплексів та їх складових, тобто як таких, що можуть давати, певну величину доходу [20, с. 203].

Процеси розвитку продуктивних сил, розміщення виробництв потребують розгляду ПРП як сукупності мінеральних, водних, зе-

мельних, біологічних, рекреаційних ресурсів певних територій з відповідними їх кількісними оцінками. Разом з тим, у трактуваннях природних ресурсів будь – земельних, мінеральних чи інших – завжди фігурує технологічна складова, пов'язана з можливостями їх використання нині чи в недалекому майбутньому.

Тобто, ми вважаємо, що ПРП сформований тими елементами, тілами та силами природи, які становлять природну основу виробничої діяльності на конкретній території. Тому надалі будемо обмежуватися тільки тими складовими, які мають для господарства області найбільше значення.

2.1.2. Агрокліматичні ресурси території області

Тернопільщина – аграрно-промисловий регіон у зоні з родючими ґрунтами і достатнім зволоженням. Клімат краю помірно-континентальний з теплим і вологим літом та здебільшого м'якою зимою. За рік випадає 520 – 600 мм опадів. Середня температура повітря в січні становить: – 5°C, а в липні +19°C. Все це разом з високопродуктивним ґрунтовим покривом сприяє розвитку сільського господарства в регіоні. Земельні ресурси є головним природним багатством нашої області, а в структурі ґрунтового покриву переважають різні типи чорноземних та сірих лісових ґрунтів. На заплавах річок – лучні ґрунти, а на півночі області (Кременецький та Шумський райони) є незначні ділянки під дерново-підзолістими ґрунтами. Рівнинний рельєф – ще один суттєвий чинник можливого аграрного піднесення.

Сільськогосподарські угіддя покривають 75,7% усієї території області (табл. 2.1), а в їх структурі на ріллію припадає 81,8% (61,9% від загальної площі). Найінтенсивніше розорені території переважно центральних і південних частин області (Борщівський – 85,9%, Бучацький – 81,6%, Гусятинський – 87,8%, Заліщицький – 82,6%, Збаразький – 86,0%, Козівський – 84,3%, Лановецький – 82,1%, Підволочиський – 87,5%, Підгаєцький – 81,7%, Терехівський – 87,1%, Тернопільський – 81,3%, Чортківський – 87,9%), найменше – північних і західних – Бережанський – 65,1%, Зборівський – 74,1%, Кременецький – 77,1%, Монастирський – 69,3%, Шумський – 71,3%.

Таблиця 2.1

Землі Тернопільської області за станом на 1 січня 2014 р.*

	Площа земель, тис. га	%
Усього земель	1382,4	100
Сільськогосподарські угіддя: в т. ч.	1046,4	75,7
Рілля	855,6	61,9
перелоги	4,4	0,3
багаторічні насадження	15,4	1,1
сінокоси	27,2	2,0
пасовища	143,8	10,4
Під виробничими будівлями і дворами	14,5	1,0
Під шляхами	12,5	0,9
Землі на стадії відновлення родючості	0,2	-
Ліси та лісовкриті площі	201,4	14,6
Забудовані землі: в т. ч.	63,5	4,6
житлова забудова	18,5	1,3
промислові об'єкти	3,2	0,2
відкриті кар'єрні розробки	2,1	0,2
громадська забудова	3,9	0,3
вулиці та площі	13,9	1,0
об'єкти транспорту	14,0	1,0
інші забудовані землі	7,9	0,6
Заболочені землі	5,9	0,4
Під водою	19,3	1,4
Інші землі	18,7	1,4
Осушені землі: з них	165,6	11,8
сільськогосподарські угіддя	163,6	11,8
у т. ч.		
рілля	134,3	9,7
перелоги	0,5	-
сінокоси	7,0	0,5
пасовища	21,8	1,6

* За даними Головного управління Держземагентства України в Тернопільській області

Під багаторічними насадженнями перебуває 15,4% всіх сільгоспугідь регіону. Найбільші площі такого землекористування у Борщівському районі – 1841,27 га, Збаразькому – 1521,74, Тернопільському – 1877,06, Кременецькому – 1610,72. Натомість в окремих районах створенню садових господарств приділяють недостатньо уваги. Це стосується, передусім, Буцацького, Козівського, Лановецького, Підволочиського, Підгаєцького, Чортківського, Монастириського та Шумського районів, у яких площі під багаторічними насадженнями займають не більше 600 га. Саме виробництво фруктів, ягід з кущів, горіхів тощо могло б стати потужним фактом для розвитку місцевої харчової промисловості, а їх продаж – вагомим джерелом регіональних доходів.

Площі під сіножатями і пасовищами займають 171 тис. га, а найбільше їх у Бережанському (відповідно 2356,53 і 9387,28 га), Збаразькому (1537,83 та 6630,17 га), Підволочиському (2912,15 та 5466,39 га) та Тернопільському (3757,75 та 5766,44 га) районах. У цих районах складаються найкращі умови для розвитку високо інтенсивного скотарства, хоч і в інших районах вони дуже хороші. Колись розведення ВРХ було для області надзвичайно важливою галуззю, і не – малу роль у цьому відводили створенню потужної кормової бази.

Значними є також площі під лісами, при чому найбільш заліснені Бережанський – 22502,19 га лісовкритої площі, Борщівський – 16956,45, Буцацький – 12755,36, Гусятинський – 16674,00, Заліщицький – 10729,59, Зборівський – 11533,48, Кременецький – 16784,48, Монастириський – 14760,33, Чортківський – 11740,45 та Шумський – 21013,01 райони. А от в інших районах площі лісів незначні й недостатні з огляду екосистемних вимог: Козівський – 4369,74 га, Підволочиський – 4297,12 га, Тернопільський – 5886,52 га.

Площа водного дзеркала в області – 19342,70 га. Найбільше земель під водами у Борщівському (1925,27 га), Буцацькому (1000,50 га), Гусятинському (1410,29 га), Заліщицькому (1323,83 га), Зборівському (2315,17 га), Козівському (1102,63 га), Лановецькому (1254,13 га), Підволочиському (1015,47), Тербовлянському (1216,06 га), Чортківському (1089,03 га) та Шумському (1082,09 га) районах.

Земель, зайнятих під забудовою, в області менше 5%. Найінтенсивнішу забудову в області ведуть, зрозуміло, у м. Тернополі (3216,02 га), Гусятинському (4690,09 га), Заліщицькому (3037,70 га), Збараському (4059,92 га), Зборівському (3233,80 га), Кременецькому (4157,05 га), Підволочиському (3576,82 га), Теребовлянському (5157,49 га), Тернопільському (4423,39 га) та Чортківському (5301,84 га) районах. Одним із найактуальніших питань подальшого розвитку аграрної сфери залишатиметься, в цьому контексті, збереження земель для цільового використання у сільському господарстві та недопущення відведення найродючіших земель на потреби промислового, дорожнього, водогосподарського чи житлового будівництва.

Домінування родючих ґрунтів і сприятливий рельєф сприяють аграрному розвитку регіону й визначають його спеціалізацію. Проте, зважаючи на високу продуктивність наших ґрунтів, тривають активні процеси їх виснаження. З одного боку, так відбувається через недотримання технологій аграрного виробництва, а з іншого виснаження спричиняють процеси ерозії ґрунтів. Порушення правил обробітку ґрунтів впливає на інтенсифікацію ерозійних явищ, але тут є ще й природна складова, запобігти впливові котрої дуже важко. Одним зі шляхів буде подальше виведення зі сільгоспобороти земель на сильно почленованих територіях.

2.1.3. Водоресурсна складова сталого розвитку регіону

Значення водних ресурсів для подальшого розвитку економіки регіону не можна ігнорувати та недооцінювати. Вода завжди була й залишатиметься найуживанішим з усіх ресурсів. Нині водоресурсний потенціал області хоч і не має обмежувального впливу на розміщення виробництва, але у кожному конкретному випадкові визначає індивідуалізацію систем водопостачання та водозабезпечення.

Для області притаманні багато чим схожі з національними проблеми у сфері використання води. Ми тривалий час не брали до уваги на своєму рівні негативні екологічні наслідки надмірного антропогенного пресу на водні екосистеми, реалізовували практи-

ку нарощування водогосподарського будівництва і залучення дедалі більших об'ємів води у виробничий оборот [185, с. 26].

Водний фонд регіону охоплює поверхневі (річки, водосховища, ставки) та підземні води. Прогнозні запаси останніх оцінюють у 592,6 млн. м³. У формуванні водних ресурсів провідне місце в Тернопільській області належить річкам, а рівнинний рельєф і достатнє зволоження сприяють формуванню густої річкової мережі [189, с. 37]. Територією області протікає 1401 річка. Сумарна довжина річок 6066 км. Але тільки 120 з них довші за 10 км. На ріках побудовано 26 водосховищ, а загальна площа їхнього водного дзеркала становить 3579 га (загальний об'єм водосховищ – 81,2 млн. м³). На малих ріках і потічках створено 886 ставків (площа водного плеса 5627 га, об'єм води – 58,8 млн. м³). Дністер як найбільша річка області є ще й природною її межею з Івано-Франківською та Чернівецькою областями. Ріки басейну Дністра – переважно меридіонального протікання: Золота Липа, Коропець, Стрипа, Серет, Нічлава, Збруч. Решта рік – Іква, Вілія, Горинь – несуть води на північний схід і формують припливи Дніпра. Всі вони характерні змішаним живленням.

Водними ресурсами Тернопільщина область не багата – лише 15 місце за водозабезпеченістю серед регіонів країни (не більше 1,5 тис. м³ води на кожного її мешканця на рік). Загальні ресурси вод в області становлять 8,45 км³. За рахунок місцевого стоку формується менше 2,0 км³, а решту припадає на припливи (таблиця 2.2).

Таблиця 2.2

Водні ресурси Тернопільської області

Вид ресурсів	Середні багаторічні водні ресурси			Ресурси річкового стоку (км ³) забезпеченістю, Р%		
	м ³ /с	км ³	50	75	90	95
Місцевий стік	57,4	1,81	1,76	1,44	1,18	1,05
Приплив	173,0	5,45	5,35	4,15	3,19	2,70
Загальні ресурси	230,0	7,26	7,04	5,69	4,64	4,10
Відплив	274,0	8,63	8,40	6,84	5,64	5,00

До того ж, розподіл водних ресурсів на території області нерівномірний. Найкраще забезпеченими є північні та північно-за-

хідні території області, а найгірше – південно-східні креси регіону (Борщівський, Гусятинський, Заліщицький та Чортківський райони).

У 2013 році загальний водозабір в області становив 85,76 млн. м³ і він характерний стабільним трендом до зростання за останні п'ять років. У структурі водозабору переважають поверхневі води. Їх частка – 69,3%. Решту води – 30,7% – забирають з підземних горизонтів (таблиця 2.3). Більше як три чверті забраної води в області забезпечують водні джерела Дністровського басейну (понад 67 млн. м³).

Таблиця 2.3

Основні показники використання та відведення води*, млн. м³

Показники	2000	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Забрано води з природних водних об'єктів – всього	72,06	70,81	69,2	72,75	79,38	87,29	85,76
Спожито свіжої води, з неї на:	65,11	58,57	58,05	60,58	67,38	74,27	72,60
виробничі потреби	28,56	19,7	20,42	20,43	25,11	26,41	23,80
побутово-питні потреби	32,92	17,02	16,15	15,77	15,51	15,28	15,40
сільськогосподарські потреби	3,597	1,321	1,352	2,185	2,304	2,451	2,65
ставково-рибне господарство	0,037	20,54	20,13	22,2	24,46	30,21	30,72
Втрати води при транспортуванні	6,944	7,477	6,708	6,99	6,69	6,036	
Загальне водовідведення з нього	57,83	63,13	61,75	64,24	70,5	75,12	73,70
у поверхневі водні об'єкти	54,49	61,25	60,03	62,15	68,01	72,64	
у тому числі							
забруднених зворотних вод	5,265	2,619	2,432	2,507	2,7	2,692	2,5
з них без очищення	1,417	0,805	0,773	0,778	0,84	0,721	0,7
нормативно очищених	33,79	24,77	22,52	25,54	21,82	19,76	19,6
нормативно чистих без очищення	15,44	33,87	35,08	37,1	43,49	50,19	
Обсяг оборотної та послідовно використаної води	71,47	45,75	34,40	40,45	45,7	45,0	32,0
Частка оборотної та послідовно використаної води, %	71,43	69,94	62,79	66,48	64,6	63,04	
Потужність очисних споруд	61,52	53,66	53,62	51,41	51,1	50,9	50,8

* Наведено за [166, с. 391] та даними відділу водних об'єктів Тернопільського обласного управління водних ресурсів [<http://www.vodgosp.te.ua/diyalnist-viddilu-vodnyh-resursiv.html>].

Із об'ємів водозабору було використано на різні потреби 72,60 млн. м³. Щодо головних водокористувачів, то найбільшим з них в області є рибне ставкове господарство, яке використовує

42,3% усієї спожитої води. На другому місці – забезпечення виробничих потреб (32,8%), а на третьому господарсько-побутових (21,3%). Традиційно залишається незначним водопостачання сільських територій і забезпечення потреб у воді пов'язаних з ними видів діяльності (3,6%).

Загальні обсяги водовідведення – 73,70 млн. м³, що становить 86% від водозабору. Порівняно з 2000 р. скидання забруднених вод зменшилося суттєво. Стосовно забруднених зворотних вод воно скоротилося більше ніж у 2 рази, в т. ч. тих, які скидали без очищення. Трикратно зросло скидання нормативно чистих вод без очищення. Разом з тим, на 14,19 млн. м³ зменшились обсяги скидання очищених до норми стічних вод. Це може свідчити не тільки про позитив. З одного боку, такий стан спричинений скороченням виробництва, насамперед промислового, а з іншого – ймовірно перенесення одних категорій вод до інших. Жалюгідний стан очисних споруд і великі витрати на очищення стоків водокористувачів спонукають до дій, які уможливають не очищати стоки, навіть порушуючи екологічне законодавство.

Про критичний стан водогосподарської інфраструктури свідчить динаміка зменшення обсягів оборотної і послідовно використаної води та потужностей очисних споруд в області (рис.2). Скорочується також і частка оборотної та послідовно використаної води: з 71,4% у 2000 р. до 63,0% у 2012-му.

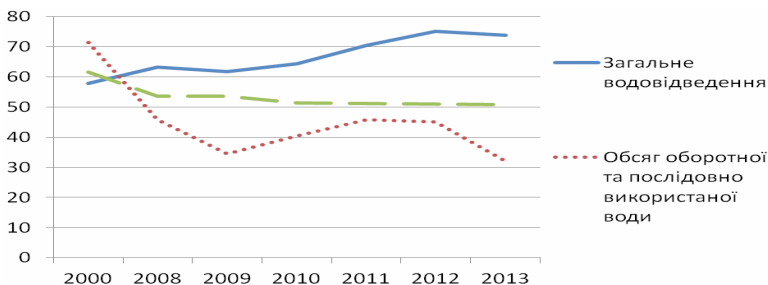

Рис. 2. Динаміка обсягів оборотної та послідовно використаної води і потужностей очисних споруд у Тернопільській області

Використання свіжої води за останніх десять років у адміністративних районах просторово неоднорідне (табл. 2.4). Найбільшими водокористувачами залишаються традиційно Тернопіль (12,5 млн. м³), Бережанський (7,7 млн. м³), Зборівський (10,5 млн. м³), Козівський (7,6 млн. м³) і Лановецький (13,0 млн. м³) райони. Їх сукупна частка становить 70,1%.

Таблиця 2.4

Використання свіжої води у районах і м. Тернополі
[166, с. 391], (млн. м³)

Райони області	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
В області	65,1	66,1	58,6	58,1	60,6	67,4	74,3	72,6
Бережанський	2,6	2,5	4,8	3,4	4,8	6,9	6,8	7,7
Борщівський	1,1	1,0	0,5	0,7	0,8	1,5	1,5	1,2
Бучацький	1,5	1,5	1,1	1,1	1,2	1,4	1,1	0,8
Гусятинський	2,8	5,4	4,0	3,8	3,9	1,9	2,4	2,1
Заліщицький	0,7	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3	0,5	0,5
Збараський	1,4	0,9	0,7	0,7	0,7	1,2	1,5	1,3
Зборівський	5,9	11,2	6,3	7,5	9,8	10,1	12,1	10,5
Козівський	5,3	7,8	7,6	7,6	7,8	8,5	8,3	7,6
Кременецький	2,4	1,5	2,1	2,9	2,1	2,2	2,2	2,2
Лановецький	3,6	6,1	6,7	7,0	6,7	7,7	13,2	13,0
Монастириський	0,5	0,4	0,3	0,3	0,2	0,3	0,2	0,3
Підволочиський	1,0	1,1	1,1	0,9	1,0	1,5	1,7	1,4
Підгаєцький	0,9	1,7	1,7	1,7	1,7	1,6	1,6	1,6
Теребовлянський	1,5	1,2	1,2	1,2	1,2	1,4	1,5	1,4
Тернопільський	1,3	1,1	1,2	1,3	1,2	1,9	2,0	2,1
Чортківський	3,2	2,3	1,9	1,9	1,9	3,4	3,2	3,0
Шумський	1,7	2,3	2,6	2,4	2,4	2,9	1,9	3,4
м. Тернопіль	27,7	17,7	14,5	13,4	12,9	12,7	12,6	12,5

Такий стан справ пов'язаний із використанням значної частини вод на господарсько-побутові потреби та риборозведення, а також недоліками організації водопостачання виробничих процесів. Ідеться насамперед про прямоточні системи водопостачання, як от на Лановецькому цукровому заводі. Натомість у Бучацькому, Заліщицькому та Монастириському районах споживають менше 1 млн. м³ води.

Функціональні недоліки водогосподарського комплексу області стають головними причинами погіршення стану водних екосистем, їх деградації, погіршення якості вод, що знижує їхнє середовищевісне значення, ставить під загрозу подальші можливості високоякісного і безперервного водопостачання. Хоча водно-екологічна ситуація в регіоні не є критичною, вона приховує в собі низку загроз, котрих необхідно запобігати та унеможливити її.

Упродовж 2013 р. у природні поверхневі водні об'єкти було скинуто 2,474 млн. м³ забруднених зворотних вод. За абсолютними показниками найбільше забруднених стоків формували водокористувачі Чортківщини – 524 тис. м³, Кременеччини – 338, Тербовлянщини – 260, та Бережанщини – 214, що становить 54% всіх стоків. Найменше забруднюють водні екосистеми підприємства й установи Шумського (31 тис. м³), Підгаєцького (30 тис. м³) та Монастирського (31 тис. м³) районів.

Із усіх стічних забруднених вод 714 тис. м³ не очищували взагалі, а решту очищували недостатньо. Особливо непокоїть ситуація в низці районів області – забруднені скиди у структурі загального обсягу стічних вод в Заліщицькому районі становлять майже половину – 47,6%. Не кращі справи у Тербовлянському – 43%, Бучацькому районах – 40,5%. Мало уваги очищенню стоків приділяють у Монастирському – 20,3%, Чортківському – 19,0%, Кременецькому – 18,2%, Підволочиському – 16,3% та Борщівському – 16,0% районах. Натомість у Зборівському, Козівському та Шумському районах забруднені стоки не перевищують 1% від величини всіх стічних вод. Разом з тим, у низці районів Лановецькому забрудненому стоки скидають узагалі без будь-якого очищення – Бережанському, Борщівському, Збаразькому. В інших районах – Кременецькому, Гусятинському, Монастирському, Чортківському, Тербовлянському та Підгаєцькому – води очищають перед скиданням недостатньо.

Водно-екологічну ситуацію в Тернопільській області рятують у принципі незначні в абсолютному вираженні обсяги водозабору, стічних вод, власне забруднень. Висока екологічна ємність природного середовища, його асиміляційні властивості дають змогу

поки що утилізувати такі величини антропогенних навантажень. Але точкові водні проблеми виникали завжди, та й розширений промисловий розвиток області, її комунального господарства і агровиробництва супроводжуватиметься нарощуванням і обсягів використання води. І негативним тиском на водоресурсні системи краю. Тому раціональне і бережливе використання водних ресурсів, будівництво очисних споруд, водоощадних систем водокористування та водопостачання вкрай важливі.

Саме у цій сфері й доводиться констатувати вкрай негативні процеси. Так, обсяги оборотної та послідовно (повторно) використаної води у районах області й м. Тернополі зменшилися вдвічі – з 71,5 млн. м³ у 2000 р. до 32,0 млн. м³ у 2013-му. Особливо стрімко їх величини скорочувалися в Тернополі – з 34,9 до 4,1 млн. м³, Тернопільському районі – з 7,2 до 0,0, Кременецькому – з 2,9 до 0,2, Лановецькому – з 2,8 до 0,0, Борщівському – з 2,3 до 0,2 млн. м³. Скороченням промислового виробництва пояснити це важко – має місце послаблення уваги до питань ощадливості з боку водокористувачів. У інших районах скорочення використання оборотних і повторно використаних вод незначні, а в Гусятинському, Збаразькому, Зборівському та Підволочиському районах спостерігаємо їх, хоч і не великий, та все ж приріст.

Частка повторно використаних вод на промислові потреби також скорочується. Найощадливіше використовують водні ресурси водокористувачі Гусятинського (92%), Збаразького (92%), Чортківського (83%), Підволочиського (73%) районів та м. Тернопіль (71%). Натомість у Борщівському, Зборівському, Кременецькому та Тернопільському районах їх частка у загальному обсязі водокористування менша за половину, а в Бережанському, Заліщицькому, Лановецькому, Монастириському, Підгаєцькому та Шумському районах їх зовсім не використовують.

Технічна зношеність водоохоронної інфраструктури, ліній і технологій використання води, занепад і руйнування станцій очищення стоків можуть у майбутньому стати причинами надмірного антропогенного навантаження на природні системи регіону. Додати до цього треба й неухильне зменшення потужностей очисних спо-

руд – із 61,52 млн. м³ у 2000 р. до 50,8 млн. м³ у 2013 р. У ряді містечок Тернопільщини від таких споруд залишилися тільки спогади.

Ми вже наголошували на повному переважанні у гідромережі малих річок та їх густій сітці. Треба розуміти, що з таким явищами прямо пов'язана фактична річкова маловодність. А це – вкрай висока природна вразливість водоресурсних систем до антропогенного навантаження. Серед них – високий рівень аграрного освоєння водозборів, розчленованість рельєфу, поверхнева та глибинна ерозії, зарегулювання стоку і, як наслідок замулення водотоків, недостатнє обслуговування гідромеліоративної інфраструктури, порушення правил експлуатації водоохоронних зон та прибережних захисних смуг річок і ставків [188, с. 60].

Кожна з екосистем малих річок, зазнаючи впливів прилеглих водозборів, служить основою формування стоку, фактором розвитку і складовою екологічного добробуту для нижчих за течією територій. Тому екологічний стан річки обґрунтовано стає інтегральним індикатором раціональної експлуатації водоресурсних систем.

Стосовно вимірювання критичних меж водокористування обґрунтовано кілька підходів. Комітет з водних проблем Європейської економічної комісії вважає цілком допустимими обсяги водозаборів в межах до 10% річкового стоку. Перевищення цього порогу до 20% потребує заходів з ефективного управління водними ресурсами шляхом технічного регулювання річкового стоку, скорочення ліцензій на використання природних вод, запровадження водоощадних технологій тощо. Подальше зростання водокористування на екстенсивній основі веде до деградації водних джерел і неможливості їх бути в подальшому природними детермінантами сталого регіонального (басейнового) розвитку. Разом з тим, на європейських теренах нема єдиного розуміння до оцінки критичних меж впливу на водні екосистеми. Європейське екологічне агентство межею допустимого водозабору вважає 40% наявних місцевих ресурсів [89, с. 228].

Розрахункові оцінки водоресурсного потенціалу інколи визначають на рівні 30% від середньобагаторічного стоку [194, 196], але ми схиляємося до того, що перевищення 10%-го порогу веде до втрати функцій річкових систем підтримувати гомеостаз і потенціал самовідновлення. Тому антропогенному навантаженню, як і річковому стоку, необхідне просторово-часове осмислення, а використання водних ресурсів значною мірою ототожнюється з екологічним нормуванням, яке окреслює чітко параметри величини ресурсу на території (місце) і в часовому вимірі. За стабільної інтенсивності антропогенних впливів урахування коливання річкового стоку є визначальним для низки екологічних процесів. Якщо зважати на те, що зміни стоку характерні більшими величинами для малих річок, то екологічні норми водокористування мають диференціюватися за їх розмірами. Підтвердження цього – стан малих річок в Україні, який більше як на 80% визначається як дуже поганий і катастрофічний. Таким чином, зазначені проблеми говорять про недосконалість чинного в Україні організаційно-економічного механізму водокористування.

В Україні правом визначено розподіл річок на великі, середні та малі, а класифікують річки України (Стаття 79 Водного кодексу України) залежно від водозбірної площі басейну річки. До великих належать річки, які перетинають кілька географічних зон і мають площу водозбору понад 50 тис. квадратних кілометрів. До середніх належать річки, які мають площу водозбору від 2 до 50 тис. квадратних кілометрів. До малих належать річки з площею водозбору до 2 тис. квадратних кілометрів. Відповідно пропонується визначати допустиме антропогенне навантаження у формі використання річкового стоку відповідно до водозбірної площі та природних особливостей річкового басейну: великі річки – 20%, середні – 15%, малі річки – 10% [188, с. 59].

Негативний вплив на водні екосистеми рік Тернопільської області оцінюють урахуванням чину головних антропогенних факторів – водокористуванням у регіоні за басейнами рік, аграрним

пресом на території водозборів річок та ступенем заліснення водозборів, якістю вод (таблиця 2.5).

Таблиця 2.5

Рівні антропогенного впливу на водні екосистеми Тернопілля

Назва	Протяжність, км	Водні ресурси, км ³			Розораність водозборів, %	Лісистість, %	Волозабір, %	Якість вод	БСК ₅ ** мг/л
		середній	75%	95%					
р. Золота Липа	85,0	0,238	0,167	0,089	40	20	<10%	У межах допустимої	2,92
р. Стрипа - гирло	146,0	0,236	0,182	0,124	64-78	6	<10%	У межах допустимої	2,88
р. Серет - Чортків	258,0	0,438	0,338	0,232	64-78	10	<10%	У межах допустимої	2,91-2,96
р. Збруч - Завалівська ГЕС	247,0	0,298	0,216	0,141	68-82	6	<10%	У межах допустимої	2,88
р. Коропець - гирло	79,0	0,080	0,058	0,033	48-63	23	<10%	У межах допустимої	2,90
р. Джурин	54,0	0,036	-	-	68-75	20	<10%	У межах допустимої	
р. Нічлава	83,0	0,086	-	-	68-72	19	<10%	У межах допустимої	3,36
р. Вілія - Кунів	37,0	0,168	0,130	0,085	51	18	<10%	У межах допустимої	
р. Горинь - Ямпіль	62,0	0,191	0,162	0,122	76	7	<10%	У межах допустимої	2,66-2,80
р. Іква – В. Млинівці	56,0	0,106	0,083	0,060	60	49	<10%	У межах допустимої	2,54

* складено за [57, 119, 196].

Зівставлення обсягів водокористування і скидання відпрацьованих вод, про що вже йшлося, свідчить про експлуатацію водоресурсних систем у межах їх 10%-ої екологічної ємності.

Як результат – задовільний, у межах допустимих норм, стан водних ресурсів. Середньорічні концентрації речовин у водних об'єктах Тернопільської області за даними «Екологічного паспорта Тернопільської області» наведено у (таблиці 2.6).

Таблиця 2.6

Середньорічні концентрації речовин у контрольних створах водних об'єктів Тернопільської області за 2012 рік*

Місце спостереження за якістю води	Показники складу та властивостей								
	завислі речовини	БСК ₅	мінералізація	сульфати	хлориди	амоній-іон	нітрати	нітриги	фосфати
р. Золота Липа м.Бережани	10,00	2,92	393,0	20,07	14,67	0,16	3,68	0,09	0,15
р. Стрипа м.Бучач	8,50	2,88	444,25	17,64	17,50	0,26	6,86	0,07	0,24
р.Збруч смт.Скала-Подільська	11,75	2,88	416,75	25,63	25,91	0,18	4,32	0,04	0,22
р.Коропець смт.Козова	8,50	2,90	318,0	22,84	15,77	0,11	1,43	0,03	0,11
р.Серет с.В.Івачів	7,75	2,94	337,50	12,44	16,40	0,18	2,26	0,04	0,05
р.Серет м.Тернопіль	7,92	2,88	335,25	11,71	15,14	0,07	2,28	0,03	0,09
р.Серет с.Касперівці	9,00	3,10	442,50	26,97	28,50	0,44	8,09	0,11	0,66
р.Нічлава м.Борщів	11,50	3,39	617,00	114,48	39,35	0,54	4,0	0,10	0,34
р.Іква м.Кременець	9,75	2,54	404,25	16,46	13,50	0,22	5,31	0,04	0,09
р.Горинь смт.Вишнівець	11,50	2,80	392,50	13,17	14,46	0,16	4,09	0,04	0,08

* складено за [Регіональна доповідь]

Загалом концентрації забруднюючих речовин у водах ресурсних систем області перебувають у межах допустимих діапазонів, а незначні перевищення ГДК окремих речовин у певні періоди спостережень – явища тимчасові й нехронічні. Радіологічна ситуація теж задовільна – вмісти радіоактивних речовин не перевищують гранично допустимих норм.

З одного боку, екологічний стан водоресурсних систем Тернопільської області задовільний і не має надто непокоїти. Разом з тим, у регіоні є низка факторів-загроз, вони приховані, передусім у хиткій водно-епідеміологічній ситуації. Стан водоохоронної інфраструктури у районних центрах і містечках – головна причина тому. В багатьох з них такі об'єкти просто припинили існування і є лише на папері. Відтак, визначальними у недалекому майбутньому має стати будівництво і реконструкція каналізаційних мереж та очисних споруд задля збереження водності та чистоти водойм, гідротехнічного захисту населених пунктів від шкідливої дії.

У сільській місцині чи не найголовніша проблема – це неконтрольоване використання першого водоносного горизонту. Не менш загрозливим є використання меліоративних каналів, канав і малих водотоків як реципієнтів стічних вод з територій домашніх господарств, що примножується безкарним використанням прибережних захисних смуг.

Як наслідок – забруднення вод у річках, ставках та озерах, прискорення і розширення ареалів площинної ерозії ґрунтів, їх змивання у водойми через що – замулення останніх. Слід додати сюди ще порушення техніки обробітку ґрунтів, діяльність цукрових заводів, не обґрунтовані екологічно будівельні роботи.

За два останні десятиліття береги водойм і заплави річок стали місцями активної забудови – їх відводять під елітні жилі й дачні комплекси. Законодавчі намагання парламенту щодо врегулювання цієї проблеми заслуговують схвальних оцінок, а от про виконання на місцях законодавчих положень поговоримо далі. Прибережні смуги необхідно найшвидше вивести з активного обробітку, рекультивувати, розчистити русла річок, забезпечити до них вільний доступ, реалізувати конституційне право кожного громадянина на загальне природокористування.

2.1.4. Лісові та біологічні ресурси Тернопільської області

Лісовкрита площа в області становить 201,1 тис. га, в т. ч. лісовою рослинністю вкриті 188,1 тис. га. Це відповідно 14,4% та 13,6%. Територія нашої області перебуває у зоні широколистяних лісів, для котрої оптимальна лісистість мала б бути 20%.

За призначенням і виконуваними функціями всі ліси поділені на дві групи. Перші мають здебільшого, природоохоронне значення і покривають 69,6 тис. га. Вони ж охоплюють ліси й зелених зон (31 тис. га), де проводять санітарно-доглядові вирубування. Друга група лісів області, а це 86,8 тис. га, виконують не тільки середовище твірну роль. Лісокористування тут є експлуатаційним, що правда вирубування головного користування провадять лише за умови неперевищення середнього приросту насаджень.

Вікова структура лісів Тернопільської області говорить про значні перспективи їх експлуатації, бо на ліс-молодняк припадає 40,5% всіх лісів, а на середньовікові ліси – 43,6%. Пристигаючі ліси становлять лишень 9,4%, а стиглі та перестійні – тільки 6,5%. Рациональне використання лісових ресурсів, на фоні подальшої належної уваги до лісорозведення та охорони таких багатств, цілком може забезпечити потреби регіональної економіки і населення у згаданих ресурсах.

Серед лісотвірних порід, за даними ДП «Тернопільліс», суттєво переважають твердолистяні – 72,5%. На м'яколистяні припадає 5,5% всіх деревостанів, на інші – лише 0,3%. Молоді насадження становлять 21,7%. Серед порід твердолистяної групи головує дуб, бук, ясен, клен, граб (81%), причому абсолютно домінує дуб звичайний (56%). Хвойні – сосна, ялина, модрина – зростають переважно на північних теренах регіону. На них припадає 16,1%. Береза, липа та вільха становлять основу м'яколистяної групи, але їх тільки 3,0%. Частка інших порід у структурі деревостану незначна.

Наявні запаси деревини спеціалісти ДП «Тернопільліс» оцінюють у 223,0 тис. м³. Порівняно з попереднім 2012 р. вони зменшилися на 18,5 тис. м³ (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

**Основні показники лісокористування
в Тернопільській області за 2012 – 2013 рр.***

Показники, одиниця виміру	2012	2013
Наявні ресурси, тис. м ³	241,5	223,0
Заготівля деревини від усіх видів рубок, тис. м ³	260,4	245,8
Перероблено деревини, м ³	5763	6351
Реалізовано лісопродукції в круглому вигляді, тис. м ³	243,3	245,5
на внутрішній ринок, тис. м ³	146,2	136
на експорт, тис. м ³	97	109,4

* за даними ДП «Тернопільліс»

В області протягом 2013 року заготовили майже 246 тис. м³ деревини, що на 14,6 тис. м³ менше, порівняно з 2012 р. За видами лісосіки найбільше заготовляють граба – 38,5%, бука – 21,9% та дуба – 16,1%. Середній відсоток використання приросту деревини становить 50%, що відповідає вимогам експлуатації лісів другої групи окрім заготівлі деревини, важливими є вирубки догляду за лісами. Такі роботи проводять щорічно близько 3,5 тис. га. Здійснюють також проріджування та прохідні вирубування (приблизні площі – 2,0 тис. га щороку). Все це сприяє приросту деревини на 1 га лісових земель.

Забезпечення сталого розвитку регіону в цілому та лісового його господарства потребує планомірного здійснення низки ключових заходів у цій сфері. Насамперед, необхідно закласти більше 80,0 тис. га нових лісів щоби довести у перспективі оптимальну лісистість території до 20%. Тому щорічні темпи лісовідновних робіт, за яких заліснюється не більше 600 – 800 га, нині не достатні. У адміністративному вимірі найактивніше відтворювали ліси у 2013 р. у Бережанському районі – 171 га, Чортківському – 161, Тернопільському – 141, Кременецькому – 127, та Бучацькому – 117 га районах.

Для їх інтенсифікації в області немало сприятливих передумов, насамперед, ґрунтово-кліматичні й схвальне ставлення жителів регіону до подібних робіт. Але є й суттєві обмеження. Ми

звикли, найчастіше, жалітися на нестачу фінансових ресурсів, проте тут вони дещо іншого змісту. Попри фінансову скруту, найвідчутніше гальмує лісорозведення процедура виділення земель під створення нових лісів. А в області є для цього такі землі і їх треба передавати для згаданих цілей. За оцінками фахівців Головного управління Держземагентства в нашому регіоні – понад 24 тис. га деградованих і малопродуктивних з погляду сільського господарства земель. Заліснення і створення захисних насаджень на малопродуктивних, деградованих землях, ярах, балках сприятимуть запобіганню глибинній ерозії ґрунтів, деградації річкових екосистем, запобіганню шкідливої дії води.

У майбутньому нові лісові масиви слугуватимуть вагомим чинником подальшого економічного розвитку і формування регіонального лісогосподарського комплексу саме на сильно почленованих територіях та ділянках з інтенсивними поверхневими процесами ерозії. Показовими тут є показники садіння і висівання лісу за районами Тернопільщини. Так, у Чортківському районі зі 161 га відтворених лісів 155 га – це новонасажені ліси, у Бережанському – 120 зі 171, Кременецькому – 118 зі 127 га.

Структурне поліпшення деревостану області – теж одне з важливих завдань. Незважаючи на те, що економічно найефективнішим і найпродуктивнішим з точки зору приросту деревини в наших умовах є дуб звичайний, допускати монокультуру тут недопустимо. Зростання продуктивності й господарської цінності лісів регіону доцільно забезпечити культивуванням змішаних і біологічно стійких деревних лісових угруповань, у яких дуб буде тільки основною лісотвірною породою. Досягти цієї мети буде важко без належної уваги до розвитку лісового насінництва та розсадників дерев. Для цього області реалізують спеціальну програму, згідно з якою виділено 377 га постійних лісонасінневих ділянок та 80 га лісових розсадників.

Суттєвим викликом сталому розвитку лісового господарства Тернопільщини стало масове зараження деревостанів шкідливими комахами та різними хворобами. За звітними матеріалами ДП «Тернопільліс», тотальне ураження насаджень на початок 2013 р.

становило 6286,1 га (шкідниками – 727, хворобами лісу – 5489,8 га). Особливої шкоди завдають осінній опеньок (3124 га), бактеріальний рак (855 га), коренева губка (588 га), різноманітні трутовики (291 га), поперечний рак дуба (268 га), голландська хвороба (201 га та інші хвороби. В цьому аспекті необхідна активізація заходів проти дії шкідників, запобігання їх подальшому поширенню через запровадження ефективних біологічних та хімічних засобів і методів боротьби.

Необхідно реалізувати також низку ефективних заходів, щоб унеможливити самовільні вирубування деревини, а поряд із цим дуже актуальними залишаються питання пожежної безпеки лісових масивів, особливо у Кременецькому та Шумському районах, де переважають смолисті, хвойні породи дерев. Це дасть змогу зберегти біологічне розмаїття лісових екосистем, унікальні об'єкти в них, запобігти зменшенню величини екосистемних послуг лісових масивів.

Велике значення в області мають запаси лікарської сировини, ягід та грибів, ресурси для мисливства і любительського рибальства. Значними є запаси лікарської сировини, особливо у лісах. Близько 800 га займають площі лікарських чагарників (шипшина, калина, глід); велике значення для розвитку місцевої фармацевтики має щорічна заготівля більше як 160 видів лікарських рослин.

2.1.5. Мінеральні ресурси Тернопільської області і проблеми їх раціонального використання

Уже йшлося про недостатню забезпеченість території і господарства Тернопільської області мінерально-сировинними ресурсами. Незважаючи на практично повну відсутність енергетичних та рудних корисних копалин, сировини для хімічної промисловості, значні запаси будівельної сировини (каменю, гіпсу, крейди, піску, глини та ін.) створюють хороші передумови для розвитку промисловості будматеріалів. Скупчення промислового значення мають також поклади торфу та мінеральних вод.

На території області відкрито більше 300 родовищ корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення. Переважно це:

- ✓ сировина для виробництва будівельних матеріалів;
- ✓ облицювальний і пиляний камінь;
- ✓ енергетичні ресурси (буре вугілля, торф, нафто- і газопровяи);
- ✓ нерудна сировина;
- ✓ прісні та мінеральні підземні води.

У 2012 р. надрокористувачі Тернопільщини експлуатували 160 родовищ і розробляли 12 видів корисних копалин, а саме: суглинки, глини, вапняки, піски будівельні, піщано-гравійна суміш, торф, гіпси, пісковики, крейду будівельну, доломіти, прісні та мінеральні підземні води. А це становило за рік 12% від загальноукраїнського видобутку.

На заході нашого регіону наявні значні запаси мергелю, а товщина пластів сягає 18 – 30 м при глибині залягання у 15 – 20 м. Це надзвичайно цінна сировина для виробництва цементу, а нині промислове використання його незначне. Повсюдно є родовища вапняків, яких близько 100. Їх використовують, зазвичай, задля випалювання вапна, виготовлення щебеню, бутового каменю, в дорожньому, житловому та промисловому будівництві, а також як допоміжну сировину, в цукровій промисловості.

У регіоні є значні поклади глин і суглинків – понад 100 родовищ. Це потужна сировинна база для цегельно-черепичного виробництва. У центральних та північних частинах області є поклади гончарних та вогнетривких глин, які використовують у гончарно-му виробництві й для виготовлення виробів із кахлю.

Великими є й запаси будівельного каменю та доломітів. Пісковики в області унікальні – червоні, зелені, жовто-коричневі з яскраво вираженою плитчастою структурою, що дає змогу широко використовувати їх як високоякісний облицювальний матеріал та для виготовлення різного роду бруківки і плит.

Великі запаси будівельного піску знайдено в західній, північній та центральній частинах нашої області, а поклади кварцево-глауконітових пісків можна використати в подальшому для виробництва скла.

Не тільки значними, ще й унікальними є поклади крейди – цінної сировини для виробництва комбінованих кормів для тварин, вапнування кислих ґрунтів, виготовлення писальних приладь з крейди, паперу, лакофарбової та фармацевтичної продукції. Аналогів їх мало – лише три родовища в Україні. Близьке їх залягання від поверхні (не глибше 10 м) і потужні пласти зумовлюють видобуток відкритим способом.

В області відомо більше двадцяти родовищ гіпсу, а потенційні його запаси оцінені у десятки мільйонів тонн. За товщини пластів 20 – 25 м та сприятливого залягання цілком можливо є розробка гіпсів у значних обсягах. Хоча гіпси ми використовуємо у сільському господарстві для хімічних меліорацій, медицині, паперовій, хімічній і цементній галузях, – цього явно не достатньо. За таких запасів імпортувати з Польщі, Німеччини чи й навіть Китаю облицювальні та оздоблювальні стінові матеріали для будівництва вершина безгосподарності. При тому, що технології випалювання вапна чи виробництва гіпсової шпаклівки не так уже й відрізняються.

Із паливних ресурсів відомі тільки родовища торфу (приблизно 50) із загальними запасами близько 7,7 млн. тонн. Але використовувати їх нині за прямим призначенням – як джерело теплової енергії неефективно, а от як органічне добриво для покриття дефіциту в добривах органічного походження, торф може добре прислужитися. Нині експлуатують практично тільки одне з родовищ – Старники у Шумському районі.

Узагальнені дані про родовища мінеральних ресурсів наводимо у таблиці 2.8

Таблиця 2.8

Мінерально-сировинні ресурси Тернопільської області та перспективні виробництва з їх переробки

Види ресурсів	Виробниче призначення	Основні родовища
1	2	3
Будівельна сировина	Цементна сировина	Бертниківське (промислові запаси > 90 млн. тонн).
		Баранівське, Бережанське, Посухівське, Шибалинське
	Крейда будівельна	Підлісецьке (промислові запаси більше 12 млн м куб.).
		Новоставське, Комарівське, Кімнатківське, Лопушнівське, Рудківське, Старопочаївське, Шпиколоське, Борсуківське, Вілієвське
	Вапняк для виробництва вапна	Підвисоцьке, Галушинецьке, Максимівське, Підгайчиківське
		Бережанське, Волицьке, Комарівське, Торське
	Гіпс і ангідрит	Шість родовищ гіпсу в Борщівському, Заліщицькому і Монастирському районах (загальні запаси для промислових розробок становлять більше 30 млн. тонн). Нині розробляють Тростянецьке (Монастирський), Шишківцеве, Пилипчинське (Борщівський), Нирківське-1 (Заліщицький).
	Сировина для скляної промисловості	Рогачинське
	Пісок будівельний	21 родовище пісків будівельних, з них 19 узят на облік Державний баланс запасів. Найбільше родовищ піску розвідано у Тернопільському, Теребовлянському, Бережанському і Збарзькому районах: Краснопуцинське, Мечишівське (Бережанський), Олексинське, Звенигородське, Мушкагівське, Ниврівське, Стрільківцеве, Устівське, Худівське, Монастирківське (Борщівський), Бобулинське, Киданівське (Бучацький), Яблунівське (Гусятинський), Винятинське, Ворвулинецьке, Лисівцеве, Мишківське (Заліщицький), Зарубинецьке, Іванчанське, Іванівське, Новиківське, Капустинецьке, Лопушанське, Йосипівське, Росоховатське, Ценівське (Зборівський), Болязубівське (Збарзький), Оришківцеве (Лановецький), Гнилицьке (Підволочиський), Деренівське - 1, Деренівське - 2 (Теребовлянський), Драганівське, Стегниківське (Тернопільський), Білівське (Чортківський), Білівське-2, Колиндянське, Чортківське, Шманьківцеве, Якубіцеве (Чортківський), Боложівське, Вовківцеве, Залісцівське, Коновецьке, Пицатинське (Шумський).
Піщано-гравійна суміш	Богданівське, Литичинське, Городоцьке, Нирківське, Вільховцеве, Устівське (загальні запаси для промислових розробок – більше 7 млн. м. куб.).	
Керамзитова сировина	Козівське, Микулинецьке (загальні запаси для промислових розробок – більше 10 млн. м куб.).	

Продовження табл. 2.8.

1	2	3
	Цегельно-черепична сировина (суглинки)	86 родовищ, з них 75 узяв на облік Державний баланс запасів, 54 постійно чи періодично розробляють (загальні запаси цегельної сировини в області більше 70 млн. м. куб.). Голгоцівське, Завалівське-1, Пліхівське, Привітнівське, Слов'ятинське, Сільцівське, Утринівське, Бережанське-1, Бережанське (Бережанський), Олексинське, Королівське, Івано – Пустенське, Худиківське, Циганське, Лосячцьке, Ниврівське, Рудківське, Урожайнівське, Юр'ямпільське (Борщівський), Баришівське, Бучацьке, Бобулинське, Зубрецьке, Порохівське, Ріпеське, Сновидівське, Соколівське (Бучацький), Гадинківцеське, Копичинецьке, Коцюбинське, Саджівецьке, Яблунівське (Гусятинський), Блищанське, Лисівцівське, Харитонівське, Слобідське, Дорогичівське, Бураківське, Новосілівське, Утринківське (Заліщицький), Мужилівське (Бережанський), Вишнівецьке, Заруддя, Максимівське, Чернихівське, Синяківське (Збаразький), Висипівське, Гаї-Рудянське, Гарбузівське, Зборівське, Монилівське, Оліївське, Панасівське, Яцьківське, Чернихівське (Зборівський), Вісвнянське, Геленківське, Глинське, Городищівське, Козівське-2, Конюхівське, Купчинецьке, Ценівське (Козівський), Олексинецьке, Білозірське, Старотаразьке (Кременецький), Велеснівське, Гончарівське-2, Гориглядівське, Горожанківське, Задарівське, Красіївське, Коржівське, Коропецьке, Трудолобівське, Зелене (Монастирський), Зарубинецьке, Остапівське, Новосілівське, Староскалатське, Підволочиське, Новосілівське, Токівське, Хмеліське (Підволочиський), Бурканівське, Великоговилівське, Гайворонківське, Дарахівське, Камінське, Ласківцеське, Лошнівське, Світанківське, Сороцьке, Соснівське, Хмелівське (Теребовлянський), Великоглибочецьке, Драганівське, Ігровецьке, Козівське, Великоглибочецьке, Острівське (Тернопільський), Базарське, Білівське, Білобожницьке, Джуринецьке, Зеленівське, Калинівщинське, Скородинецьке, Косівське, Миловецьке, Росохацьке, Ягільницьке-2 (Чортківський), Одерадівське, Великодедеркальське, Піщатинське, Соснівське, Цеценівське, Шумське-1 (Шумський).
Облицювальний і пиляний камінь	Вапняк	Брідок-лівобережне, Скала-Подільське-1, Скала-Подільське-2, Звенигородське, Стрільковецьке, Збручанське, Нірвське, Нижньокудринське, Шишківське (Борщівський), Лисичинське (Підволочиський), Ковалівське (Монастирський), Золотниківське (Теребовлянський), Горожанківське, Монастирське (Монастирський), Комарівське, Гнильчинське, Завалівське, Литвинівське, Привітнівське, Новосільське, Рекшинське, Шибалинське (Бережанський), Костельниківське (Бучацький), Калагарівське, Сидорівське, Городницьке, Вільшовецьке (Гусятинський), Кривенське, Потіцьке (Козівський), Максимівське, Старозбаразьке (Збаразький), Остапівське, Новосілівське, Полупанівське, Галушинецьке, Гутинське, Кутівське, Переморівське (Підволочиський), Великоглибочецьке (Тернопільський).
	Камінь пиляний	Узято на баланс Добриводівське, Підволочиське, Збаразьке та Лисиченське родовища тесового каменю із загальними запасами за промисловими категоріями більше 5000 тис. м куб.).
	Камінь облицювальний	Застіноченське, Застінківське, Буданівське, Підгайчиківське, Лощинівське, Слобідське (загальні запаси облицювального каменю в області – біля 7 млн. м. куб.).

Продовження табл. 2.8.

1	2	3
	Пісковики	Нараївське (Бережанський), Бариське, Жнибородське, Жнибородське – 1, Заривинецьке, Костільниківське – 1, Млинківське, Сновидівське (Бучацький), Бураківське, Іване-Золотецьке, Нирківське (Заліщицький), Вибудівське (Козівський), Куликівське, Маслятинське (Кременецький), Вербовецьке (Лановецький), Дарахівське, Острівецьке, Буданівське, Застіночинське, Слобідське-2 (Теребовлянський), Бердівське (Чортківський), Кутівське - 1, Людвигівське, Обицьке, Тилявське (Шумський).
Паливно-енергетичні ресурси	Торф	78 родовищ торфу, з них 30 – експлуатаційні тавзяті на облік Державним балансом, 2 – перспективні для організації на них розвидувальних робіт, 13 – осушені. 6% загальноукраїнських запасів.
	Буре вугілля	Кременецький, Збараський, Шумський райони (запаси 114 тис. т).
Нерудна мінеральна сировина	Глина бентонітова	Бережанське
		Кременець, Жуківці, Старий Почаїв, Стіжок, Жолобки, Смиківці (запаси для промислових розробок – більше 400 тис. м куб.).
	Карбонатна сировина для цукрової промисловості	Полупанівське Потугорське
	Гончарні глини	Кременецький, Зборівський райони
	Вогнетривкі глини	Кременецький, Зборівський, Шумський, Тернопільський райони
	Фосфорити	Долина р. Стрипи на околицях Бучача, долина р. Серет у районі Тернопіль – Теребовля
Рудні ресурси	Мідні, залізні, марганцеві руди	Рудопрояви
Мінеральні підземні води	Сірководневі	Микулинці, Бучач, Сороцьке, Конопківка, Мшанець, Великі Деркалі, Козівка, Настасів (90 перспективних ділянок)
	Сульфатні	Борщів, Мельниця-Подільська, Скала-Подільська, Кривче, Товсте, Іванківці
	Гідрокарбонатні та хлоридні	Велика Лука, Копичинці, Борщів, Гусятин, Буданів, Тернопіль

Таким чином, аналіз наявного природно-ресурсного потенціалу дає змогу зробити низку узагальнень. З одного боку, ми вже зазначили невелику частку ресурсів з комплексотвірною роллю і переважання ресурсів місцевого значення, а з іншого – ПРП області доволі різноманітний. Недостатній рівень освоєння мінерально-сировинних ресурсів області був у минулому спричинений не стільки відсутністю ресурсів, скільки наявністю дешевих аналогів у інших

частинах колишньої великої країни. Тоді дешевше було привезти. Нині часи змінились, актуалізувалося завдання ефективного використання в усіх наявних на території Тернопільщини ресурсів для збалансованого розвитку території, подолання депресивного стану економіки, підвищення рівня життя мешканців області.

Стратегічні орієнтири економіки краю базовані на розвиткові суб'єктів малого та середнього бізнесу, що орієнтувалися б на використання місцевих сировинних ресурсів. Тому пропонуємо, залежно від наявних природних ресурсів, сконцентруватися на реалізації наступних напрямів. Реалізація запропонованих заходів і використання ресурсів за вказаними напрямками дасть змогу широко використовувати хоч і обмежені, але наявні природні ресурси, створити додаткові робочі місця у первинному та вторинному секторах економіки області.

Провідне місце у Тернопільській області й надалі займатиме аграрний сектор. Але він, у поєднанні зі ставковим рибництвом, становить лише частину первинного сектора економіки області. Та й тут не все так просто. Тернопільщина потребує рішучих заходів щодо створення потужного комплексу з переробки вирощеної в аграрному секторі продукції. Залучення інвестицій саме у цю сферу забезпечить порівняно швидкий та відчутний ефект. Область має стати виробником кінцевої продукції, що потраплятиме на «стіл споживача».

Великої уваги потребує розвиток видобувної промисловості. Але тут є значні проблеми, пов'язані з отриманням дозволів на розроблення родовищ корисних копалин, корумпованістю цієї сфери, а відтак і небажанням потенційних інвесторів спрямовувати інвестиційні ресурси в область.

Спрощення процедури отримання ліцензій на розроблення корисних копалин дало б поштовх для розвитку переробних підприємств. Останні ґрунтуватимуться саме на переробці місцевої викопної сировини, бути спрямованими на задоволення потреб місцевих споживачів та орієнтуватися на використання місцевих трудових ресурсів.

Не останнє слово залишається за необхідністю відродження наявного або залишкового виробничого потенціалу, що орієнту-

вався б на місцеві природні ресурси і для розвитку котрого були б достатні ресурсні передумови. Це стосується насамперед, виробництва цегли та черепичних виробів. Нині багато будівельних організацій завозять цеглу з інших регіонів України. Причин тут чимало, але головна з них – у край застаріле обладнання, що не дає змоги випускати високоякісну цеглу. Тому потрібно спорудити сучасні цегельні заводи для виробництва будівельної і лицювальної цегли та розширити сировинну базу. Це ж стосується на Тернопіллі відродження потужного фармацевтичного виробництва.

Ще одним із важливих напрямків розвитку підприємств з переробки місцевої сировини є розширення сфери застосування традиційних видів сировини, які видобувають на Тернопільщині. Так, виробництво вапняків, торфу чи гіпсу переважно мають одне цільове призначення. Разом з тим, їх можна застосовувати для різних потреб, а це, своєю чергою, сприятиме організації спеціалізованих приватних виробництв, для створення котрих непотрібними будуть великі капітальні вкладення.

Намічені кроки – не повні. Більше того, увагу слід приділяти розвиткові й інших сфер, як от зелений туризм, сфера обслуговування, присадибний бізнес, в основі котрих будуть природні умови та ресурси краю. Реалізація запропонованого може стати важливою для подолання наслідків двадцятилітнього руйнування господарства краю, наслідків економічної кризи, виведення економіки із затяжної депресії.

2.2. Актуальні проблеми охорони навколишнього природного середовища Тернопільської області

Територія Тернопільщини залишається досить сприятливою для подальшого розвитку з урахуванням стану її природного середовища. Разом з тим, якщо збереження довкілля, охорона і раціональне використання природи у майбутньому не стануть регіональними соціально-економічними імперативами, то про досягнення гармонійного розвитку громади і середовища, забезпечення сталого розвитку території та екологічно орієнтованої економіки вести мову важко.

Навантаження на природні екосистеми регіону не спричиняють повної їх деградації – вони при дотриманні правил і умов їх експлуатації, здійсненні природоохоронних заходів доволі швидко відновлюють свої природні функції. З іншого боку, частими є точкові екологічні інциденти, які потребують швидкого і рішучого реагування. Тут можна казати про надмірне забруднення атмосфери міст пересувними і стаціонарними джерелами, накопичення відходів, аварійні скидання зворотних вод у річки. Але дуже часто, розв'язання відомих усій громаді проблем – як от складування і переробка побутових відходів Тернополя і ряду інших міст, вирішення питань, пов'язаних із ветсанзаходом в Острові, відновлення водоочисних споруд – далі жвавих обговорень і передвиборчих піар-акцій не просувається.

Позитивним є те, що обсяги негативних антропогенних впливів на довкілля краю не тільки не такі вже й великі, й стабільні. Через певну стабільність впливів це додає в природоохоронну роботу відтінок прогнозованості. Спробуємо аргументувати тези це аналітичними даними.

Із 2007 р. практично на одному рівні стабілізувалися на рівні 61-66 тис. т викиди від стаціонарних та пересувних джерел у атмосферне повітря (таблиця 2.9). У період з 2000 до 2006 року їх обсяги були дещо меншими, але теж практично однаковими (43 – 47 тис. т.). У 2013 р. відбулося значне (на 11,3%), але в принципі не показове зменшення викидів, пов'язане насамперед з підвищенням вартості на енергоносії, згоранням промислового виробництва а відтак скорочення і споживання. Про тенденції можна говорити дещо пізніше, економічна криза на фоні визвольної війни прогнозовано буде причиною зменшення споживання паливних ресурсів.

Головним забруднювачем атмосферного повітря в області є транспорт – на нього припадає 72,4% всіх викидів. Серед стаціонарних джерел, згідно з даними «Програми охорони навколишнього природного середовища в Тернопільській області на 2014 – 2020 роки», такими є підприємства з транспортування газу (56,8%). Щодо розрізі міст і адміністративних районів, у яких локалізовані

об'єкти згаданої галузі, бачимо лідируючі позиції Тернопільського – 55%, Гусятинського – 9 % і Кременецького районів – 4 %.

Таблиця 2.9

**Динаміка викидів забруднюючих речовин
і діоксиду вуглецю в атмосферне повітря***

	Обсяги викидів забруднюючих речовин		
	усього, тис. т	у тому числі джерелами	
		стаціонарними	пересувними ¹
1990	220,2	71,6	148,6
2000	43,3	9,2	34,1
2001	43,0	9,6	33,4
2002	42,5	9,3	33,2
2003	45,1	10,3	34,8
2004	45,6	12,6	33,0
2005	47,7	14,8	32,9
2006	53,5	19,4	34,1
2007	66,1	20,5	45,6
2008	64,8	19,2	45,6
2009	61,1	16,3	44,8
2010	63,9	18,5	45,4
2011	65,4	20,4	45,0
2012	65,0	20,9	44,1
2013	57,6	15,9	41,7

¹ За 1990-2002рр. відображені дані щодо автомобільного транспорту; з 2003р. – щодо автомобільного, залізничного, авіаційного, водного транспорту; з 2007 р. – щодо автомобільного, залізничного, авіаційного, водного транспорту та виробничої техніки.

* За матеріалами Головного управління статистики у Тернопільській області.

У структурі викидів переважають оксид вуглецю (31406,1 т), метан (10006,4 т), сполуки азоту (8309,3 т), неметанові леткі органічні сполуки (4908,8 т), речовини у вигляді твердих суспендованих частинок (2076,1 т). Такі дані наведено у таблиці 2.10. Але якщо метан і речовини у формі твердих суспензій переважно походять від стаціонарних джерел забруднень, то інші – стають причиною і наслідком функціонування транспортного комплексу регіону. Особливо напружена ситуація тут у містах.

Таблиця 2.10

**Викиди окремих забруднюючих речовин
і діоксиду вуглецю в атмосферне повітря у 2013 році***

	Обсяги викидів, т			
	усього	у тому числі джерелами		у % до 2012 року
		стаціонарними	пересувними ¹	
Викиди забруднюючих речовин – усього, т	57641,6	15876,1	41765,5	88,7
у тому числі				
метали та їх сполуки	8,0	8,0	–	116,4
метан	10006,4	9878,3	128,1	69,7
неметанові леткі органічні сполуки	4908,8	482,8	4426,0	92,0
оксид вуглецю	31406,1	1857,2	29548,9	93,0
діоксид та інші сполуки сірки	918,1	246,0	672,1	94,9
сполуки азоту	8309,3	2122,0	6187,3	99,8
з них оксид азоту	122,2	82,3	39,9	77,7
речовини у вигляді твердих суспендованих частинок	2076,1	1277,2	798,9	93,7
інші	8,8	4,6	4,2	127,5
В т. ч., діоксид вуглецю, млн. т	1,3	0,6	0,7	102,1

¹Враховані викиди від автомобільного, залізничного, авіаційного, водного транспорту та виробничої техніки.

* За матеріалами Головного управління статистики у Тернопільській області.

Аналіз статистичних даних дає таку картину. Основними аренами забруднень атмосфери в області були й залишаються м. Тернопіль і Тернопільський район. За 2013 р. емісія забруднень становила в Тернополі 11,8 тис. т (20,5%), у району – 11,4 (19,8%). За регіональними вимірами багато поллютантів продукують Гусятинський (4,9 тис. т), Чортківський (3,5 тис. т), Бучацький (3,0 тис. т), Тербовлянський (2,8 тис. т), Кременецький (2,7 тис. т), Борщівський (2,6 тис. т), Збарзький та Підволочиський (по 2,5 тис. т) райони.

Цікавою є й оцінка впливу на одиницю території. Ігнорувати це не слід, бо забруднення атмосфери часто стає причиною забруднення ґрунтів, прискорення ерозії конструкцій, облицювальних оздоблень, погіршення здоров'я населення. Правда, що інтенсив-

ність навантаження значною мірою залежатиме від площі адміністративної одиниці. Найкритичнішу ситуацію спостерігаємо в Тернополі – тут на 1 км² упродовж року викидають майже 200 т забруднень за середньому показнику 4,2 т. Більшим за середній у регіоні він є також у Тернопільському (15,2 т/м²) та Гусятинському (4,8 т/м²) районах. Найменші такого типу навантаження на природне середовище (≤ 2 т/м²) у Бережанському, Зборівському, Монастириському, Підгаєцькому і Шумському районах.

В області традиційно найбільше викидають тих речовин, використання котрих пов'язане із експлуатацією енергетичних устаткувань, обладнання і двигунів, спалюванням різних видів палива. Так, у 2013 р. було викинуто 1122,9 т діоксиду азоту, 9878,3 т метану, 1857,2 т оксиду та 623,2 т діоксиду вуглецю. У контексті розвитку екологічної ситуації в області не можемо пропустити ці питання мимо уваги. Тернопільщина не виробляє і не видобуває енергетичні ресурси, але, ввозячи їх на свою територію, вона транспортує сюди у кінцевому підсумку, певний обсяг забруднень. Можна вести мову про безпосередній їх імпорт. Тому завдання раціоналізації використання паливних та інших енергетичних матеріалів і ресурсів украй актуальне для розвитку регіону.

У 2013 р. з метою задоволення виробничих і комунально-побутових потреб в області у перерахунку на умовне паливо було спожито 574,7 тис. т паливно-енергетичних ресурсів. Їх використання порівняно з попереднім роком зменшилося на 8,5%. Найсуттєвіше скоротили використання котельно-пічного палива (КПП) (на майже 11%, або 33,6 тис. т ум. палива), теплоенергії (на 7,0%, або на майже 65 тис. Гкал) та електроенергії (на 5,6%, або майже 28 млн.кВт.Год). 98% КПП, 68% теплової енергії та 85% усієї електроенергії витратили на виробничі та експлуатаційні потреби.

Зменшилося споживання первинних і вторинних видів палива – з 530,2 тис. т у 2012 р. до 483,9 тис. т у 2013 р. (таблиця 2.11). Природний газ нині становить 58% усіх використаних енергетичних матеріалів у регіоні. На нафтопродукти припадає 36%, на вугілля кам'яне – 2,5%, на решту паливних ресурсів – 3,5%.

Таблиця 2.11

**Використання енергетичних матеріалів
та продуктів перероблення нафти***

Види палива	2012	2013	2013 у % до 2012
Усього, т умовного палива	530257,3	483866,8	91,3
вугілля кам'яне, т	22543,2	15700,5	69,6
палива з торфу, т	1558,8	1876,2	120,4
газ природний, тис. м ³	273014,5	242952,6	89,0
дрова для опалення, щіпл. м ³	15180,8	26108,7	172,0
іншої природної сировини, т	859,2	2187,3	254,6
інші види первинного палива, т у. п.	2167,4	1675,3	77,3
кокс газовий, т	164,5	587,8	357,3
бензин моторний, т	16189,2	14251,9	88,0
газойлі (паливо дизельне), т	108117,5	102967,0	95,2
дистиляти нафтові, т	626,4	350,8	56,0
мазути паливні важкі, т	23,7	56,6	238,8
оливи та мастила нафтові, т	2501,5	1854,5	74,1
пропан і бутан скраплені, т	1358,0	1496,0	110,2
бітум нафтовий, т	3042,7	1834,0	60,3
інші види нафтопродуктів, т	16,0	3,1	19,4

* За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Найбільше енергетичних матеріалів споживають підприємства та організації м. Тернополя (39,0%, або 188,6 тис. т. ум. палива), Гусятинського – 15%), Чортківського – 7%), Терехівського і Збарзького – по 5% районів. Такий самий територіальний розподіл споживачів і природного газу. А от найбільші споживачі кам'яного вугілля в Гусятинському, Кременецькому, Бережанському, Чортківському та Збарзькому районах де використовують більше половини «обласної ваги» цього палива.

У контексті подальшого розвитку виникає необхідність дбайливого ставлення до ресурсів, особливо дефіцитних і які завозять в регіон. Тому реалізація програм енергозбереження, здійснення конкретних заходів у побуті та виробництві нині є нагальним і не-

відкладними завданням. Дефіцит енергоресурсів буде завжди, а от гостроту його відчуття можна пом'якшити. Тут має бути передбачено не тільки реалізацію дорогих проектів, а й дрібних технічних рішень, пристосувань і раціоналізацію використання ресурсів. Енергоощадна поведінка домашніх господарств, громад і пошук порозумінь із владними структурами з цих питань – чи ненайголовніша запорука підвищення ефективності енергоспоживання.

Насамперед треба вести мову про те, що можна зробити вже й нині у регіоні, не чекаючи змін від уряду країни чи реформ в енергетичному секторі. Їх необхідність так само незаперечна, як незаперечна й незацікавленість влади у таких реформах. Той, хто «сидить» на трубі чи добуває вугілля, продає нафтопродукти завжди зацікавлений щоб кінцевий споживач їх продукції купував її дедалі більше. І нічого, що суперечить звичайним потребами виробників чи просто людей.

Прикладів можна наводити багато. Зокрема вагомим джерелом економії використання котельно-пічного палива (насамперед газу) є кардинальні зміни у теплопостачанні житлових масивів. З одного боку запровадження індивідуальних систем виробництва тепла та обігріву помешкань – добре починання. З іншого – воно ж породжує багато інших проблем. Одне справа автономні будинки, а цілком інша відімкнення частини у споживачів в межах одного під'їзду, будинку від центральної мережі призводить до подорожчання послуг для інших споживачів, які з низки причин не можуть перейти на індивідуальне опалення та змушені оплачувати опалення місць загального користування, де проходять водопровід і каналізація, щоб не допустити їх замерзання в холодний період. Ще одна з проблем – висока вибухонебезпечність систем і небезпека отруєння продуктами згоряння: необхідних систем вентиляції у багатоквартирних будинках зазвичай відсутні.

Тому для багатоквартирних будинків доцільно, на нашу думку, було б використати досвід сусідки України – Польщі. Практично всі міські масиви у містах під'єднані до центрального опалення. Воно ефективне та економне. Тому за кількості жителів у 38,8 млн. осіб (практично ідентично населенню України) і Польща споживає лише 15,8 млрд. м³ природного газу, а один із напрямків такої економії – скорочення втрат теплової енергії на опалення помешкань, а відтак

і економія котельного палива. По-перше, кожен будинок ззовні утеплений. По-друге, кожен радіатор опалення в кімнатах обладнаний регулятором подачі теплоносія, а лічильник на вході до помешкання фіксує фактичний обсяг споживання теплової енергії. Дані лічильника при вході в будинок відбивають споживання тепла у загальних приміщеннях. Для переведення багатоквартирних будинків необхідно здійснити деякі технічні зміни в подачі і розподілі теплоносія в середині будинку. Поляки довели, що це не так вже й складно. Тоді не буде перевитрат тепла в оселях, відкритих вікон у морозні січневі дні. З іншого боку вигідніше заборонити встановлення індивідуального опалення взагалі, що й зроблено, обґрунтувати неможливість описаних технічних змін і отримувати надприбутки від продажу енергоносіїв.

У сільській місцевості реальним є поступовий перехід до використання твердих видів палива: в області є тенденція зростання споживання кам'яного вугілля, паливних брикетів, пелет і гранул з деревини та іншої природної сировини. Перспективним напрямком як для обігріву помешкань як в селі, так і в місті буде перехід на електричні системи обігріву, встановлення бойлерів, електроплит тощо. Більше того, для приміщень, обладнаних під електросистеми Урядом встановлено зменшений на третину тариф.

Для Тернопільської області реальним у подальшому може стати розширення використання гідроенергетичних потужностей малих річок. Нині на річках області функціонують 15 міні-ГЕС загальною потужністю 10,8 МВт. Впродовж 2013 р. вони виробили 35,3 млн. кВт. год електричної енергії (майже 2,5% загального річного споживання).

Тернопільщина – регіон потужного виробництва ріпаку і спирту. Виробництво біопалива може певною мірою сприяти вирішенню питань енергетичного забезпечення господарства, а виготовлення і застосування різних спиртових домішок до бензинів і протизносних присадок до мастил двигунів внутрішнього згорання сприятиме ощадливому споживанню палива.

Наявність великої кількості відходів сільськогосподарського виробництва (соломи, гички, стебел кукурудзи, соняшника) ресурсна основа виробництва паливних брикетів, пелет тощо. Таку роботу вже здійснюють – у 2013 р. в області продуковано 4599 т.

паливних брикетів та гранул з відходів деревини та 439 т. паливних брикетів з пресованої соломи. Їх використання еквівалентне енергії більше ніж 1,2 млн. м³ природного газу.

Цілком можливим було б створення енергетичних плантацій на базі рослин швидкого росту та впровадження на базі, наприклад, недіючих заводів, технологій з перероблення їх біомаси в енергоносії. Перспективним є також створення мережі дрібних підприємств з утилізації, переробки твердих побутових відходів та отримання з них теплової чи електричної енергії.

Залишається вкрай напруженою ситуація в області з формуванням, утилізацією і переробкою побутових та промислових відходів. Реальні кроки й дії в цьому напрямку обернено пропорційні сказаному. Далі обговорень будівництва сміттєпереробного заводу хоча б у Тернополі справа не йде. А такі заводи мали б діяти у кожному місті та містечку, в селах мали б працювати сміттєсортувальні та переробні установки.

Нині в області нагромаджено майже 290 тис. т відходів, у т. ч. 1-го, 2-го і 3-го класів небезпеки – 15,7 т. Відходи 4-го класу небезпеки – малонебезпечних, умови зберігання яких не дуже жорсткі.

Зберігання відходів визначається класом їхньої небезпеки:

- I клас – надзвичайно небезпечні відходи, зберігають у герметичній, контейнерній тарі;*
- II клас – відходи високонебезпечні, їх зберігають обов'язково у закритій тарі;*
- III клас – такі помірнонебезпечні відходи треба зберігати у відкритій чи закритій тарі*
- IV клас – малонебезпечні відходи зберігають відкрито (навалом, насипом).*

Але якщо утворення загальної кількості відходів за останні роки стрімко зменшується (на 35% порівняно з 2010 р.), то динаміка формування відходів I – III класів небезпеки викликає деяку стурбованість (таблиця 2.12). За період з 2009 – 2012 рр. річні обсяги їх нагромадження зросли в середньому з 11– 12 т до 15,7 т у 2013 р., і це за тієї умови, що скорочення утворення відходів прямо

залежало від скорочення виробничої діяльності, особливо при виробництві цукру. За структурою у 2013 р. різко зросли обсяги відходів II (приріст на 81%) і III (приріст на 33%) класів небезпеки.

Таблиця 2.12

**Динаміка основних показників утворення
та поводження з відходами¹, (тис. т) ***

	Утворилося ²	Утилізовано	Спалено	Видалено у спеціально відведені міся	Наявність у спеціально відведених місяях
1994	5,0	1,9	0,0	–	0,3
1995	1,4	0,2	0,0	–	0,3
1996	0,9	–	0,0	–	0,2
1997	0,6	–	0,0	–	0,2
1998	0,3	0,2	0,0	0,0	0,3
1999	0,5	0,2	0,1	–	0,3
2000	0,4	0,2	0,0	–	0,2
2001	0,4	0,2	0,0	–	0,4
2002	0,4	0,4	0,0	–	0,4
2003	0,4	0,3	0,0	–	0,4
2004	0,4	0,3	–	–	0,2
2005	0,4	0,3	0,0	–	0,1
2006	0,3	0,3	0,0	0,0	0,1
2007	0,3	0,2	0,0	0,0	0,2
2008	0,3	0,2	0,0	0,0	0,1
2009	11,1	11,1	0,0	0,0	0,1
2010	1054,3	149,4	1,7	48,3	462,3
у т.ч. відходи I – III класів небезпеки	12,3	12,2	–	–	0,1
2011	1104,8	128,8	3,2	66,7	252,2
у т.ч. відходи I– III класів небезпеки	11,3	11,1	–	0,0	0,1
2012	1001,3	203,7	2,4	42,7	323,4
у т.ч. відходи I – III класів небезпеки	11,8	11,7	–	–	0,1
2013	690,2	195,7	1,4	49,0	289,9
у т.ч. відходи I-III класів небезпеки	15,7	13,0	–	–	0,0

¹ За 1994 – 2009 рр. відображаються дані по відходах I – III класів небезпеки; з 2010р. – щодо відходів I – IV класів небезпеки.

² До 2010 р. відображені дані від економічної діяльності підприємств та організацій; починаючи з 2011 р. – з урахуванням відходів, утворених у домогосподарствах.

* За матеріалами Головного управління статистики у Тернопільській області.

За рік утилізовано, перероблено, перероблено 195672 т відходів, в т. ч. 12974 т I – III класів небезпеки, спалено – 1436 т. На спеціально відведені місця складовано 49014 т відходів. На неорганізованих для складування площах перебувало 6495 т відходів, ще 27714 т було втрачено через витікання, займання, випаровування.

Найбільше в області утворено відходів тваринного і рослинного походження – 531,9 тис. т, яких утилізували 157,3 т. Відходів мінерального походження в регіоні у 2013 р. утворилося 36,6 тис. т (утилізовано 21,7), побутових – 11,5, деревних – 4,0 (таблиця 2.13). Рівень утилізації відходів незначний – найвищий він при використанні як органічного добрива тваринних екскрементів і гною на потреби сільського господарства – 92,8% (утворення – 13,8 тис. т, утилізація – 12,8 тис. т).

Таблиця 2.13

**Утворення та утилізація відходів
за матеріалами у 2013 році (тис.т)***

Відходи	Утвори-лось ¹	Утилі-зовано	Відходи	Утво-рилось ¹	Утилі-зовано
Тваринні та рослинні	531,9	157,3	Металічні	1,1	1,3
Побутові та подібні	11,5	–	Скляні	0,7	1,0
Звичайний осад	6,7	0,1	Паперові та картонні	0,8	0,0
Мінеральні відходи	36,6	21,7	Гумові і пластикові	0,2	0,0
Відходи згоряння	0,1	1,3	Деревні	4,0	0,0

¹ Дані відображені від економічної діяльності підприємств та організацій.

* За матеріалами Головного управління статистики у Тернопільській області.

Аналіз формування відходів у районах Тернопільщини свідчить про різкий контраст в інтенсивності таких процесів. Найбільше відходів у 2013 р. утворено в Чортківському районі – майже 248 тис. т. Багато їх продукують у Тербовлянському (99 тис. т), Борщівському (87,2 тис. т), Козівському (87 тис. т), Гусятинському (66,2 тис. т) та м. Тернополі (57,6 тис. т). На них припадає 93% всіх новосформованих відходів за рік. А найменше відходів створено в Шумському, Підгаєцькому, Підволочиському та Монастириському районах. Їх частка у загальному обсязі продукуваних відходів

менша соті частини відсотка. Особливо непокоїть останнім часом неконтрольоване складування відходів на неорганізованих для цього територіях. Ділянки лісів та лісосмуги, відпрацьовані карери, заплави і русла річок стають місцями звалювання побутових і виробничих відходів.

На кінець 2013 р. на території краю було нагромаджено 289886 т відходів різного роду і походження. Найбільше їх на територіях Гусятинського і Лановецького (по 71 тис. т), Козівського (51,6 тис. т), Тербовлянського (21,2 тис. т) та Чортківського (21,1 тис. т) районів. За станом на 01.01.2013 року в Тербовлянському (11,000 т), Підволочиському (5,500 т), Тернопільському (0,600 т) та Лановецькому (0,564 т) районах зберігалися заборонені і непридатні до використання хімічні засоби захисту рослин. Якщо кількість накопичених відходів за період з 2010 р. загалом зменшилася на 172,4 тис. т, то в окремих районах вона, навпаки, зросла. Так упродовж загаданий період у Лановецькому районі їх обсяги збільшилися з 53,3, а в Гусятинському з 1,48 тис. т до 71,0 тис. т. Подібна ситуація, тільки не у таких масштабах, характерна для всіх районів області за винятком Тернопільського і Тернополя. Таке зростання зумовлене щоправда, ще й тим фактором, що до облікування відходів з 2011 р. у сільській місцевості долучили домашні господарства, а загальнообласне скорочення відбувається переважно за рахунок Тернополя – тут вага наявних відходів на кінець 2013 р., порівняно з 2010, зменшилася в 1062 рази – з 317649 до 299 т.

Переробка та утилізація відходів, зменшення їх кількості – нині чи не найважливіші питання охорони довкілля сьогодення. Складувати відходи вже немає де. Сміттєзвалища вичерпали свій ресурс. Організованих місць складування відходів в області нині 32, покривають вони 113,5 га. Найбільші площі сміттєзвалищ у Борщівському – 18,0 га, Кременецькому – 14,4, Гусятинському – 11,5, Підволочиському – 8,8 і Тербовлянському – 7,0 га районах.

Виділення нових ділянок практично реалізувати не можливо. З одного боку – лімітуючим фактором є великий супротив населення громад. Жити при сміттєзвалищах не бажає ніхто. З іншого – густа система розселення не дозволяє реалізувати вимо-

ги екологічного законодавства (віддаленість місць і полігонів для складування відходів не менше як за 3 км від населеного пункту). Порушення цієї норми веде до різкого зростання тарифів за складування сміття. Крім того, навіть перспективні з точки зору виділення під полігони землі давно розпайовані і їхні власники навряд чи згодяться віддати їх на такі цілі.

Із подібними проблемами нині стикаються й користувачі надр Тернопільщини. Населенню видані Державні акти на право постійного користування землею, і часто просування нових фронтів розкритих робіт практично не можливе. Але незадовільний земельний облік породжує також зловживання у цій сфері. Оскільки земельні ділянки відмежовані на місцевості часто умовно, то не поодиноким є відхилення від установлених меж розроблення надр.

Також у складні проблеми також виливається в регіоні експлуатація родовищ корисних копалин і пов'язана з нею зміна природних краєвидів (ландшафтів). Їх розробляють часто по хижацьки і неконтрольовано, без дозволів і без справляння необхідних бюджетних платежів.

На багатьох з родовищ корисних копалин розкриті роботи надрокористувачі проводяться з порушенням вимог і норм – родючий шар ґрунту або не знімають зовсім або знімають не на повну потужність. Його складують у відвали, а при виготовленні цегельно-черепичних виробів пускають у виробництво. Від цього страждає ще й якість продукції.

Забезпечення сталого розвитку та ефективне функціонування економіко-екологічних систем не можливе без запровадження дієвого економічного механізму стимулювання раціонального використання, охорони та відтворення природних ресурсів і комплексів. Використання природи пов'язане з нанесеною їй шкодою, що не тільки проявляється у деградації природного середовища, зменшенні гомеостатичних властивостей природних екосистем, втраті біорозмаїття, а й негативно відбивається на умовах господарської діяльності та обмежує економічні можливості регіону. Неприятливі антропогенні впливи шкодять природним ресурсам через зниження їх якості, а відтак економічної цінності внаслідок втра-

ти продуктивності, родючості, необхідність додаткових затрат на підготовку ресурсу до експлуатації. Зменшується асиміляційний потенціал території, втрачається ряд екосистемних функцій середовища.

Той, чия діяльність так чи інакше шкодить середовищу має за це відповідати. Економічні важелі та стимули тут найефективніші – давно поширене правило «забруднювач платить». Головним елементом економічного механізму є, звісно, плата за використання природних ресурсів і за забруднення навколишнього середовища. У Тернопільській області у 2013 р. було нараховано до сплати 2 млн. 395,5 тис. грн. екологічного податку. Найбільше таких пред'яв стосувалося компенсації економічних збитків за викиди в атмосферне повітря (таблиця 2.14). За порушення вимог екологічного законодавства на природокористувачів області було накладено штрафних санкцій на суму 152,6 тис. грн.

Таблиця 2.14

**Екологічні платежі в Тернопільській області
у 2013 році, (тис. грн.)***

Види платежів	До сплати	Сплачено
Екологічний податок – усього	2395,5	2263,6
Викиди в атмосферне повітря забруднюючих речовин	1131,9	1055,2
стаціонарними джерелами забруднення	1110,5	1033,7
пересувними джерелами забруднення	21,4	21,5
Скиди забруднюючих речовин безпосередньо у водні об'єкти	498,9	464,6
Розміщення відходів у спеціально відведених місцях чи на об'єктах, крім розміщення окремих видів відходів як вторинної сировини	764,7	743,8
Штрафні санкції за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища	152,6	163,1

* За матеріалами Головного управління статистики у Тернопільській області.

Плата за використання – не єдиний засіб стимулювання охорони довкілля. Регулювання якості навколишнього природного середовища потребує активного екологічного узгодження подат-

кової, цінової, інвестиційної та бюджетної політик, стандартизації якості виробів та технологій з урахуванням вимог охорони природи, стимулювання на екологічній основі підприємницької активності, індивідуальної і колективної відповідальності за забруднення довкілля [187, с. 143].

Натомість на регіональному та місцевому рівнях необхідно формувати вже нині ефективну природоохоронну інфраструктуру і мережу. Критичний стан очисних та гідротехнічних споруд, недофінансування природоохоронних потреб, низька екологічна свідомість, порушення закону – ось ті аспекти, з яких треба розглядати можливості розв’язання проблем довкілля в регіоні. На даному етапі залишається чи не єдино реальним підтримання природоохоронних систем на існуючому рівні. Про нарощування його потенціалу не йдеться. Пов’язано це, перш за усе, з нинішніми можливостями фінансування заходів з охорони природи і залучення у цю сферу інвестицій. Підтвердженню тому є наступне.

Загалом у 2013 р. на охорону навколишнього природного середовища підприємства та організації області спрямували 22 млн. 524 тис. грн. (таблиця 2.15). Витрати зменшилися за рік на 7,5%: поточні на 6,9%, а капітальні на 9,6%. З них більшу частину 81,5% – становили експлуатаційні витрати, а капітальні інвестиції ледь перевищили 4 мільйони.

Головними джерелами фінансування охорони довкілля в області є підприємства та організації: вони інвестують майже 82% всіх обласних коштів і здійснюють 92% всіх поточних витрат на охорону природи.

Щодо структури інвестицій у природоохоронну діяльність, то найбільше їх залучають для очищення зворотних вод – 3366,8 тис. грн. та збору, перевезення, складування й утилізації промислових і побутових відходів – 727, тис. грн.. У структурі експлуатаційних витрат переважають витрати на поводження з відходами, очищення стічних вод та збереження біологічного розмаїття, в тому числі організацію природоохоронних територій.

Таблиця 2.15

**Капітальні інвестиції та поточні витрати
за напрямками природоохоронних заходів у 2013 році***

Обсяг, джерела	Капітальні інвестиції		Поточні витрати	
	тис. грн.	у%	тис. грн.	у%
Усього	4175,2	100,0	18348,5	100,0
охорона атмосферного повітря і проблеми зміни клімату	41,7	1,0	3138,8	17,1
очищення зворотних вод	3366,8	80,6	4382,5	23,9
поводження з відходами	727,9	17,4	8990,9	49,0
Охорона підземних і поверхневих вод	38,8	1,0	300,4	1,6
Збереження біорозмаїття і середовища існування	–	–	1394,4	7,6
науково-дослідні роботи природоохоронного спрямування	–	–	84,7	0,5
Інші напрями Природоохоронної діяльності	–	–	56,8	0,3
За джерелами фінансування	–	–	–	–
коштів державного бюджету	29,3	0,7	1380,7	7,5
коштів місцевих бюджетів	735,9	17,6	125,5	0,7
класних коштів підприємств та організацій	3410,0	81,7	16842,3	91,8

* За матеріалами Головного управління статистики у Тернопільській області.

Створення останніх – запорука збереження цілісного природного комплексу Тернопілля, який буде базою виконання екосистемних, середовищевірних функцій, екологічним фундаментом сталого розвитку краю. Саме він, у поєднанні з природними багатствами регіону, унікальними природними об'єктами, є головним елементом природної спадщини регіону, збереження і передача прийдешнім поколінням якого – вкрай важливе завдання. Треба завжди пам'ятати, що природу, якою користуємося сьогодні, ми не отримали у спадщину від наших батьків. Ми позичили її у наших дітей.

Згідно з даними Екологічного паспорта Тернопільської області на її території нараховано 585 об'єктів природно-заповідного

фонду. Переважна кількість їх має місцеве значення, лише 35 – загальнодержавну цінність. Загальна площа природно-заповідного фонду 134893,9 га (таблиця 2.16).

Таблиця 2.16

Природно-заповідний фонд Тернопільської області
(за станом на 01.01. 2013 року)*

Категорії об'єктів	Об'єкти ПЗФ значення			
	державного		місцевого	
	кількість, шт.	площа, га	кількість, шт.	площа, га
Природні заповідники	1	10516,7	-	-
Національні природні парки	2	17780,38	-	-
Регіональні ландшафтні парки	-	-	3	42997
Заказники, всього:	14	11702	106	49642,22
Пам'ятки природи, всього	11	126	418	1184,045
Заповідні урочища	-	-	4	480,2
Ботанічні сади	1	200	2	32,86
Дендрологічні парки	2	74	7	35,7
Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва	4	65	9	47,7968
Зоологічні парки	-	-	1	10
Разом	35	40464,08	550	94429,82

* За даними Екологічного паспорта Тернопільської області за 2012 р.

На території області є один природний заповідник – Медобори. Розташований у межах Гусятинського та Підволочиського районів, створений для збереження природних комплексів Подільських Товтр. Унікальними в регіоні є два національних природних парки. Дністровський каньйон – одне зі семи природних чудес України, розкинувся на кресах Монастириського, Бучацького, Залщицького та Борщівського районів, національний парк, створений з метою збереження цінних природних та історико-культурних комплексів середньої течії річки Дністер. Кременецькі гори неповторні рідкісними екосистемами, краєвидами та історико-куль-

турним надбанням, а з точки зору геолого-геоморфологічної будови вони є однією з найунікальніших місцин в Україні.

Незважаючи на значну кількість об'єктів природно-заповідного фонду, рівень заповідання території області не відповідає європейським стандартам. Згідно вимог ЄС на такі цілі повинно бути виділено не менше як 13% площ. Відповідають таким нормам тільки Борщівський та Гусятинський райони, а от в Козівському, Лановецькому, Підгаєцькому і Тернопільському районах цей показник менший 3%.

На теренах області проростають 1110 видів рослин та мешкають 1116 видів царства тварин. 118 видів флори та 143 види фауни Тернопільщини занесені до Червоної книги України, а, з урахуванням регіонально рідкісних видів, в області охороняють 256 видів тварин та 199 видів рослин. Важливу роль у збереженні генофонду флори краю мають ботанічні сади, дендропарки. Перших є три, в тому числі Кременецький ботанічний сад (розкинувся на 200 га) має статус загальнодержавного. В області є два дендрологічних парки загальнодержавного значення (Хоростківський – 18 га і Гермаківський – 56 га), сім дендропарків місцевого значення (загальна площа 35,7 га). Також важливу роль у збереженні біорозмаїття відіграють парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва (13, у т. ч. загальнодержавного значення чотири) та зоологічні парки місцевого значення.

Вирішення питань охорони довкілля, раціонального використання ресурсів, відтворення і збереження природних комплексів потребує комплексного підходу. Сталий розвиток території ґрунтується на врахуванні екологічних чинників і ресурсів, але й передбачає поступову і неухильну гармонізацію людини і природи. Використання її багатств має бути обґрунтованим, лімітованим з точки зору задоволення нормальних потреб нинішнього і майбутнього поколінь. Потрібні кардинальні технічні рішення, що змінять характер взаємин суспільства і середовища, необхідні світоглядні зрушення у ставленні до природи, до її хижацького використання, погоні за прибутком, беззамислення про завтрашній день.

Усе це потребує розгляду природних ресурсів та й інших еколог-ресурсних чинників через призму їх використання, експлуатації – задоволення потреб загальних чи задля отримання прибутку. Тому необхідно розглянути елементи виробничої, територіальної та соціальної структур, які безпосередньо причетні до природо-користування в регіоні. Аналізування еколого-ресурсних факторів у комплексі з елементами соціального та інноваційного розвитку дасть змогу в кінцевому підсумку зробити коректні висновки і пропозиції щодо створення належних передумов для сталого розвитку Тернопільщини.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

3.1. Сучасний стан та головні тенденції демографічного розвитку регіону

Демографічний чинник є одним із визначальних, які служать гарантами безпечного і стабільного розвитку держави, тому проблеми демографічного розвитку стають дедалі актуальнішими. Їх необхідно розглядати як першочергові інтереси держави, оскільки це – чинник і, разом з тим, результат її функціонування.

Підвищена увага вчених до демографічних проблем є закономірною, оскільки в сучасних умовах розвитку економічної системи виникла глибока демографічна криза, яка значною мірою зумовлена непослідовністю здійснених реформ, відсутністю науково обґрунтованої державної та регіональної демографічної політики.

Посилення соціально-економічної кризи ускладнило сучасні демографічні процеси, призвело до помилок і проблем, що позначаються на головному об'єкті – народонаселенні.

Демографічна ситуація у Тернопільській області привертає особливу увагу через її негативний вплив на суспільний розвиток, у т. ч. на розвиток трудових ресурсів потенціалу. Процеси «старіння населення» збільшують демографічне навантаження на працездатну частину, і їх неможливо послабити без невідкладних заходів з боку держави. Науково обґрунтована стратегія демографічного

розвитку, відповідні та невідкладні заходи й механізми її реалізації зможуть у майбутньому пом'якшити наслідки демографічної кризи, усунути загрози національній безпеці України в соціально-економічній сфері.

Багаторічні дослідження показують, що Україні в цілому і Тернопільській області зокрема загрожує реальна небезпека – демографічна криза. Навіть за незначного зростання середньої тривалості життя спостерігаються низька народжуваність, погіршення здоров'я нації, збільшення відтоку жителів, у т. ч. за рахунок еміграції, підвищення показників смертності населення, його старіння тощо. Усі згадані чинники негативно впливають на кількісно-якісний, освітньо-кваліфікаційний рівень робочої сили, яка в кінцевому підсумку забезпечує індивідуально-людський та державний добробут.

Найважливішими показниками демографічної характеристики народонаселення є чисельність населення, його динаміка, народжуваність, смертність, шлюбність, розлучуваність і статево-вікова структура. Вони формують природний приріст населення.

Дослідження свідчать, що чисельність населення Тернопільської області зменшувалася з 1994 р. (у цілому в Україні – з 1993 р.). За роки незалежності втрати населення області становили 101,8 тис. осіб (станом на 01. 01. 2014 р. – 1073,3 тис. осіб порівняно з 1175,1 в 1991 р.). Позитивним чинником є все ж те, що впродовж чотирьох останніх років кількість населення області зменшується дещо повільнішими темпами.

Згідно з офіційно. статистикою, за станом на 01. 01. 2014 р. в області проживало 1073,3 тис. осіб наявного населення (у тому числі в міських поселеннях – 475,1 тис. осіб, або 44,3%, а у сільській місцевості – 598,2 тис. осіб, або 55,7%). На 1000 жінок припадало 872 чоловіки.

Чисельність населення Тернопільщини змінювалася за рахунок таких чинників: природного та міграційного рухів. До кінця 80-х років ХХ ст. вирішальну роль у формуванні змін цієї чисельності відіграв природний приріст, а роль міграцій була

незначною. Проте з 1990 до 1993 р. вплив міграційних процесів став вирішальним, а вже з 1994 р. зменшення чисельності було зумовлено як природним, так і міграційним скороченням [6, с. 103].

Та все ж таки, найважливішим чинником динаміки загальної чисельності населення області є його природний рух (рис. 3).

Демографічні процеси суттєво відмінні у міських поселеннях та сільській місцевості, що є, як правило, наслідком відмінностей вікової структури населення. У сільській місцевості демографічна ситуація складніша, ніж у міських поселеннях, оскільки наявні суттєві відмінності в інтенсивності процесів природного руху – значно вищий рівень смертності за нижчого рівня народжуваності.

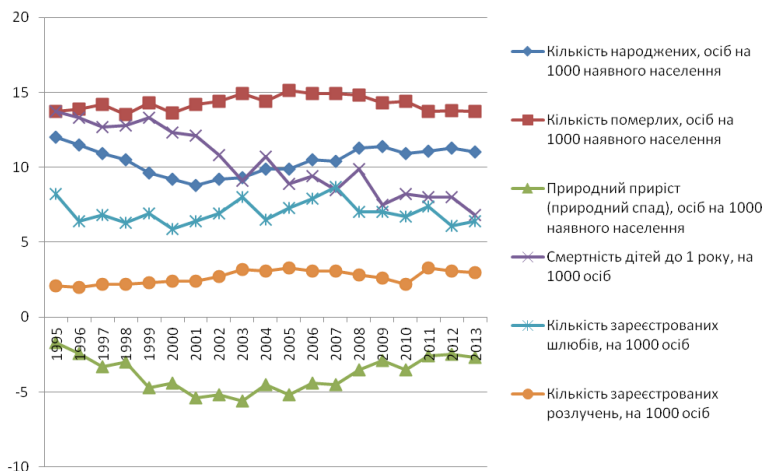

Рис. 3. Демографічні показники населення Тернопільської області, % (склала автор на основі [31])

Регіональні відмінності відтворення і формування резерву міського та сільського населення Тернопільської області яскраво ілюструють такі показники (рис. 4):

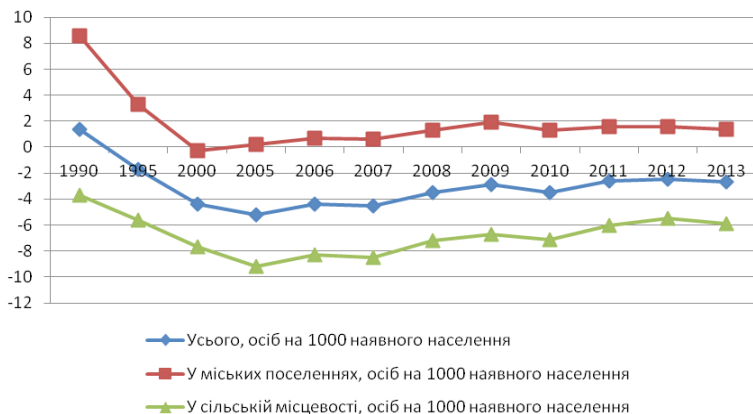

Рис. 4. Динаміка коефіцієнта природного приросту (спад) населення Тернопільської області, %
(склала автор на основі [31])

Як свідчать статистичні дані, загальне скорочення населення області станом на 01. 01. 2014 р. (порівняно зі станом на 01. 01. 2013 р.) відбулося за рахунок двох чинників: природного – 2875 осіб та міграційного скорочення – 1233 особи.

Таблиця 3.1

Складові формування приросту чисельності населення Тернопільської області станом на 01. 01. 2014 р., осіб [31]

	Наявне населення на 1 січня 2014 р., тис. осіб	Загальний приріст	У тому числі		Наявне населення на 1 січня 2013 р., тис. осіб
			природний приріст	міграційний приріст	
Усього	1073,3	-4108	-2875	-1233	1077,3

Згідно зі статистичними даними, на початок 2014 р. кількість жителів (за рахунок природного та міграційного руху) зменшилась у 16 районах області. Лише в м. Тернополі й у Тернопільському районі зареєстровано зростання чисельності населення (відповідно 499 і 18 осіб). Особливо зменшилося населення у Зборівському, Тербовлянському та Бережанському районах.

Природне ж скорочення населення спостерігалось в усіх районах області, за винятком Бучацького району і м. Тернополя, де у 2014 р. було зареєстровано його природний приріст. Рівень природного скорочення мав значні відмінності в районах області. Цей показник коливався від -1,3 особи на 1000 наявного населення в Кременецькому районі до -8,3 у Лановецькому та Підгаєцькому районах за середньообласного значення – -2,7%.

Таблиця 3.2

**Природний рух населення Тернопільської області
за 2012–2013 рр., осіб [31]**

	Кількість народжених		Кількість померлих		Природний приріст		Дитяча смертність	
	2012	2013	2012	2013	2012	2013	2012	2013
Область	12202	11807	14838	14682	-2636	-2875	97	81
у т.ч. райони:								
Бережанський	434	438	654	602	-220	-164	1	1
Борщівський	731	638	1097	1026	-336	-388	10	2
Бучацький	872	843	841	827	31	16	6	6
Гусятинський	729	649	960	969	-231	-320	8	7
Заліщицький	484	447	696	743	-212	-296	3	1
Збаразький	644	626	857	866	-213	-240	4	5
Зборівський	540	475	708	683	-168	-208	2	5
Козівський	341	351	649	663	-308	-312	5	1
Кременецький	985	996	1070	1035	-85	-39	7	11
Лановецький	367	328	494	482	-127	-154	4	5
Монастириський	281	260	499	543	-218	-283	1	1
Підволочиський	431	424	683	652	-252	-228	5	2
Підгаєцький	198	209	357	367	-159	-158	1	4
Теребовлянський	696	667	1098	1039	-402	-372	7	2
Тернопільський	760	767	822	835	-62	-68	4	3
Чортківський	738	786	1082	1117	-344	-331	5	7
Шумський	415	383	515	537	-100	-154	3	3
м. Тернопіль	2556	2520	1756	1696	800	824	21	15

Найвищими показники народжуваності були в Кременецькому та Бучацькому, а найнижчими – в Підволочиському і Бережанському районах [6, с. 104].

Надзвичайно важливим чинником природного приросту населення є питома вага жінок репродуктивного (дітородного) віку (15–49 років) у загальній кількості населення. Як показують дослідження, згаданий показник у Тернопільській області з року в рік зростав: у 1991 р. – 41,8%, 2001 р. – 46,1, а в 2013 р. – 47,5%. Кількість жінок найвищої дітородної активності (20–24 роки) становила близько 15% усього репродуктивного контингенту. Це свідчить про об'єктивні підстави для зростання народжуваності на Тернопільщині. Сумарний коефіцієнт плідності (кількість дітей, яку може народити в середньому одна жінка за наявних рівнів плідності) на початок 2014 року становив 1,475.

В області поступово збільшується частка дітей, народжених жінками, які не перебували в зареєстрованому шлюбі. Так, якщо в 1990 р. цей показник становив 4,5%, то вже на початок 2014 р. – 8,4%. Причому така тенденція є характерною і для міських поселень (4,3 та 7,6% відповідно), і для сільських населених пунктів (4,7 та 9,1%).

Складна соціально-економічна й політична ситуація, низький життєвий рівень населення, що характеризується зменшенням сукупного доходу сім'ї, відставанням величини заробітної плати від постійного та швидкого зростання цін, збільшенням офіційного й прихованого безробіття, погіршення стану здоров'я є чи не основними причинами, що зумовлюють невисоку народжуваність у регіоні.

Зважаючи на негативні тенденції з народжуваністю, реальним резервом зменшення природного скорочення населення регіону є зниження рівня смертності. Загальновідомо, що її інтенсивність залежить від рівня старіння населення. Найвищий рівень смертності в області нині зареєстровано в Підгаєцькому і Лановецькому районах, серед населення яких високою є питома вага осіб старших вікових груп. Найбільше смертей припадає на населення віком 55–59 років – 1132,4 особи на 100 тис. постійного населення

відповідної вікової групи, найменше – 5–9 років – 3,6 осіб на 100 тис. постійного населення відповідної вікової групи.

Також неабияким резервом зменшення смертності населення в області варто вважати зниження рівня смертності дітей у віці до 1 року, який за станом на 01. 01. 2014 р. становив 6,8‰ (81 дитина).

Найвищим цей показник був у Підгаєцькому районі (19,1‰), найменшим – у Заліщицькому районі (2,2‰).

Основними причинами смертності населення області є: смертність від хвороб системи кровообігу – 10506 осіб, новоутворень – 1848, зовнішніх причин смертності – 640, хвороб органів травлення – 362, хвороб органів дихання – 753, деяких інфекційних і паразитарних хвороб – 134 особи (рис. 5).

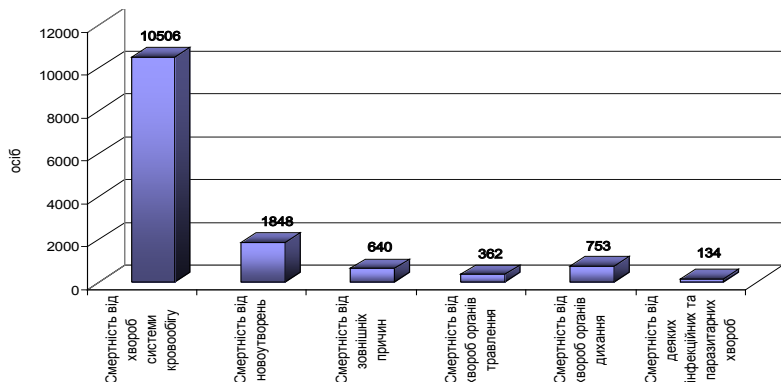

Рис. 5. Смертність за причинами у 2013 р., осіб
(склала автор на основі [31])

Другорядними, проте не менш важливими, є показники шлюбності та розлучуваності населення. Вони в Тернопільській області досягли відповідно 6856 пар (7,6‰, у 1990 р. – 9,3‰) і 3207 пар (3,8‰, у 1990 р. – 3,7‰). Як бачимо, кожна друга сім'я розпадається, що є негативним демографічним чинником, оскільки знижує рівень народжуваності. Як правило, особи, що вступають в повторний шлюб відкладають або взагалі не народжують дітей.

На жаль, сучасні соціально-економічні проблеми регіону не сприяють навіть простому відтворенню населення. Як відомо, за-

безпечення простого відтворення вимагає, щоб у кожній сім'ї було не менше як 2,2–2,4 дитини.

Сучасні процеси формування сім'ї в області мають такі особливості: тенденція до збільшення кількості ранніх шлюбів і високі показники розлучень; практично не реалізована установка сімей на народження 2, 3 чи більше дітей; малозабезпечені сім'ї відкладають народження першої дитини на пізніший термін. У результаті цього для досліджуваного регіону характерною є така сімейна структура (за умови повної сім'ї): батько, мати, 1,2 дитини (тобто спостерігаємо звужене відтворення населення).

На формування загальної чисельності населення області також впливає його міграційне скорочення. Правда, воно не є таким значним, як природне скорочення, впливає значно менше. Упродовж останніх років міграційний відтік населення почав поступово зменшуватися (згідно з офіційною статистикою).

За станом на 01. 01. 2014 р. в області міграційне скорочення населення формувалося, як правило, за рахунок міжрегіональної міграції: на 6009 осіб, вибулих з області, припадало 4776 прибулих. Міграційне скорочення населення досягло - 1233 особи, або - 1,05‰. Міждержавна міграція в регіоні характеризувалася такими показниками (рис. 6, 7):

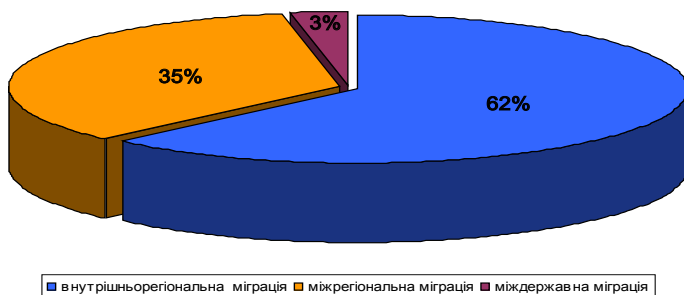

Рис. 6. Міграції за потоками іммігрантів
(склала автор на основі [31])

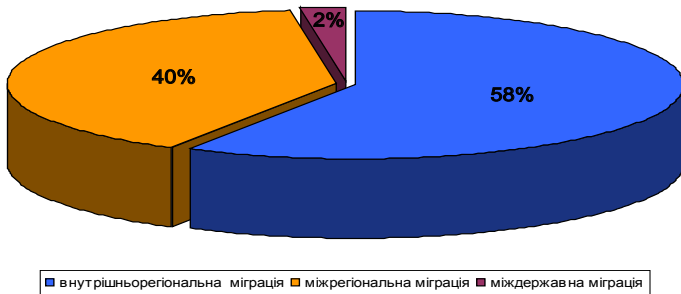

Рис. 7. Міграції за потоками емігрантів
(склала автор на основі [31])

Число прибулих на Тернопільщину становило 282 особи, а вибулих – 174 особи (міграційний приріст – 108 осіб). Щоправда, ці показники не зовсім точно ілюструють реальну ситуацію, що склалася з міграційним відтоком населення. Основними країнами виїзду сьогодні залишаються Росія – 21,0% (попри її агресивну політику щодо України), Іспанія – 19,8%, США – 16,4%, Німеччина – 10,9%, Італія – 7,3%.

Скорочення чисельності населення за рахунок міграції в 2014 р. було зареєстроване у 14 районах області та в м. Тернополі. Найсуттєвіший рівень міграційного скорочення спостерігався в Кременецькому, Гусятинському і Монастириському районах та м. Тернополі. Разом з тим, у трьох районах області відбувся міграційний приріст населення. Найвищим цей показник був у Тернопільському районі.

В останні десятиліття на погіршення демографічної ситуації в регіоні суттєво вплинула також трудова міграція, й особливо це стосується жителів сільської місцевості. Як наслідок, у структурі сільського населення зростає чисельність осіб передпенсійного і пенсійного віку, зменшується кількість осіб віком до 16 років. Така ситуація, своєю чергою, спричиняє деформацію вікової структури сільського населення, різко знижується його репродуктивна (дітородна) активність. Зниження абсолютних показників народжуваності в селах у кінцевому випадку веде до закриття там дитячих садочків та шкіл, що призведе до значного скорочення робочих місць у соціальній сфері, крім цього зросте і до того вже велика напруга на сільському ринку праці.

Як підсумок, міграція населення області, попри певний економічний позитив, має низку негативних наслідків, що проявляються в зниженні народжуваності, деформації статеві-вікової структури населення, звуженні природної основи формування трудового потенціалу, погіршенні його якісних характеристик та виникненні проблем у забезпеченні господарства кваліфікованою робочою силою.

Низький природний приріст населення зумовлює значною мірою деформацію його вікової структури, зниження природного приросту економічно активного населення. «Старіння» населення призводить до збільшення демографічного навантаження на працездатних, що призвело до значних труднощів у формуванні трудових ресурсного потенціалу області та є одним з найтривожніших симптомів погіршення демографічних умов його відтворення.

Розподіл населення за статтю та віком відображає статеві-вікова піраміда. Для жителів Тернопільської області вона має неправильну форму, оскільки нижні вікові групи менш численні, ніж верхні (рис. 8). Це зумовлено звуженим типом відтворення населення в останні десятиліття.

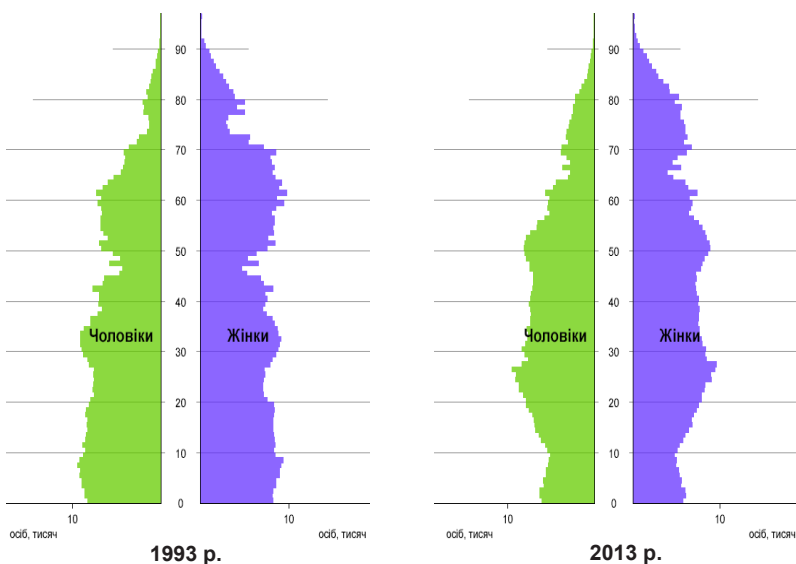

Рис. 8. Статеві-вікова структура населення Тернопільської області (склала автор на основі [31])

Найбільшою в області є група осіб працездатного віку (60,0%), але її частка в останні роки постійно зменшується. Вона найвища в м. Тернополі, бо сюди приїжджають на роботу і навчання люди з усіх частин області та інших регіонів. Негативним є також те, що на Тернопільщині зростає частка людей пенсійного віку (на початок 2014 р. – 24,7%, а 1994 р. – 22,4%). Найвища вона у Зборівському, Шумському і Лановецькому районах.

Кількість дітей та підлітків (осіб допрацездатного віку) в області є значно меншою, ніж пенсіонерів. І в останні роки вона постійно зменшується у зв'язку зі зниженням показників народжуваності (15,3% – за станом на 01. 01. 2014 р., а 1994 р. – 21,9%).

Поділ населення на групи – особи у віці 0–14 років, 15–49 років (фертильний, дітородний вік) та 50 років і старші (зменшення й повне згасання фертильної активності населення) дає підстави зробити такі висновки: у Тернопільській області сформувався регресивний тип відтворення населення, що спричиняє негативні наслідки (не забезпечується просте відтворення). Важливо зазначити, що рівень старіння населення, який характеризується питомою вагою осіб у віці 60 років і старших, значно вищий у сільських жителів (24,9% проти 16,5% у міських).

Особливістю відтворення населення Тернопільської області, починаючи з 1995 року, була і залишається донині деформація його вікової структури та, як наслідок, зниження природного приросту економічно активного населення (рис. 9).

Як свідчить аналіз статистичних даних, в області спостерігаються значні відмінності у статеві-віковій структурі міського та сільського населення. У міських поселеннях частка працездатного населення значно більша, ніж у сільській місцевості. У них теж менша частка людей пенсійного віку. В обласному центрі такі люди не становлять навіть 10% від усього населення. Це пояснюється значним припливом у міста молоді зі сіл у попередні роки та дещо вищим природним приростом населення у м. Тернополі порівняно із середніми показниками в області. Зазначимо, що в області проживало 46,6% чоловіків та 53,4% жінок.

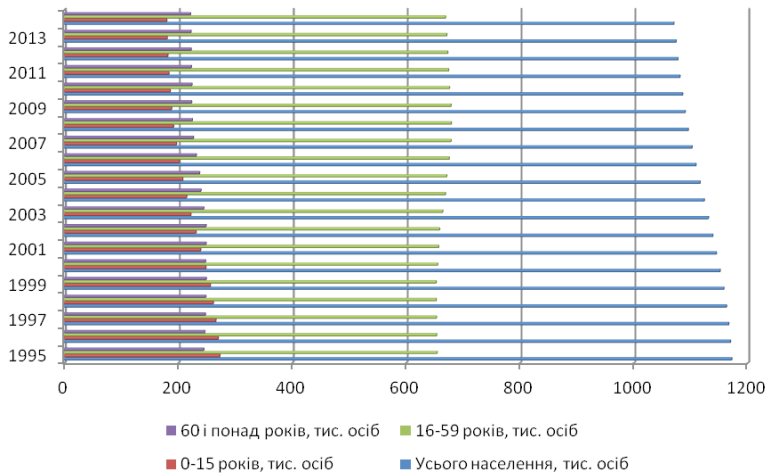

Рис. 9. Розподіл населення Тернопільської області за окремими віковими групами (склала автор на основі [31])

Середній вік населення регіону за станом на 01. 01. 2014 р. становив 39,5 року, причому в міського населення він був дещо нижчий (38 років), ніж у сільського (41 рік).

Головною ознакою демографічної кризи в Україні й Тернопільській області також, є відсутність позитивної динаміки у середній очікуваній тривалості життя за останніх 25 років. Вона в Україні при народженні тримається на рівні близько 74 років для жінок і 63 роки для чоловіків [41] Це – найнижчий показник в Європі. У Тернопільській області цей показник такий (рис. 10).

Як бачимо, в Тернопільській області найвищий показник тривалості життя при народженні був у 2013 році: становив 73,64 року, а найнижчий спостерігався з 1995 до 2000 року і дорівнював в середньому 70,5 року. Причому, жінки живуть у середньому на 10 років довше, ніж чоловіки.

Поєднання низької народжуваності та зростаючої тривалості життя свідчить про подальше поглиблення процесу старіння населення.

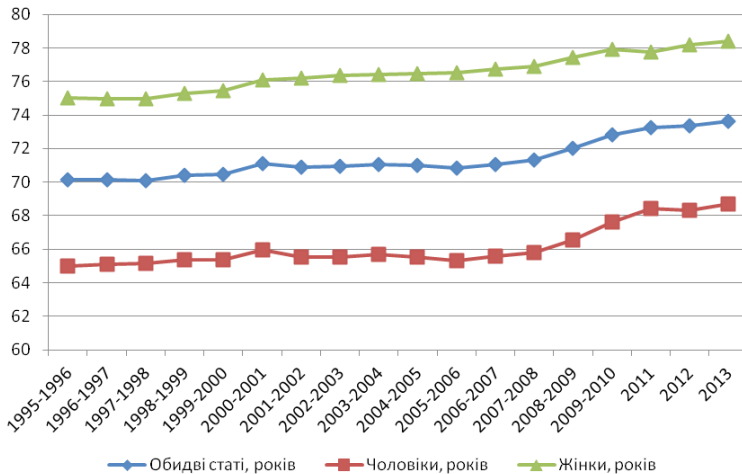

Рис. 10. Середня очікувана тривалість життя населення Тернопільської області (склала автор на основі [31])

Аналізуючи сучасний стан розвитку демографічних процесів у Тернопільській області, доцільно виявити основні тенденції зміни чисельності населення в майбутньому.

Особливості протікання деморозвитку в Тернопільській області засвідчують, що її демографічна ситуація характеризується негативними тенденціями, пов'язаними зі зменшенням чисельності населення за рахунок як природного, так і механічного скорочення, а також подальшим погіршенням статеві-вікової структури [5]. Надалі відтворення населення регіону залежатиме, на нашу думку, від побудови та можливостей реалізації стратегій соціально-економічного розвитку регіону в цілому й окремих районів. У перспективі резерв населення (демографічна база) поступово звужуватиметься через зменшення загальної чисельності населення (табл. 3.3).

Як свідчать розрахунки таблиці 3, чисельність населення Тернопільської області і надалі зменшуватиметься. Так, за прогнозувати з 2014 до 2027 р. чисельність населення скоротиться на 45,7 тис. осіб (5,05%).

Таке зменшення відбуватиметься за рахунок скорочення сільського населення (у 2027 р. на 47,5 тис. осіб, або на 9,2% буде менше,

ніж у 2014 р.), оскільки чисельність міського населення у 2027 р. незначно, але зросте (на 1,8 тис. осіб, або на 0,52%).

Таблиця 3.3

**Прогнозні розрахунки чисельності населення
Тернопільської області (склала автор на основі [31])**

	Чисельність населення, тис. осіб			
	2014*	2017	2022	2027
Всього	1073,3	1066,6	1046,1	1027,6
у тому числі:				
Міські поселення	475,1	476,1	475,9	476,9
Сільська місцевість	598,2	590,5	570,2	550,7

*Дані за станом на 01. 01. 2014 р.

Важливими для деморозвитку також є прогностні розрахунки загальної чисельності населення Тернопільщини за районами (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

**Прогнозні розрахунки чисельності населення у районах
Тернопільської області (склала автор на основі [31])**

Райони	Чисельність населення, тис. осіб			
	2014*	2017	2022	2027
Бережанський	41,6	40,4	39,0	37,7
Борщівський	68,4	67,9	64,5	62,1
Бучацький	64,0	64,8	64,8	65,4
Гусятинський	61,7	60,2	58,7	56,6
Заліщицький	47,8	46,8	43,8	41,3
Збарзький	58,4	58,0	57,7	57,2
Зборівський	42,7	42,2	41,7	40,7
Козівський	38,7	38,3	37,4	36,3
Кременецький	69,0	69,1	68,3	67,7
Лановецький	30,0	29,5	28,4	27,3
Монастирський	29,3	28,7	26,4	24,3
Підволочиський	43,1	42,6	41,6	40,5
Підгаєцький	19,2	18,9	17,8	16,7
Теребовлянський	66,8	66,3	64,7	63,1
Тернопільський	66,1	66,8	68,6	70,4
Чортківський	75,5	75,8	74,5	73,3
Шумський	33,9	33,5	32,0	31,2
м. Тернопіль	217,1	216,8	216,2	215,8
Усього в області	1073,3	1066,6	1046,1	1027,6

*Дані за станом на 01. 01. 2014 р.

За умови збереження негативних демографічних тенденцій у Тернопільській області, що склалися нині, особливо в сільській місцевості, чисельність населення значно зменшиться. Найгіршими перспективи (резерви населення) є в Монастириському (-19,8%), Заліщицькому (-15,2), Підгасцькому (-15,2), Борщівському (-10,8) та Бережанському (-10,7%) районах, а збільшення чисельності населення торкнеться лише Тернопільського (+9,4%) та Буцацького (+2,5%) районів.

Із огляду на прогноз деморозвитку Тернопільщини доцільно шукати та реалізовувати шляхи його поліпшення. Це особливо важливо для збереження і розвитку населення й трудового потенціалу регіону в майбутньому.

Тернопільській області притаманна низка демографічних проблем. Демографічна ситуація має і, за збереження існуючих тенденцій, матиме у майбутньому негативний вплив на формування населення в цілому й трудового потенціалу досліджуваного регіону. Природний приріст і надалі залишається від'ємним, хоча народжуваність дещо зростає, проте висока смертність населення. Найбільші темпи зростання смертності характерні для осіб працездатного віку.

На основі викладеного, у Тернопільській області необхідно, на нашу думку, здійснити такі заходи з поліпшення демографічної ситуації в регіоні: створити якісні передумови для підвищення рівня народжуваності; підвищити рівень життя, що дасть змогу збільшити очікувану тривалість життя; зниження рівня передчасної смертності, насамперед, у осіб до працездатного та осіб працездатного віку; поліпшити репродуктивне здоров'я населення; зменшити показники захворюваності, травматизму й інвалідності.

Надзвичайно важливим заходом з покращення демографічної ситуації в регіоні та в Україні у цілому є припинення військових дій, оскільки гине значна кількість чоловічого населення репродуктивного віку, а економіка держави перебуває фактично на грані дефолту. Зважаючи на викладене, багато сімей за таких обставин

не наважуються народжувати дітей. Це – велика загроза щодо збереження нації в цілому.

Важливими є розроблення заходів щодо неконтрольованого відтоку населення регіону, насамперед, молодих вікових груп. Тому негативні наслідки зовнішньої міграції висококваліфікованих спеціалістів потребують керованості з боку держави. До таких заходів можна віднести: подолання кризових явищ в економіці; припинення військових дій на сході держави; фінансування найбільш пріоритетних галузей економіки; надання можливостей для розвитку науки; можлива ліквідація невідповідності між рівнем життя висококваліфікованих спеціалістів в Україні й за кордоном. Необхідно також здійснити низку заходів щодо регулювання міждержавних переміщень населення та зовнішніх трудових міграцій.

Стратегічна роль демографічного чинника має непересічне значення для майбутнього розвитку регіону. Тому в практику державного управління та місцевого самоврядування необхідно запровадити принципи орієнтації розвитку області, передусім на інтереси населення та сім'ї, на забезпечення умов їх всебічного розвитку і реалізації. Велику увагу в згаданому напрямку необхідно надавати створенню умов для поліпшення матеріального становища сімей з трьома та більше дітьми, розвитку системи їх соціального обслуговування, зниженню материнської і дитячої смертності, посиленню профілактики захворювань на ранніх стадіях.

Збереження та зміцнення демографічного й трудових потенціалів України, як і Тернопільської області зокрема, подолання кризових демографічних процесів, відновлення фізичного та духовного здоров'я населення, поліпшення ситуації на ринку праці й зменшення безробіття внаслідок вжиття запропонованих заходів сприятиме посиленню національної безпеки держави в соціальній та економічній сфері.

3.2. Ринок праці аграрно-промислового регіону та механізм його регулювання в умовах кризової економіки

Ринок праці аграрно-індустріального регіону – складна органічна підсистема економіки; без нього вона не може ефективно ні існувати, ні розвиватися. Понижені стартові можливості нарощування його місткості, що склалися внаслідок кризових явищ в економіці, потребують оперативного державного втручання у його функціонування.

Йдеться про механізм регулювання ринку праці аграрно-індустріального регіону. Під ним розуміємо сукупність інституційних, організаційно-економічних, структурно-функціональних, соціально-превентивних й адаптаційних норм, правил, заходів впливу на попит і пропозицію робочої сили в умовах трансформації середовища, розвитку систем виробництва та розселення. Важелі такого механізму пов'язані зі становленням нової соціальної структури регіону, оновленням технології сільськогосподарського виробництва, з організацією управління і законодавчими забезпеченням усіх процесів працевідтворення в регіоні.

Регулювати ринок праці аграрно-індустріального регіону – це означає, насамперед, підтримувати такий рівень суспільних відносин, за якого система наймання робочої сили дає результати продуктивної зайнятості кращі, ніж самоорганізація економічної активності населення. Для цього працівник повинен бути юридично вільною особою і мати шанс реалізувати свої мотиваційні засади зайнятості в умовах свободи вибору виду діяльності (а не те, щоб, не маючи власних засобів для існування, змінювати форму командно-адміністративного примусу на економічний). Це важливий аспект системи регулювання ринку праці аграрно-індустріального регіону, оскільки він передбачає безперервне підтримання рівних умов системи приватної власності в усіх галузях виробництва у регіоні.

Оцінювання стану та кон'юнктури розвитку аграрно-індустріального ринку праці регіону передбачає організацію системи моніторингу (контроль і попередження) за рухом незайнятого населення. В сучасних умовах реалізація такого повномасштабного моніторингового обстеження доволі ускладнена, перш за все, проблемами статистичного обліку, фінансових обмежень, організаційного забезпечення робіт.

В умовах кризової економіки досить важко проводити за традиційною методичною логіко-функціональною схемою моніторинг загальнонаціонального або регіонального, чи навіть локального ринків без виділення окремих його сегментів, яким є аграрно-індустріальний ринок праці.

Основними етапами моніторингу за станом і кон'юнктурою ринку праці є оцінювання за такою схемою:

- вивільнення працівників та їх облік у центрах зайнятості;
- працевлаштоване населення;
- безробітне населення;
- населення, зайняте на громадських та сезонних роботах;
- незайняте населення, яке проходить професійну підготовку і перепідготовку;
- потреба в робочій силі.

Так, у Тернопільській області моніторингова оцінка ринку праці може бути представлена в наступному вигляді.

Як свідчать дані вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності, отримані за методологією МОП, кількість зайнятого населення Тернопільської області (табл. 3.5) віком 15–70 років у 2013 році зросла порівняно з 2000 роком на 33,5 тис. осіб, або на 8,18% і становила 442,9 тис. осіб [166]. Проте кількість найманих працівників підприємств, установ та організацій скоротилася на 128,9 тис. осіб, або на 38,93% і дорівнювала у 2013 році 201,6 тис. осіб. Варто також зазначити про суттєве скорочення кількості зайнятих у промисловості, сільському, лісовому та рибному господарствах. Зокрема, кількість зайнятих у промисловості зменшилася на 28,1 тис. осіб (44,1%) а в сільському, лісовому та рибному госпо-

дарствах – на 92 тис. осіб (86,3%). Динаміку зайнятого населення за 2000–2013 роки подано на рисунку 11. Рівень зайнятості населення віком 15–70 років у 2013 році збільшився порівняно з 2012 роком зі 55,5% до 56,2%, а населення працездатного віку – з 60,3% до 60,4%.

Однак доцільно зазначити, що Тернопільська область продовжує залишатися на одному з останніх місць за рівнем зайнятості серед регіонів України, її показник значно менший від середнього рівня по Україні.

Таблиця 3.5

**Зайнятість населення
у Тернопільській області впродовж
2000-2013 років [166]**

Рік	Усього зайнятого, тис. осіб	Найменші працівники підприємств, установ та організацій, тис. осіб	У тому числі			
			промисловість		сільське, лісове та рибне господарство	
			тис. осіб	відсотків до загальної кількості зайнятих	тис. осіб	відсотків до загальної кількості зайнятих
2000	409,4	330,5	63,7	15,6	106,6	26,0
2001	380,3	317,0	61,8	16,3	86,2	22,7
2002	379,7	289,5	57,0	15,0	64,9	17,1
2003	374,1	260,7	52,0	13,9	47,8	12,8
2004	387,7	252,0	49,6	12,8	44,7	11,5
2005	425,1	249,2	48,6	11,4	38,0	8,9
2006	411,7	256,7	47,5	11,5	36,7	8,9
2007	423,5	250,0	46,4	11,0	28,5	6,7
2008	424,9	245,3	43,3	10,2	21,3	5,0
2009	422,1	223,3	37,5	8,9	17,6	4,2
2010	431,3	217,8	36,4	8,4	16,5	3,8
2011	433,6	207,6	35,5	8,2	13,6	3,1
2012	439,4	209,5	36,2	8,2	15,0	3,4
2013	442,9	201,6	35,6	8,0	14,6	3,3

Середньооблікова кількість штатних працівників за видами економічної діяльності зменшилася у 2013 році порівняно з 2010 роком на 11187 осіб (6,1%) та з 2012 роком на 3012 осіб (1,72%).

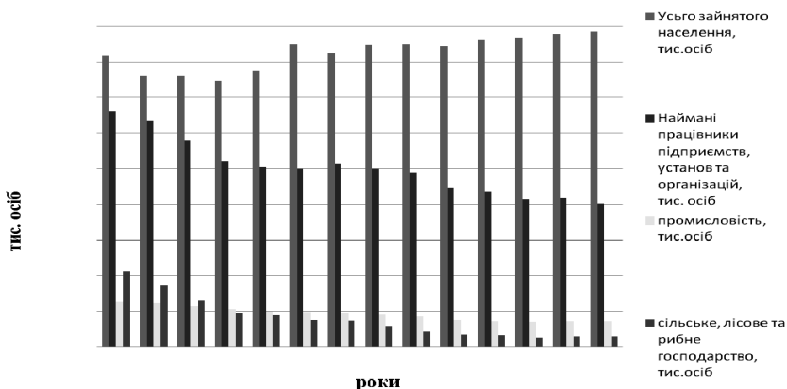

Рис. 11. Динаміка зайнятого населення у Тернопільській області впродовж 2000–2013 років, тис. осіб [166]

У 2013 році кожен третій громадянин працював у сільському, лісовому та рибному господарстві, кожен шостий – в оптовій та роздрібній торгівлі; ремонті автотранспортних засобів і мотоциклів, кожен дев'ятий – в освіті.

Аналіз ринку праці показує, що основним контингентом поповнення пропозиції незайнятого населення на ринку праці є вивільнення працівників унаслідок ліквідації, реорганізації, перепрофілювання підприємств та скорочення штату. Першими під загрозою вивільнення опиняються працівники з пониженим рівнем конкурентоспроможності (низькі рівні кваліфікації та освіти, що не відповідають новим вимогам виробничого процесу). До цієї ж когорти зараховують молодь, яка не має високих професійних навичок і стажу роботи, та осіб передпенсійного й пенсійного віку. З кожним роком число вивільнених робітників та їх реєстрація в регіональних центрах зайнятості зростає (див. табл. 3.6)

Найбільше працівників, які вивільнилися впродовж 2010–2012 років, займали посади службовців – 545 осіб (53,2%) у 2010 році та 1169 осіб (64,5%) у 2012 році. Кількість вивільнених працівників які займали робітничі місця у 2010 році, становила 375 осіб (36,6%), 2011 році – 351 особа (22,7 %) та у 2012 році – 422 особи (23,3%). Всі інші вивільнені працівники займали посади,

що не потребують професійної підготовки, – 104 особи (10,2%) у 2010 році та 221 особа (12,2%) у 2012 році [124].

За видами економічної діяльності в 2010 році найбільше вивільнення відбулося в промисловості – 25,4% від загальної кількості вивільнених, у державному управлінні – 19,8% від загальної кількості вивільнених. У 2012 році найбільше вивільнення відбулося в промисловості – 115 осіб (6,3% від загальної кількості вивільнених), освіті – 136 осіб (7,5%), державному управлінні 412 осіб (22,7%) та охороні здоров'я й наданні соціальної допомоги – 742 особи (40,95%) від загальної кількості вивільнених.

Причинами масових звільнень населення називало розбалансованість економіки регіону, спад виробництва, нестачу оборотних коштів, фінансову скруту підприємств.

Таблиця 3.6

**Вивільнення працівників у адміністративних
районах Тернопільської області в 2010–2012 рр. [124]**

Райони	2010 р.	2011 р.	2012 р.
Бережанський	23	26	87
Борщівський	11	9	42
Бучацький	31	93	45
Гусятинський	20	28	108
Заліщицький	86	22	73
Збаразький	11	12	70
Зборівський	5	24	78
Козівський	19	31	60
Кременецький	31	58	86
Лановецький	21	19	56
Монастириський	19	20	66
Підволочиський	25	76	79
Підгаєцький	11	11	52
Теребовлянський	32	30	94
Тернопільський	-	-	-
Чортківський	64	86	79
Шумський	14	15	44
м. Тернопіль	601	984	693
Усього в області	1024	1544	1812

Як показало дослідження, найбільше серед вивільнених – жінок. Зокрема в 2012 році їх кількість становила – 1104 особи, або 60,9% усіх вивільнених.

Щодо вивільнень сільського населення, то згідно зі щорічними зведеннями стану ринку праці, які підготував обласний центр зайнятості, протягом 2012 року зі сільського господарства вивільнилося 54 особи (3%).

У 2012 році передбачалося вивільнити 11197 осіб, а фактично вивільнено 1812 осіб. Найбільша кількість працівників, яких передбачалося вивільнити, належить до державного управління – 4889 осіб, охорони здоров'я і надання соціальної допомоги – 2100 осіб та освіти – 1933 особи.

Працевлаштування незайнятого населення є практично визначальним індикатором змін місткості ринку праці, а також ефективності роботи державних центрів зайнятості. Впродовж 2014 року обласна служба зайнятості працевлаштувала – 25,4 тис. осіб, у 2013 році – 26,2 тис. осіб, у 2012 році – 23,3 тис. осіб.

Рівень працевлаштування всіх осіб у Тернопільській області в 2014 році становив 28,7%. Найвищий рівень працевлаштування всіх осіб був у Чортківському районі – 39,5%, Підгаєцькому – 36,7% та Бучацькому – 35,3%, а найнижчий у Зборівському – 23,1% і Шумському – 22,9%. [108]

Чисельність працевлаштованих безробітних у Тернопільській області в 2014 році порівняно з 2013 роком зросла у Кременецькому та Зборівському районах – на 1,8%, Гусятинському – на 5,7%, і Тербовлянському – на 7,6%. Зменшилася чисельність працевлаштованих безробітних у 2014 році порівняно з 2013 роком у Чортківському районі – на 29,4%, Бережанському – на 25,8% та Козівському – на 22,0%.

У 2013 році Тернопільський обласний центр зайнятості працевлаштував 15509 зареєстрованих безробітних (табл. 3.7) [125].

За абсолютними значеннями показників найбільше працевлаштовано зареєстрованих безробітних у 2013 році було в м. Тернополі – 1987 осіб, в районах: Гусятинському – 1449 осіб, Чортківському – 1389 осіб, Збараському – 1191 особа, Кременецькому – 1131 особа.

За видами економічної діяльності найбільша кількість працевлаштованих зареєстрованих безробітних у 2013 році була в промисловості – 4105 осіб; сільському, лісовому та рибному господарствах – 3937 осіб; оптовій і роздрібній торгівлі – 2358 осіб й освіті – 1475 осіб.

Обласна служба зайнятості протягом 2013–2014 років видала безробітним 700 ваучерів.

Також обласний державний центр зайнятості проводив роботу щодо надання роботодавцям дотацій для створення нових робочих місць. Це дає змогу працевлаштовувати громадян з числа соціально незахищених на ринку праці та безробітних, які тривалий час знаходяться на обліку.

Загалом робота центрів зайнятості у регіоні потребує поліпшення, особливо на рівні районів. Лише половину осіб, які звертаються у центри зайнятості з питань працевлаштування, надалі забезпечують роботою.

Таблиця 3.7

Кількість працевлаштованих зареєстрованих безробітних в розрізі адмінрайонів Тернопільської області в 2013 р. [125]

Райони	2013
Бережанський	924
Борщівський	995
Бучацький	877
Гусятинський	1449
Заліщицький	473
Збаразький	1191
Зборівський	599
Козівський	837
Кременецький	1131
Лановецький	654
Монастирський	392
Підволочиський	647
Підгаєцький	477
Теребовлянський	787
Чортківський	1389
Шумський	700
м. Тернопіль	1987
Всього	15509

При оцінюванні безробіття населення, що проводить державна служба зайнятості, враховують переважно стан офіційного ринку праці. Так, у 2013 році кількість безробітних (за методологією МОП) становила 46,2 тис. осіб, 2012 році – 48,0 тис. осіб; у 2010 році – 50,8 тис. осіб. Рівень безробіття в 2013 році дорівнює 9,4% кількості економічно активного населення, зокрема рівень безробіття жінок 6,6%, а чоловіків – 12,1%. Стосовно рівня безробіття у міських поселеннях, то він становив 12,4%, а у сільській місцевості – 7,1%. Найвищий рівень безробіття у 2013 році було зафіксовано серед молоді (15–24 роки) – 18,3%, а найнижчий – у віці 40–49 років [166].

Кількість громадян, які мали статус безробітного, у 2013 році становила 47477 осіб. Найбільше зареєстрованих безробітних було у м. Тернополі – 9046 осіб, Гусятинському районі – 4311 осіб, Кременецькому – 4024 особи, Чортківському – 3204 особи, Збаразькому – 3012 осіб та Борщівському – 3142 особи.

Як видно з таблиці 3.8 розбіжності в рівні безробіття є значними у районах області. Незважаючи на спад чисельності безробітних, у 2013 році абсолютні значення показників безробіття залишалися високими. Вищий рівень безробіття спостерігається поки що в тих районах області, де зосереджена більша частина промислових підприємств. У решті районів області рівень безробіття нижчий.

За останні роки швидко зростає рівень сільського безробіття. Проблема в тому, що внаслідок земельної реформи значна частина працездатних жителів сіл стала реальними власниками підсобних господарств, що дало їм змогу підтримувати своє матеріальне становище на рівні, недосяжному для більшості міських сімей. Одночасно багато жителів сіл, особливо газифікованих, які є власниками земельних паїв, використовуючи недосконалість законодавства про зайнятість України, масово реєструються в центрах зайнятості з метою отримання комунальних субсидій та допомоги у зв'язку з безробіттям. Витрачаються значні державні кошти, які з більшою користю можна

було б використати на допомогу справді соціально мало захищеним громадянам.

Таблиця 3.8

**Зареєстроване безробіття в розрізі адміністративних районів
Тернопільської області в 2000–2013рр. [125]**

Райони	Зареєстровано безробітних		
	2000	2001	2013
Бережанський	1477	1493	2567
Борщівський	1108	1259	3142
Бучацький	2777	3541	2349
Гусятинський	1966	2606	4311
Заліщицький	655	791	1503
Збараський	2648	2751	3012
Зборівський	848	991	2176
Козівський	1141	1263	2127
Кременецький	2307	3011	4024
Лановецький	669	950	1671
Монастирський	1107	1106	1094
Підволочиський	857	664	1726
Підгасцький	408	399	982
Теребовлянський	1291	1315	2277
Чортківський	2699	2711	3204
Шумський	361	547	2266
м. Тернопіль	14765	15052	9046
Всього	39259	42620	47477

Наше дослідження свідчить, що у 2014 році відбулися значні зміни в соціальній структурі безробітних робітників та службовців порівняно з 2010 роком. Якщо в 2010 році частка безробітних службовців становила – 32,2%, то за станом на 31. 12. 2014 року вона підвищилася до 44,7%. Частка безробітних робітників зменшилася із 67,8% за станом на 31. 12. 2010 року до 55,3% на 31. 12. 2014 року (див. табл. 3.9).

Таблиця 3.9

**Соціальна структура безробітних, які зареєстровані
в службі зайнятості у 2010-2014 роках, (осіб) [108]**

Рік	Всього	В тому числі			
		Робітники	%	Службовці	%
31. 12. 2010	16962	11495	67,8	5467	32,2
31. 12. 2011	15434	10131	65,7	5303	34,3
31. 12. 2012	16259	10460	64,4	5799	35,6
31. 12. 2013	16532	10889	65,8	5643	34,2
31. 12. 2014	13233	7377	55,3	5856	44,7

Як ми вже зазначили, в 2013 році відбувся певний спад у реєстрації безробітних. Це частково сталося через зменшення кількості звернень службовців до служби зайнятості з питань їх реєстрації як безробітних. Головною причиною є те, що службовці значно прискіпливіші у виборі місця праці та оплати праці, а згідно із Законом України «Про зайнятість» посилюються санкції проти безробітних, які відмовляються від запропонованих їм робочих місць.

Серед службовців найбільше безробітних з такими спеціальностями: бухгалтери – 14%; техніки – 13%; інженери – 12%; економісти – 8%; товарознавці – 7%; вчителі – 7%; менеджери та вихователі – по 4%; агрономи – 3%; інші – 28%.

Серед робітничих професій найбільше безробітних з таких спеціальностей: водії та продавці – по 8%; будівельники та кухарі – 7%; швачки та слюсарі – 6%; трактористи та кравці по – 4%; столлярі – 3%; інші – 47%.

На нашу думку, скорочення реєстрації безробітних за останні роки не відображає реальної ситуації на ринку праці Тернопільської області. До центрів зайнятості звертається лише незначна кількість незайнятих громадян. Більшість таких громадян шукають роботу самостійно, через приватні агентства працевлаштування тощо.

Серед безробітних на ринку праці в Тернопільській області переважають жінки та молодь. Саме ці категорії незважаючи на рівноправність, менш захищені на ринку праці. Керівники, приймаючи на роботу, значну перевагу надають чоловікам як стабіль-

нішим працівникам та особам зі стажем (досвідом) роботи. Молоді та жінкам важче конкурувати на ринку праці з особами, які мають досвід роботи, і чоловіками, тому вони частіше звертаються за допомогою щодо працевлаштування до центрів зайнятості.

Наші дослідження свідчать про високий освітній рівень безробітних на ринку праці Тернопільської області. Так за станом на 31. 12. 2014 року 42,1% безробітних, які перебували на обліку в центрах зайнятості, мали професійно-технічну освіту, 24,4% – повну вищу освіту, 21,5% – базову й неповну вищу освіту, 10,6% – повну загальну середню освіту і 1,4% – базову загальну середню освіту.

Таку ситуацію можна пояснити тим, що на Тернопільщині зосереджена значна кількість вищих навчальних та середньо-спеціальних закладів, у яких близько 75% студентів – мешканці Тернопільської області, які після навчання всі залишаються на місцях. Тому потрібно видавати скерування на роботу і практику студентам у сільську місцевість в інші області України.

Сьогодні велике занепокоєння викликає тривалість безробіття області (див рис. 12). Потрібно максимально скоротити термін працевлаштування в регіоні, враховуючи можливі соціальні та психологічні наслідки. Цього можна досягнути лише за оперативної інформаційної мережі послуг.

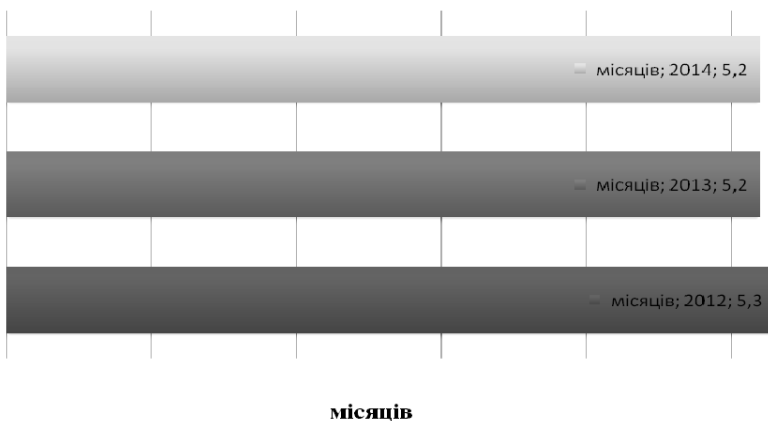

Рис. 12. Середня тривалість зареєстрованого безробіття у Тернопільській області в 2012–2014 роках [108]

Найбільша середня тривалість зареєстрованого безробіття у 2014 році була у Борщівському та Зборівському районах – 6,2 місяця, а найменша у Чортківському районі – 3,7 місяця.

На нашу думку, ситуація щодо безробіття в регіоні склалася загрозлива, незважаючи на те, що рівень безробіття дорівнює 9,4%. Велике занепокоєння викликає приховане безробіття, котре будь-якого моменту може стати відкритим. Значна кількість підприємств в області – ВАТ «Текстерно», ВАТ «Оріон», ВАТ «Ватра», ВАТ «Тернопільський комбайновий завод» ВАТ «Чортківський м'ясокомбінат» – за відсутності сировини і замовлень на продукцію змушені працювати неповний робочий день, тиждень та відправляти працівників у неоплачувані відпустки. Для запобігання зростанню безробіття у майбутньому в Тернопільській області потрібно реалізувати активну політику зайнятості. Потрібно зберегти існуючі та створювати нові робочі місця.

Основними причинами незайнятості безробітних (за методологією МОП) у 2013 році було звільнення за власним бажанням – 43,5% загальної кількості безробітних; вивільнені з економічних причин – 20,3%; звільнені у зв'язку із закінченням терміну контракту – 19,4%.

Населення, зайняте на громадських та сезонних роботах.

Громадські та сезонні роботи – одна з дієвих і активних форм соціальної підтримки безробітних, яка має суттєві переваги над виплатою допомоги у зв'язку з безробіттям. Безробітні стають, хоч і тимчасово, але зайнятими, що дає їм більші доходи порівняно з допомогою у зв'язку з безробіттям і певну психологічну стійкість.

Громадські й тимчасові роботи мають відіграти вагоме значення у забезпеченні тимчасової зайнятості безробітних і незайнятих осіб. Але через їхню сезонність та велику трудомісткість, низьку оплату праці громадські роботи стали неprestижними в регіоні, й безробітні неохоче беруть у них участь. Динаміку кількості зайнятих на громадських та інших роботах тимчасового характеру подано на рис. 13.

Державному обласному центрові зайнятості та райдержадміністраціям області все ж таки потрібно організовувати ці роботи.

Активніше співпрацювати з підприємствами та організаціями області стосовно інформування людей про здійснення громадських оплачуваних робіт.

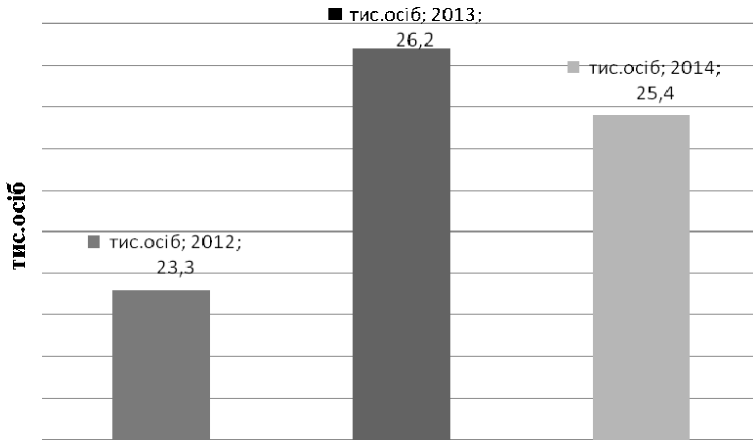

Рис. 13. Динаміка кількості зайнятих на громадських та інших роботах тимчасового характеру [108]

На нашу думку, громадські роботи мають відігравати важливу роль у системі зайнятості, позаяк вони блокують безробіття. І для цього потрібно використати досвід зарубіжних країн, який би був перспективним для регіону.

Незайняте населення, яке проходить професійну підготовку та перепідготовку. Відповідно до Закону України «Про зайнятість населення» і наказу Кабінету Міністрів України від 24. 06. 1991 р. № 46 в межах Державної служби зайнятості у 1991 р. була створена система професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації вивільнених працівників та інших категорій незайнятого населення. Головним завданням профорієнтаційних центрів стало створення сприятливих умов для посилення конкурентоспроможності незайнятого населення на ринку праці за рахунок підвищення якості робочої сили і забезпечення раціонального перерозподілу між робочими місцями.

Професійна підготовка та перепідготовка мають стати головним інструментом при формуванні активної політики зайнятості на ринку праці. Адже громадські роботи, які організують центри зайнятості, дають змогу лише на короткий період розв'язання проблеми зайнятості населення. Сучасна система працевлаштування, в принципі, не може охопити все незайняте населення; отже, основним напрямком підвищення конкурентоспроможності працівників на ринку праці є професійне навчання та перенавчання незайнятого населення.

Для задоволення поточної і перспективної потреби галузей економіки області в працівниках необхідних професій, скорочення дисбалансу між попитом та пропозицією на робочу силу і її пропозицією, а також для забезпечення конкурентоспроможності незайнятого населення на ринку праці Тернопільський обласний центр зайнятості організовує професійне навчання, підвищення кваліфікації та перенавчання безробітних громадян (рис. 14).

Нині викликає занепокоєння те, що слухачі передчасно припиняють навчання. Це питання завжди актуальне, його дискутують на нарадах керівників і спеціалістів з підготовки кадрів на засіданнях методичної ради працівників районних центрів зайнятості.

На низькому рівні залишається працевлаштування після закінчення професійної підготовки в окремих районах. Це свідчить про необхідність поліпшення показників діяльності відповідних служб зайнятості, які є індикаторами стану справ на ринку праці. Доцільно також внести зміни до Закону України “Про зайнятість населення” – для того, щоб запобігти негативним наслідкам при професійному навчанні.

Підсумовуючи, можна зазначити, що в області триває процес становлення системи професійного навчання незайнятого населення. Приховане безробіття починає переходити у відкриту форму і може ускладнити проблему зайнятості на ринку праці, й тому професійне навчання та перенавчання в цей період відіграють особливу роль.

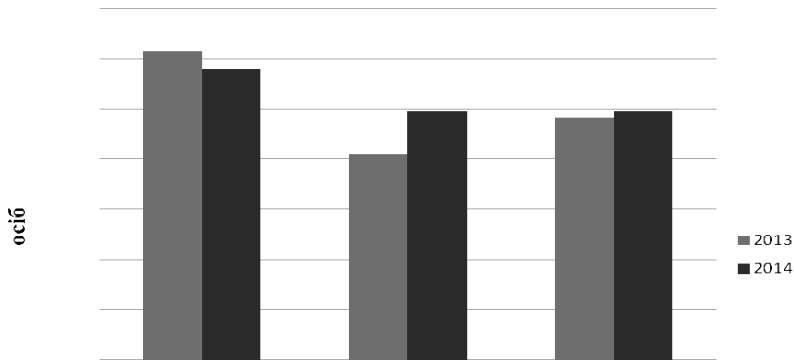

Рис. 14. Професійне навчання безробітних в Тернопільській області у 2013–2014 роках [108]

Потреба в робочій силі. Сьогодні дуже загострилася проблема потреби підприємств установ та організацій у робочій силі. Потреба в робочій силі є головною умовою ринкових трудових відносин та відображає реальний стан на ринку праці між попитом і пропозицією, а також навантаження на одне вільне робоче місце.

За нашими статистичними дослідженнями, характерним для Тернопільської області є поступове зростання пропозиції робочої сили та зменшення потреби в ній у галузях економіки.

Потреба в працівниках у 2010 році становила 844 особи, зокрема на робітничі місця – 369 осіб, посади службовців – 376 осіб, місця, що не потребують професійної підготовки – 99 осіб. Відповідно у 2011 році потреба у працівниках дорівнювала 1060 осіб, з них на робітничі місця – 446 осіб, посади службовців – 535 осіб, місця які не потребують професійної підготовки, – 79. У 2012 році загальна потреба у працівниках становила 1185 осіб, у тому числі на робітничі місця – 411 осіб, посади службовців – 700 осіб, місця, які не потребують професійної підготовки – 74 особи [166].

У 2013 році потреба підприємств у працівниках для заміщення вільних робочих місць (вакантних посад) усього в Тернопільській області склала 1161 особу; зокрема найбільша потреба була

у професіоналах – 298 осіб, працівниках сфери торгівлі та послуг – 220, кваліфікованих робітниках з інструментом – 145, робітниках з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування і машин – 139, фахівцях – 122 особи.

У 2013 році навантаження на вільне робоче місце у Тернопільській області становило 14 осіб, в 2012–2011 роках – 15, у 2010 році – 21 особу.

Отже, у контексті інформаційного банку даних державного центру зайнятості Тернопільської області моніторингова оцінка фіксованого сільського ринку праці є деформованою. Ще напруженіша ситуація, коли йдеться про повний ринок праці. Свідчення цього – результати обстежень економічної активності населення, вибіркові обстеження, експертні оцінки стану розвитку сільського ринку праці. Один із сегментних зрізів мотиваційної поведінки незайнятого населення сільського ринку праці ілюструють результати згаданого дослідження трудової міграції населення Тернопільської області.

Варто зазначити, що моніторингова оцінка сільського ринку праці залежить не лише від методичних питань збору та опрацювання даних про пропозицію незайнятого населення. Так, на показники реєстрованого безробіття в області впливають загальна економічна ситуація, котра визначає звужені можливості працевлаштування, державна політика стосовно безробітних (порядок реєстрації, надання відповідного статусу та виплати допомоги), ефективність і стиль роботи територіальних органів зайнятості, особливості трудового та пенсійного законодавства, місцеві ініціативи органів влади. Так, зменшення частки громадян, які звертаються в центри зайнятості, не може автоматично означати факту зниження рівня безробіття, про що свідчать дані міграційних потоків. Певні особливості організації моніторингу сільського ринку праці мають стосуватися типології адміністративних районів за будовою опорного каркасу території (елементами каркасу є наявність адміністративного центру, окремих вузлів, транспортних магістралей). Саме цей факт пояснює недостатню обґрун-

тованість передпрогнозних розрахунків обсягів незайнятого населення, що служать основою розроблення обласних програм зайнятості Тернопільщини впродовж тривалого періоду (табл. 6). Так, у багатьох адміністративних районах є території вогнищевого безробіття. Диференціація безробіття всередині району може коливатись у кілька десятків разів. Без додаткових обстежень причин його виникнення, тривалості дії факторів, можливостей ліквідації їх впливу не можна говорити про ефективність моніторингу сільського ринку праці.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що ринок праці аграрно-індустріального регіону сьогодні є складною внутрішньо структурованою системою, яка склалася під впливом як інерції попередньої командно-адміністративної системи організації праці, так і економічної кризи й процесів перетворення господарств та підприємств. Напрямок майбутнього розвитку ринку праці аграрно-індустріального регіону має містити поетапне наближення до найкращого досвіду розвинених країн, але з урахуванням вітчизняних реалій і національних традицій.

В умовах кризової економіки не може бути успішно здійснений без зміни наявних і прийняття на озброєння якісно нових методів оцінки, прогнозування та фінансування зайнятості населення в регіоні. Для реальнішого визначення потреб у робочій силі, чіткішого, довготермінового, середньотермінового і короткотермінового прогнозування зайнятості потрібно, насамперед, ширше використовувати балансовий метод розрахунку потреб у фінансових, трудових і матеріальних ресурсах. Потрібно використовувати нові методи для управління зайнятістю населення, які мають ґрунтуватися на нових принципах. Економіка зможе функціонувати успішно лише в тому випадку, якщо буде укомплектована спеціально підготовленими кадрами. Отже, необхідно сформулювати нову ефективну систему підготовки і перепідготовки спеціалістів з проблем соціально-трудова відносин на існуючій навчальній базі інститутів підвищення кваліфікації та інших навчальних закладів.

Необхідно впроваджувати нові форми і методи взаємин між роботодавцями і найманими працівниками й створити інфраструктуру, яка б забезпечувала ефективну взаємодію між попитом на робочу силу та її пропозицією. Узгодження інтересів роботодавців і найманих працівників має бути переважно фінансово-економічним. Належного розвитку потребує застосування й адміністративно-правових методів, серед яких домінуючими є розроблення та впровадження у практику такої системи взаємин між роботодавцем і найманим працівником, яка базувалася б на широкому використанні економічних стимулів та методів, передбачала б матеріальну зацікавленість і матеріальну відповідальність усіх сторін.

Регулювання ринку праці аграрно-індустріального регіону має бути спрямоване на забезпечення формування та функціонування адекватної інфраструктури ринку праці аграрно-індустріального регіону, здійснення активної політики зайнятості на ринку праці, організації перекваліфікації працівників із урахуванням потреб ринку, створення центрів перепідготовки безробітних.

Великих змін потребують нормативно-правове забезпечення у сфері праці, оптимізація заробітної плати на рівні ціни робочої сили, соціальних гарантій при безробітті. Система цих змін має охоплювати всі аспекти трудових відносин: соціальну підтримку як працюючих, так і безробітних, членів їх сімей, соціальний захист молоді та інших категорій населення, які не конкурентоспроможні на ринку праці. За нашим законодавством безробітний – безправний, а такий стан справ потребує серйозного коригування.

Регулювання ринку праці аграрно-індустріального регіону в майбутньому залежатиме від загальної макроекономічної стабілізації в Україні, яка має забезпечити зростання сукупного попиту, а також місткості аграрно-продовольчого ринку. Особливо важливим при цьому є зміна відповідно до потреб аграрно-промислового комплексу фінансової, кредитної, податкової, митної і страхової систем.

На нашу думку, на регулювання ринку праці аграрно-індустріального регіону великий вплив має інвестиційна, податкова та митна політика, що визначає рух фінансових ресурсів у найпри-

бутковіші сфери діяльності, тим самим регулюючи напрямок та обсяги зайнятості, територіального й міжгалузевого перерозподілу трудових ресурсів у регіоні.

Регулювання ринку праці аграрно-індустріального регіону необхідно здійснювати з урахуванням основних положень стратегії реформування аграрно-індустріального комплексу регіону в цілому. Тому слід врахувати визначення концептуальних напрямків і формування принципів державної політики ринку праці, чого з багатьох позицій, особливо стосовно сільського населення, взагалі нема. З приведенням у дію механізмів реалізації державної політики зайнятості населення, що передбачає розроблення порядку формування та використання інвестиційних ресурсів під розвиток сфери прикладання праці, забезпечуватиметься регулювання територіальної та міжгалузевої мобільності трудових ресурсів насамперед села.

Особливості реалізації регулювання зайнятості в регіоні мають передбачати широкий комплекс заходів, що охоплюють: стимулювання розвитку підприємництва, розширення сфери прикладання праці, запобігання безробіттю, регулювання територіальної мобільності трудових ресурсів регіону, підготовку та перепідготовку кадрів тощо. Формування і функціонування регулювання в регіоні сьогодні пов'язані зі складною кризовою економічною ситуацією й занепадом аграрно-індустріального комплексу, руйнацією продуктивних сил регіону через війну в державі. Отже, регулювання ринку праці аграрно-індустріального регіону має бути спрямоване на такі пріоритетні напрямки:

- стимулювання максимально повної зайнятості населення;
- розвиток інфраструктури сільського ринку праці;
- сприяння мобільності трудових ресурсів на ринку праці;
- підвищення конкурентоспроможності населення на ринку праці;
- регулювання міграції населення регіону.

У зв'язку зі зростанням числа особистих селянських сільських господарств в області для послаблення напруги на ринку праці та у формуванні аграрно-продовольчого ринку регіону доцільно здій-

снити низку важливих заходів щодо зміцнення цього важливого на селі сектору діяльності. Головне завдання держави – організувати ефективну систему збуту виробленої в особистому секторі продукції: збір, переробку, сприяння торгівлі селян на продовольчих ринках регіону. Як і раніше практичного розв’язання потребує проблема забезпечення цього сектору технічними засобами. Для високорентабельних господарств варто було б надавати кредити. Найпривабливішим для кредиторів слід вважати господарства, що займаються виробництвом продукції підвищеного попиту: фрукти, овочі, м’ясо-молочна продукція.

Значний вплив на регулювання зайнятості сільського населення мають здійснювати сільські ради. Саме вони повинні бути первиною ланкою як у формуванні інформаційної бази, так і у визначенні перспективи розвитку сфери прикладання праці в межах підпорядкованої їм території, потенційних об’єктів для інвестування. Частково такі функції задекларовані законодавством. У програмі зайнятості населення потрібно, на нашу думку, чітко зазначити: «Визначені напрямки реалізації політики зайнятості мають бути забезпечені як на державному, так і на регіональному рівнях шляхом скоординованої співпраці місцевих органів виконавчої влади підприємств, організацій і установ, профспілкових об’єднань, служб зайнятості». Поки що реалізувати ці функції на практиці неможливо, головним чином через недостатню професійну компетентність працівників, а також через недоліки в податковій системі України. На нашу думку, саме податки мають відіграти важливу роль у регулюванні ринку праці аграрно-індустріального регіону. Викликає заперечення, наприклад, порядок розподілу між бюджетами різного рівня прибуткового податку з громадян, податку на нерухоме майно, єдиного податку, які, на наше переконання, необхідно повністю залишати на місцях, а не перераховувати на місце реєстрування платника податку.

При сільських радах доцільно було б створити позабюджетний Фонд інвестицій та розвитку зайнятості сільського населення. Крім відрахувань з місцевого бюджету, розміри яких щорічно змінюються згідно з важливістю визначених завдань,

джерелами доходів Фонду мають стати: централізовані кошти, якщо місцеві пріоритети узгоджуються з державними в межах однієї чи кількох цільових програм; відповідні галузеві інвестиційні ресурси, кошти, отримані на спонсорських засадах або ж залучені на виконання якихось спільних інвестиційних проєктів. Варто передбачити, що кошти Фонду не можуть вилучати органи вищої державної влади, однак вони повинні їх контролювати. Загальний порядок використання коштів цього фонду має бути таким, як і визначений раніше порядок використання інвестиційних ресурсів фонду сприяння зайнятості: в кращому випадку здійснюватися через відповідну структуру служби зайнятості, враховуючи загальні принципи управління на тристоронній основі.

Однією з найважливіших функцій регулювання в регіоні розвитку сільськогосподарського підприємництва є антимонопольна політика. Держава, використовуючи антимонопольне законодавство, систему цінових регуляторів, повинна забезпечити підтримку справедливої конкуренції і вирівнювання економічної сили продавців і покупців на ринку сільськогосподарської продукції.

Важливою формою регулювання, створення конкурентного середовища різних форм господарювання має стати державна програма підтримки сільських, фермерських господарств.

У системі економічних регуляторів держави при становленні підприємництва на селі важливе місце повинні займати заходи щодо забезпечення цінового паритету в обміні між сільськогосподарською і промисловою продукцією.

Варто зазначити, що все викладене висвітлює лише частину тих проблем, які сьогодні актуальні на ринку праці аграрно-індустріального регіону. Проте наш погляд на ситуацію, що склалася на ринку праці, свідчить про потребу розроблення дієвої концепції зайнятості населення, що є завданням величезної ваги та потребує спільних зусиль спеціалістів різних сфер науки і практики.

3.3. Самозайнятість населення Тернопільської області

Зайнятість населення проявляється у конкретних формах залучення працівників до функціонування економічних систем. Найпоширенішими з таких форм залучення є:

- 1) наймана праця;
- 2) праця співвласників чи співзасновників підприємств і організацій;
- 3) праця зайнятих в особистому підсобному сільськогосподарському виробництві;
- 4) праця зайнятих індивідуальною діяльністю.

Міжнародна статистика (згідно з рішенням Статистичного конгресу 1983 р., який відбувся у ФРН) виділяє за статусом три основні категорії зайнятих (рис. 15).

Рис. 15. Три основних категорії зайнятих

В Україні до суб'єктів найманої праці відносимо трохи більше 14,2 млн. осіб, або 72% від усіх працівників. Але реформування українського економічного укладу спонукало до трансформації сфери зайнятості. Такий поділ доволі умовний. Формальний сектор асоціюється з офіційно зареєстрованими видами діяльності.

У неформальному секторі – понад 40% зайнятих. Держава позбавлена будь-якої відповідальності. Неформальний сектор – це сфера само зайнятості, яка є сукупністю дрібних виробників з ознаками домашніх господарств. Це – дрібні групи людей, які спільно

проживають, об'єднують свої доходи і майно заради виробництва певних товарів та послуг з метою отримання засобів до існування.

Необхідне чітке розуміння того, що самозайнятість – не просто якась сфера з доходами, котрі треба оподаткувати, фінансові потоки, що їх необхідно приборкати. Це специфічна форма економічної активності, коли людина самостійно шукає собі джерело доходу, що забезпечуватиме йому належне існування в результаті його господарської діяльності [209].

Держава не повинна визначати за мету щось отримати з цього сектору вже сьогодні й за максимумом. Розвиток самозайнятості як першого кроку до повноцінного бізнесу треба розглядати як перспективну інвестицію. Більше того, інвестицію, в котрій частка держави дорівнює нулю.

Самозайнятість треба розуміти в економічному сенсі як особливу форму організації власної справи. При цьому робота тут не пов'язана з найманням. Таким чином, самозайнятим повністю притаманні всі ознаки підприємництва. Вони перебирають тільки на себе ризик за бізнес, відповідають за своїми зобов'язаннями. Також вони сплачують податки, справляють страхові внески. Це їх обов'язок відповідно до закону. Вони теж на власний розсуд організовують свою трудову діяльність, піклуються про власне здоров'я та безпеку. Вони ведуть бізнес задля отримання доходів і вигод, у тому числі у формі прибутку від реалізованих у власній справі підприємницьких здібностей [209].

Держава рік за роком дедалі більше й більше усвідомлює позитив від існування самозайнятих осіб. І не тільки тому, що боротьба з безробіттям є пріоритетним завданням соціальної регіональної політики держави.

Самозайнятий працевлаштовує себе сам, він може «перерости» у повноцінне приватне підприємство, поступово створювати робочі місця. В цьому напрямку інтереси особи та держави збігаються, оскільки такий самозайнятий працівник допомагає державі знижувати безробіття і розвивати економіку. Відтак, держава дедалі частіше реалізує програми підтримки само зайнятості, й цей напрямок роботи є найпріоритетнішим.

Результати порівняльного аналізу основних макроекономічних показників розвитку Тернопільської області за 2013 рік свідчать що позитивні тенденції розвитку регіону. Зокрема, у 2013 році забезпечено виконання основних макроекономічних показників:

- валовий регіональний продукт зріс на 3,7%;
- у всіх сферах економічної діяльності створено майже 19,5 тис. робочих місць, що становить 108% річного завдання;
- кількість малих підприємств зросла на 0,1% і становить близько 4,7 тис. одиниць;
- надходження до бюджетів усіх рівнів від діяльності малого підприємництва збільшилися на 18,4% і дорівнювали понад 520 млн. грн.

Упродовж 2013 року в області було зареєстровано нових 490 малих підприємств і 2859 фізичних осіб-підприємців (самозайнятих).

Рівень зайнятості населення осіб працездатного віку Тернопільської області становить 60,7% [210].

Згідно з даними Державної служби статистики України, у 2013 році в Тернопільській області зайняте населення у віці 15–70 років збільшилася порівняно з 2012 роком на 3,5 тис. осіб і становило 442,9 тис. осіб. Рівень зайнятості населення зріс до 56,2 відсотка, динаміка – позитивною (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Основні показники ринку праці Тернопільської області [Програма...]

Показники	2011	2012	2013
Чисельність зайнятого населення у віці 15–70 рр., тисяч осіб	433,6	439,4	442,9
в т. ч. зайнятого у працездатному віці	388,4	397,2	400,3
рівень зайнятості населення у віці 15–70 рр.	54,6%	55,5%	56,2%
у працездатному віці	59,4%	60,3%	61,0%
кількість безробітного населення у віці 15–70 рр. за методологією МОП, тис. осіб	50,2	48,0	46,2
у працездатному віці	50,2	48,0	46,2
рівень безробіття за методологією МОП стосовно чисельності ЕАН у віці 15–70 рр.	10,4%	9,8%	9,3%
працездатного віку	11,4%	10,8%	10,2%

В області актуальним є вирішення питання детінізації зайнятості. Підприємці ховаються від сплати податків, використовують працю громадян без належного оформлення трудових відносин та виплачують заробітну плату «в конвертах». Офіційні дані Мінекономіки свідчать про тіньовий сектор в Україні на рівні 32%, а незалежних експертів 45–60% ВВП. Тіньовий сектор має на меті головним чином мінімізацію податків, тому невдалі пенсійні реформи поглибилися безрезультатною спробою попереднього Уряду реформувати податкове законодавство.

Давно діють підпільні виробництва, працюють безліцензійні перевізники, будівельники, виробники продукції та її реалізатори. Нелегальні будівельні підряди, виروشвання і реалізація продукції власного присадибного господарства, використання робочої сили без необхідного юридичного оформлення, праця покоївок, нянь, гувернанток, сторожів та домашніх кухарів – усе це типове для ринку праці Тернопільської області. Там, де держава не може забезпечити стабільного економічного середовища та сприятливого інвестиційного клімату, тіньова економіка зростає, створює нові робочі місця, а у багатьох випадках левову їх частку.

Саме переростання тіньового сектору в сектор самозайнятості та проходження ним певного цивілізаційного шляху до підприємництва – головне завдання органів влади. Але для цього треба перестати розуміти цей сектор лише, як додаткове джерело доходів у бюджет.

Рівень безробіття, розрахований за методологією МОП, знизився з 9,8% до 9,3% і становив близько 46,2 тис. осіб. Підвищилась ефективність використання робочої сили на виробництві.

У 2013 році за сприяння служби зайнятості було працевлаштовано 26,1 тис. незайнятих осіб.

Одним із шляхів розв'язання проблеми зайнятості населення є розвиток малого підприємництва (табл. 3.11).

Таблиця 3.11

**Кількість осіб, які отримали послуги
стосовно організації підприємницької діяльності**

Показник	2011	2012	2013
Кількість осіб, котрі отримали послуги стосовно організації підприємницької діяльності, тис. осіб	6,920	6,975	7,000
організували власну справу, тис. осіб	0,479	0,308	0.406

У 2013 році одним з головних напрямків роботи Державної служби зайнятості було сприяння розвитку підприємництва, а також особлива увага приділеної роботі зі соціально вразливими верствами населення.

Одним із пріоритетних шляхів розв'язання проблеми зайнятості сільського населення регіону може бути подальший розвиток і розширення самозайнятості на селі, особливо в аграрному та обслуговуючому його секторах.

Сільське господарство Тернопільської області займає провідне місце в структурі її економіки. Тут природно склалися дуже сприятливі природні й економічні умови.

Проаналізувавши таблицю 3.12 можемо зробити висновки, що в Тернопільській області домінуюча самозайнятість є в таких галузях: сільське, лісове та рибне господарство – понад 90,15%; тимчасове розміщування й організація харчування – 85,7; оптова та роздрібна торгівля – 83,58%; будівництво – 60,6%.

Тривалий розвиток аграрного сектору Тернопільської області в умовах ринкових відносин і формування багатуокладної економіки призвели до виникнення різного роду приватних малих підприємств. Наразі в аграрному секторі функціонують приватні господарства громадян на основі приватної власності та їх особистої праці й праці членів їх сімей, які дають додатковий прибуток; селянські та фермерські господарства як сімейно-трудові об'єднання жителів села з метою аграрного виробництва, базовані на особистій праці, спрямованій на одержання доходів.

Таблиця 3.12

**Зайнятість населення
за видами економічної діяльності (тис. осіб)**

	Усього зайнято		У тому числі наймані працівники підприємств, установ, організацій		Самозайняті		Самозайняті у %	
	2012	2013	2012	2013	2012	2013	2012	2013
Усього	439,4	442,9	209,5	201,6	229,9	241,3	52,32	54,48
Сільське, лісове та рибне господарство	143,6	148,3	15,0	14,6	128,6	133,7	89,5	90,15
Промисловість: добувна промисловість і розроблення кар'єрів	42,0	41,2	36,2	35,6	5,8	5,6	13,8	13,59
переробна промисловість	1,3	1,4	1,2	1,3	0,1	0,1	7,69	7,1
Будівництво	32,4	32,2	26,7	26,9	5,7	5,3	17,59	16,45
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт транспортних засобів	15,8	16,0	6,4	6,3	9,4	9,7	59,49	60,6
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	72,2	73,1	14,6	12,0	57,6	61,1	79,77	83,58
Тимчасове розміщення й організація харчування	19,0	18,9	12,6	11,3	6,4	7,6	33,68	40,2
Інформація і телекомунікації	8,5	8,4	1,3	1,2	7,2	7,2	84,7	85,7
Фінансова і страхова діяльність	3,6	3,6	3,0	3,0	0,6	0,6	16,66	16,66
Операції з нерухомим майном	3,8	3,7	3,7	3,3	0,1	0,4	2,6	10,8
Професійна, наукова й технічна діяльність	3,6	3,5	2,4	2,3	1,2	1,2	33,3	34,28
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	6,2	6,1	4,1	3,4	2,1	2,7	33,87	44,26
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	4,4	4,4	3,8	3,8	0,6	0,6	13,6	13,6
Освіта	21,0	21,1	21,0	21,1	0	0	0	0
Охорона здоров'я і надання соціальної допомоги	47,5	47,0	47,4	46,7	0,1	0,3	0,21	0,63
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	29,9	29,2	29,3	28,6	0,6	0,6	2	2,05
Надання інших видів послуг	6,9	6,8	6,2	5,9	0,7	0,9	10,1	13,2
	11,4	11,6	2,5	2,5	8,9	9,1	78	78,4

Поєднання працездатного населення із засобами виробництва на селі й зумовлює аграрну спрямованість господарства Тернопільської області. На неї припадає 59,7% зайнятого населення.

Сільську зайнятість не можна пов'язувати лише зі сільським господарством. Агросфера, на нашу думку, – це система значно ширша й охоплює, попри сільгоспвиробництво, і сферу обслуговування, мінівиробництва, мікропідприємства, цехи, які розташовані в селах, різні види самозайнятості сільських жителів, збут продукції, її збереження, транспортування.

Більше того, багато мешканців села працюють у містах, особливо це видно на прикладі сільських супутників міст. Окрім того, останніми десятиліттями чимало міських жителів побудувались у приміських зонах, поселилися там, хоча й зареєстровані у містах.

Занепад сільського господарства, розпад колективних форм виробництва на селі, поширення зайнятості в підсобних господарствах і невиробничій сфері, а також зростання міграційних потоків за кордон призвели й до скорочення кількості найманих працівників у галузях первинного сектора. Якщо придивитися на стійку динаміку скорочення найманих працівників у промисловості, то напрашується висновок про економічний занепад економіки нашого регіону.

Беручи до уваги специфіку Тернопільської області, можна окреслити наступні напрямки розвитку самозайнятості сільського населення Тернопільської області:

1) визначальним напрямком діяльності та сферою самозайнятості сільських жителів було й залишається сільськогосподарське виробництво, результати якого дуже залежать від погодних умов;

2) головною особливістю такої зайнятості є її сезонність, що формує тимчасові сезонні резерви праці, які можна залучити до суспільно-корисної діяльності;

3) у сільській місцевості вся життєдіяльність тісно пов'язана із сільським господарством та з його результатами – навіть зайняті у соціальних секторах (сільський учитель, фельдшер, листоноша) ніколи не поривають із аграрним виробництвом, принаймні на власній присадибній ділянці;

4) на основі розвитку самозайнятості можна забезпечити безперервне виробництво, переробку, транспортування і збереження продукції з чого в наших умовах досягти вкрай важко через від-

сутність налагоджених організаційно-економічних взаємозв'язків з постачальниками та реалізаторами продукції;

5) невисокий рівень розвитку соціальної інфраструктури створює передумови для розвитку самозайнятості населення.

Теперішня державна політика у сфері аграрного розвитку і зайнятості населення породила певні проблеми й на теренах Тернопільщини. Відсутність робочих місць на селі, неможливість зареєструватися безробітним і труднощі з отриманням допомоги, професійним навчанням і таке інше стали реаліями нашого краю та породили необхідність пошуку нових джерел для існування. Був період, коли безальтернативним ставав виїзд на заробітки за кордон, але й там не все гаразд. Це спонукає до ініціювання власних бізнеспроектів, розширення підприємницької ініціативи, незалежно від того, наскільки вона юридично оформлена.

Сектор самостійної зайнятості на Тернопільщині доволі потужний і розвивається досить активно. Самозайняті Тернопільщини здійснюють трудову діяльність на базі організації та ведення господарської діяльності фізичної або юридичної особи, відповідають за результати та ефективність цієї діяльності, а також за виконання зобов'язань стосовно інших осіб, зокрема щодо умов трудових договорів з найманими працівниками тощо. До таких осіб належать: роботодавці, самозайняті та безкоштовно працюючі члени сім'ї.

Складним напрямком щодо вдосконалення організаційної роботи стосовно самозайнятості населення в особистих селянських господарствах є обґрунтування на цій основі стратегічних напрямів її розвитку в Тернопільській області. Самозайнятість населення має стати дієвим засобом не тільки вирішення індивідуальних соціальних питань, а й розв'язання проблем загального економічного регіонального зростання. Надзвичайно необхідною є організація самостійної зайнятості в особистих господарствах як невід'ємної складової підвищення ефективності використання трудових ресурсів потенціалу нашого регіону, а для цього треба розробити конкретні рекомендації стосовно прийняття справді ефективних управлінських рішень у сфері регулювання самозайнятості на сільському ринку праці та ринку праці регіону в цілому.

У довготривалій перспективі підприємцями на тривалий термін стають лише кілька відсотків безробітних, охоплених заходами державної підтримки розвитку підприємництва і самозайнятості. Але й це дуже багато, особливо для умов нашої країни. Причому, в нас ця частка є на порядок більшою.

Самозайнятість отримувачів одноразових виплат на організацію бізнесу часто стає проміжним етапом до мікропідприємництва із залученням найманих працівників, а держава від цього практично нічого не втрачає, але в майбутньому суттєво виграє. Система надання одноразових допомог та їх цільова орієнтація довели свою життєздатність і суспільну корисність, служать ефективним засобом державної соціальної політики у сфері ринку праці.

Зважаючи на суттєві проблеми на ринку праці й розвитку самозайнятості (доступ до кредиту, навчання безробітних основам підприємницької діяльності, інформаційна та юридична підтримка самозайнятих, недостатня правова обізнаність безробітних), потрібно визначити першочерговість завдань діяльності служб зайнятості щодо організації короткотермінових курсів підприємництва, юридичного, податкового і технічного консультування підприємців.

3.4. Трудові міграції населення Тернопільської області в умовах посилення євроінтеграційних процесів

Трудова міграція населення є складною соціально-економічною категорією і важливою складовою розвитку країни. В Україні вона формується передусім під дією економічного чинника та сприяє переміщенню працездатного населення із регіонів з гіршою економічною ситуацією до регіонів або країн, де умови проживання, зайнятості й оплати праці є кращими.

Протягом останніх років дедалі більше українських громадян виїждять за межі держави, намагаючись розв'язати різні життєві проблеми, переважно соціально-економічні. Це сприяє розвитку поглибленого

наукового дослідження процесів трудової міграції населення, визначенню її обсягів, з'ясуванню впливу на соціально-демографічний та економічний розвиток на як державному, так і регіональному рівнях.

Виїзд на тимчасову роботу за кордон значної частки працездатного населення, молоді та жінок репродуктивного віку, відтік висококваліфікованих фахівців, соціальне сирітство – все це створює суттєві перепони для майбутнього України.

У зв'язку з цим необхідно ґрунтовно дослідити перебіг процесів трудової міграції населення, визначити новітні тенденції, всебічно оцінити її розвиток у контексті посилення євроінтеграційних процесів.

Значні обсяги зовнішньої трудової міграції з України спричинили зростання кількості проблем, пов'язаних з виїздом працездатного населення в працездатному віці. Насамперед, це якісне погіршення складу населення України, адже, зазвичай, виїжджають особи з високим рівнем освіти і кваліфікації. У багатьох регіонах України не вистачає робочої сили, що пов'язано як із демографічними процесами – старінням населення, від'ємним природним приростом, так і з відтоком активної частини робочої сили за кордон.

За інформацією Міжнародної організації з міграції в Україні, базованої на даних Європейського комітету статистики, в 2011 році 204 тисячам громадян України було видано дозволи на проживання у країнах Європейського Союзу [93, с. 4]. Проте більшість із цих дозволів були короткотерміновими – до одного року, серед яких 156 тисяч видала Польща з метою виконання сезонних робіт.

В останньому вибірковому дослідженні, що тривало від січня 2010 року до червня 2012 року, взяли участь понад 45,5 тис. осіб з 23,5 тис. домогосподарств із усіх областей України.

Результати даного обстеження дали змогу оцінити масштаби, географічне спрямування потоків зовнішніх трудових мігрантів з України та одержати дані з питань демографічних і соціально-економічних характеристик трудових мігрантів, освітнього рівня мігрантів, видів трудової діяльності, тривалості перебування за кордоном, умов й оплати праці тощо.

За результатами обстеження з питань закордонної трудової міграції, кількість трудових мігрантів, які з початку 2010 р. до червня

2012 р. працювали чи шукали роботу за кордоном, склала 1,2 млн. осіб, або 3,4% усього економічно активного населення на досліджуваний період. Близько 48,5% є короткотерміновими зовнішніми трудовими мігрантами. Серед трудових мігрантів переважали чоловіки, а їх частка в трудових міграціях дорівнювала майже 2/3 від загальної кількості трудових мігрантів.

За даними Державного комітету статистики України, країнами-реципієнтами українських трудових мігрантів є Російська Федерація (43,2%), Польща (14,3%), Італія (13,2%) та Чеська Республіка (12,9%). Серед інших закордонних країн, куди спрямовані потоки трудових мігрантів з України, – Іспанія (4,5%), Німеччина (2,4%), Угорщина (1,9%), Португалія та Білорусь (відповідно по 1,8%) (рис. 16).

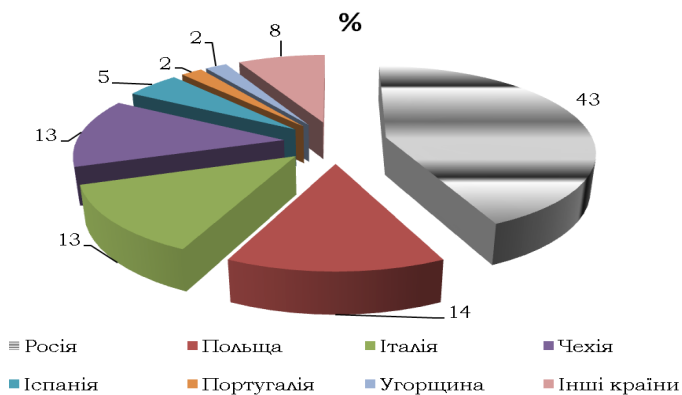

Рис. 16. Країни призначення трудових мігрантів з України в 2010-2012 рр. [9, с. 4]

За результатами згаданого соціологічного дослідження, середньомісячний заробіток трудового мігранта становив у середньому 930 доларів США, що майже втричі більше, ніж у середньому на штатного працівника, зайнятого в економіці України. Більша частина коштів, які заробили трудові мігранти, надходила до України неофіційними каналами: через знайомих чи водіїв вантажівок або гроші передавали особисто.

Основні сфери прикладання праці українців за кордоном відображено на рис. 17.

Із поданого рисунка бачимо, що майже половина закордонних трудових мігрантів працювала в будівництві, домашній догляд здійснювали 18% мігрантів, у сільському господарстві були задіяні 11%, у оптовій та роздрібній торгівлі – 9%, у оптовій та роздрібній торгівлі – 9%, у промисловості, транспортній сфері, готельному та ресторанному бізнесі – по 4%.

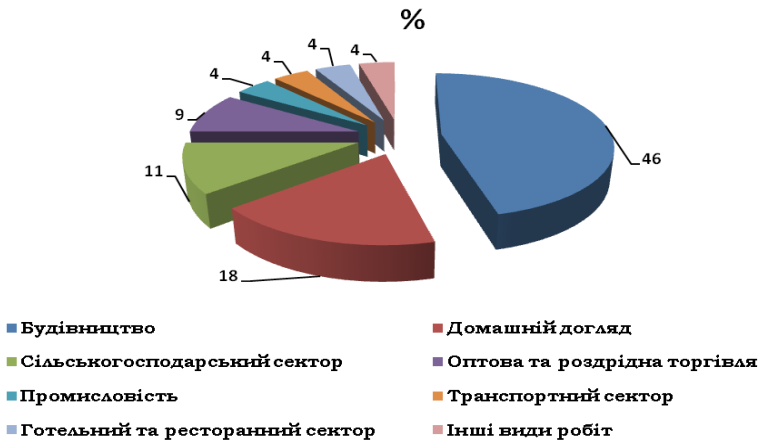

Рис. 17. Основні сфери працевлаштування українських трудових мігрантів у 2010–2012 рр. [93, с. 5]

Серед трудових мігрантів з України, які працювали за кордоном упродовж 2010–2012 років, 38% мали дозвіл на постійне проживання та роботу, 13% – дозвіл на роботу, 24% – дозвіл на тимчасове проживання, 17% не мали жодного правового статусу, а 4% перебували за кордоном із туристичною візою.

Враховуючи те, що Тернопільська область належить до регіонів із значними обсягами трудової міграції населення, спробуємо зупинитися на розгляді новітніх тенденцій її розвитку.

Насамперед розглянемо дані Головного управління статистики Тернопільської області щодо розподілу мігрантів за потоками і типами населених пунктів у Тернопільській області протягом 2012–2013 рр. (табл. 3.13).

Таблиця 3.13

**Розподіл мігрантів за потоками і типом поселень
у Тернопільській області в 2012-2013 рр., осіб [31]**

	Число прибулих		Число вибулих		Міграційний приріст, скорочення (-)	
	2012	2013	2012	2013	2012	2013
Міські поселення та сільська місцевість						
Усього	14523	12996	14991	14121	-468	-1125
<i>в тому числі</i>						
внутрішньорегіональна міграція	8863	7938	8863	7938	x	x
міжрегіональна міграція	5245	4776	5810	6009	-565	-1233
міждержавна міграція	415	282	318	174	97	108
Міські поселення						
Усього	7991	7197	8403	7964	-412	-767
<i>в тому числі</i>						
внутрішньорегіональна міграція	4738	4307	5107	4602	-369	-295
міжрегіональна міграція	3077	2773	3099	3268	-22	-495
міждержавна міграція	176	117	197	94	-21	23
Сільська місцевість						
Усього	6532	5799	6588	6157	-56	-358
<i>в тому числі</i>						
внутрішньорегіональна міграція	4125	3631	3756	3336	369	295
міжрегіональна міграція	2168	2003	2711	2741	-543	-738
міждержавна міграція	239	165	121	80	118	85

Із поданої таблиці бачимо, що впродовж останніх двох років на Тернопільщині спостерігається міграційне скорочення населення. Так, у 2012 році з області виїхало на 468 осіб більше, ніж прибуло, а в 2013 році відповідний показник становив аж 1125 осіб. Також від'ємний міграційний приріст характерний для міжрегіональної міграції населення. Так, у 2012 році до інших регіонів України з Тернопільщини виїхало на 565 осіб більше, а ніж прибуло, а в 2013 році цей показник збільшився більш як вдвічі та досягнув позначки 1233 особи.

Водночас у регіоні спостерігається позитивна тенденція до міждержавної міграції населення. Зокрема, в 2012 році до Тернопільської області прибуло з інших країн на 97 осіб більше ніж вибуло, а в 2013 році цей показник зріс до 108 осіб.

Натомість, якщо поглянути на відмінності міграційної активності населення за типом поселень, то помітно, що зі сільської місцевості менше виїждять до міських населених пунктів у середині Тернопільської області й навпаки. Разом із цим спостерігаються значно більші обсяги виїзду до інших регіонів України осіб із сільської місцевості.

Доцільно проаналізувати міграційний рух населення Тернопільської області за районами у 2012–2013 рр.

Таблиця 3.14

**Міграційний рух населення
Тернопільської області в 2012–2013 рр., осіб [31]**

	Число прибулих		Число вибулих		Міграційний приріст, скорочення (-)	
	2012	2013	2012	2013	2012	2013
Усього	14523	12996	14991	14121	-468	-1125
Міські поселення	7991	7197	8403	7964	-412	-767
Сільська місцевість	6532	5799	6588	6157	-56	-358
м. Тернопіль	3496	3360	4478	4192	-982	-832
Бережанський	522	679	602	595	-80	84
Борщівський	1014	832	989	928	25	-96
Бучацький	719	618	713	678	6	-60
Гусятинський	723	507	747	711	-24	-204
Заліщицький	433	394	480	476	-47	-82
Збаразький	608	601	558	477	50	124
Зборівський	455	173	536	461	-81	-288
Козівський	370	439	383	373	-13	66
Кременецький	1147	910	1087	1162	60	-252
Лановецький	388	396	415	406	-27	-10
Монастирський	280	294	445	400	-165	-106
Підволочиський	481	383	356	393	125	-10
Підгаєцький	179	140	263	265	-84	-125
Теребовлянський	924	525	775	667	149	-142
Тернопільський	1132	1325	587	499	545	826
Чортківський	1272	1022	1179	1076	93	-54
Шумський	380	398	398	362	-18	36

Як бачимо з поданої таблиці, найбільше міграційне скорочення населення спостерігається в м. Тернополі, а саме – 832 особи в 2013 році. Крім цього, від’ємними були показники міграції в Зборівському (–288 осіб), Кременецькому (–252 особи) та Гусятинському районах (–204 особи).

Поряд з цим найбільший міграційний приріст населення спостерігався в Тернопільському районі, до якого протягом 2013 року прибуло на 826 осіб більше, ніж вибуло з нього.

Зупинимось ґрунтовніше на аналізі міграційних процесів регіону за результатами вибіркового соціологічного дослідження з питань зовнішньої трудової міграції населення Тернопільської області, яке провів автор у 2011 році [200, с. 154].

Досвід тимчасової роботи за кордоном мали 24,8% всього економічно активного населення регіону, або 121,5 тис. осіб, адже загальна кількість економічно активного населення в Тернопільській області у досліджуваній період становила 490,2 тис. осіб. Тобто, майже кожна четверта особа віком 16–70 років набула досвід роботи за кордоном, що свідчить про надзвичайну трудовіміграційну активність мешканців Тернопільщини.

Незважаючи на те, що в загальній масі населення регіону переважають жінки, мобільнішими стосовно закордонних трудових переміщень є чоловіки – 58,6% проти 41,4%. Це стосується як міського, так і сільського населення.

Основним мотивом перебування за кордоном на тимчасовій роботі для 72,5% респондентів було намагання заробити гроші на прожиття; 23,8% – на квартиру; 14,6% мігрантів прагнули заробити гроші на навчання дітей; 15,7% – на автомобіль; 12,1% – на відкриття власної справи; 7,3% – покинути Україну й отримати дозвіл на проживання в іншій країні.

Період перебування на роботі за кордоном коливався від кількох місяців до дев’яти років, а в середньому становив рік та сім місяців. Середній термін перебування мешканців Тернопільської області за кордоном у окремих країнах є різним. Майже в усіх країнах, де перебуває лівова частка трудових мігрантів із Тернопільської області, середній термін перебування становив близько семи місяців.

Далі розглянемо географію трудових міграцій населення Тернопільщини на основі аналізу осіб, які перебували за кордоном на тимчасовій роботі (рис. 18).

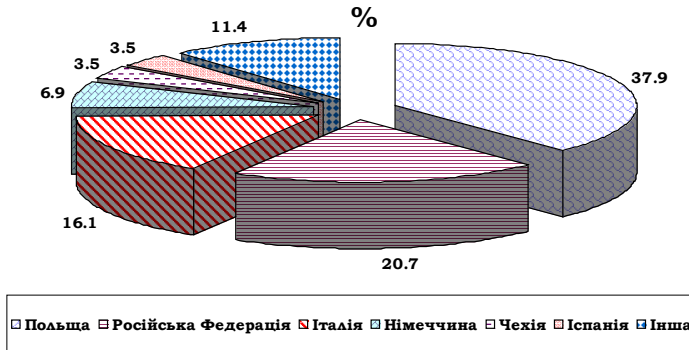

Рис. 18. Географія виїзду на тимчасову роботу за кордоном осіб із Тернопільської області, %¹

Із поданого рисунка бачимо, що більше третини осіб мають досвід роботи в сусідній Польщі – 37,9%, наступною за цим показником є інша прикордонна з Україною країна – Російська Федерація (20,7%); в Італії перебувало 16,1%; у Німеччині – 6,9%; у Чехії та Іспанії – по 3,5%. Отже, майже 75% мігрантів мають досвід тимчасової роботи лише в трьох європейських країнах. Трудові мігранти з Тернопільської області виїждять за кордон переважно на тривалий час, упродовж року виконуючи не більше однієї трудової поїздки.

Є суттєві відмінності серед трудових мігрантів різних вікових груп залежно від країн перебування. Дослідивши основні міграційні напрямки мешканців Тернопільської області за кордон, бачимо, що до Італії з метою трудової діяльності виїждять особи майже всіх вікових груп – від 20 до 64 років. Те саме стосується Російської Федерації та Польщі – відповідно особи віком 25–59 та 16–50 років, до Чехії – 20–39 років, Німеччини – 30–49 років, Іспанії – 35–64 років.

¹ Складено за результатами соціологічного дослідження.

Статеві-вікова структура осіб із досвідом тимчасової роботи за кордоном є такою: чоловіки – 58,6%, жінки – 41,4%. Статеві структура трудових мігрантів із Тернопільської області за різними типами населених пунктів неоднакова. Так, у обласному центрі м. Тернополі за кордон із метою трудової діяльності виїздить більше осіб чоловічої статі – 54,7%, а чоловічої – 45,3%. У містах та селищах міського типу простежується паритет, а в сільській місцевості чоловіче населення переважає над жіночим (62,8% до 37,2%).

У цьому контексті проаналізуємо віковий розподіл трудових емігрантів із Тернопільської області (рис. 19).

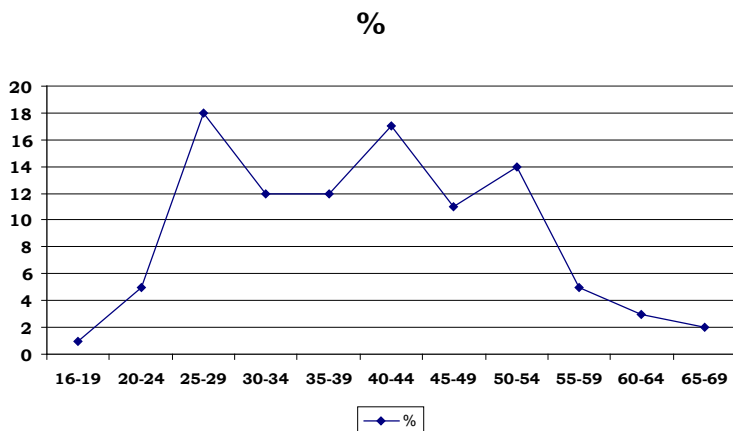

Рис. 19. Розподіл за віковими групами осіб з досвідом тимчасової роботи за кордоном із Тернопільської області, %¹

Із поданого рисунка помітно, що найбільший досвід тимчасової роботи за кордоном у регіоні мають молодь та особи середнього працездатного віку. Наймобільнішими у трудових переміщеннях є особи 25–29 років, або 18,1%; 40–44 роки, або 17,2%; 50–54 роки, або 13,8%; 35–39 років, або 12,1%; 30–34 роки або 11,8% від загальної кількості. Отже, сучасний пересічний трудовий емігрант із Тернопільської області дуже молодий.

¹ Складено за результатами соціологічного дослідження.

Далі проаналізуємо освітній рівень мешканців Тернопільської області з досвідом тимчасової роботи за кордоном (рис. 20).

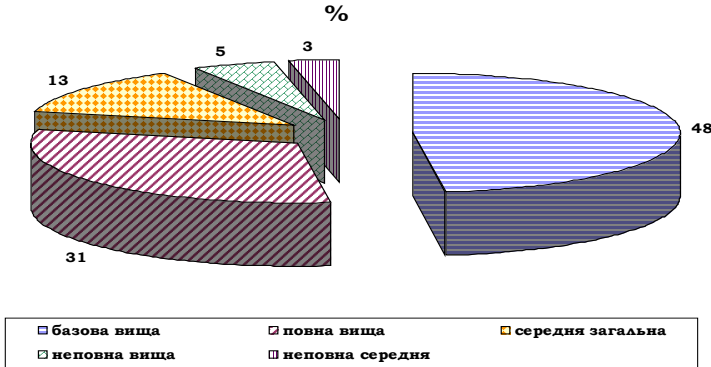

Рис. 20. Рівень освіти осіб з досвідом тимчасової роботи за кордоном із Тернопільської області, %¹

Із цього рисунка видно, що майже половину трудових мігрантів з Тернопільської області становлять особи котрі мають професійну освіту. Враховуючи те, що більшість мешканців регіону були зайняті в Польщі та Російській Федерації на будівництві й у сільському господарстві, такий значний відсоток трудових мігрантів з базовою вищою освітою є цілком об'єктивним показником.

Натомість майже третину трудових мігрантів становили особи з повною вищою освітою, 13% – особи з повною середньою загальною освітою, 5% – з незакінченою вищою освітою, 3% – з неповною середньою освітою.

Досліджуючи чинники, що могли б вплинути на бажання здійснити закордонну трудову поїздку, ми одержали таку інформацію. Серед осіб, які перебували на тимчасовій роботі, 23,5% перед виїздом за кордон не були зайняті трудовою діяльністю, 52,3% працювали повний робочий день, а 24,2% – неповний робочий день. Тобто майже половина осіб потенційно могла виїхати за кордон на тимчасову роботу, а інша половина була незадоволена рівнем оплати праці та неспроможністю цілковито утримувати сім'ю.

¹ Складено за результатами соціологічного дослідження.

Варто зазначити, що кількість закордонних трудових мігрантів у Тернопільській області з кожним роком зростає і за результатами соціологічного дослідження становить більше 100 тис. осіб. Це засвідчує надзвичайну масштабність окресленого явища та потребує невідкладного реагування на процеси трудової міграції на Тернопільщині. Процес посилюється тим, що за кордон виїжджають переважно молоді особи з вищою освітою і працездатне населення віком до 44 років із базовою вищою освітою, нестачу якого відчуває регіональний ринок праці.

Відтак обсяги зовнішньої трудової міграції мешканців Тернопільщини залишаються стабільно високими, адже виїзд економічно активного населення за кордон спричинений низкою чинників, серед яких:

- нестабільна та напружена політична та соціально-економічна ситуація в країні;

- низькі доходи населення;

- зневіра щодо можливості влаштувати власне майбутнє і майбутнє сім'ї в Україні;

- відсутність комплексної програми регулювання трудовіграційних процесів;

- низька інноваційна активність підприємств, відсутність відповідної інфраструктури, що не дає змоги збільшувати обсяги виробництва та кількість робочих місць;

- незадовільна оплата праці фахівців високого рівня, що збільшує ймовірність їх трудової міграції за кордон;

- високий рівень безробіття на селі, що змушує шукати роботу за межами населених пунктів;

- недостатня частка підприємств малого бізнесу у сфері виробництва (промисловість, будівництво тощо), що не дає змоги наявному трудовому потенціалові робітничих професій застосовувати сили у межах регіону;

- недостатність коштів на фінансування соціальних проєктів регіону та низька активність регіональних галузевих структур для розв'язання цієї проблеми, тобто збільшення кількості робочих місць;

– незадовільний розвиток сфери обслуговування, що є найбільшим потенціалом робочих місць.

Водночас є певні резерви для зменшення обсягів зовнішньої трудової міграції населення з Тернопільської області. Зокрема, це:

✓ розроблення програми регулювання трудової міграції та її введення в регіональну стратегію розвитку Тернопільської області з акцентом на заходи підтримки потенційних і колишніх трудових мігрантів;

✓ започаткування нових промислових виробництв у рамках реалізації проектів вітчизняних та іноземних інвесторів;

✓ розвиток рекреації і туризму як пріоритетних напрямків розширення сфери зайнятості в регіоні;

✓ використання досвіду регулювань трудової міграції у Європейському Союзі.

Поряд з цим, враховуючи вектор України на євроінтеграцію, стратегію державної та регіональної політики нашої держави у сфері регулювання трудової міграції необхідно спрямувати на захист громадян за такими напрямками:

– укладання багатосторонніх державних договорів про захист своїх громадян, які працюють за кордоном, з приводу соціального страхування, пенсійного забезпечення, надання медичної допомоги та медичного страхування згідно зі стандартами Європейського Союзу та поступове досягнення загальноєвропейського рівня соціального забезпечення і соціального захисту населення;

– визнання за кордоном професійного рівня трудових мігрантів, а не тільки можливості їхнього залучення до вторинного ринку праці;

– перегляд нормативно-правової бази України у сфері візової політики та досягнення необхідного рівня її адаптації до відповідних нормативно-правових документів Європейського Союзу;

– для поліпшення регулювання міграційних процесів необхідно послідовно формувати спільну статистику міграційних потоків в Європейському Союзі, що відповідала б вимогам неупередженості, об'єктивності, ефективності видатків тощо. Для цього потрібно створити ефективну систему збору та обміну інформацією у сфері трудової міграції з країнами Європейського Союзу.

3.5. Рівень життя та умови життєдіяльності населення Тернопільської області

Трансформація суспільних відносин, що відбуваються у процесі ринкових перетворень в Україні, зумовлює глибинні зміни в економічній і соціальній сферах, в умовах та способі життя населення. Це, своєю чергою, відображається на якості й рівні життя людей, задоволенні їх матеріальних та духовних потреб. Для розбудови соціально орієнтованої ринкової економіки необхідне всебічне оцінювання досягнутого рівня життя людей у регіонах України. Звідси випливає, що важливим завданням є визначення чинників, які зумовлюють рівень життя населення Тернопільської області та його оцінювання у компонентному і територіальному аспектах.

Рівень життя населення характеризує досягнутий на певний проміжок часу в суспільстві ступінь задоволення різноманітних потреб населення (не тільки фізичних, а й соціальних, інтелектуальних, духовних, політичних), охоплюючи реальні економічні джерела і соціально-правові гарантії забезпечення умов життєдіяльності населення [87, с. 13].

Нерідко рівень життя асоціюють не тільки з прибутками та споживанням, й із рівнями здоров'я, харчування й освіти, тривалістю життя, забезпеченістю житлом, рівнем облаштування житла та ін., тобто з індикаторами якості життя населення. Остання відображає ступінь задоволення матеріальних, культурних і духовних потреб людини. Її можна встановити на основі відповідності умов життєдіяльності населення певним життєвим стандартам та суб'єктивної самооцінки населенням рівня задоволення власним життям.

Найчастіше рівень життя людей визначають як категорію, що виражає ступінь задоволення різних потреб людини, в тому числі потреб комфортності життя і здорового навколишнього середовища.

Життєвий рівень населення Тернопільської області визначається не тільки умовами розвитку області, а й рівнем соціально-економічного розвитку країни. По-перше, окремі суспільні сфери

(освітня, медична, культури та відпочинку) розвиваються за рахунок перерозподілу бюджетних коштів. По-друге, рівень доходів і матеріального забезпечення населення залежить від успішного державного розвитку.

Наявні ресурси населення області демонструють фактично досягнутий рівень матеріального забезпечення. Оцінювати такі ресурси доцільно у взаємозв'язку з аналізом напрямків витрачання, що служать індикаторами життєвого рівня. За умов стрімких зрушень такий підхід дає змогу простежити реальні зміни життєвого рівня населення нашого регіону.

Ми розглядаємо чинники як обставини, котрі здійснюють суттєвий, визначальний вплив на формування і стан складових рівня життя населення.

Одним із важливих чинників, що зумовлює рівень життя населення нашого регіону, є демографічний, тобто той, який пов'язаний із його чисельністю, структурою, а найбільше – з умовами життя людей та системою господарювання. Зміни, що відбуваються у демографічній ситуації, відбиваються на функціонуванні домогосподарств, їх типології. Домогосподарства – це сукупність осіб, які спільно мешкають в одному житловому приміщенні, забезпечують себе всім необхідним для життя, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують та витрачають кошти.

Важливим чинником, що впливає на рівень життя населення Тернопільщини, є соціально-економічні (заробітчанські) міграції населення. Вони поширилися серед жителів області внаслідок високого рівня безробіття. Крім постійних міграцій у країни Європи, Америки, в області поширені тимчасові міграції у Росію, великі міста України (передусім у м. Київ) переважно на будови, що також є матеріальною підмогою окремим сім'ям.

Тип населеного пункту, його людність, адміністративний статус визначає умови життя мешканців. Від того, в якому поселенні мешкає людина, залежить можливість її праці, побуту та дозвілля, а отже, і рівень життя. У малолюдних, вимираючих чи занепадаючих селах мало місць прикладання праці, переважає зайнятість у підсобному особистому господарстві, а у великих селах чи міс-

течках сфера прикладання праці є ширшою, там краще розвинена соціальна інфраструктура, тому й рівень життя вищий.

Тернопільська область належить до регіонів із переважанням сільського населення. Рівень життя населення таких сіл формується переважно сільськогосподарським виробництвом. Він значно знизився в умовах кризи, бо формувався ще й за рахунок розвитку малого бізнесу (ремонт автомобілів, переробка сільськогосподарської продукції та ін.), який зазнав найбільшого удару.

Багато сільських поселень – малі села з людністю до 500 осіб. Вони розміщені на всій території області, але найбільше – в її північній і західній частинах. Більшість з них – колишні хутори, які у радянський період зазнали деградації. Внаслідок ліквідації у них об'єктів соціальної інфраструктури рівень і якість життя мешканців сильно знизилися, молодь залишала ці поселення, перебравшись у більші села чи міста. Вони поступово знелюднювалися, нині там проживають люди переважно старшого віку, і багато з таких сіл – уже на межі вимирання.

Великі села (понад 1000 жителів) найбільше зосереджені у центральній та південній частинах області. Вони розташовані або поблизу міст чи важливих шляхів сполучення. У них мешкає майже половина сільських жителів області. Такі села найкраще облаштовані, мають порівняно розвинену соціальну інфраструктуру. Серед них виділяються села з кількістю жителів понад 3000 осіб. Це – Великі Гаї і Петриків Тернопільського району, Біла Чортківського, Озерна Зборівського і Трибухівці Буцацького районів. Вони є центрами систем розселення, фокусами соціально-економічних зв'язків населення навколишніх сіл. У них, на відміну від попередніх груп сіл, кількість населення стабілізувалась і вже майже не змінюється впродовж останніх років завдяки або приміському розташуванню, або високому рівневі розвитку соціальної інфраструктури.

З метою дослідження соціально-демографічної характеристики домогосподарств Головне управління статистики у Терно-

пільській області провело опитування домогосподарств, які беруть участь у вибірковому обстеженні умов їхнього життя.

Згідно з даними цього обстеження, чисельність домогосподарств області за станом на 1 січня 2014 р. становила 359 тисяч, з них 22,4% домогосподарств розташовані у Тернополі, 22,9% – у малих містах, 54,7% – у сільській місцевості.

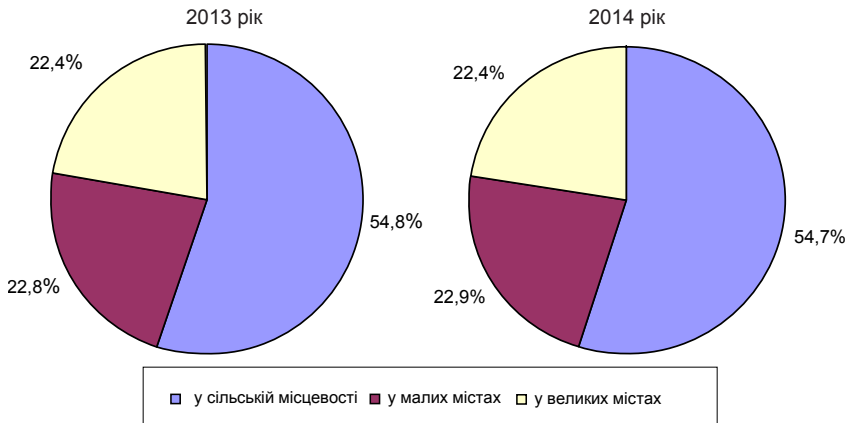

Рис. 21. Розподіл домогосподарств за місцем проживання [191]

Середній розмір домогосподарства області залишився на рівні минулого року і дорівнював 2,94 особи (у середньому в Україні – 2,58). Тернопільщина залишається в числі областей, де цей показник є одним з найвищих.

У структурі домогосподарств за кількістю осіб суттєвих змін не відбулося. Найпоширенішими в області залишаються домогосподарства з чотирьох та більше осіб, які становлять майже третину від загальної кількості домогосподарств. Порівняно з 2013 роком питома вага цих домогосподарств не змінилася. Частка домогосподарств, які складаються з двох осіб, збільшилася на 4,0%, у той час, як частки домогосподарств з однією особою і трьома особами зменшилися відповідно на 1,8% та 2,2%.

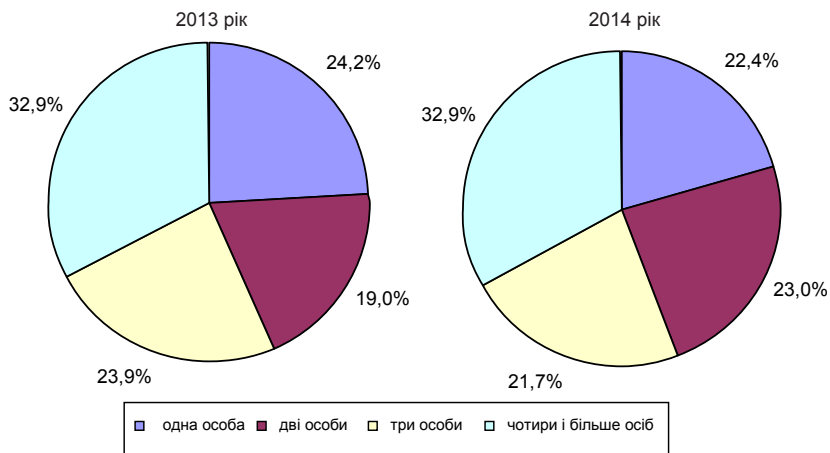

Рис. 22. Розподіл домогосподарств залежно від кількості осіб у їх складі [191]

Питома вага домогосподарств, де є діти у віці до 18 років, становить 46,6%. Варто зазначити, що серед регіонів України Тернопільщина залишається в числі областей, де частка таких домогосподарств залишається однією з найвищих.

Кількість домогосподарств області, в яких є діти, зменшилася на 0,4 тис. і становить 167,4 тис. Серед них 23,1% мають дітей до 3-х років, 27,5% – у віці 3–6 років, 25,3% – 7–13 років, 25,8% – 14–15 років, 11,5% – у віці 16–17 років. Порівняно з минулим роком частки домогосподарств з дітьми у віці до 3 років, 3–6 років та 14–15 років збільшилися відповідно на 0,5%, 1,0% та 12,4%, а частки домогосподарств з дітьми 7–13 та 16–17 років зменшилися відповідно на 12,7% і 7,0%.

Серед домогосподарств із дітьми 73,3% – однодітні, 25,4% – дводітні, 1,3% мають у своєму особовому складі трьох та більше дітей. Порівняно з попереднім роком частка домогосподарств, які мають двох дітей, зросла на 3,0%, а частки домогосподарств однодітних і з трьома дітьми та більше зменшилися відповідно на 1,1% та 1,9%.

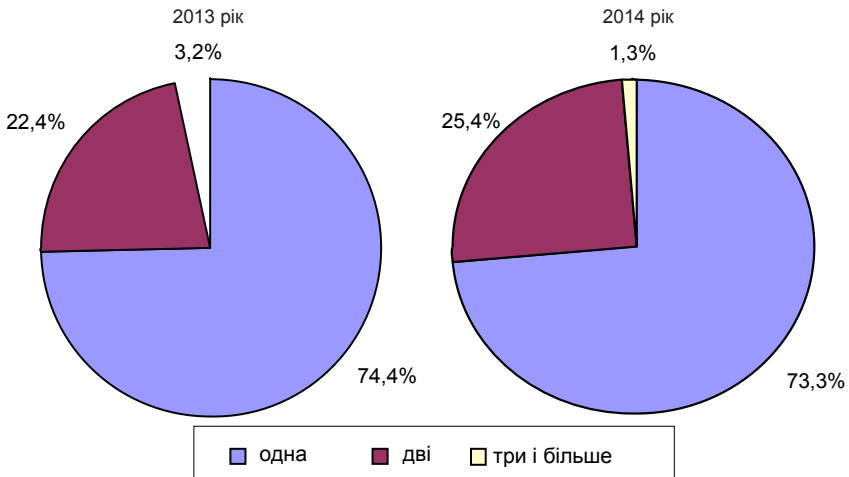

Рис. 23. Розподіл домогосподарств з дітьми, за кількістю дітей у їх складі [191]

Питома вага домогосподарств, де є діти, які не мають одного чи обох батьків, становить 6,4% від загальної кількості домогосподарств, що на 2,0% менше, ніж у середньому в Україні.

Домогосподарства, в яких діти виховуються у неповних сім'ях і мають у своєму особовому складі одну дитину, становлять 65,2%, двох дітей – 33,0%, трьох та більше дітей – 1,8%.

Рівень життя домогосподарств із дітьми значною мірою залежить від кількості у них дорослих осіб. Більше половини (56,6%) домогосподарств з дітьми складається з трьох та більше дорослих осіб, 37,8% – з двох осіб, а найменший відсоток (5,6%) – із однієї дорослої особи.

Частка домогосподарств із дітьми, де є лише діти та непрацюючі пенсіонери, становить 1,1% від загальної кількості домогосподарств з дітьми, що на 1,7% менше, ніж у 2013 р. й на 0,8% менше, ніж в Україні.

За даними обстеження, у Тернопільській області нараховується 191,6 тис. домогосподарств без дітей (53,4% від усієї кількості домогосподарств).

Домогосподарств без дітей, що складаються з однієї особи, є 80,4 тис. (42,0% від кількості домогосподарств без дітей). Серед одинаків частка осіб у непрацездатному віці становить 72,2%.

Добробут домогосподарства залежить від наявності та кількості у них працюючих осіб. Більше половини (58,0%) домогосподарств області мають у своєму особовому складі працюючих. Домогосподарства, де одна працююча особа, становлять 56,9% від кількості домогосподарств, у яких є працюючі особи, дві працюючі особи – у третини домогосподарств, три та більше – у кожному десятому домогосподарстві.

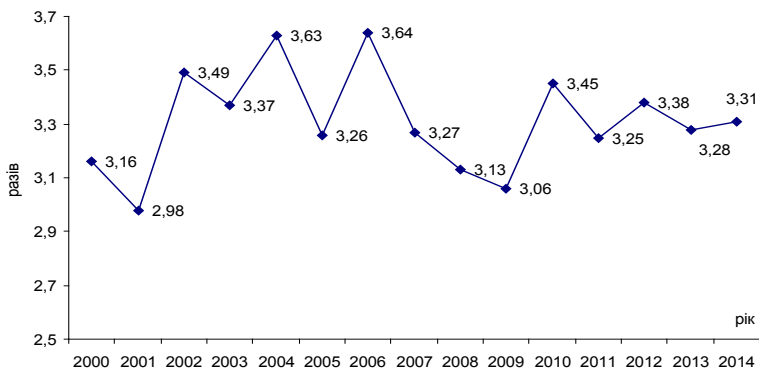

Рис. 24. Коефіцієнт економічного навантаження на працюючого члена домогосподарства Тернопільщини [191]

Середня кількість працюючих у розрахунку на одне домогосподарство становить 0,9 особи. Коефіцієнт економічного навантаження на працюючого члена домогосподарства (відношення загальної кількості членів домогосподарства до кількості працюючих) дорівнює 3,31. Цей показник – найвищий серед регіонів України.

Рівень життя та соціально-економічні умови домогосподарства залежать не тільки від наявності та кількості дітей, працюючих осіб, осіб непрацездатного віку, а й від освітнього рівня осіб, які належать до нього.

За даними обстеження умов проживання, у домогосподарствах області налічується 965,3 тис. осіб у віці 6 років і старшому. Повну вищу й базову вищу освіту має майже кожний п'ятий (19,9%) житель області у віці 21 рік і старше, неповну вищу – 12,7% населення 20 років і старше, професійно-технічну освіту – 31,6% 18 років і старше. Питома вага населення у віці 18 років і старше, яке має повну загальну освіту, дорівнює 12,9%, базову загальну середню та початкову загальну освіту мають 20,0% населення у віці 16 років і старше, не мають початкової загальної освіти та неписьменні – 2,9% населення у віці 6 років і старше.

На тлі загальноукраїнських показників Тернопільська область помітно відстає щодо задоволення селян різноманітними видами послуг, має істотні недоліки в їх ресурсному забезпеченні, соціальній інфраструктурі, оновленні матеріально-технічної бази.

Найкраще забезпечені села освітніми закладами. Мережа шкіл та інших освітніх закладів загалом відповідає сучасному системному розселенню та нормативам забезпечення населення місцями в освітніх закладах: невеликі села мають переважно школу I ступеня, середні – школу I–II ступенів, а великі – I–III ступенів. Але в області є багато сіл, переважно хуторів, де школи були закриті ще в часи ліквідації таких поселень (70-ті роки XX ст.), і не відновлені через відсутність дітей або малу їх кількість. Ці села віднесли до так званих неперспективних.

У селах області ще недостатньо розвинена мережа дошкільних закладів, багато з них були закриті у кризовий період. Такі заклади відновлені у третині сіл, переважно великих та середніх.

Знижує рівень життя населення у селах і сучасний стан розвитку культури. Мережа закладів цієї галузі (клуби, бібліотеки) розгалужена, в усіх населених пунктах, що мають більше 500 жителів, діють заклади культури, вони є і у деяких менших селах. Але низький рівень обслуговування, недостатня матеріально-технічна база, незадовільний стан приміщень аж ніяк не сприяють задоволенню сільських мешканців високоякісними послугами.

На рівень життя населення впливає і його медичне обслуговування. Просторове розміщення закладів охорони здоров'я, як і

освіти, протягом тривалого часу загалом відповідало тій системі розселення, що склалася в області. У зв'язку з реконструкцією системи охорони здоров'я, що відбулася наприкінці ХХ ст., значно зменшилася кількість лікарень і амбулаторій у селах області, малі села були позбавлені фельдшерсько-амбулаторних пунктів. Унаслідок цього погіршилася доступність селян до медичних послуг, що відбилося на їхньому здоров'ї і тривалості життя. Сільські лікарні функціонують тільки у селах Більче-Золоте Борщівського, Язловець Бучацького, Нове Село Підволочиського, Золотники і Буданів Терехівського, Великі Дедеркали Шумського і Білобожниця Чортківського районів.

До позитивних чинників формування рівня життя населення належить розвиток торгівлі. Заклади цієї сфери наближають торговельні послуги до споживача, забезпечують сільське населення продовольчими та промисловими товарами. У цій галузі характерний розвиток малих чи середніх закладів, пересувних форм у всіх селах області, що наближає споживача до торговця і виробника продукції. Але ще майже у половині малих сіл, людністю до 100 жителів, торговельних закладів нема. Підприємства служби побуту практично ніде не функціонують.

Сучасна соціальна інфраструктура у сільській місцевості ще не задовольняє багатьох потреб жителів; вони змушені затрачати час та гроші для отримання багатьох послуг за межами свого населеного пункту. А це також є негативним чинником формування рівня життя місцевого люду.

Важливий показник, що ілюструє рівень життя населення і впливає на нього, – структура продукції, виробленої різними галузями господарства. Від неї залежить рівень оплати найманих працівників, що є важливим показником рівня життя людей. В області чільну позицію вже тривалий час займає промисловість, на другому місці – сільське господарство. Ці галузі значною мірою зумовлюють рівень матеріального добробуту населення, особливості його споживання. Доведено, що регіони з високим рівнем промислового розвитку мають значно вищі показники доходів населення, ніж регіони з низьким рівнем.

Таблиця 3.15

**Окремі показники рівня життя населення
Тернопільської області [166, с. 260; 284; 322; 347; 349]**

Адміністративні райони	Середньомісячна заробітна плата, грн.	Забезпеченість населення житлом			Кількість лікарів на 10 тис. населення	Кількість лікарняних ліжок на 10 тис. населення	Кількість зареєстрованих безробітних, осіб
		усього, кв. м	у міських поселеннях, кв. м	у сільській місцевості, кв. м			
Бережанський	2167	23,4	21,3	25,0	34,1	49,6	883
Борщівський	2127	24,4	21,5	25,6	25,3	49,7	1087
Бучацький	2196	19,4	20,4	19,1	24,8	52,4	786
Гусятинський	2159	23,2	21,7	24,0	30,3	43,9	1666
Заліщицький	2135	23,8	22,6	24,1	33,0	55,0	480
Збаразький	1998	21,9	21,1	22,3	34,5	48,7	1122
Зборівський	2210	24,2	19,8	25,4	26,2	56,2	808
Козівський	2167	23,6	23,4	23,6	22,2	51,1	727
Кременецький	2219	24,1	21,1	26,3	23,5	57,0	1395
Лановецький	2055	24,7	18,7	27,1	26,6	53,2	562
Монастириський	2076	27,5	26,7	27,9	30,0	47,7	397
Підволочиський	2254	27,4	28,3	27,1	27,5	52,1	644
Підгаєцький	1981	27,8	33,3	26,9	31,4	62,7	326
Теребовлянський	2118	22,9	20,2	23,9	25,3	50,7	898
Тернопільський	2450	29,4	27,6	29,7	26,2	32,6	
Чортківський	2390	23,3	17,9	27,5	31,1	50,3	997
Шумський	2302	22,5	22,7	22,5	20,1	66,4	775
м. Тернопіль	2591	22,9	22,9		46,2	47,1	2979
В області	2359	23,8	22,3	25,0	49,1	84,9	16532

А позаяк основна кількість промислових підприємств концентрується у міських поселеннях, то і доходи їх жителів вищі, ніж сільських мешканців. Якщо взяти до уваги той факт, що у містах зосереджені основні заклади соціальної сфери, будівництва, транспорту, то тут рівень доходів людності є вищим, відповідно вищий і рівень життя. В умовах загальноекономічної кризи, коли багато

промислових підприємств області скоротили свої виробництва або завсім закрилися, значно зменшилася кількість працівників у них. Зупинення великих промислових підприємств, таких як ВО «Комбайновий завод», «Текстерно», «Оріон», «Сатурн», Тернопільський фарфоровий завод, швейних, галантерейних та взуттєвих фабрик й інших стали важливим чинником вивільнення тисяч працівників, що зумовило безробіття і зниження рівня життя. Багато з них стали потенційними мігрантами, деякі перекваліфікувалися і знайшли собі роботу в інших галузях, передусім у сфері послуг.

Важливий показник життєвого рівня населення – забезпечення його належними умовами проживання. Нині житло є не лише життєвою необхідністю для людини, а й індикатором рівня життя населення.

Як свідчать матеріали вибіркового обстеження, більшість домогосподарств Тернопільщини (61,0%) проживають в індивідуальному будинку або у його частині, 38,4% – в окремій квартирі. Разом з тим 0,6% домогосподарств усе ще мешкають у гуртожитках. У власному (приватизованому, купленому) житлі проживають 97,9% домогосподарств області, 1,9% – у відомчому або державному, а 0,2% наймають його у фізичних осіб.

Житловий фонд 89,4% домогосподарств області збудовано до 1991 р. У порівняно новому житлі, спорудженому в 1991 р. і пізніше, мешкають лише 10,6% домогосподарств.

Більшість домогосподарств області мають двокімнатне або трикімнатне житло (відповідно 38,7% та 33,2%), 19,6% домогосподарств проживає в чотирьох та більше кімнатах, 8,5% – в одній кімнаті.

Незважаючи на те, що більшість домогосподарств області володіє окремим житлом, суттєва частка домогосподарств недостатньо забезпечена житловою площею.

На житловій площі меншій від санітарних норм (13,65 м² на особу) проживають 43,5% домогосподарств області. Зокрема, житлова площа 21,8% домогосподарств становить від 9,1 м² до 13,65 м² на людину, 12,8% – менше 7,5 м², 8,9% – від 7,5 до 9,0 м².

Централізованим газопостачанням забезпечені 88,8% домогосподарств області, балонним газом – 8,6%. Індивідуальну систему опалення в своєму помешканні мають 69,1% домогосподарств,

центральне опалення – 11,0%. Водогоном і каналізацією обладнано житло 62,7% домогосподарств, ванною або душем – 60,9%. Газову колонку в помешканні має кожне п'яте домогосподарство, гаряче водопостачання – 9,0%. Стационарним телефоном користуються більше половини домогосподарств.

Житлове будівництво в області протягом позаминулого року тривало менш інтенсивно. За рахунок усіх джерел у в 2013 р. прийнято в експлуатацію 971 житлову будівлю загальною площею 395,4 тис. м², що на 3,2% менше, ніж у 2012 р.

На кінець 2013 р. на квартирному обліку для одержання житла та поліпшення житлових умов перебувало 17,9 тис. сімей. Упродовж 2013 р. лише 11 сімей в області поліпшили свої житлові умови.

За підсумками опитування 60,4% домогосподарств області задоволені або дуже задоволені своїми житловими умовами. Однак у цілому в області 38,4% домогосподарств незадоволені або не дуже задоволені умовами проживання. Частка дуже незадоволених становить 1,2%.

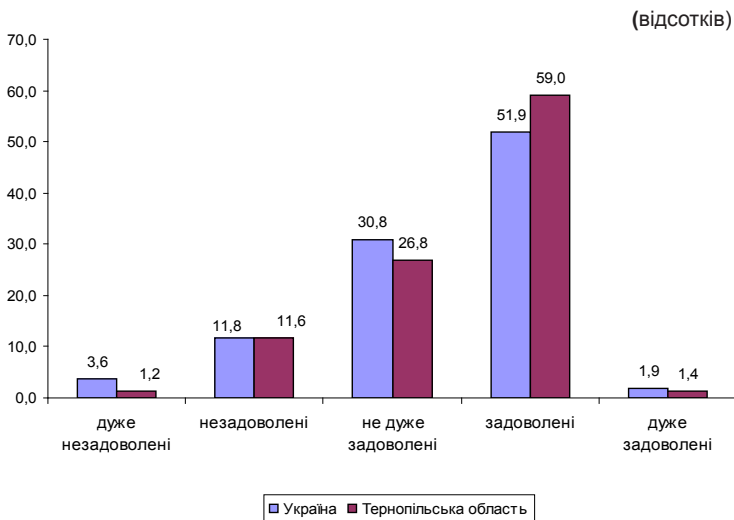

Рис. 25. Розподіл домогосподарств за ступенем задоволення своїми житловими умовами [191]

Загалом індивідуальні господарства в сучасних умовах поруч з функціями підсобної діяльності виконують для більшості селян функції основного місця праці. Ці господарства внаслідок відсутності техніки і засобів для високопродуктивної роботи є поки що високозатратними і не дають їх працівникам високих прибутків.

Великий вплив на рівень життя населення має розвиток сфери послуг, її територіальна організація. Вона визначає ступінь задоволення потреб населення у різних видах послуг (освітніх, торговельних, культурних, побутових, медичних та ін.). Її розвиток має значні відмінності у міських і сільських поселеннях. В області склалась ступінчаста система побудови закладів сфери послуг.

Важливим індикатором рівня життя населення регіону є доходи, від яких залежить матеріальне становище людей. У період економічної кризи, коли відбувається різкий падіння рівня життя людей, матеріальна складова добробуту переміщується на перший план. Від неї залежать споживання людей, задоволення їх особистих потреб. Саме доходи характеризують економічний статус особи чи домогосподарств.

Джерела формування доходів домогосподарств дуже різні: заробітна плата, доходи від власності (нерухомого майна і землі), соціальні трансферти, допомога родичів та ін. Загалом в Україні рівень доходів населення низький, але є деякі відмінності у рівнях доходів та особливостях їх формування в різних регіонах і серед жителів сільської місцевості та міст.

Дослідження доходів населення Тернопільської області дає змогу зробити висновки про те, що їх структура є оптимальною. Про це свідчить той факт, що в структурі доходів соціальні трансферти нерідко більші, ніж зарплата, а це, своєю чергою, є свідченням соціально орієнтованої економіки, відсутності економічних реформ у всіх сферах економіки регіону, як і України загалом. Така ситуація – також причина т. з. «утриманських настроїв» у багатьох категоріях населення, відсутності в них бажання працювати. Ці настрої в окремих людей посилюються і через допомогу родичів з-за кордону. Ситуація може бути змінена завдяки новій економічній політиці держави, в якій працівник займав би гідне місце стосовно своїх прибутків, що забезпечували б його високий рівень життя.

Таблиця 3.16

**Доходи населення Тернопільської області,
(млн. грн.) [166, с. 279]**

Показники	2001	2005	2010	2011	2012	2013
Доходи	2740	6969	19587	22712	26102	26561
у тому числі:						
Заробітна плата	935	2118	5789	6829	7748	8126
Прибуток і змішаний дохід	758	1285	3739	4665	5192	5512
Доходи від власності, одержані	93	179	1075	1026	1039	1011
Соціальна допомога та інші одержані поточні трансферти	954	3387	8984	10192	12123	11912
у тому числі						
соціальні допомоги	442	1778	4464	5078	5945	6262
інші поточні трансферти	6	575	1115	1471	1331	...
соціальні трансферти в натурі	506	1034	3405	3643	4847	...
Витрати та заощадження	2740	6969	19587	22712	26102	26561
у тому числі:						
Придбання товарів та послуг	2278	4727	14497	18370	21285	22273
Доходи від власності, сплачені	1	42	305	264	109	231
Поточні податки на доходи та майно, інші сплачені поточні трансферти	113	277	857	1108	1121	1203
у тому числі:						
поточні податки на доходи, майно тощо	90	200	620	872	819	869
внески на соціальне страхування	17	57	161	168	188	
інші поточні трансферти	6	20	76	68	114	
Нагромадження нефінансових активів	68	131	379	-426	14	661
Приріст фінансових активів	280	1792	3549	3396	3573	2193

Уже тепер населення має певні надходження від підсобного господарства, якщо не в грошовому, то у натуральному вираженні.

Більшість економічних чинників соціального середовища сьогодні визначено станом ринку праці. Адже основну частину доходів українського населення становлять саме доходи від оплати праці. А отже, нормальний розвиток цієї сфери життєдіяльності людини сприяє стабілізації соціального середовища. Основним джерелом доходів домогосподарства є оплата праці.

Негативним явищем, що підриває стабільність соціального середовища, нині є високий рівень безробіття.

Головні пріоритети розвитку області та діяльності місцевих органів виконавчої влади для підвищення рівня життя населення на регіональному рівні такі:

– мінімізація впливу фінансової кризи на соціально-економічні процеси в області, у тому числі досягнення макроекономічної стабілізації, мінімізації негативних соціальних наслідків; підтримка найвразливіших верств населення, недопущення стрімкого зростання рівня безробіття; поступове підвищення економічної активності та створення умов для відновлення економічного зростання через використання конкурентних переваг області, законодавства про працю, зайнятість і соціальний захист населення;

– стимулювання розвитку малого й середнього бізнесу;

– збільшення обсягів інвестицій у пріоритетні галузі економіки області;

– сприяння впровадженню ресурсо- та енергозберігаючих технологій, систем управління якістю;

– розвиток виробничої та соціальної інфраструктури місцевого і загальнодержавного значення;

– розвиток сучасної туристично-рекреаційної інфраструктури та підтримка культурного потенціалу і традицій;

– стабілізація податкової бази та створення умов для зростання власних податкових надходжень місцевих бюджетів різних рівнів;

– створення умов для сталого розвитку людських ресурсів на базі функціонування ефективної системи соціальних послуг.

Перспективним в області є розвиток туризму, який би значно підвищив доходи людей, зайнятих у цій сфері, а також тих, котрі проживають у туристичній місцевості. Такими місцевостями є Придністер'я і Товтровий кряж, Кременецькі гори та Опілля, старовинні містечка з їх архітектурними, фортифікаційними, палацовими спорудами.

Тернопільщина – це край із природними та історично-культурними, туристичними об'єктами світового і всеукраїнського значення (карстові печери, геологічні відслонення, товтрові гряди, духовні центри (Почаїв, Зарваниця), замки й палацові споруди). Розвиток різноманітних видів туризму (пізнавального, спортивного, релігійного, наукового, оздоровчого) може стати чинником соціально-економічної активізації поселенської мережі регіону, а це, в свою чергу, зумовить піднесення рівня життя їх мешканців.

Для підвищення рівня життя населення та дотримання законодавчо встановлених державних соціальних стандартів і державних соціальних гарантій було б раціональним оптимізувати в області народжуваність та зменшити смертність, підвищити тривалість життя людей. Цього можна досягнути підтримкою молодих сімей, поліпшенням сфери охорони здоров'я і забезпеченням належних умов праці та життя населення. З цією метою необхідна матеріальна підтримка сімей з дітьми, особливо багатодітних, відновлення функціонування лікарень у сільській місцевості (передусім у Шумському, Підволочиському, Монастирському, Бучацькому та Козівському районах), поліпшення матеріального забезпечення лікарняних закладів і фельдшерсько-акушерських пунктів, налагодження профілактичної роботи серед населення, відновлення мережі дошкільних навчальних закладів, особливо у сільській місцевості (понад 200 сіл).

У Тернопільській області є певні територіальні особливості в показниках рівня життя, причому ці відмінності є найбільші між сільською місцевістю та містами, між окремими групами районів. Їх також необхідно враховувати при розробленні напрямів економічної і соціальної політики, для підвищення рівня життя населення. Так, суттєвого поліпшення у забезпеченні населення житлом, медичними та культурними закладами потребують Козівський, Підгаєцький, Бучацький, Терехівський, Шумський, Кременецький, Лановецький і Борщівський райони; у забезпеченні дошкільними закладами – Кременецький, Шумський та Зборівський райони. В усіх районах необхідне піднесення рівня доходів насе-

лення, насамперед за рахунок зарплат, що можливе за умови активізації соціально-економічного розвитку цих територій, особливо сільської місцевості.

Для подолання бідності, піднесення рівня життя населення потрібні зусилля як уряду, так і органів місцевого самоврядування. Пріоритетний розвиток сільського господарства, транспорту, туризму, галузей промисловості, що використовують місцеву сировину, розвиток малого й середнього бізнесу, передусім у сфері послуг, рекреації стануть важливими джерелами доходів міських та сільських жителів регіону, що значно підвищить рівень їх життя у майбутньому.

РОЗДІЛ 4

ПРОДУКТИВНІСТЬ ТРУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ ЗАВДАНЬ СУЧАСНОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

4.1. Резерви зростання ефективності праці на підприємствах Тернопільської області

Необхідними передумовами реалізації Україною концепції сталого розвитку є ефективна соціально-економічна діяльність, підвищення науково-технічного потенціалу та формування конкурентоспроможної робочої сили.

Зростання ефективності найманої праці потрібно розглядати у контексті ринково зорієнтованого економічного розвитку, конкуренції між товаровиробниками на засадах інтегрування екологічної політики в стратегію економічних реформ.

Нині негативні процеси у сфері соціально-трудових відносин стримують розвиток аграрного сектору економіки, зменшують ефективність праці та є основними причинами низької її оцінки. Одна з проблем економіки аграрно-індустріальних областей – те, що сільськогосподарські організації, отримавши самостійність, виявилися неготовими до пошуку шляхів підвищення продуктивності праці, її результативності й інтенсивності, що в кінцевому підсумку знижувало ефективність праці та виробництва.

Господарський профіль Тернопільської області значною мірою визначають сільське господарство, харчова і переробна промисло-

вість, легка промисловість, випуск сільськогосподарської техніки, виробництво будівельних матеріалів. Тернопільщина традиційно вважається регіоном із домінуючим сільським господарством та потребує формування такого регіонального господарського механізму, який відповідав би основним цілям сталого розвитку держави.

Тернопільська область є досить специфічним регіоном із значним природо-ресурсним потенціалом, характеризується низькою землезабезпеченістю, великим резервом робочої сили, слабким промисловим сектором і малою часткою високотехнологічної продукції (табл. 4.1).

Таблиця 4.1.

**Пропорції регіону в Україні за основними
узагальнюючими соціально-економічними показниками
в 2013 р. (складено за даними [164])**

Показники	Частка області в Україні (%)
Територія	2,3
Населення	2,4
Економічно активне населення	2,2
Валовий регіональний продукт	1,2
Обсяг реалізованої промислової продукції	0,6
Обсяг реалізованої продукції сільського господарства	3,2
Роздрібний товарооборот підприємств	1,2
Вартість основних засобів	1,3
Інвестиції в основний капітал	1,1
Прямі іноземні інвестиції	0,2
Експорт продукції	0,6

За рівнем розвитку промисловості Тернопільщина – 22-ге серед областей України; провідне місце з поміж галузей промисловості належить харчовій. Переробну промисловість регіону представляють 200 харчових підприємств різної форми власності – від спиртових заводів із стовідсотковою часткою державної власності до широкого переліку акціонерних та приватних переробних підприємств: цукрової, молокопереробної, м'ясопереробної, хлібопекарної, пиво-

варної, консервної та борошномельно-круп'яної галузі. Кількість суб'єктів господарювання у 2013 р. становила 31487 одиниць – 1,3% від загальної кількості підприємств в Україні [31].

На Тернопільську область припадає 2,3% сільськогосподарських угідь і 2,7% орних земель країни. Область виробляє 3% сільськогосподарської продукції України, що є значним сировинним ресурсом для розвитку підгалузей харчової промисловості [47].

Молочна промисловість виробляє масло, сир, цільномолочні продукти, сухе знежирене молоко. Найбільшими підприємствами цієї галузі є ПАТ «Тернопільський молокозавод», ЗАТ «Молоко» (с.Білокриниця Кременецького району), Козівське молокопереробне підприємство «Біопродукт» ТОВ «Агро», Буцацький і Вишнівський сирзаводи, Теробовлянський завод сухого знежиреного молока, маслозаводи – Шумський, Підгасецький, Чортківський та ін. М'ясна промисловість представлена більш ніж стома м'ясопереробними підприємствами різних форм власності [47].

Легка промисловість (8,4% від загальновітчизняного виробництва) за обсягом товарної продукції займає друге місце після харчової, а за кількістю зайнятих працівників – перше місце в структурі промисловості Тернопільської області. Виділяються текстильна, швейна, галантерейна і взуттєва промисловість.

Промислові підприємства виготовляють половину валового сукупного продукту області та зорієнтовані переважно на переробку аграрної продукції. Займаючи 2,3% території України та 2,4% її населення, область виготовляє 3,2% сільськогосподарської продукції. Питома вага Тернопільщини за останні роки в обсягах виробництва України становить: у виробництві спирту – 28%, цукрових буряків – 12,5%, зернових – 3,4%. м'яса – 2,5–2,9%, молока – 3,5–4,0% та яєць – 2,7–2,8% [31].

Проте регіон характеризується мало диверсифікованою структурою виробництва, депресивними явищами, низькою ефективністю праці працівників сільськогосподарських підприємств та дуже низькою ємністю споживчого ринку.

У Тернопільській області залишаються найнижчими в Україні середньомісячна заробітна плата, рівень залучення в економіку об-

ласті інвестицій, у т. ч. іноземних, рівні експорту, розвитку малого підприємництва, податкових надходжень, розвитку виробничої та соціальної інфраструктур. У таблиці 4.2 наведена динаміка основних макроекономічних показників Тернопільської області.

Макроекономічні показники розвитку Тернопільщини зросли за рахунок:

– позитивної динаміки впродовж 2009–2011 рр. обсягів промислового виробництва, (зокрема в харчовій промисловості на 3%, легкій на 6%);

– стабільного збільшення обсягів сільськогосподарського виробництва (2009–2013 рр.)

– зростання обсягів капітальних інвестицій в економіку області у 2011–2012 рр.

Упродовж 2009–2012 рр. обсяг валового регіонального продукту збільшився на 67%. У 2012–2013 рр. спостерігалася менш позитивна динаміка зростання темпів промислового виробництва (зменшення на 1,7%). Обсяг реалізованої промислової продукції у 2012 р. становив 7,7 млрд. грн., 2013 р. – 7,6 млрд. грн. [164]. Динаміка зміни індексів промислового та сільськогосподарського виробництва наведена на рисунку 26.

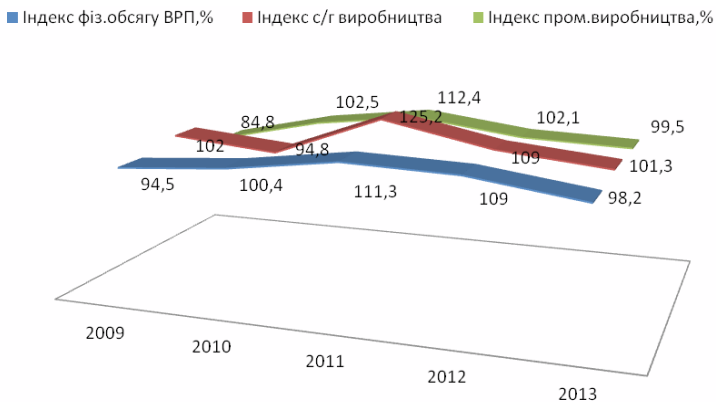

Рис. 26. Динаміка зміни індексів ВРП, індексів промислового виробництва та сільськогосподарського виробництва Тернопільської обл. (складено за даними [164])

Таблиця 4.2
Динаміка основних макроекономічних показників області (складено за даними [164]).

Показники	Темп зростання 2013/2012 (%)	2009	2010	2011	2012	2013
Чисельність зайнятих економічною діяльністю, тис. осіб	100,7	422,1	431,3	433,6	439,4	442,9
Обсяг валового регіонального продукту, млн. грн	103,0*	11173	12726	16294	17957	18496**
Валовий регіональний продукт у розрахунку на одну особу, грн	103,5*	10240	11713	15055	16644	17233**
Індекс фізичного обсягу валового регіонального продукту, %	90,1	94,5	100,4	111,3	109,0	98,2
Обсяг реалізованої промислової продукції, млн. грн	98,3	5158,7	5476,1	8111,7	7739,4	7612,4
Індекс промислового виробництва	97,5	84,8	102,5	112,4	102,1	99,5
Індекс сільськогосподарського виробництва	92,9	102,0	94,8	125,2	109,0	101,3
Роздрібний товарооборот у факт. цінах, млн. грн	107,9	3300	8791	11334,2	12952,0	13980,9
Обсяг реалізованих послуг, млн. грн:	108,0	1358,4	1407,1	1670,6	2007,0	2368,1
Індекс споживчих цін	100,3	111,2	108,5	103,7	98,9	99,2
Середньомісячна заробітна плата, грн	108,0	1412	1658,6	1871	2185	2359
Індекс реальної заробітної плати	93,2	92,8	110,8	104,5	117,3	109,3
Продуктивність праці у промислов. (середньорічний виробіток), тис. грн*	101,9	26,3	29,5	37,6	40,87	41,7**
Продуктивність праці в на одного зайнятого в с/г виробництві, тис. грн	101,4	131,3	149,1	208,9	233,7	237,1
Рівень рентабельності с/г виробництва, %	53,0	28,5	16,1	27,5	15,3	8,1
Рентабельність операційної діяльності підприємств %	107,8	2,1	5,2	3,8	7,7	8,3
Рівень рентабельності виробництва основних видів продукції тваринництва в с/г підприємствах, %		20,4	-6,8	-3,4	5,4	8,1
Свині на м'ясо		-19,7	10,2	35,6	1,4	-23,0
Птиця на м'ясо		11,5	33,7	22,1	11,6	15,2
Молоко						
Інвестиції в основний капітал, млн. грн	88,2	1400	2109	2524	3375	2976
(% від загального по Україні)			(1,4%)	(1,1%)	1,2%	0,85%

*розрахункові дані **попередні дані (розраховано за даними [164])

Найбільша частка в обсягах реалізованої продукції належить підприємствам харчової промисловості (35,9%); зокрема у 2012 р. зростання обсягу виробництва у харчовій галузі було забезпечено насамперед успішною роботою цукрових заводів області, які виробили 208,8 тис. тонн цукру та зростанням обсягів виробництва молочних продуктів і морозива на 10,2% [130].

Обсяги виробництва промислової продукції протягом 2013 року порівняно з 2012 роком збільшилися у добувній промисловості та розробленні кар'єрів – на 10,6%, виготовленні виробів з деревини, виробництві паперу й поліграфічній діяльності – на 2,9%, виробництві хімічних речовин та хімічної продукції – на 16,2%, виробництві гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції – на 24,5%, у металургійному виробництві – на 1,9%. У хімічній і нафтохімічній промисловості зростання виробництва продукції забезпечили ТзОВ «Феро-пласт» та ТзОВ «Уніпак-Україна» [131].

Обсяг виробництва продукції сільського господарства у 2013 році порівняно з 2012 роком зріс на 1,1% (8051,4 млн. грн.), у тому числі частка виробленої сільгосппродукції у господарствах населення становить 53% [164]. У 2012 р. обсяг валової сільгосппродукції, порівняно з 2011 роком, збільшився на 8,9%. Хоча впродовж 2009–2013 рр. спостерігалася постійна позитивна тенденція до нарощування обсягів виробництва валової продукції сільського господарства (у цінах 2010 року).

Ефективність праці ми розглядаємо як комплексний показник, що характеризує рівень використання робочої сили на основі оцінки показників:

✓інтенсивності праці (кількість відпрацьованих людиноднів, людино-годин, тривалість робочого дня);

✓продуктивності праці (валовий регіональний продукт у розрахунку на одну особу, виробіток на одного працівника, затрати праці на одиницю сільгосппродукції);

✓результативності праці (прибуток, виручка від реалізації, отримана в розрахунку на одного працівника, чистий прибуток,

одержаний у розрахунку на одного працівника, рентабельність праці сільськогосподарських працівників).

Важливим аспектом оцінки ефективності діяльності працівників є аналіз інтенсивності праці. Це обумовлено тим, що фонд робочого часу одного працівника прямо залежить від кількості відпрацьованих днів за рік і середньої тривалості робочого дня. Тому скорочення як цілоденних, так і внутрішньозмінних простоїв сприяє підвищенню інтенсивності використання праці в промислових та сільськогосподарських підприємствах області [14, с. 33]. Безумовно, що основними при оцінюванні ефективності праці є показники продуктивності праці. При аналізуванні продуктивності праці доцільно застосовувати як узагальнюючі показники, так і часткові показники продуктивності праці. Узагальнюючі показники продуктивності праці дають змогу вивчити загальні (основні) тенденції зміни продуктивності праці впродовж досліджуваного періоду. До часткових показників оцінки продуктивності праці належить трудомісткість виробництва одиниці сільськогосподарської продукції, що допомагає проаналізувати зміну витрат праці на одиницю продукції. Показники результативності праці тісно пов'язані з ефективністю і дають змогу оцінити величину отриманої грошової виручки та розмір прибутку в розрахунку на одного працівника або на одну людино-годину.

Починаючи з 2004 року в сільськогосподарських підприємствах Тернопільської області спостерігається тенденція стабільного зростання продуктивності аграрної праці (рис. 27).

У 2013 р. порівняно з 2004 р. виробництво валової продукції сільського господарства на одного зайнятого в сільгоспвиробництві зросло у 3,7 рази. З огляду на проведені розрахунки та побудовану діаграму (рис. 28) можна зробити висновок, що для Тернопільської області характерна нестабільна тенденція співвідношення темпів зростання середньомісячної заробітної плати та продуктивності праці. Даний висновок підтверджують й інші сучасні економісти-дослідники [153].

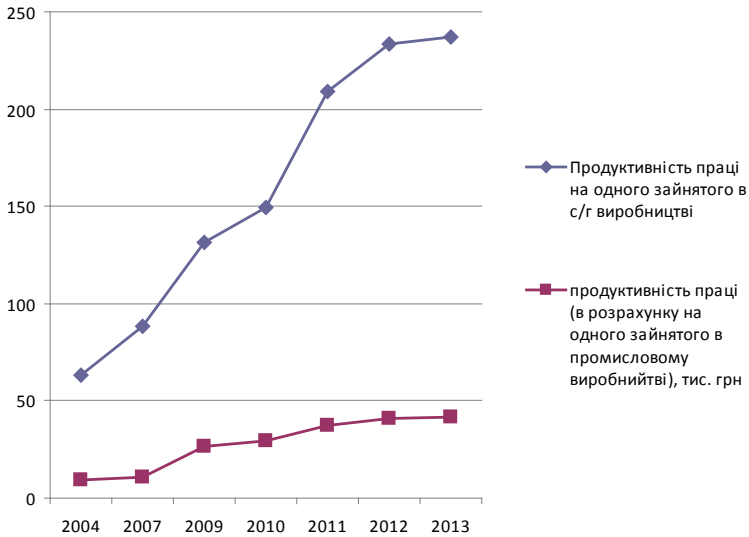

Рис. 27. Динаміка продуктивності праці в Тернопільській обл. (складено за даними [164])

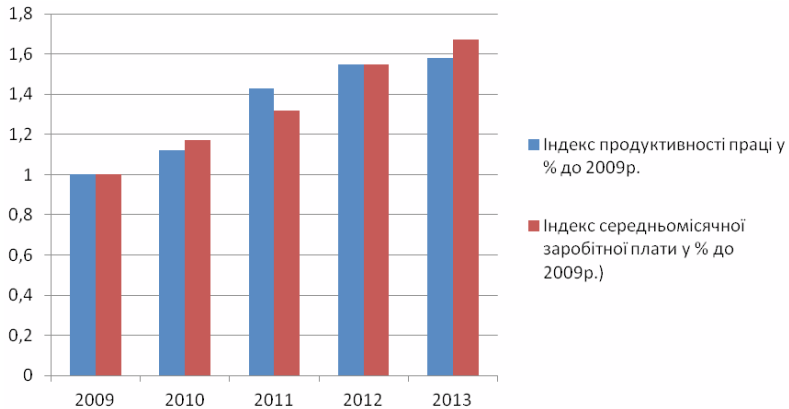

Рис. 28. Динаміка продуктивності праці і середньомісячної зарплати в Тернопільській обл. (розраховано за даними [164])

Це свідчить про те, що формування механізмів оплати праці в Україні сьогодні реально не залежить від результатів діяльності економіки, не діють процеси управління продуктивністю праці. Окреслена тенденція, на наш погляд, може мати тимчасове явище, що свідчить про доцільність подальшого реформування оплати праці в Україні загалом. Пересічний працівник у Тернопільській області порівнянно з витраченими трудовими зусиллями та рівнем продуктивності праці недоотримує заробітну плату. Така ситуація, на наш погляд, віддзеркалює нееквівалентний обмін праці й отриманого доходу, що теж характеризує її низьку ефективність.

Враховуючи недоліки вартісних показників продуктивності праці, а також відсутність у статистичній звітності інформації про вартість валової продукції сільського господарства, потрібно аналізувати показники трудомісткості продукції. Для характеристики трудомісткості продукції використовують показники прямих затрат праці на виробництво одиниці продукції, які останнім часом залежно від розмірів і виробничого напрямку агроформувань становлять близько 50% загальних витрат живої праці [78, с. 107].

Статистика свідчить, що впродовж аналізованого періоду поряд із зростанням продуктивності праці працівників сільського господарства знизилася трудомісткість виробництва основних видів сільськогосподарської продукції. Позитивна тенденція зменшення затрат праці при виробництві основних видів продукції за незмінності інтенсивності праці обумовлена зростанням інтенсифікації виробництва, фондоозброєності, підвищенням рівня механізації трудових процесів, впровадженням нових технологій. У результаті відбувається як скорочення витрат праці на виробництво одиниці продукції, так і підвищення врожайності сільськогосподарських культур та тварин.

Однак діяльність більшості підприємств аграрної сфери області впродовж тривалого періоду характеризувалася низькою ефективністю. Незначні позитивні зрушення останніх років ще не гарантують стабільності зростання обсягів виробництва продукції в галузі. Основними причинами цього є низька технічна оснащеність і технологічна недосконалість процесу виробництва продукції сільського господарства. Крім цього, варто зазначити ще й невміння організувати про-

цес праці за нових умов господарювання. Не обґрунтований та недо-
сконалий механізм мотивації праці, який би відповідав умовам праці,
що склалися нині в сільському господарстві регіону, внаслідок чого
він, по суті, призводить до зниження ефективності праці.

Таблиця 4.3.

**Рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва
в сільськогосподарських підприємствах Тернопільської обл.**

(складено за даними [164]).

Регіон	2000	2010	2011	2012	2013
Рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва					
Україна	-1,0	21,1	27,0	20,5	11,2
Тернопільська обл, %	-4,7	16,1	27,5	15,3	8,1
Рівень рентабельності виробництва основних видів продукції рослинництва в сільськогосподарських підприємствах					
Зернові та зернобобові культури					
Україна, %	64,8	13,9	26,1	15,2	1,5
Тернопільська обл, %	67,0	12,5	20,8	18,2	3,3
Цукрові буряки					
Україна, %	6,1	16,7	36,5	15,7	2,7
Тернопільська обл, %	-4,3	20,0	52,7	7,1	-6,6
Картопля					
Україна, %	14,0	62,1	17,7	-21,5	23,0
Тернопільська обл, %	8,8	33,5	6,0	-23,3	30,4
Рівень рентабельності виробництва основних видів продукції тваринництва в сільськогосподарських підприємствах					
Велика рогата худоба на м'ясо					
Україна, %	-42,3	-35,9	-24,8	-29,5	-43,3
Тернопільська обл, %	-45,5	-22,7	-10,9	-8,9	-24,6
Свині на м'ясо					
Україна, %	-44,3	-7,8	-3,7	2,0	0,2
Тернопільська обл, %	-58,7	-6,8	-3,4	5,4	8,1
Птиця на м'ясо					
Україна, %	-33,2	-4,4	-16,8	-7,2	-10,0
Тернопільська обл, %	-35,1	10,2	35,6	1,4	-23,0
Молоко					
Україна, %	-6,0	17,9	18,5	2,3	13,6
Тернопільська обл, %	-9,7	33,7	22,1	11,6	15,2
Яйця курячі					
Україна, %	10,6	18,6	38,8	52,6	47,6
Тернопільська обл, %	-75,8	-82,2	-70,6	-61,0	-72,7

Розрахунок рентабельності праці за видами економічної діяльності та у цілому в економіці є одним із показників оцінювання перспектив розвитку окремих галузей економіки та конкурентоспроможності підприємств у межах свого виду економічної діяльності [45]. Так, порівняння значень рентабельності праці за видами економічної діяльності відображає ефективність використання працівників даної сфери, тобто яку кількість прибутку в середньому створює зайняте населення на кожну гривню компенсацій та інвестицій в ресурси праці.

Як свідчать дані таблиці 4.3, з 2000 до 2013 року тенденції рентабельності виробництва основних видів продукції сільського господарства є суперечливими. Основні види продукції рослинництва впродовж даного періоду були прибутковими. Проте більшість видів продукції тваринництва має стійку тенденцію збитковості (крім виробництва молока). Це обумовлено значними витратами на сільськогосподарську діяльність та низькими цінами на основні види продукції. Поряд з цим високі показники рентабельності зернових і картоплі обумовлені як зростаючим попитом на світовому ринку, так і неврожасм, що стимулює підвищення ціни, а не ефективності виробництва та праці.

Умовою переходу до моделі сталого розвитку є формування ефективної в господарському, соціальному та екологічному контекстах міжгалузевої структури виробництва, що дасть змогу суттєво підвищити ефективність праці.

За незначної позитивної динаміки розвитку Тернопільської області в цілому ми визначили основні чинники, що зумовлюють низький рівень ефективності праці у сільськогосподарському виробництві:

- 1) наявний дефіцит оборотних коштів у агропідприємствах;
- 2) низький рівень інвестицій та залежність галузі від державного фінансування [71].
- 3) недостатньо розвинуті кредитно-фінансові механізми підтримки сільгоспвиробників (зокрема тваринницьких комплексів, зерносховищ);

4) диспропорції цін на сільськогосподарську та промислову продукцію на фоні встановлення квот і дискримінаційних обмежень на експорт сільськогосподарської продукції [45, с. 74];

5) недостатній розвиток тваринництва, що призводить до низького рівня зайнятості на селі та нераціонального землекористування;

6) старіння основних виробничих фондів – 55%. У структурі наявних основних фондів упродовж останніх років питома вага сільського господарства зменшилася майже вдвічі.

Зі зміною рівня ефективності праці відбувається і зміна чинників, що сприяють її зростанню. Так, у господарствах області з недостатнім використанням ресурсів праці до основних резервів підвищення ефективності належать:

– мотивація, що дає змогу посилити зацікавленість працівників у результатах праці;

– оптимізація чинників організації виробництва й праці, що зумовить і зростання ефективності праці;

– спеціалізація, що концентрує увагу і кошти на зростанні ефективності виробництва в межах певних галузей;

– капіталозабезпеченність, що гарантує достатність капіталу для організації ефективного виробництва;

– зношеність основних фондів, що визначає якість капіталовкладень у виробництво;

– стимулювання розвитку інфраструктури регіону, що сприятиме зростанню конкурентоспроможності й активізації розвитку науково-технічного потенціалу.

Перші кроки у напрямку нарощування обсягів виробництва продукції тваринництва зроблено у 2013 році, а саме реалізовано ряд інвестиційних проектів з будівництва та реконструкції тваринницьких комплексів (молочного комплексу в Бучацькому районі ТОВ «Бучачагрохлібпром», с. Осівці – на 1200 голів корів; комплексу з вирощування та відгодівлі свиней у Лановецькому районі, с. Оришківці, ТОВ «Агропродсервіс» – на 40 тис. голів; встановлення обладнання для утримання бройлерів в ТОВ «Агропродсервіс-Вест» – на 1,3 млн. бройлерів у рік) [130].

Підвищення ефективності праці працівників аграрної сфери потребує вдосконалення системи матеріального стимулювання на основі використання систем оплати праці з прогресивно зростаючими розцінками і механізму преміювання. Величину заробітної плати потрібно визначати згідно зі системами, що забезпечують максимальну зацікавленість працівників у кінцевих результатах праці. Тому в рослинництві доцільно застосовувати оплату праці за прогресивно зростаючими розцінками залежно від рівня виконання робітниками місячних норм виробітку.

Враховуючи особливості виробництва продукції тваринництва, доцільно впровадити систему оплати праці, в основі якої – принцип щомісячного стимулювання праці працівників, а розцінки змінюватимуть щомісяця залежно від обсягів виробництва продукції.

Важливим резервом зростання ефективності праці є, на нашу думку, реформування системи управління в аграрному секторі, що передбачатиме модернізацію стратегії розвитку агропромислового комплексу на основі впровадження інноваційних управлінських інструментів, механізмів управління щодо податкової та цінової політики, кредитування, страхування, інших видів інфраструктурного забезпечення розвитку сільського господарства.

Регіональний господарський механізм, який відповідав би основним цілям сталого розвитку держави, потребує такої системи управління, котра відповідатиме міжнародним стандартам менеджменту, передбачає чіткий розподіл функцій, відповідальність між органами управління і застосуванням прогресивних методів оцінювання аграрної праці [45, с. 75].

Для промислових підприємств Тернопільської області теж характерна висока питома вага зношеності основних фондів – 54%, що зумовлює високу матеріаломісткість та енергоємність виробництва. Підприємства області мають низький рівень впровадження інноваційних технологій та виробництва нових видів продукції відповідно до світових стандартів якості, характеризуються незадовільною механізацією (35% робіт виконують вручну). Серйозними чинниками, що стримують розвиток галузей промисловості області, є нестача власних обігових коштів і капітальних вкладень

у модернізацію виробничих потужностей та обмежена платоспроможність суб'єктів внутрішнього ринку. А це значною мірою впливає на ефективність праці в промисловості області.

Рівень продуктивності праці також цілком залежить від його технічної озброєності. У регіоні незадовільний рівень продуктивності праці може бути наслідком тільки фізичної і моральної зношеності матеріально-технічної бази (у галузях промисловості й сільському господарстві). Офіційні статистичні дані підтверджують цей висновок.

Належне технічне обслуговування та модернізація дають змогу зберегти працездатність обладнання, що, як і раніше, забезпечує виробництво продукції. Разом з тим, фізичний та моральний знос діючої техніки й технологій призводить до зростання затрат праці, сировини і матеріалів, енергії, збільшення витрат на ремонт, зниження якості продукції та її низької конкурентоспроможності.

Лише інноваційне переозброєння виробництва може кардинально вплинути на ефективність праці. Оновлення технологічного обладнання у промисловості на інноваційній основі, тобто заміна зношеного не тільки «молодим», а й прогресивним устаткуванням, дало б змогу в два рази збільшити прибуток, продуктивність та оплату праці, оподатковувану базу і суму податків, на 15% зменшити загальні витрати виробничих ресурсів, підняти рівень якості промислової продукції до світових стандартів, зробивши її конкурентоспроможною на зовнішньому ринку. Цей неповний перелік завдань при переході на інноваційний шлях розвитку свідчить про його перспективність.

Необхідною умовою прискорення темпів зростання економіки Тернопільської області є збільшення обсягів інвестицій та підвищення їх ефективності. Інвестиційний процес – не тільки один із найважливіших чинників економічного зростання, а й одночасно загальний показник соціально-економічного розвитку [131]. Чим інтенсивнішим є вкладення інвестицій, тим швидше відбувається відтворювальний процес, активнішими є ринкові трансформації.

У Тернопільській області низькі обсяги залучення внутрішніх та зовнішніх інвестицій (лише 1,1% від загального обсягу), наста-

ча власних обігових коштів і капітальних вкладень у модернізацію виробничих потужностей стають значним бар'єром на шляху до розширення асортименту й нарощування обсягів та ефективності виробництва.

Значну частину сировинних ресурсів вивозять та переробляють за межами області. Крім того, в області – висока частка тіньового сектору економіки, що впливає на показники розвитку промисловості, рівень зайнятості, розміри заробітної плати, обсяги споживчого ринку, індекс споживчих цін. За останні роки у будівництві області призупинилася діяльність ряду будівельних організацій; недостатні видатки на реалізацію за рахунок бюджетних коштів великих інфраструктурних проектів у бюджетній сфері та житлово-комунальному господарстві [131].

В умовах обмеженості ресурсів, насамперед фінансових, невід'ємною складовою стратегії сталого розвитку області та підвищення ефективності праці має стати інвестиційна політика, яка охоплює пріоритетні цілі економічної, ресурсної, політичної і соціальної бази території, її наукового, виробничого, кадрового й інших потенціалів [71]. Пріоритетними напрямками стратегії розвитку Тернопільської області мають бути інноваційний та інвестиційний.

Стосовно першого напрямку, то економічне зростання відбуватиметься за рахунок активної державної і регіональної науково-технологічної та інноваційної політики, розвитку сучасної інноваційної інфраструктури, що буде безпосередньо пов'язано з подальшим поглибленням процесів інтеграції науки й виробництва. Необхідно створювати в області сприятливі умови для залучення інвестицій та ведення бізнесу через упровадження заходів щодо ефективної роботи дозвільних служб за принципом організаційної єдності, зменшення тиску контролюючих органів на суб'єктів господарювання, використання можливостей пільгового оподаткування пріоритетних видів господарської діяльності.

Стосовно інвестиційного напрямку, то зростання прибутковості виробництва сприятиме активізації інвестиційної активності підприємств, посиляться залучення до фінансування інвестицій-

них проектів коштів комерційних банків, інвестиційних державних та іноземних фондів, страхових й інвестиційних компаній, місцевих бюджетів.

Стратегічною метою розвитку економіки області є формування через інвестиційну складову високопродуктивного господарського комплексу, який функціонує на засадах сталого розвитку і забезпечує гідне життя населенню.

4.2. Пріоритетні напрямки удосконалення соціально-трудових відносин зайнятості у Тернопільській області

Вирішення складних соціально-економічних завдань, пов'язаних з економічним зростанням, підвищенням рівня та якості життя населення, створенням сприятливих умов для розвитку потенціалу працівника, неможливе без спільних зусиль усіх суб'єктів соціально-трудових відносин й узгодження їх інтересів.

Суперечності між інтересами найманих працівників та роботодавців, між ціною і вартістю робочої сили свідчать на деформацію мотивів до праці, поширення «тіньової» зайнятості, високий рівень конфліктності в суспільстві внаслідок недосконалої соціально-економічної політики держави, недостатньої дієвості соціального партнерства.

Соціально-трудові відносини є сукупністю методів та важелів взаємовпливу в процесі трудової діяльності між роботодавцем і найманим працівником для реалізації потреби у праці, забезпечення належних умов, оплати й охорони праці, соціального захисту з метою досягнення економічного зростання, високого рівня та якості життя, соціальної стабільності у суспільстві [137, 138].

Важливим чинником, що впливає на розвиток трудового потенціалу в умовах удосконалення соціально-трудових відносин, є стан колективно-договірного регулювання та виконання основних положень укладених угод, договорів.

Реалії сьогодення свідчать про серйозні зміни у практиці колективно-договірного регулювання соціально-трудових відносин зайнятості. На підприємствах, які змогли адаптуватися до вимог сучасності, розширюється зміст колективного договору, в якому закріплюють основні складові предмета соціально-трудових відносин на рівні суб'єкта господарювання (організація праці, заробітна плата, умови й охорона праці, зайнятість, соціальна захищеність, можливості розвитку трудового потенціалу та ін.).

Основою механізму колективно-договірного регулювання соціально-трудових відносин є переговори між найманими працівниками, профспілковою організацією та роботодавцями, тому варто приділити увагу динаміці укладання колективних угод у сфері праці, їхньому змісту й відповідності нормам законодавчої і нормативно-правової бази України. Так, на кінець 2013 р. в Тернопільській області було укладено 1790 колективних договорів, які охопили 128612 працівників (у 2003 р. цих договорів – 2096, проте кількість охоплених ними більша – 151589 осіб). Залишається низьким рівень охоплення працівників Тернопільської області колективними договорами: в 2003 р. – 63%, 2009 р. – 75,3%, 2013 р. – 72,8%. Незадовільним вважаємо стан виконання спільних домовленостей, що є змістом колективних договорів, проте статистичної інформації щодо їхнього виконання нема.

Удосконалювати соціально-трудова відносини зайнятості потрібно на засадах демократії, вільної конкуренції та соціальної держави. Ці умови необхідні для розвитку трудового потенціалу як рушійної сили економічного зростання. Проаналізувавши тенденції функціонування соціально-трудових відносин в Україні та регіоні, вважаємо, що виникла потреба у розробленні стратегії модернізації соціально-трудових відносин, яка є невід'ємною складовою сталого розвитку регіону.

Стратегія вдосконалення соціально-трудових відносин зайнятості – програма дій, окресленим шляхом розвитку, які спрямовані на збалансування інтересів роботодавців і найманих працівників з метою підвищення рівня та якості життя, економічного зростання й на цій основі – забезпечення розвитку трудового потенціалу,

досягнення соціального миру, стабільності та злагоди. Запропонована стратегія ґрунтується на усвідомленні визначальної ролі людини в підвищенні ефективності виробництва, подоланні соціально-економічних суперечностей у процесі праці, досягненні соціальної та економічної безпеки і злагоди.

Головна мета стратегії модернізації соціально-трудова відносин зайнятості Тернопільської області передбачає реалізацію таких завдань:

- підвищення рівня життя населення та зниження рівня бідності;
- забезпечення належної оплати праці;
- досягнення прогресивних зрушень у структурі економіки, що відповідають світовим тенденціям;
- підтримка соціально прийняттого рівня і структури зайнятості;
- підвищення дієвості органів місцевого самоврядування;
- самореалізація потенціалу працівника, що дасть змогу залучити його внутрішні резерви;
- відновлення втраченої довіри між державою, роботодавцями, найманими працівниками та їхніми об'єднаннями;
- дотримання досягнутих стандартів соціального захисту громадян і забезпечення їхнього зростання;
- зменшення майнового розшарування населення та подолання соціальної нерівності.

Реалізувати запропоновану стратегію у процесі розвитку трудового потенціалу регіону дасть змогу оновлена система цінностей, що відповідає як культурним традиціям України, так і вимогам сучасності. Найзначущішими з них в умовах глобалізації і поширення інформаційних технологій є ті, які забезпечують розвиток трудового потенціалу в процесі модернізації соціально-трудова відносин, зокрема, свобода, відповідальність, довіра, висока цінність людини праці, сумлінність, чесна конкуренція, можливість здобути освіту і реалізуватись у праці, наявність власності, ініціативність та творчість, професійна мобільність, гідна заробітна плата, рівень доходів, спосіб і якість життя, соціальна захищеність, ментальність, роль у суспільстві.

Передумовою досягнення стратегічних цілей вважаємо передусім підвищення ролі держави у регулюванні соціально-трудових відносин, забезпеченні результативного соціального діалогу роботодавців і найманих працівників та їхніх представницьких органів. Разом з тим зростання ролі держави неможливе без удосконалення законодавчої та нормативно-правової бази. Недосконалість трудового законодавства призвела до обмеження трудових та соціально-економічних прав і гарантій найманих працівників, зростання обсягів «тіньової» зайнятості, деформації мотивів до праці, низького рівня життя й критичного рівня бідності. Аналіз норм законодавства про працю свідчить, що держава не використовує сповна потенціал інституціонального регулювання соціально-трудових відносин у напрямку їхньої збалансованості та узгодженості. Отже, актуальною проблемою сьогодення є модернізація трудового законодавства відповідно до запитів найманих працівників щодо соціального захисту їхніх прав. Так, у Конституції України (ст. 3) зазначено, що «...людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю». Крім цього наголошено, що «...утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [68]». Проте ці засади абсолютно не поширюються на практику регулювання соціально-трудових відносин. Отже, для ефективної організації роботи органів державної влади у соціально-трудовій сфері необхідно в новій редакції Конституції України уточнити трудові права та обов'язки людини праці, забезпечуючи їхню реалізацію і гарантування.

Значним недоліком нормативно-правової бази є невідповідність чинного Кодексу законів про працю вимогам сьогодення. В теперішньому Кодексі не передбачений механізм укладення колективних договорів (трудових угод), нема розділу про соціальний діалог, не уточнені питання індексації заробітної плати внаслідок впливу інфляційних процесів, гарантійних і компенсаційних виплат працівникові при порушенні термінів виплати заробітної плати, порядок вирішення колективних трудових спорів, оплата надомної праці, створення безпечних умов та оптимальних режимів

праці. Наголосимо, що запропонований проект Трудового кодексу України потребує ретельнішого доопрацювання. Зокрема, у ньому розширено повноваження роботодавця, тобто йдеться про «нормативні акти роботодавця», які він приймає самостійно, та про розірвання з його ініціативи трудового договору. Дискусійними у запропонованому законопроекті є на нашу думку, також положення щодо: 1) надання роботодавцеві можливості продовжувати тривалість робочого дня (ст. 143) до 12 і більше годин; 2) вилучення розділу XVI чинного Кодексу, що, разом із новою книгою 6 законопроекту, обмежуватиме права незалежних профспілок, і, відповідно, захищати права найманих працівників буде нікому, крім них самих; 3) звуження ролі Комісій з трудових спорів як органу вирішення суперечностей між роботодавцями і найманими працівниками; 4) практичного скасування відповідальності роботодавця за заподіяння шкоди працівникові та розширення дисциплінарної і матеріальної відповідальності найманих працівників.

Потребують ухвалення не лише новий Трудовий кодекс України, а й Закони України «Про виробничу демократію на підприємствах (в організаціях)», «Про професійний розвиток працівників», нові проекти Законів України «Про колективні договори і угоди», «Про зайнятість населення», а також проекти Законів України «Про загальнообов'язкове державне медичне страхування», «Про основні засади діяльності у сфері охорони здоров'я», «Про внесення змін до Закону України «Про інноваційну діяльність», ратифікація Конвенції МОП № 173 (1992 р.) про захист вимог працівників у випадку неплатоспроможності роботодавця. Схвалення цих нормативно-правових і законодавчих актів дасть змогу забезпечити збалансовану роботу соціальних партнерів. Нині суперечки, що тривають щодо Податкового, Трудового кодексів України, несприйняття пропозицій уряду щодо змін у пенсійному законодавстві спричиняють нерозуміння населенням політики керівництва держави у соціальній сфері та можуть призвести до зростання соціальної напруги в суспільстві. У цій ситуації профспілки мусять бути активними учасниками переговорного процесу з урядом щодо шляхів реформування як пенсійного, так і трудового законодавства.

Держава, сприяючи модернізації соціально-трудових відносин, має сповна використовувати як традиційні, так і нові функції, зокрема модернізаційну. Реалізація останньої при визначенні цілей модернізації соціально-трудових відносин передбачає гармонізацію національного законодавства з міжнародними трудовими стандартами МОП та Європейськими нормами. Суттєвих змін та уточнень потребують нормативні документи, що гарантують і захищають права найманих працівників та роботодавців. З огляду на це у законодавчих і нормативно-правових актах необхідно визначити напрямки модернізації трудового законодавства з урахуванням впливу чинників глобалізації, диспропорцій, що виникли на регіональних ринках праці, змін в організації та характері праці, які виявляються і в лібералізації законодавчих норм і нормативів, що регулюють взаємодію найманого працівника й роботодавця; у створенні інституціональних передумов у вигляді правових норм для розвитку гнучких форм зайнятості; у зміцненні соціальних інститутів, що захищатимуть права найманих працівників. Процес модернізації законодавчої бази соціально-трудових відносин варто спрямувати на перехід до соціально активного трудового законодавства, яке заохочуватиме, професійну мобільність і диспозитивність трудового потенціалу, дасть змогу підвищити його якісні характеристики і створити нові високоефективні робочі місця.

Отже, головне завдання держави як одного із соціальних партнерів – створення умов для повної реалізації в країні громадянських і політичних прав людини праці, формування бази для соціальної взаємодії, що забезпечить свободу дій об'єднанням найманих працівників та роботодавців.

Провідну роль у вдосконаленні соціально-трудових відносин зайнятості відіграє Міжнародна організація праці (МОП). Найважливішим напрямком роботи МОП є допомога в професійній підготовці та перепідготовці кадрів країнам, що розвиваються. МОП розглядає ці питання ширше – як проблему розвитку трудового потенціалу, в тому числі його управління, професійної орієнтації і реабілітації. МОП надає допомогу та консультації урядам щодо питань відповідності професійної підготовки потребам ринку, її

координації із загальною освітою, організації перепідготовки кадрів при структурній перебудові, зумовленій економічними й технологічними змінами.

Не сповна виконані завдання професійної підготовки, зорієнтованої на потреби ринку праці, тому доцільно ширше використовувати програми МОП щодо професійної освіти, залучати радників і експертів, які вивчають ці проблеми. Модернізації соціально-трудова відносин сприятимуть Конвенції та рекомендації МОП щодо захисту права на працю, від примусової праці, за нормальні умови праці, захист від дискримінації, на свободу об'єднання в профспілкові організації.

У соціальній політиці необхідно завершити перехід від патерналістської до субсидіарної моделі держави, що означатиме доступність і безкоштовність послуг у галузі освіти та охорони здоров'я; перерозподіл соціальних витрат держави на користь найвразливіших верств населення; зменшення соціальної нерівності в суспільстві тощо. Важливими напрямками соціальної політики в умовах модернізації соціально-трудова відносин є, на нашу думку, такі: підтримка соціально вразливих верств населення; інвестиції у розвиток людини, насамперед в освіту, яка є обов'язковою умовою конкурентоспроможності нашої країни у глобальній, інформаційній, динамічно розвинутій світовій економіці.

Удосконалення соціально-трудова відносин передбачає усунення різко вираженої нерівності у диференціації населення за рівнем матеріального добробуту. Показником, що характеризує стан людини в суспільстві, можливості реалізації її потреб, розвитку і саморозвитку, є рівень та якість життя населення. У світовій практиці для характеристики рівня життя населення використовують індекс людського розвитку, який охоплює три основних показники: тривалість життя населення; рівень освіти; обсяг ВВП на особу [19]. Основою підвищення рівня життя населення є зростання національного доходу, розмір якого залежить від рівня продуктивності та ефективності праці, обсягу інвестиційних ресурсів, стану ринку праці. Підвищення рівня життя дає змогу поліпшити його якість, тобто умови життєдіяльності людини праці (стан здоров'я,

освітньо-професійний рівень тощо) і безпосередньо залежить від динамічного зростання реальних доходів населення, створює передумови для формування середнього класу, ліквідації бідності як важливих напрямків стратегії модернізації соціально-трудових відносин.

Показники рівня життя свідчать про темпи соціально-економічного розвитку країни. Особливого значення підвищення рівня та якості життя набуває в орієнтованому на соціальний розвиток суспільстві, оскільки рівень доходів та їхній розподіл у сучасній системі соціально-трудових відносин відіграють роль важливого критерію в процесі їхньої модернізації.

На нашу думку, доходи від трудової діяльності доцільно підвищувати шляхом:

- зростання розміру реальної заробітної плати;
- встановлення економічно та соціально обґрунтованих рівнів мінімальної заробітної плати;
- забезпечення підтримки купівельної спроможності населення через індексацію його грошових доходів;
- посилення захисту трудових та соціально-економічних прав працівників у сфері оплати праці, насамперед шляхом розвитку соціального партнерства, колективно-договірного регулювання соціально-трудових відносин, запровадження виробничої демократії;
- здійснення комплексу заходів для стимулювання легалізації незареєстрованої трудової діяльності;
- забезпечення диференціації заробітної плати всіх категорій працівників;
- зменшення оподаткування фонду оплати праці та внесення змін до системи оподаткування доходів громадян.

Важливим є також затвердження системи соціальних стандартів і нормативів гідної праці, які розробила Міжнародна організація праці, забезпечення можливості доступу до доходів у разі втрати роботи й захисту мінімального рівня стандартів життя. Необхідним є посилення ролі держави в оплаті праці, яка має гарантувати відповідно до ст. 8 Закону України «Про оплату праці» певний мінімально достатній розмір заробітної плати «...для працівників підприємств усіх

форм власності шляхом встановлення розміру мінімальної заробітної плати та інших державних норм і гарантій, встановлення умов і розмірів оплати праці керівників підприємств, заснованих на державній, комунальній власності, працівників підприємств, установ та організацій, що фінансуються чи дотуються з бюджету, регулювання фондів оплати праці працівників підприємств-монополістів», визнавати пріоритетність права працівника на заробітну плату, «своєчасність і першочерговість проведення її виплат порівняно з іншими платежами» (ст. 15 згаданого Закону) [126]. На нашу думку, доцільно визначити та прийняти соціальні стандарти і нормативи, на яких має базуватися механізм колективно-договірного регулювання соціально-трудових відносин (такими нормативами повинні бути: розмір мінімальної заробітної плати, умови праці, охорона праці, режими праці та відпочинку, соціальний захист). Щодо рівня соціальних гарантій, які необхідно передбачувати та фіксувати у нормативно-правових актах, то вважаємо, що доцільно законодавчо закріплювати перелік тих мінімальних соціальних стандартів і нормативів, які впливають з Концепції гідної праці, котру розробила Міжнародна організація праці. Це сприятиме орієнтації на найвищі соціальні стандарти, дасть змогу Україні посісти відповідне місце у світовому рейтингу, побудувати розвинену соціально орієнтовану економіку.

Важливим питанням у стратегії модернізації соціально-трудових відносин є зайнятість населення, особливо її функціонування у двох сферах: формальній та неформальній. Кількість зайнятих у неформальному секторі залишається високою, що загалом не відповідає цілям і завданням сучасної соціально орієнтованої економіки. Процеси перерозподілу робочої сили між секторами економіки відображають зростаючу тенденцію її деформалізації. На неформальній зайнятості, особливо її нелегальних і нерегламентованих видах, сьогодні зосереджена значна частина працездатного населення, що відповідно змінює трудову мотивацію цих осіб, систему соціальних та професійних орієнтацій працівників, обмежує можливості розвитку трудового потенціалу в офіційному секторі економіки. Продовжують деформуватися галузева і професійно-кваліфікаційна структури зайнятості, відображаючи тенденцію якісної деградації

трудового потенціалу регіону. Високою є чисельність безробітних із середньою спеціальною і вищою освітою, вивільнених із пріоритетних галузей економіки, науки, культури, освіти, що призводить до стійких соціально-економічних втрат. Отже, діюча система соціально-трудова відносин загалом потребує оновлення нормативно-правової бази регулювання питань зайнятості.

На нашу думку, на підприємствах Тернопільської області треба, з метою модернізації відносин зайнятості, насамперед запровадити заходи, спрямовані на розвиток трудового потенціалу. Основними з цих заходів є такі:

- диференціювання умов контрактів щодо питання зайнятості для різних категорій працівників;

- коригування розмірів заробітної плати працівників на основі моніторингу цін на ринку праці (альтернативної заробітної плати за професіями і видами зайнятості, цін на споживчі товари, послуги, розміру допомоги у зв'язку з безробіттям та ін.)

- забезпечення доступності інформації для працівників про перспективи розвитку підприємства (створення нових робочих місць), можливості кар'єрного зростання, збільшення заробітної плати при підвищенні ефективності та продуктивності праці.

Удосконалення потребує й контрактна форма наймання та оплати праці. В сучасних умовах контракти не можуть бути однорідними за змістом, тривалістю і якістю. Для підвищення ефективності виконання контрактів слід враховувати ці обмеження й дотримуватися засади гнучкої зайнятості при розробленні заходів політики зайнятості на регіональному і корпоративному рівнях, розвивати різні форми та види контрактів зайнятості у межах удосконалення трудового законодавства. Соціально-трудова відносина доцільно модернізувати за рахунок зменшення неформальної («тіньової») зайнятості, яка становить у регіоні, за підрахунками фахівців, близько 100 тис. осіб. У цих умовах варто розробити систему заходів заохочення роботодавця за надання об'єктивної інформації про конкретне робоче місце, його економічний потенціал.

Підприємництво за умов модернізації соціально-трудова відносин безпосередньо впливає на розвиток трудового потенці-

алу Тернопільської області, що, відповідно, зумовлює проблеми щодо наймання робочої сили, оформлення трудових договорів (угод), використання професійних знань. На малих підприємствах регіону працівників наймають здійснюється переважно з найближчого середовища підприємців (або за рекомендаціями). При цьому основні канали пошуку як постійних, так і тимчасових працівників є сімейно-спорідненими, дружніми чи професійними.

На більшості приватних малих підприємств Тернопільської області трудові відносини оформляють у вигляді типових трудових договорів, хоча також є факти порушення вимог трудового законодавства та укладення атипових угод. Низький рівень правової культури найманих працівників, з одного боку, не дає їм змоги захистити свої трудові права, і роботодавці, піклуючись про власні інтереси, отримують надприбутки, а з іншого – працівники погоджуються на неформальні відносини через матеріальну скруту чи небажання отримувати легальні доходи. Розвиток та утвердження нелегальних форм трудових відносин є наслідком недосконалість трудового законодавства, що призводить до обмеження трудових прав найманих працівників.

Отже, розвиток трудового потенціалу регіону за умов модернізації соціально-трудова відносин зайнятості в підприємницькій діяльності, на наш погляд, передбачає:

- легальність відносин роботодавців і найманих працівників та вибір форм взаємних зобов'язань для їхнього виконання;
- відповідність наявних соціально-трудова відносин у сфері малого підприємництва сучасному трудовому законодавству;
- зменшення соціальної напруги між роботодавцем і найманими працівниками, що часто спричиняє зайву ротацію кадрів.

Враховуючи важливу роль підприємництва для розвитку соціально-трудова відносин зайнятості у Тернопільській області, на нашу думку, органам місцевого самоврядування спільно з обласною радою профспілок та організацією роботодавців регіону доцільно:

- по-перше, відстежувати виконання основних норм трудового законодавства за умов гнучкості форм оплати праці;

–по-друге, врегулювати взаємини підприємств малого бізнесу з державою, розглянути можливість поетапного зменшення обсягів відрахувань до соціальних фондів, надавати кредити і позики для підприємств, що використовують працю соціально вразливих груп населення;

–по-третє, узагальнювати і пропагувати досвід керівників малих підприємств, що використовують демократичний стиль управління, та здійснювати відповідну підготовку фахівців з управління персоналом;

–по-четверте, підвищувати роль профспілок у виконанні функції захисту прав працівників малих підприємств, у тому числі у сфері регулювання заробітної плати;

–по-п’яте, створювати групи інспекторів, які не лише постійно вивчатимуть діяльність підприємства щодо дотримання законодавчих норм і норм колективних та індивідуальних трудових договорів, а й приймають на роботу найманих працівників, надаючи їм юридичну допомогу в захисті власних трудових і соціально-економічних прав.

Отже, важливими заходами з удосконалення соціально-трудо-вих відносин, посилення мотивації до легальної продуктивної зайнятості та детінізації відносин у регіоні, на нашу думку, мають бути такі:

- оптимізація параметрів заробітної плати (необхідно визначити такий розмір мінімальної заробітної плати, який дав би змогу забезпечувати достойний рівень життя працівника та членів його сім’ї);

- посилення соціальної відповідальності роботодавців за незабезпечення захисту трудових та соціально-економічних прав найманих працівників і несвоєчасне та не в повному обсязі отримання заробітної плати працівниками бюджетної сфери;

- усунення диспропорції та дотримання міжпосадових і міжгалузевих співвідношень в оплаті праці працівників бюджетної сфери;

- посилення соціальної відповідальності бізнесу шляхом підвищення витрат на робочу силу в структурі вартості продукції;

- посилення державного контролю за дотриманням трудового законодавства у сфері зайнятості населення;

- детінізація статусу зайнятості осіб, які працюють на земельних ділянках, що перебувають у приватній власності або користуванні, та посилення їхнього соціального захисту.

Розвиток соціально-трудова відносин зайнятості неможливий без соціальної спрямованості економічних перетворень, реформування соціальної сфери. Соціалізація соціально-трудова сфери передбачає насамперед гуманізацію праці та підвищення рівня життя, пом'якшення диференціації в соціальних умовах життя різних верств населення, формування середнього класу, розвиток виробничої демократії, запровадження соціального аудиту та корпоративної культури.

Посилена увага до проблем зайнятості потенціалу – головне завдання процесу модернізації соціально-трудова відносин у регіоні. Тільки працівник, який має змогу реалізувати власні потреби у праці й забезпечити відповідний рівень матеріального добробуту родини, оволодіти новітніми знаннями і технологіями, спроможний до трудової, творчої та інноваційної активності. Для формування працівників ринкового типу в такому напрямку потрібна якісна модернізація соціально-трудова відносин. Отже, необхідно насамперед оновити трудовий менталітет соціальних партнерів у формуванні прагнень до ринкового мислення, досягнення спільних цілей (вигод) на основі співробітництва, розвитку конкурентоспроможності трудового потенціалу. Це потребує запровадження корпоративної культури та соціального аудиту, що допоможе посилити мотивацію до високопродуктивної праці.

Модернізації потребують усі суб'єкти соціально-трудова відносин, що дасть змогу підвищити рівень життя населення на основі самореалізації кожного працівника, знизити соціальну нерівність, зберегти культурні цінності.

У результаті аналізу діяльності роботодавців регіону виявлено недотримання з їх боку встановлених правил, закріплених у трудовому законодавстві, порушення також з вини роботодавців трудових прав і гарантій людини праці, економію витрат на створення

безпечних умов праці та охорону праці, низький рівень заробітної плати, її приховування, допущення заборгованості з виплати тощо.

Удосконалення діяльності роботодавців регіону розглянемо у контексті дотримання насамперед законодавчо закріплених прав і гарантій найманих працівників. Отже, для забезпечення постійного розвитку трудового потенціалу й на цій основі досягнення економічного зростання роботодавцям необхідно:

- створювати конкурентоспроможні, доступні й достойні за умовами праці робочі місця, які кількісно та якісно відповідатимуть попиту на них;

- формувати та розвивати конкурентоспроможний потенціал працівників, спроможних зайняти ці робочі місця;

- формувати соціально-трудова відносини, які дадуть змогу захистити трудові й соціально-економічні права людини праці та сприятимуть інноваційному економічному розвитку;

- створювати умови для формування професійної гнучкості працівників, їхньої поліфункціональності, постійного навчання та перенавчання;

- забезпечувати соціальний захист працівників підприємств на рівні, не нижчому за норми, встановлені законодавством України і колективним договором (угодою);

- забезпечувати зростання значення моральних стимулів у мотивації праці;

- розвивати виробничу демократію і залучати працівників до управління справами підприємства;

- посилити соціальну відповідальність за результати роботи.

Профспілковим організаціям Тернопільської області для забезпечення збалансованого розвитку трудового потенціалу потрібно:

- брати активну участь у розробленні стратегії і тактики дій членських організацій щодо захисту трудових, соціально-економічних і моральних прав та інтересів членів профспілок;

- організовувати і здійснювати громадський контроль за дотриманням законодавства про працю, охорону праці, соціальні гарантії, виплату заробітної плати;

– вдосконалювати практику укладання колективних договорів і угод як головного механізму регулювання соціально-трудових відносин найманих працівників із роботодавцями;

– прогнозувати соціальні наслідки рішень та дій органів державної влади й органів місцевого самоврядування, організацій роботодавців та їхніх об'єднань, відповідно до цього визначати стратегію і тактику дій профоб'єднань Тернопільської області;

– вносити пропозиції суб'єктам права щодо законодавчої ініціативи про прийняття або внесення змін до законів та інших нормативно-правових актів, які стосуються трудових, соціально-економічних прав та інтересів громадян, повноважень діяльності профспілок;

– надавати безкоштовну правову допомогу членам профспілок, представляти їхні інтереси при реалізації конституційного права щодо захисту своїх прав до судових органів, створювати профспілкові інспекції праці, юридичні служби і консультації.

При обґрунтуванні напрямків модернізації соціально-трудо-вих відносин зайнятості в Тернопільській області важливо врахувати специфіку сучасного стану економіки. З огляду на це варто паралельно розв'язувати такі проблеми, як структурна переорієнтація та перепрофілювання галузей економіки, впровадження інноваційних технологій, використання інвестиційних переваг регіону і зростання інвестиційної активності підприємств, впровадження у виробництво нових видів конкурентоспроможної продукції, а також нарощування фахово-кваліфікаційного рівня соціальних партнерів для посилення мотивації до високопродуктивної праці.

Враховуючи викладене, пропонуємо такі напрямки вдосконалення соціально-трудо-вих відносин зайнятості у Тернопільській області:

- розроблення механізму участі державних органів влади в питаннях розвитку трудового потенціалу за умов функціонування соціально-трудо-вих відносин;

- застосування правових, організаційних, економічних, соціальних, психологічних заходів, спрямованих на модернізацію соціально-трудо-вих відносин на регіональному та виробничому рівнях;

- підвищення ефективності діяльності представницьких органів найманих працівників і роботодавців;

- запровадження механізму колективно-договірного регулювання соціально-трудових відносин як основи розвитку трудового потенціалу регіону;

- створення економічно ефективних робочих місць з урахуванням довготривалої стратегії переведення економіки регіону на інноваційний тип розвитку;

- опрацювання механізму дієвого контролю за дотриманням трудового законодавства, посилення відповідальності за його порушення з боку суб'єктів соціально-трудових відносин;

- запровадження виробничої демократії, що передбачає участь працівників в управлінні виробництвом та у розподілі прибутку підприємства;

- забезпечення умов для соціального аудиту, що дасть змогу підвищити ефективність укладання та реалізації колективних договорів;

- запровадження корпоративної культури;

- ліквідація надмірної нерівності доходів, досягнення середнього рівня заробітної плати у працюючого населення, що дасть змогу подолати межу бідності;

- подальший розвиток страхових принципів, у тому числі соціального страхування від безробіття на основі збільшення індивідуального вкладу кожного працівника (формування фондів соціального страхування і розподіл засобів мають бути пов'язані з реальним станом соціально-трудових відносин у регіоні).

Реалізація заходів за переліченими напрямками дасть змогу вдосконалити соціально-трудові відносини зайнятості в Тернопільській області, створюючи передумови для ефективної реалізації пріоритетних завдань соціально-економічного розвитку. Розвиток соціального партнерства сприятиме реалізації творчого потенціалу найманих працівників у трудовій діяльності, а застосування партнерських відносин – послабленню колективних трудових конфліктів і забезпеченню соціальної злагоди та стабільності.

4.3. Формування та напрями реалізація регіональної політики соціального захисту населення

Регіональна політика соціального захисту є діяльністю держави задля досягнення найсприятливіших умов соціально-економічного становища і розвитку окремих територій. Вона має враховувати економічні, культурні, соціальні та історичні особливості регіону. Суть регіональної політики соціального захисту зводиться до формування в регіоні ефективних соціальних заходів держави, зумовлених економічним, соціальним, демографічним, екологічним потенціалом регіону і спрямованих на досягнення загальнодержавних соціальних стандартів життя людини.

Основними причинами вироблення ефективної регіональної політики є економічна диференціація розвитку регіонів країни, наявність різних тенденцій демографічного розвитку, наявність у регіонах різних культурно-моральних, освітніх традицій. В окремих регіонах нашої держави залежно від рівня розвитку продуктивних сил сформувалися неоднакові можливості реалізації політики соціального захисту та різні завдання, котрі вона має виконувати. Тому при виробленні політики соціального захисту, що ефективно розв'язувала б соціальні проблеми в окремому регіоні, потрібно враховувати економічний потенціал регіону, віково-статевий склад населення, частку працездатного населення в його загальній чисельності, рівень зайнятості населення та рівень безробіття, освітньо-кваліфікаційний рівень громадян, які проживають на даній території, сучасний стан функціонування установ соціальної інфраструктури та інші.

Розглядаючи регіональну політику соціального захисту як заходи, що не тільки акумулюють ще невикористані ресурси, а й зберігають наявні, необхідно значну увагу приділити створенню належних умов для розвитку соціального захисту населення у конкретному регіоні. Йдеться не тільки про забезпечення місцем праці, а й про належні соціальні гарантії та соціальний захист населення. З того, на якому рівні перебуває розвиток соціального за-

хисту населення, можна судити і про соціально-економічну модель розвитку регіону зокрема та держави в цілому.

Із метою розвитку економіки держави і запобігання еміграції жителів за межі країни необхідно створити умови, в яких громадянин відчував би захищеність із боку держави та взаємозалежність між економічно активною діяльністю й соціальним захистом. Наявні фонди державного страхування неспроможні забезпечити працівникові належний соціальний захист, насамперед через обмеженість фінансових ресурсів, джерелом формування яких є відрахування з фонду оплати праці та утримання зі заробітної плати працівників. До 2015 року в Україні функціонували чотири фонди державного обов'язкового страхування, що здійснюють наступні види страхування: державне пенсійне страхування; страхування на випадок безробіття; страхування при тимчасовій втраті працездатності; страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань. У перспективі передбачено запровадження й обов'язкового медичного страхування. З 01. 01. 2015 р. Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань і Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності реорганізовано, шляхом злиття у Фонд соціального страхування України.

Державне пенсійне забезпечення здійснюють на основі солідарної системи, що передбачає виплату пенсій і надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду. Також заплановано введення в дію накопичувальної системи, що передбачає нагромадження коштів застрахованих осіб у накопичувальному фонді та їхню виплату при досягненні пенсійного віку. Проте запровадження даної системи відтермінується у зв'язку з тим, що воно потребуватиме додаткових страхових внесків. На даному етапі соціально-економічного розвитку держави запровадження додаткових фіскальних відрахувань та утримань із заробітної плати, і так обтяженої ними, викличе в суспільстві соціальний протест. Просування запровадження накопичувальної системи видається механізмом збереження надвисоких заробітків для окремих категорій працівників державного сектору, котрі при виході на пен-

сію зможуть претендувати на пенсійне забезпечення, що значно перевищує обмеження, встановлене пенсійним законодавством. Максимальний розмір призначеної пенсії не може перевищувати 10 розмірів прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, що у 2014 р. встановлений у розмірі 949 грн..

Необхідно зазначити, що, враховуючи тенденції демографічного розвитку країни, солідарна система вже нині неспроможна забезпечити виплату пенсій без дотацій із державного бюджету. Якщо запровадити накопичувальний рівень пенсійної системи то дефіцит Пенсійного фонду буде ще більшим, адже джерелом фінансових надходжень до нього стане частка страхових внесків, яку й так сплачують до Пенсійного фонду.

Так, за даними Пенсійного фонду дотації з державного бюджету в 2012 році становили 64,5 млрд. грн., у 2013 – 83,2 млрд. грн., у 2014 році – 81,7 млрд. грн. (64,6 млрд. грн. – дотація, 17,1 млрд. грн. – покриття дефіциту). Отже, можемо стверджувати, що, незважаючи на всі намагання державних органів зменшити дефіцит бюджету Пенсійного фонду, – наразі зробити це вкрай складно.

Таблиця 4.4

Чисельність пенсіонерів та середній розмір пенсій в Україні впродовж 2010–2015 рр. (на початок року)

(без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим та м. Севастополь)

	Середній розмір призначеної місячної пенсії				Кількість пенсіонерів, тис. осіб	Частка пенсіонерів у структурі населення, %
	Всього, грн.	у тому числі:				
		за віком	за інвалідністю	у разі втрати годувальника		
2010	1032,6	1039,6	884,6	807,9	13721,1	29,8
2011	1151,9	1156,0	1033,8	940,0	13738,0	30,0
2012	1253,3	1252,4	1164,3	1053,8	13820,5	30,3
2013	1470,7	1464,3	1359,2	1252,8	13639,7	29,9
2014	1526,1	1521,6	1406,5	1303,8	13533,3	29,8
2015	1581,5	1573,0	1432,1	1433,1	12147,2	28,2

Підсумовуючи, можемо зробити висновок про наступну тенденцію функціонування пенсійної системи – зростання частки бюджетної допомоги для покриття дефіциту пенсійного фонду.

Таблиця 4.5

**Доходи Пенсійного фонду України
з державного бюджету впродовж 2012–2014 рр.**

	Доходи ПФУ з державного бюджету	у тому числі		% надходжень з бюджету у видатках ПФУ
		дотації	на покриття дефіциту	
2012	64,5	49,2	15,3	29,2
2013	83,2	61,5	21,8	33,2
2014	81,7	64,6	17,1	32,5

На початок 2014 року в Україні налічувалося 13,5 млн. осіб пенсіонерів, або 29,7% від загальної кількості наявного населення країни. У Тернопільській області таких громадян було 305,4 тис. осіб – 28,4% наявного населення області. Як бачимо, кожний третій житель держави та області зокрема є пенсіонером. Попри те, що фіксується дефіцит пенсійного фонду, розміри пенсійних виплат є вкрай низькими (таблиця 4.6).

Пенсійна система України вагомо вплив на розвиток економіки, адже розмір пенсій напряму залежить від трудового стажу та розміру заробітної плати. Чим триваліший трудовий стаж, тим більший відсоток минулого заробітку отримуватиме пенсіонер. При продовженні трудової діяльності у пенсійному віці даний відсоток збільшуватиметься ще на 1 одиницю в рік. Отже, обов'язкове пенсійне страхування мотивує економічно активне населення до продовження трудової діяльності, а також до отримання високої заробітної плати, що в умовах ринкової економіки стимулює її детінізацію.

Також в Україні здійснюється державне соціальне страхування на випадок безробіття, що передбачає соціальний захист громадян у разі втрати роботи. Цим видом соціального страхування передбачено надання таких видів соціального забезпечення: допомога на випадок безробіття, у т. ч. одноразова її виплата для організації безробітним підприємницької діяльності; допомога у зв'язку з частковим

безробітням; матеріальна допомога у період професійної підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації безробітного; допомога на поховання у разі смерті безробітного або особи, яка перебувала на його утриманні. професійна підготовка чи перепідготовка, підвищення кваліфікації у професійно-технічних та вищих навчальних закладах, у т. ч. в навчальних закладах державної служби зайнятості, на підприємствах, в установах, організаціях; профорієнтація; пошук підходящої роботи та сприяння у працевлаштуванні, у т. ч. шляхом наданням роботодавцеві дотації на створення додаткових робочих місць для працевлаштування безробітних; фінансування організації оплачуваних громадських робіт; інформаційні та консультативні послуги, пов'язані з працевлаштуванням.

Таблиця 4.6

**Розподіл пенсіонерів за категоріями та розмірами
призначених пенсій, станом на 01.01.2014 р.***

№ з/п	Категорії пенсіонерів	Кількість пенсіонерів		Середній розмір призначеної пенсії	
		осіб	у % до загальної чисельності пенсіонерів	грн.	у % до середнього розміру пенсійної виплати
	За віком	10 396 583	76,8	1521,89	100,0
	По інвалідності	1 497 508	11,1	1364,47	89,4
	Пенсії військовослужбовців	595 284	4,4	2373,16	155,5
	За вислугу років	218 143	1,6	1600,18	104,8
	Соціальні пенсії	125 162	0,9	976,04	64,0
	Довічне грошове утримання суддів	1493	0,01	12176,93	797,9
	Загальна чисельність пенсіонерів в Україні	13 533 308	100	1526,09	100

Середній розмір пенсійного забезпечення на початок 2014 р. в Україні склав 1526,1 грн. (у Тернопільській області – 1275,55 грн., або 83,6% від середнього значення у державі). Лише не значна частина пенсіонерів має гідне пенсійне забезпечення. Щодо регіональних відмінностей у розмірах пенсійного забезпечення, то слід зауважити, що рівень пенсійного забезпечення у конкретній області є похідним від рівня розміру заробітної плати у ній впродовж останніх десятиліть. Починаючи з 1998 р. розмір середньомісячної заробітної плати у Тернопільській області є найнижчим у державі, саме тому і рівень пенсійного забезпечення є також найнижчим.

*За матеріалами [http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/category?cat_id=95533]

Значним є вплив цього виду соціального страхування на розвиток соціального захисту населення. Його метою є передусім захистити матеріальне становище безробітного населення та створити умови для відновлення трудової діяльності. Відповідно до законодавства окремі категорії громадян мають додаткові гарантії працевлаштування [50]. До таких категорій громадян належать:

– один з батьків або особа, яка їх замінює та: утримує дітей у віці до шести років; виховує без одного з подружжя дитину віком до 14 років чи дитину-інваліда; утримує без одного з подружжя інваліда з дитинства (незалежно від віку) або інваліда I групи;

– діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування;

– особи, звільнені після відбуття покарання або примусового лікування;

– молодь, яка закінчила або припинила навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладах, звільнилась із строкової військової або альтернативної (невійськової) служби (протягом шести місяців після закінчення або припинення навчання чи служби) і яку вперше приймають на роботу;

– особи, яким до настання права на пенсію за віком, відповідно до статті 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», залишилося 10 і менше років;

– інваліди, які не досягли пенсійного віку, встановленого статтею 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»;

– особи, яким виповнилося 15 років та які за згодою одного з батьків або особи, котра їх замінює, можуть, як виняток, прийматися на роботу.

Частка осіб, що мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню в загальній чисельності зареєстрованих безробітних осіб на початок 2014 року становила 29,17%.

У районному вимірі найбільша частка таких осіб у чисельності безробітних була зафіксована у Терехівському (39,86%), Бережанському (33,07%) та Зборівському (31,93%) районах, а

найменша – в Гусятинському (24,31%), Шумському (26,45%) і Монастириському (26,70%) районах.

Можливості підвищення ефективності здійснення даного виду соціального страхування вбачаємо в посиленні співпраці між фондом соціального страхування й освітніми закладами та інформування останніх про необхідні на ринку напрямки професійної підготовки фахівців.

Не менш важливим видом соціального страхування є страхування з тимчасової втрати працездатності. Соціальне забезпечення, що здійснюють відповідно до даного виду соціального страхування, має на меті забезпечити матеріальний захист застрахованої особи у разі тимчасової втрати працездатності цією особою або членом її родини. Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, що здійснював даний вид соціального страхування, надавав наступні види соціального забезпечення: допомога у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності; протезування з поміщенням у стаціонар протезно-ортопедичного підприємства; санаторно-курортного лікування. Допомогу в зв'язку з тимчасовою втратою працездатності надають застрахованій особі у формі матеріального забезпечення, котре повністю або частково компенсує втрату заробітної плати, у разі: тимчасової непрацездатності внаслідок захворювання або травми, не пов'язаної з нещасним випадком на виробництві; необхідності догляду за хворою дитиною; необхідності догляду за хворим членом сім'ї; догляду за дитиною віком до трьох років або дитиною-інвалідом віком до 18 років у разі хвороби матері чи іншої особи, яка доглядає за цією дитиною; карантину, накладеного органами санітарно-епідеміологічної служби; тимчасового переведення застрахованої особи відповідно до медичного висновку на легшу, нижче оплачувану роботу. Усі ці заходи спрямовані на якнайшвидше відновлення трудової діяльності працівника і створення умов для розвитку ринку праці в цілому.

Із метою полегшення фінансового навантаження на даний фонд соціального страхування та підвищення уваги до здоров'я працівників можливим вбачається збільшити кількість днів тим-

часової непрацездатності працівників, що оплачуються за кошти роботодавця, з 5 до 10–14 днів.

Ще одним видом соціального страхування, що здійснюють в Україні, є страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань. У контексті соціального захисту зайнятого населення фонд соціального страхування, що здійснює даний вид страхування, виконує профілактичні заходи щодо захисту працівників від можливих нещасних випадків на виробництві, тим самим зберігаючи пропозицію робочої сили на ринку праці й трудовий потенціал підприємства та держави в цілому. Ці заходи передбачають: надання страхувальникам (роботодавцям) консультацій із охорони праці, сприяння у створенні ними та реалізації ефективної системи управління охороною праці; розроблення програм поліпшення стану безпеки, умов праці й виробничого середовища та їх реалізації; навчання, підвищення рівня знань працівників, які вирішують питання охорони праці; організацію розроблення та виробництва засобів індивідуального захисту працівників; здійснення наукових досліджень у сфері охорони та медицини праці; перевірку стану профілактичної роботи й охорони праці на підприємствах, участь у розслідуванні нещасних випадків на виробництві, а також професійних захворювань; пропаганда безпечних та нешкідливих умов праці, організація створення тематичних кінофільмів, радіо- і телепередач, видає та розповсюджує нормативні акти, підручники, журнали, іншу спеціальну літературу, плакати, пам'ятки тощо з питань соціального страхування від нещасного випадку й охорони праці.

У 2014 році кількість зафіксованих нещасних випадків на виробництві становила в Україні 6850 випадків, а в 2013 р. їх було 9221 випадок. Кількість нещасних випадків із смертельними наслідками зменшилась у відповідний період лише на 3 випадки – з 528 до 525 випадків. У Тернопільській області кількість нещасних випадків у 2014 році знизилася на 2 випадки порівняно з 2013 роком і становила 89 випадків. Проте збільшилася кількість нещасних випадків із смертельними наслідками – з 5 до 12 випадків у відповідні періоди. Стосовно професійних захворювань, то їх у

2014 році зафіксовано 3 випадки, а у 2013 році жодний випадку не було зафіксовано.

Отже, можемо стверджувати, що загальнообов'язкове страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань характеризується тенденцією до зменшення кількості нещасних випадків, однак зі збільшенням кількості нещасних випадків із смертельними наслідками й професійних захворювань.

Визначальним чинником такого стану справ є недотримання на підприємствах належних умов праці та вимог щодо її охорони. Також необхідно відзначити фактичну бездіяльність Державної служби гірничого нагляду та промислової безпеки України, однією з основних функцій якого є контроль за дотриманням безпечних умов праці. На нашу думку, ефективність діяльності цієї служби має бути посилена у тих галузях національної економіки, в яких шкідливі та небезпечні умови праці.

Діяльність фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві характеризується також тенденцією до зменшення кількості страхувальників та величини страхових внесків. Зокрема, за 2014 рік чисельність страхувальників зменшилася на 14492 суб'єкти господарювання. Відповідно страхові внески роботодавців зменшились із 6470542,51 тис. грн. у 2013 році до 6425278,2 тис. грн. у 2014 році, або на 45264,31 грн..

Отже, наразі в системі соціального страхування спостерігаються наступні тенденції її розвитку: зниження кількості нещасних випадків на виробництві, зменшення кількості страхувальників та величини страхових внесків, припинення зростання частки пенсіонерів у структурі населення, зростання частки бюджетної допомоги для покриття дефіциту пенсійного фонду.

Усі згадані види соціального страхування різнобічно впливають на розвиток і забезпечення належного рівня соціального захисту для зайнятого населення. Від ефективності їх здійснення залежить величина захищеності економічно активного населення. Безумовно, з метою оптимізації соціального захисту дані види соціального страхування потребують удосконалення механізму їх

функціонування, особливо в напрямку подолання тіньової зайнятості на ринку праці та підвищення рівня соціального захисту населення.

Останнім часом дедалі більшу увагу привертає доцільність та можливість уведення в дію ще одного виду загальнообов'язкового державного соціального страхування – медичного.

Даний вид страхування здійснюється у багатьох розвинутих країнах і слугує економічним стимулом для підвищення уваги людини до свого здоров'я. Базовий принцип страхування встановлює залежність розміру страхового відшкодування від розміру страхових внесків. Отже, чим вищий заробіток громадянина, тим більші страхові внески і тим більший обсяг гарантованої медичної допомоги. Це служитиме стимулом максимізації страхових внесків та контролю за станом власного здоров'я, щоб не допустити ситуації, коли вартість наданих медичних послуг перевищить суму страхового відшкодування. Зменшити витрати на лікування можна лише профілактичними заходами чи ранньою діагностикою захворювання, що потребуватиме менше часу і медикаментів на лікування та відповідно, менше затрачених фінансових ресурсів.

Проте запровадження обов'язкового державного медичного страхування має не ліквідувати наявні державні гарантії в медичній галузі, а зберегти позитивні її здобутки і забезпечити високоякісний розвиток.

Із метою оптимізації адміністрування всіх видів соціального страхування доцільно об'єднати наявні фонди соціального страхування в один, тим самим зменшивши адміністративні витрати на обслуговування системи державного обов'язкового соціального страхування. Це доцільно здійснити приєднавши всі функціонуючі фонди соціального страхування до Пенсійного фонду, який володіє найповнішою базою даних застрахованих осіб і страхувальників завдяки персоніфікованому обліку й саме йому доручити обов'язки акумулювання внесків за медичним страхуванням.

Проте після запровадження медичного страхування з метою недопущення усунення держави від свого конституційного обов'язку щодо надання безкоштовного медичного обслуговування у фонд страхування доцільно здійснювати дотації з державного та місцевих бюджетів у розмірі не меншому нинішніх видатків держави на фінансування медичної галузі впродовж останніх років.

Страхову суму за цим видом страхування доцільно встановити для:

–працездатного населення, –у розмірі заробітної плати для зайнятого населення, що стимулювало б детінізацію трудових доходів громадян;

–пенсіонерів, котрі не працюють, – у розмірі місячного пенсійного забезпечення;

–пенсіонерів у зв'язку з інвалідністю, – у розмірі середньої вартості медичних послуг для таких громадян з диференціацією відповідно до груп інвалідності й категорій захворювань;

–осіб, котрі не досягли економічно активного віку або належать до безробітного чи малозабезпеченого населення – у розмірі визначеному державою, що спроможний забезпечити покриття необхідних витрат у разі настання страхової події. З цією метою можна ввести «мінімальну страхову суму», розмір якої доцільно визначати відповідно до середньої вартості медичних послуг, що надають таким категоріям населення. Держава сплачуватиме для цих категорій населення страхові платежі й у разі перевищення витрат на медичні послуги страхової суми покриватиме надлишкову різницю.

Доцільно надавати статус застрахованої лише тим особам, які пройдуть попередню диспансеризацію (ретельний, повний медичний огляд). Відповідно до результатів обстеження, держава має перебрати фінансування всіх витрат щодо лікування виявлених захворювань. Лише після повного одужання можна буде надати статус застрахованої особи. Якщо буде виявлено хронічне захворювання, що унеможливує повне одужання, то держава зобов'язана й надалі фінансувати всі витрати, пов'язані з лікуванням цієї хвороби, а особа реєструватиметься як застрахована з відповідним зазначен-

ням в особовій справі. Диспансеризація не повинна відноситися на витрати страхової суми, адже це є превентивним заходом, що повинен здійснюватися за рахунок коштів держави.

Нині склалася ситуація, за якої значна кількість медичних закладів перебуває у підвідомчому підпорядкуванні інших міністерств та відомств. Тим самим створюються неоднакові можливості доступу до медичного обслуговування у різних категорій населення. Тому доцільно передати всі державні та комунальні заклади, що є у власності державі й підпорядковані різним міністерствам та відомствам у повне управління фонду медичного соціального страхування, з метою створення однакових умов для надання медичного обслуговування всім застрахованим особам і створення раціональної, ефективної управлінської системи охорони здоров'я. Також необхідно уніфікувати заробітну плату медичних працівників за категоріями в усіх регіонах держави, що сприятиме рівномірному забезпеченню медичних кадрів у різних регіонах держави.

Важливим елементом соціального захисту населення є державне соціальне забезпечення. У Тернопільській області зареєстровано 304357 осіб, які мають право отримувати різного роду соціальні пільги. В окремих з них є право отримувати більше ніж одну пільгу. Так, загалом на дану чисельність пільговиків припадає 555 тис. прав на ту чи іншу соціальну пільгу.

У 2014 році на надання соціальних пільг було спрямовано 169,3 млн. грн. З них 148,3 млн. грн. – фінансування пільг, нарахованих у 2014 році, а 24,9 млн. грн. За станом на початок 2015 року держава заборгувала 3,7 млн. грн., що мали бути спрямовані на фінансування соціальних пільг.

Також у Тернопільській області на кінець 2014 року зареєстровано 74562 осіб, що отримують різні види державної соціальної допомоги. Загалом у 2014 році нараховані соціальні допомоги на 1,25 млрд. грн.

Основними статтями витрат зазначених коштів були соціальні допомоги сім'ям з дітьми – 715,3 млн. грн. (57,2% від загального фінансування соціальної допомоги). Такі види соціальної допомоги

ги отримували 46110 осіб. Зокрема, 33117 осіб отримували одноразову допомогу при народженні дитини, при цьому вони отримували 41,4% коштів (518,4 млн. грн.), що спрямовані на фінансування соціальних пілг у Тернопільській області.

У Тернопільській області на виплату допомоги у зв'язку з доглядом за дитиною до досягнення нею трирічного віку, що отримували 4620 осіб, у 2014 році було спрямовано 126,2 млн. грн. (10,1%); допомогу на дітей одиноким матерям у зазначений період отримували 7271 осіб на загальну суму 40,8 млн. грн. (3,2%); допомогу на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування, одержували 509 осіб – в обсязі 19,2 млн. грн. (1,5%); допомогу у зв'язку з вагітністю та пологами отримували 565 осіб – загальною сумою 10,2 млн. грн. (0,8%); допомогу при усиновленні дитини – в обсязі 0,5 млн. грн. (менше 0,01% від загального обсягу фінансування соціальних пілг у Тернопільській області) – отримували 28 осіб.

Іншою значною статтею витрат фінансування соціальної допомоги у регіоні є соціальні допомоги малозабезпеченим сім'ям. Так, у 2014 році цю соціальну допомогу отримували 12226 сімей – на загальну суму 318,2 млн. грн., що становить 25,4% від загального фінансування соціальної допомоги у Тернопільській області за даний період.

Окрім зазначених видів соціальної допомоги також виплачують соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам. У 2014 році дану соціальну допомогу профінансовано на суму 178,7 млн. грн., або 14,2% від загального фінансування, для її виплати 13010 особам.

Важливу роль з метою підтримки малозабезпечених сімей в умовах лібералізації економіки та приведення цін на комунальні послуги до ринкового рівня відіграє механізм надання субсидій на оплату житлово-комунальних послуг та субсидій на тверде паливо та скраплений газ. На початок 2015 року дані субсидії на житлово-комунальні послуги були призначенні 29868 сім'ям, а на тверде паливо і скраплений газ – 4565 сім'ям. У 2014 році таких видів

соціальної допомоги було надано відповідно на загальну суму 43,8 млн. грн. та 4,1 млн. грн.

У 2014 році виплачували також одноразові винагороди 88 особам, яким присвоєно почесне звання «Мати-героїня» – на загальну суму 1071,84 тис. грн.

Одним із головних напрямків регіональної політики соціального захисту є підвищення і гарантування соціальних стандартів. Законом України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» визначено, що «державні соціальні стандарти – це встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми і нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантії». Також згаданим законом зафіксовано, що «державні соціальні гарантії – це встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму». Ми вже зазначали, що розмір мінімальної заробітної плати, як і прожиткового мінімуму для працездатних осіб, на кінець 2014 р. становив 1218 грн.

Варто також наголосити, що величина та структура прожиткового мінімуму не відповідають реаліям сьогодення. Так, структура споживчого кошика, що є основою для встановлення прожиткового мінімуму, була затверджена в далекому 2000 р., а ціни котрі беруть для щорічного розрахунку вартості мінімального споживчого бюджету, здебільшого не відповідають ринковим цінам на відповідні товари та послуги.

Згідно з чинним законодавством, відповідно до розміру прожиткового мінімуму на 2015 р. встановлено наступні розміри видів соціальної допомоги:

- одноразова допомога при народженні дитини – 41280 грн.;
- у зв'язку з вагітністю та пологами – 304,5 грн. на місяць;
- по догляду за дитиною до досягнення нею 3-річного віку – 130 грн. на місяць;

– на дітей одиноким матерям: віком до 6 років – від 309,6 грн. до 516,0 грн. на місяць, від 6 до 18 – від 385,8 до 643,0 грн., від 18 до 23 років – від 413,4 грн. до 609,0 грн.;

– на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування: до 6 років – 2064,0 грн., 6–8 років 2572 грн. на місяць;

– на дітей-сиріт, позбавлених батьківського піклування, за віковими групами до 6 років, 6–18 років та 18–23 років – 2064,0 грн., 2572,0 грн. та 2436,0 грн. на місяць відповідно [210].

Однією з визначальних соціальних гарантій є конституційне право кожного громадянина на житло. Завдання держави – створити відповідні механізми забезпечення житлом громадян, котрі його потребують. Йдеться не лише про безоплатне отримання житла за рахунок державного чи місцевого бюджету, а й про створення механізму, реалізація якого дасть змогу органам центральної, місцевої влади та місцевого самоврядування брати участь у фінансуванні будівництва житла для малозабезпечених верств населення у частці, котру визначатимуть персоналізовано для кожної окремої сім'ї, враховуючи рівень її доходів. Упродовж останніх років постійно зменшується кількість громадян, які потребують соціального захисту й одержали на безоплатній основі житло. У Тернопільській області в 2014 р. його отримали 34 сімей та одинаків, що на 23 сімей та одинаків більше, ніж у 2013 р. Проте, зважаючи на загальну потребу у 17,5 тис. (17,9 тис. у 2013 році) цього надто мало. Така ситуація пов'язана, насамперед, із недостатньою увагою місцевої влади до житлових проблем населення [31]. Ця диспропорція виникла внаслідок зневіри громадян у спроможності держави виконати свої конституційні зобов'язання. Потрібно також зауважити, що впродовж останніх років кількість новозбудованого житла постійно зростає, а це, своєю чергою, мало б збільшити частку соціальних квартир, призначених громадянам, які потребують соціального захисту.

Наведені дані свідчать про необхідність посилення державного контролю за розподілом новозбудованого житла на користь

малозабезпеченого населення з метою посилення соціальних гарантій.

Підвищення рівня доходів населення і забезпечення соціальними стандартами є передумовою сталого розвитку регіону. Враховуючи значну регіональну диференціацію рівня доходів жителів доцільно застосовувати регіональний підхід до розв'язання даної проблематики. Адже в окремих регіонах нашої держави економічна діяльність зосереджена навколо певних галузей національної економіки, розвиток яких впливає на економічний та соціальний розвиток усього регіону. Звідси випливає, що завданням регіональної політики соціального захисту в контексті підвищення рівня доходів населення і забезпечення соціальними стандартами є досягнення такого їх рівня, за якого був би відчутним взаємозв'язок між трудовою діяльністю і благополуччям людини. Досягнення високого рівня доходів жителів регіону має бути пріоритетом усієї соціально-економічної політики держави в регіоні. Зусилля держави необхідно спрямувати на зменшення частки соціальних трансфертів у доходах населення. Заробітна плата має стати основним джерелом доходів, для цього доцільно вжити заходів щодо детінізації заробітної плати. Соціальний захист необхідно перевести на адресну основу, що дасть змогу врахувати розмір доходів населення та визначити необхідність у такому соціальному захисті конкретного громадянина. Результатом впорядкування системи соціального захисту, адже суб'єктом його отримання має бути громадянин, що потребує цього, а не суб'єкт господарювання, що його надає.

Із метою забезпечення державних гарантій необхідно чітко «прив'язати» розмір соціального захисту до величини прожиткового мінімуму. При цьому треба вдосконалити структуру мінімального споживчого бюджету, який є основою для визначення розміру прожиткового мінімуму, позаяк існуюча структура – морально застаріла. Його вартість необхідно розраховувати на основі ринкових цін на товари та послуги, що до нього входять, а величину прожиткового мінімуму з року в рік (щоквартально) треба індексувати на рівень інфляції, що фіксується на товари та послуги, які належать

до мінімального споживчого бюджету, таким чином унеможлививши політичну складову його встановлення.

Для створення передумов формування та реалізації регіональної політики соціального захисту населення необхідно, в першу чергу, завершити реформу місцевого самоврядування, у частині розширення його прав та визначення напрямків регіональної політики. Цього можна домогтися, лише забезпечивши фінансову та управлінську самостійність місцевого самоврядування, що посилить його відповідальність за ефективність економічної політики, яка є основним джерелом фінансових ресурсів, котрі можна спрямовувати на заходи регіональної політики соціального захисту.

РОЗДІ 5

ЕКОНОМІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ І ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

5.1. Господарський комплекс Тернопільської області: особливості структури і трансформація в ринкових умовах

Господарство Тернопільської області є складовою національного господарського комплексу країни й відображає особливості поступу країни та регіону в різні періоди історичного розвитку. Тернопільська область характеризується агропромисловим освоєнням, домінуванням сільського господарства і харчової промисловості. Господарство Тернопільської області є складовою частиною національного господарського комплексу України. Займаючи 2,3% території країни і 2,4% її населення, область виробляє 1,2% валового регіонального продукту держави, 3,5% її сільськогосподарської і 0,5% промислової продукції. Це свідчить про її економічну депресивність, яка триває із 1990-х років ХХ ст.

У передкризовий період Тернопільська область була регіоном, в якому основною галуззю економіки була виробнича сфера, а в ній – сільське господарство, промисловість, транспорт та будівництво. У валовому внутрішньому продукті провідне місце

до 1992 р. займала промисловість, а згодом пріоритетними стали сільське господарство та інші галузі (табл. 5.1). Область із промислово-аграрної перетворилася на аграрно-промислову.

Таблиця 5.1

**Валова додана вартість
за видами економічної діяльності, у % [31]**

Галузі	1994	2000	2005	2012
Промисловість	36,5	18,5	13,7	12,5
Будівництво	7,8	3,6	4,2	4,1
Сільське господарство	40,7	35,1	24,4	22,1
Транспорт та зв'язок	8,2	14,2	10,9	15,1
Торгівля і матеріально-технічне забезпечення	5,8	7,2	14,7	11,1
Інші галузі	1,0	21,4	32,1	35,1
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0

Із виробництва багатьох промислових товарів Тернопільська область займала провідні місця в Україні. Зокрема, у 1994 р. тут виробляли 48,3% бурякозбиральних комбайнів, 26% тканин, 3,7% масла, 5,7% цукру, 2,7% м'яса від всеукраїнських показників. На території області функціонували потужні заводи машинобудування (в/о «Ватра», «Оріон», «Сатурн», «Квантор», комбайновий завод), легкої промисловості (в/о «Текстерно», завод штучної шкіри, «Ватин», перо-пухова фабрика, швейні підприємства), харчової (9 цукрових, 9 консервних, 9 спиртових заводів, 7 маслозаводів, 3 сирзаводи, 4 молокозаводи, 3 м'ясокомбінати та ін.), взуттєвої, меблевої промисловості та виробництва будматеріалів. Структура промислового виробництва у період початку кризи наведена на рис. 29. Із неї видно, що найшвидшими темпами зменшувалося виробництво на підприємствах машинобудівної та легкої промисловості. Це – великі підприємства з багатотисячними колективами працівників, які зупинились або різко зменшили свою потужність. Не зумівши вчасно перепрофілюватися, такі підприємства вже ніколи не зможуть відновитись у матеріально-технічному плані.

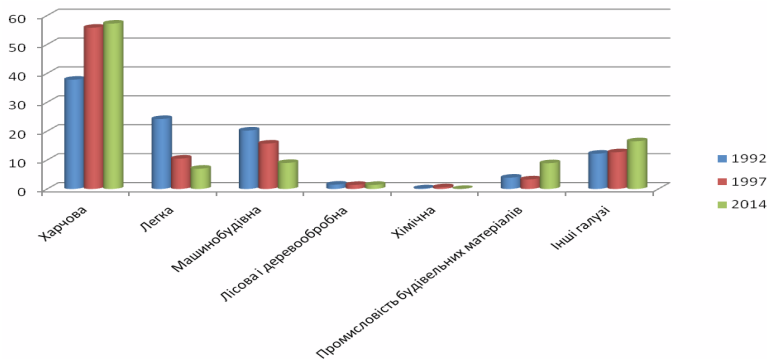

Рис. 29. Структура промислового виробництва Тернопільської області [31]

Великі промислові підприємства машинобудування і легкої промисловості змінили малі, які нерідко були засновані на їх базі з участю іноземного капіталу, або виникли заново. Ці підприємства часто використовували сировину та допоміжні матеріали, робочу силу з основних підприємств і працювали переважно на експорт. Нові підприємства виникали на початку 2000-х років також у харчовій промисловості й промисловості будівельних матеріалів. Вони почали випускати конкурентоспроможну продукцію і швидко знаходили своє місце на ринку. Саме завдяки їм харчова промисловість та виробництво будматеріалів стали головними галузями, що сприяли виходу промисловості із соціально-економічної кризи. Ці галузі дають сумарно понад 2/3 промислової продукції області. Основні підприємства – приватні, які використовують передові технології, нову сировину і матеріали, дешеву робочу силу. Вони розширили асортимент продукції, поліпшили її якість і стали відомими не тільки у регіоні, а й в Україні (кондитерська фабрика «ТерА», Буцацький сир завод, Тернопільський маслозавод, Копичинецьке підприємство з виробництва м'ясних виробів та ін.) Із підприємств інших галузей постійно працюють меблеві фабрики «Нова» і «Тернопільська», завод «СЕ-БордНетце Україна» у Тернополі, підприємства з виробництва будматеріалів й ін.

Поряд із значним скороченням виробництва і працівників у промисловості зменшилася чисельність працівників у інших галузях, передусім у будівництві й транспорті. Тільки за 1988–1996 рр. таке скорочення у промисловості відбулося на 30,9%, у будівництві – на 44,6%, на транспорті – на 33,4%, у сільському господарстві – на 8,5%. Деяке збільшення транспортних послуг та будівництва спостерігається в останньому десятилітті й ці галузі, на відміну від промисловості загалом, уже поліпшили свої показники у виробництві валового внутрішнього продукту.

Частка області у ВВП України (1,2%) нині є незначною. Обсяги ВВП в розрахунку на одного мешканця теж низькі як в абсолютному, так і у відносному вимірах. Вони в два рази нижчі від середньоукраїнського показника і становили в 2013 р. 16644 грн. Отже, є підстави віднести Тернопільську область до найменш економічно розвинених регіонів країни.

Валова додана вартість формується переважно у сільському господарстві (22,7%), промисловості (10,4%), транспорті (13,2%) і торгівлі (16,5%). Характерна для регіону також висока частка у валовій доданій вартості освіти (9,5%). Проте структура господарства області не обмежується переліченими галузями і є досить складною як за видами діяльності, так і за формами власності (див. табл. 5.2).

Однак насиченість суб'єктів господарювання основними фондами невисока, а їх розміщення – нерівномірне. Понад 1/3 всіх суб'єктів господарювання області зосереджені в адміністративному центрі – м. Тернополі.

Структура господарства регіону визначається не тільки значимістю галузей в суспільному продукті, а й зайнятістю населення. В Тернопільській області переважна частка працівників зайнята у соціальній сфері (в освіті – 26,6% всіх працівників, а в охороні здоров'я – 15,8%). У сфері матеріального виробництва та інфраструктури працює 1/3 (34,5%) всіх зайнятих. Така структура зайнятості населення є наслідком тривалої економічної кризи та суспільних трансформацій, які зумовили значне скорочення промислового виробництва, вантажних перевезень, будівництва та ін. Як наслідок – скорочення зайнятості у цих сферах. Водночас типовий набір соці-

альних послуг для населення зберігся в основному на доперебудованому рівні. Скорочення працівників соціальної сфери відбувалось у значно менших обсягах. І нині соціальна сфера, крім свого прямого призначення, відіграє ще й велику роль, згладжуючи загальну негативну картину проблеми зайнятості та безробіття.

Таблиця 5.2

Кількість суб'єктів ЄДРПОУ за організаційно-правовими формами господарювання, на початок року [31]

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Усього (100%)	18997	20116	20542	20993	21270	21643	22146	22369
у тому числі (у % до всієї кількості)								
Фермерське господарство	4,87	4,86	4,82	4,83	4,85	4,76	4,59	4,87
Приватне підприємство	19,68	19,11	19,17	19,20	19,24	19,13	18,92	19,68
Державне підприємство	0,93	0,83	0,76	0,70	0,68	0,59	0,57	0,93
Казенне підприємство	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01
Комунальне підприємство	2,44	2,29	2,21	2,17	2,14	2,11	2,08	2,44
Дочірнє підприємство	1,66	1,54	1,51	1,53	1,54	1,46	1,42	1,66
Іноземне підприємство	0,04	0,03	0,04	0,04	0,04	0,04	0,04	0,04
Підприємство об'єднання громадян (релігійної організації, профспілки)	0,17	0,18	0,19	0,21	0,20	0,20	0,18	0,17
Підприємство споживчої кооперації	0,26	0,29	0,33	0,29	0,28	0,32	0,28	0,26
Акціонерне товариство	2,09	1,89	1,78	1,65	1,55	1,35	1,13	2,09
Товариство з обмеженою відповідальністю	16,14	15,55	15,64	15,73	15,69	15,95	16,64	16,14
Товариство з додатковою відповідальністю	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,04	0,12	0,02
Повне товариство	0,25	0,22	0,20	0,20	0,20	0,20	0,19	0,25
Командитне товариство	0,02	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,02	0,02
Кооператив	2,29	2,20	2,26	2,24	2,24	2,22	2,21	2,29
з нього виробничий	0,07	0,09	0,11	0,11	0,13	0,12	0,14	0,07
обслуговуючий	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
споживчий	0,87	0,85	0,94	0,95	0,97	0,96	1,01	0,87
сільськогосподарський виробничий	0,04	0,07	0,11	0,14	0,14	0,17	0,19	0,04
сільськогосподарський обслуговуючий	0,05	0,05	0,07	0,08	0,08	0,09	0,08	0,05
Організація (установа, заклад)	0,02	0,02	0,03	0,02	0,04	0,04	0,05	0,02

Матеріальне виробництво в області зазнало значних втрат, особливо у промисловості, проте залишається найбільшим виробником продукції і, по-суті, опорним каркасом усієї економіки регіону. Провідне і визначальне у цій сфері – сільське господарство, що є традиційною сферою діяльності регіону, має добрі природні передумови розвитку і напрацьовану інфраструктуру. Воно служить своєрідним стержнем, навколо якого розвинулися провідні галузі переробної промисловості області, логістичні структури, інші супутні сфери діяльності. До речі, за Майклом Портером [121], наявність такого осердя чи пучка галузей на певній території є однією з найважливіших умов і переваг її розвитку. Також треба зауважити, що від розвитку аграрного виробництва залежить розвиток більшості поселень області.

Це стосується як усіх сільських поселень (бо сільське господарство є основою господарської діяльності всіх сільських поселень), так і невеликих міських поселень (у них функціонують підприємства, що переробляють сільськогосподарську сировину). Сільське господарство виступає з однієї сторони як економічна база розвитку сіл, а з іншої – як важливий вид діяльності населення значної частини селищ міського типу і малих міських поселень регіону.

Тому зміни економічних відносин у сільському господарстві, що відбуваються в усіх регіонах країни, позначаються й на виробничих функціях сільських поселень, призводять до їх знелюднення та деградації, посилення негативних соціальних явищ серед сільських мешканців – підвищення рівня злочинності, потоків економічних міграцій, поширення наркоманії й пияцтва, розпаду сімей та ін.

Одним з провідних чинників занепаду сільської місцевості стало голослівне декларування реформ, а не їх реальне здійснення, що мало наслідком руйнацію складових соціально-економічного потенціалу, передусім виробничої бази. Свідченням цього є показники розвитку сільськогосподарського виробництва Тернопільської області, які було проаналізовано за період від 1990 р. до 2013 р. Цей регіон належить до групи аграрно-індустріальних; сільське господарство області охоплює 3,2% продукції цієї галузі в країні. Частка сільського господар-

ства у валовій доданій вартості регіону в 2013 р. становила близько 23% (тоді як у 2001 р. – 34,5%). Від 1990 р. до 2013 р. виробництво сільськогосподарської продукції, в області у цілому зменшилося у 1,8 раза (тваринницької – у 2,5 раза). Ліквідація колективних господарств і непродумана політика з використання їх матеріально-технічного оснащення призвели до глибшого майнового розшарування серед селян, а приватизація землі не стала достатнім засобом для піднесення їх добробуту. Втрата великими виробниками позицій з виробництва продукції сільського господарства та пріоритет індивідуальних селянських господарств у цій справі ще не свідчить про їх достатню роль у соціально-економічному розвитку за сучасних умов. Це спричинено і політикою держави, котра не підтримує реально цих товаровиробників, і недостатньою матеріально-технічною базою селянських господарств, й умовами їх кредитування та ін. А тому сільське господарство області характеризується значними затратами праці та, водночас, низькою продуктивністю праці.

Саме такий стан розвитку сільського господарства в регіоні призводить до постійного зростання споживання імпоротної сільськогосподарської продукції, часто нижчої якості.

Дослідження показують, що деякі переваги у соціально-економічному розвитку мають села, розташовані поблизу обласного центру. Це місто потужним соціально-економічним потенціалом притягує в «орбіту своєї взаємодії» навколишні села. Воно делегує прилеглим сільським поселенням частину власних функцій, сприяючи тим самим розширенню економічної бази цих сіл (с. Біла, Петриків, смт Велика Березовиця).

Незважаючи на те, що Тернопільська область належить до аграрноосвоєних і за показниками виробництва та реалізації продукції на одного жителя перевищує середньоукраїнський показник (7596 грн. на одну особу проти 5619 у середньому в Україні), вона значно поступається за цим критерієм Черкаській, Кіровоградській та Вінницькій областям.

Показники розвитку сільського господарства в області свідчать про його депресивність. Трансформація цієї галузі, що супроводжувалася відсутністю зваженої державної політики, призвела до

певного «перекачування» ресурсів з аграрної сфери в інші галузі, ігнорування проблем розвитку сіл, погіршення життя їх мешканців.

Невеликі селянські господарства з їх примітивними сільськогосподарськими знаряддями ще не стали (і не можуть бути) економічною основою розвитку сіл, позаяк не дають значних прибутків товаровиробнику, а нерідко й є збитковими. Переважання споживчого характеру виробництва є причиною невисокого рівня життя селян, а відповідно – обмеженої економічної бази розвитку сіл.

Це зумовило значні міграційні потоки селян, передусім за кордон. Люди, котрі залишили наш регіон як заробітчани, привнесли за останні десятиліття у бюджет своїх родин значні грошові надходження, що стало додатковим економічним підґрунтям для розвитку багатьох домогосподарств. З іншого боку, це є важливим чинником байдужості сільських жителів до проведення реформ в аграрній сфері. Тому необхідний пошук науково обґрунтованих рішень, які дадуть змогу розширити економічну базу сільських поселень та визначити оптимальну траєкторію їх розвитку.

Тільки реальне реформування сільськогосподарських підприємств, а особливо – підтримка індивідуальних селянських господарств, створення кооперативних об'єднань товаровиробників можуть сприяти економічному розвитку сільських територій. Як свідчить досвід країн світу із розвинутою економікою, саме селянські господарства стануть основою сільськогосподарського виробництва, а тому потребують передусім економічної підтримки їх розвитку. Із такими господарствами зі значними землеволодіннями та сучасною матеріально-технічною базою і пов'язаний розвиток сіл області. Укрупнення господарств, передусім фермерських, призводить до того, що дрібні товаровиробники здебільшого не витримують конкуренції з боку більших підприємств галузі. Але, на думку О. Бородіної і І. Прокопи, «утворення великотоварних виробничих структур у сільському господарстві не є необхідною і достатньою умовою усунення бідності, рівень якої можна серйозно знизити й за наявних обсягів виробництва, якщо це пріоритет політики» [16, с. 75]. Тому разом із розвитком сільського господарства достатню увагу необхідно приділяти й іншим галузям, що доповнювали б економічну базу поселень.

Реформування всіх сфер економіки, якого потребує господарство регіону, невідривно пов'язане з отриманням місцевими органами влади реальних важелів впливу завдяки передачі низки повноважень та ресурсів для її реалізації в рамках децентралізації державного управління. Такі зміни мають відбуватись нерозривно з формуванням нових програм розвитку як соціальної, так і економічної складових, удосконаленням адміністративно-територіального устрою з урахуванням функціонального розвитку та систем розселення.

При дослідженні виробничої та соціальної діяльності міст області виявлено, що більшість із них виконують адміністративно-управлінські функції: одне місто (Тернопіль) – обласний центр, 12 міст і 5 селищ міського типу – районні центри, 5 міст і 12 селищ міського типу – місцеві центри. Внаслідок посилення процесів централізації м. Тернопіль із другої половини ХХ ст. різко виділилося серед переважно сільської навколишньої місцевості та решти невеликих міських поселень. Завдяки розвитку промислового виробництва й концентрації установ та закладів обласного значення це місто приблизно в 5 разів збільшило чисельність жителів, стало великим багатофункціональним центром у Тернопільській області. Воно й надалі залишається промисловим центром, проте, у Тернополі істотно зменшились обсяги промислового виробництва, змінюється його галузева і управлінська структури (рис. 30). Нині у місті зосереджено 63% промислових підприємств та 70% промислово-виробничого потенціалу області.

Але більшість із підприємств – це малі й середні (в докризовий період – великі: «Ватра», «Комбайновий завод», «Текстерно», «Оріон», «Сатурн» та ін. Виникла ситуація, коли у місті діють галузі так званих «старої» і «нової» економік з різною кон'юнктурою на їх товари й послуги.

На території міста функціонують понад 2,3 тис. малих підприємств (46,9 % від таких в області), з них 392 – у галузі промисловості.

Найбільше таких підприємств у переробній промисловості, передусім харчовій, а також у гумовотехнічній, машинобудівній (виробництво електричного й електронного устаткування), меблевої, текстильної та ін.

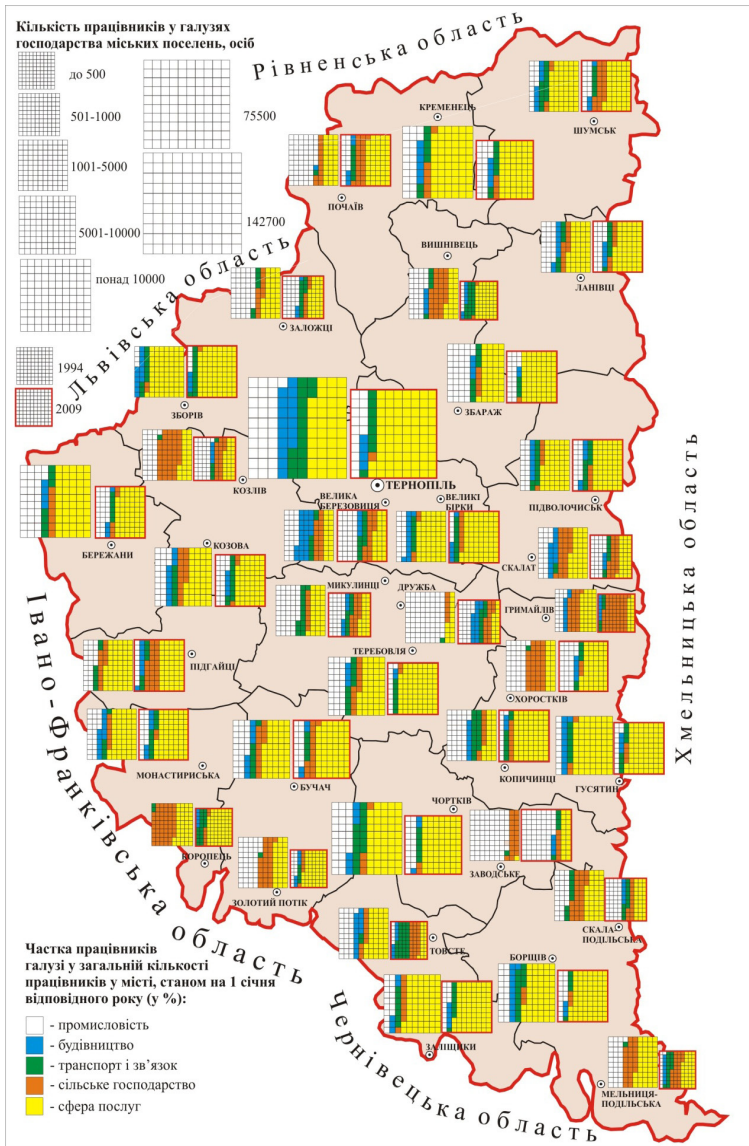

Рис. 30. Розподіл працівників за галузями господарства у міських поселеннях Тернопільської області [60, с. 109]

У місті постійно збільшується кількість підприємств, що займаються будівництвом, виготовляють різноманітні будматеріали. Ця галузь дещо зменшила обсяги виробництва в останні роки, коли посилювалися кризові процеси в економіці, але вже у 2010 р. знову почала нарощувати згадані обсяги.

Місто Тернопіль – важливий транспортний вузол області. Через нього пролягають шляхи державного значення, що сполучають Київ із Чопом, Львовом, Чернівцями; Донецьк і Луганськ зі Львовом та іншими містами. Тернопіль сполучений за допомогою залізниць із Чортковом, Бережанами, Заліщиками, Зборовом, Ланівцями, Збаражем, Гусятином та ін., а за допомогою автомобільних доріг – з усіма містами і селищами області, з багатьма селами.

На території міста є 128 автопідприємств із загальним парком 2267 легкових і 3928 вантажних автомобілів (на початок 2010 р.). Вони перевозять 35,1% від загального обсягу вантажів автомобільного транспорту області. Обсяги вантажообороту цього виду транспорту м. Тернополя становлять 37,8% відповідного показника в області. У приватній власності – понад 45,0 тис. легкових автомобілів (36,6% від таких в області).

Дедалі більша роль м. Тернополя як центру обслуговування населення всієї області. Цьому сприяє розвиток сфери послуг, передусім видавничої діяльності, торгівлі, освіти, науки, культури, охорони здоров'я. Це зумовлено розташуванням у межах міста значної кількості підприємств, закладів та установ, які надають послуги вищої освіти, оптової торгівлі, спеціалізованої медичної допомоги, здійснюють управлінську, фінансову діяльність, інжиніринг і надають послуги підприємцям. Так, із 14 наукових установ області 12 розміщено в обласному центрі, тут функціонують три вищих навчальних заклади I і II рівнів акредитації та чотири – III і IV рівнів акредитації, в них здобувають освіту загалом 88% від усіх студентів, котрі навчаються в області.

У Тернополі зосереджена 1/3 підприємств роздрібною торгівлі області, тут надають найбільші обсяги послуг населенню (близько 31% від обсягу в області). Завдяки зосередженню у м. Тернополі медичних закладів обласного значення (обласної лікарні, спеціа-

лізованих диспансерів, санітарно-епідеміологічних станцій), а також приватних клінік, що надають спеціалізовану допомогу, місто є центром медичного обслуговування для жителів області.

У районних центрах проживає 38,9% міського населення області, вони відрізняються за людністю й становлять половину всіх міст області. Більшість із них – з людністю від 5,1 до 20,0 тис. осіб, лише у м. Підгайці 2,9 тис. осіб, а у м. Кременець та м. Чортків – більше 20,0 тис. осіб.

Усі районні центри області мають подібний «набір» установ і закладів районного значення, проте суттєво відрізняються за особливостями розвитку виробництва та сфери послуг.

Серед райцентрів найбільшими є м. Чортків і м. Кременець. Містоформувальними у них, залишаються як і раніше, промисловість (відповідно 18,7% та 24,6%) і сфера послуг (відповідно 69,8% та 59,6%), хоча у цих галузях відбулися великі зміни. На зміну великим підприємствам («Ватин» у Кременці, кондитерська і перо-пухова фабрики у Чорткові) виникли малі підприємства у будівельній, деревообробній, харчовій промисловості.

Ці зміни характерні для інших районних центрів області: промисловість ще залишилася містоформувальною у таких містах, як Бережани, Бучач, Терехівля (харчова промисловість), Ланівці, Збараж.

Районні центри є місцем локалізації установ районного значення з обслуговування сільського господарства, соціальної та управлінської інфраструктури. У низці міст розвиваються рекреація та освіта, що разом із промисловістю, а іноді й натомість неї можуть стати основою формування міст. Наприклад, розвиток відпочинково-оздоровчої рекреації у м. Заліщики та смт Гусятин на основі сприятливих природних умов (мінеральних вод, кліматичних ресурсів) поступово заміщує роль промисловості у формуванні цих населених пунктів.

Перспективою розвитку районних центрів області стає їх перетворення на сучасні освітні та культурні центри, місця рекреації не лише місцевого населення. Цьому сприяє зосередження у цих населених пунктах навчальних закладів (гуманітарно-педагогічно-

го інституту, медичного училища, ліцею – у Кременці, вищого училища культури – у Теребовлі, інституту агробізнесу – у Бережанах, християнського колегіуму, інституту менеджменту – в Бучачі, медичного училища, педагогічного коледжу, інституту Тернопільського національного економічного університету – у Чорткові), пам'яток культури й архітектури, їх відновлення, організація масових заходів (фестивалів, виставок, концертів, змагань, урочистих подій) та вшанування видатних особистостей та пам'ятних дат тощо.

Посилюється у містоформуванні й роль торгівлі, яка має важливе значення і для поселень району. Тому рівень забезпечення цих поселень закладами торгівлі високий, а подекуди стає чи не єдиною можливістю зайнятості й самозайнятості населення.

Окремо слід виділити міста й селища міського типу, які є центрами обслуговування населення. До них належить і велика група поселень, що у минулому були районними центрами (Козлів, Микулинці, Скалат, Гримайлів, Мельниця-Подільська, Коропець, Залізці, Вишнівець). У них розміщувалися промислові підприємства, заклади з обслуговування населення й господарства району. Нині промислові підприємства більшості з цих містечок не функціонують, а населення зайняте переважно у сфері послуг та сільському господарстві (здебільшого – в особистому підсобному) (див. рис. 30).

У селищах міського типу висока частка зайнятих у сільськогосподарській діяльності (Мельниця-Подільська, Гримайлів, Козлів, Коропець та ін.) (див. рис. 30). Трансформаційні процеси у сільському господарстві й промисловості призвели до того, що за абсолютними показниками зайнятість є нижчою, ніж у докризовий період.

Промисловими центрами залишилися окремі смт, зокрема Дружба, Заводське, Скала-Подільська, Велика Березовиця, в яких основу економіки формують промисловість будматеріалів та цукрова промисловість.

У певних малих міських поселеннях розвивається рекреація. Ця галузь поступово перетворюється в основну в смт Вишнівець та Микулинці завдяки функціонуванню курортів, закладів охоро-

ни здоров'я. Особливістю розвитку м. Почаєва стають паломництво й сакральний туризм, сільськогосподарська діяльність (виращування ягід та овочів), а м. Хоросткова – наука (дендропарк і ВНО «Еліта»). Всі поселення цього типу виконують роль центрів обслуговування навколишніх територій у галузі охорони здоров'я. Проте за умов соціально-економічної кризи окремі лікарняні заклади функціонували не на повну потужність через нестачу фінансування, а населення цих регіонів змушене було обслуговуватись у медичних закладах районного й обласного значення.

Велику групу поселень області становлять сільські населені пункти. В сучасних умовах внаслідок змін у сільському господарстві та через ліквідацію переробних підприємств у сільській місцевості переважна більшість із них – це типово сільськогосподарські села. Тут більшість жителів зайняті у сільськогосподарському виробництві, але переважно в індивідуальних селянських господарствах. У колективних і фермерських господарствах частка жителів сіл є дуже великою (19% від усіх зайнятих у сільському господарстві).

Наявність в окремих із них майстерень для обслуговування та ремонту сільськогосподарської техніки чи автомобілів не впливає значно на загалом переважаючу зайнятість населення села у сільськогосподарському виробництві. Трохи більше людей зайняті в не-сільськогосподарських галузях у тих селах, де ще збереглися промислові підприємства (с. Новосілка Підволочиського, с. Ковалівка Монастирського району, селах Струсів, Золотники, Кобиловолоки Тербовлянського району, с. Білокриниця Кременецького району, с. Нагірянкa Чортківського району, с. Мишковичі Тернопільського району, с. Озерна Зборівського району, селах Яструбове і Великий Ходачків Козівського районів та ін.); їх ще називають агропромисловими селами. Таких сіл в області небагато, хоча в докризовий період вони становили 9% у структурі поселенської мережі. Нині ми відносимо їх до сільськогосподарських поселень, позаяк більша частина працездатного населення в них зайнята у сільськогосподарському виробництві (на підприємствах є по 5–20 працівників).

Серед сіл області певним чином відрізняються ті села, які розташовані поблизу міст. У них значно краще забезпечення населен-

ня різноманітними послугами, вищий рівень зайнятості населення (внаслідок винесення до них з міст установ та підприємств оптової торгівлі й громадського харчування, переробних і будівельних підприємств тощо).

Завдяки цьому люди живуть заможніше, маючи більші доходи, кращим є благоустрій поселень (с. Біла, смт Велика Березовиця та Великі Бірки, села Біла, Великі Гаї, Гаї Шевченківські, Великий Глибочок, Смиківці, Петриків, Підгороднє та ін.), що розміщені поблизу м. Тернополя.

Отже, ці села під впливом міста набувають міського вигляду. В них дещо вищі показники природного приросту населення, ніж у інших сільських поселеннях, збільшується людність. Завдяки діяльності людей у несільськогосподарських галузях цих сіл та міста Тернополя у приміських селах досить високий рівень зайнятості населення.

В окремих селах області все більшого значення набуває рекреаційна діяльність як результат розміщення в них або цінних рекреаційних об'єктів (печера Кришталева в с. Кривче, дендропарк у с. Гермаківка, духовний центр Української греко-католицької церкви у с. Зарваниця, травертинові скелі у с. Рукомиш, бази відпочинку у с. Скоморохи, с. Касперівці та ін.), або збереження традиційних форм діяльності (с. Королівка Борщівського району), або місць проведення фестивалів (смт Коропець, села Стіжок Шумського, Чагарі Гусятинського, Посухів Бережанського районів та ін.), або місць розміщення санаторіїв (смт Гусятин, села Конопківка Тербовлянського, Яблунів Гусятинського, Манюки Зборівського, Петриків Тернопільського районів).

Є села, де вже починає розвиватися сільський зелений туризм (Нирків Заліщицького, Жуків Бережанського, Личківці, Вікно Гусятинського районів та ін.), але таких садиб небагато, і поки що у цих селах рекреаційна діяльність не охоплює значної кількості населення (у ній зайняті, як правило, члени однієї родини).

Унаслідок зменшення чисельності селян, котрі зайняті у виробничій сфері, в структурі зайнятості частка сфери послуг значно зростає. Ця кількість тим більша, чим більший населений пункт, чим центральніше його положення у первинній системі розселен-

ня. Зокрема, найвища частка зайнятості у цій галузі в сільських поселеннях Шумського, Зборівського та Підволочиського районів.

Серед сільських населених пунктів є такі, що виконують роль місцевих центрів, і так звані «периферійні» поселення. До місцевих центрів належать: 1) села, в яких розміщений центр сільради; 2) села, в яких розташовані господарські об'єкти, що мають міжпоселенське значення (підприємства з обслуговування техніки, переробні підприємства, лікарні, школи, залізничні станції тощо). Ці села є центрами низових систем розселення: перші – первинних, другі – первинних і кушових. У центрах первинних систем розселення (таких в області 580) зосереджені господарські об'єкти, які обслуговують населення села і навколишніх периферійних сіл (як правило, невеликих) [51]. Тут забезпечуються щоденні потреби населення, здійснюється їх життєдіяльність.

Великі села відіграють роль центрів кушових систем розселення. Завдяки зосередженню в них більшого соціально-економічного потенціалу, ніж у навколишніх поселеннях, вони «притягують» останні за допомогою розселенських зв'язків. Серед них переважають зв'язки з обслуговування населення, поширені також виробничі й трудові, але вони за останні роки значно звузилися. На території Тернопільської області нараховується 273 села-центри кушових систем розселення. Як показує дослідження, показники їхнього функціонального розвитку за останні десятиліття значно зменшилися через ліквідацію у багатьох із них переробних підприємств, лікарень, закладів побутового обслуговування тощо. Ті з них, в яких розвинені несільськогосподарські види діяльності, ще «утримують у сфері свого впливу» навколишні поселення, але з поліпшенням інформаційного обслуговування, розвитком транспорту і зв'язку, населення сіл дедалі частіше звертається за послугами до районних та обласного центрів, де спектр цих послуг задовольняють повніше й ширше. Тому функції кушових центрів сільські поселення виконують за сучасних умов усе менше.

Зі зміною парадигми сільського розвитку, яка задекларована, а також у процесі здійснення адміністративно-територіальної реформи в Україні функції поселень будуть значно змінюватися.

5.2. Сучасний рівень розвитку і територіальна організація галузей промисловості Тернопільської області

Незважаючи на те, що за обсягами реалізованої продукції промисловість області становить менше 1% від промислового виробництва України, вона займає вагомі позиції за окремими напрямками, особливо у харчовій промисловості. В області виробляють біля 1/3 українського спирту, близько 10% цукру, 4,3% вершкового масла, значну частку іншої молочної продукції. Тут розташована низка колишніх унікальних машинобудівних підприємств (ВО «Оріон», Корпорація «Вагра», найбільше в Україні бавовняно-прядильне підприємство та ін.).

Промисловість області належить до найменш рентабельних видів діяльності. Рівень збитковості становив у 2013 р. – 1,2%. Причому, найзбитковішими є харчова і легка промисловості. Індекс промислової продукції за 2013 р. порівняно з попереднім роком дорівнював 99,5%. Скорочення відбулося теж в основному за рахунок харчової і легкої промисловостей (табл. 5.3). Якщо негативні процеси в легкій промисловості тривають давно і мають об'єктивне підґрунтя, то зменшення виробництва харчових продуктів після того, як у попередньому році в цю галузь був чи не найбільший приріст капітальних інвестицій, викликає запитання.

У загальному підсумку виробленої і реалізованої продукції домінує харчова промисловість, на яку в 2014 р. припадало 45,4% промислового виробництва регіону. Тут виробляють великий асортимент продовольчої продукції м'ясної і молочної груп, овочеві вироби, спирт, цукор, борошно, хліб та ін. Проте, за даними Головного управління статистики, обсяги виробництва цих товарів значно менші, ніж були в період «розвинутого соціалізму». Отже, є підстави зробити висновок, що резерви та можливості харчової промисловості області великі й галузь має нарощувати потужності. Простежуючи динаміку виробництва харчової продукції, ми не бачимо певних об'єктивних закономірностей, наприклад, кореляції виробництва з урожаєм сільськогосподарської продукції. Найімовірніше, тут найважливішим був суб'єктивний чинник, тобто зміна підходів уряду до розвитку цієї сфери.

Таблиця 5.3

**Індекси промислової продукції
за основними видами діяльності за 2013 р. [166]**

	% до попереднього року
Промисловість	99,5
Добувна та переробна промисловість	99,4
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	110,6
Переробна промисловість	99,1
з неї	
виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	95,6
текстильне виробництво, виробництво одягу, шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	84,8
виготовлення виробів з деревини, виробництво паперу і поліграфічна діяльність	102,9
виробництво коксу і продуктів нафтоперероблення	109,1
виробництво хімічних речовин та хімічної продукції	116,2
виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів	101,7
виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції	124,5
металургійне виробництво, виробництво готових металевих виробів, крім машин та устаткування	101,9
машинобудування, крім ремонту і монтажу машин і устаткування	97,4
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиціонованого повітря	100,8

Провідною галуззю харчової промисловості області залишається цукрова. І сьогодні в області виробляють біля 200 тис. т цукру, що становить близько 10% цього продукту в Україні. Проте перетворення в країні боляче вдарили по галузі. Сьогодні більшість цукрових підприємств області якщо і працюють, то далеко не на повну потужність (у 2014 р. діяли тільки 4 заводи). Крім зниження економічних показників згаданих підприємств, це різко погіршило соціально-економічне становище низки населених пунктів, де вони розташовані, та прилеглої території.

У подібній ситуації опинилася й супутня до цукрової спиртова промисловість. Але й досі виробляючи 5720 тис. дал спирту, область залишається провідною за цим виробництвом в Україні.

Цукрова і спиртова галузі розвивалися комплексно. Використання спиртзаводами відходів цукрового виробництва як сировини давало змогу підвищувати ефективність роботи обох виробництв. Таким чином варто розвиватися й далі; окрім того, спиртові підприємства можуть стати основою для розвитку в області виробництва біопалива.

Активізація цих галузей у скорому часі дозволила б вивести область з розряду дотаційних і значно поліпшити соціально-економічну ситуацію в регіонах області.

Підприємства харчової промисловості функціонують переважно в містах і селищах Тернопільської області. Потужні цукрові заводи є у містах Борщеві, Бучачі, Збаражі, Ланівцях, Кременці, Хоросткові, Чорткові, смт Козові, спиртові – у Козлові, Мишковичах, Ковалівці, Нагірянці, Новосілці, Кобиловолоках, Хоросткові, Залізцях, Борщеві; маслозаводи – в Шумську, Хоросткові, Підгайцях, Ланівцях, Заліщиках; сирзаводи – в Бучачі, Чорткові, Борщеві, Монастириськах та ін. В області функціонували одні з найбільших в Україні Тернопільський та Чортківський м'ясокомбінати. В результаті затяжної економічної кризи більшість з цих, колись бюджетоформуючих, підприємств перестали існувати або функціонують частково. І хоча виробництво м'ясної продукції замість цих великих підприємств значною мірою перейняли невеличкі м'ясопереробні підприємства в усій області, загальні обсяги їх продукції майже в 5 разів нижчі за ті, що були в області наприкінці 1980-х років. XX ст. Спад виробництва у тваринництві, низька купівельна спроможність населення, стимулювання урядом імпорту продовольства замість місцевого виробництва призвели до занепаду м'ясної промисловості. Її теж слід відновлювати як одну з базових галузей харчової промисловості області.

Пожвавлення розвитку харчової промисловості області є нагальним завданням місцевої і центральної влади. Харчова промисловість області здатна розвиватися повністю за рахунок приватних інвестицій. Органи влади повинні забезпечити функціонування галузі за умов вільного ринку та вільної конкуренції. Об'єктивні передумови розвитку галузі, як от власна сировинна база, дешева робоча сила, стійкий попит на продукцію мають дати змогу харчовій

промисловості області стати локомотивом розвитку господарства. Вона стимулюватиме розвиток суміжних галузей, в насамперед, сільського господарства і машинобудування.

Подібні процеси відбулись і в машинобудуванні області, яке раніше продукувало біля 30% промислово продукції регіону, а сьогодні заледве наближається до 9%. Завдяки потужним підприємствам («Оріон», «Тернопільський комбайновий завод», «Ватра») м. Тернопіль перетворилось у великий центр машинобудування України, де було зайнято майже 30% працівників міста. Нині ці підприємства майже перестали працювати за своїм основним профілем і випускають у незначних кількостях низькотехнологічну продукцію. Певні зрушення спостерігаються на ВО «Оріон», що пов'язано з військовими діями на сході України.

Основною продукцією машинобудування області є вироби електротехнічної промисловості (лампи, люстри, освітлювальне обладнання та деяке спеціальне устаткування), які виробляють у м. Тернополі та смт Велика Березовиця. В інших регіонах області машинобудування на сьогодні представлене невеликими ремонтними підприємствами, а тому обсяги виробництва незначні.

Колись потужна легка промисловість області представлена текстильним виробництвом, виробництвом одягу, штучної шкіри, взуття і це становить сьогодні не більше 2% від реалізованої промислової продукції. Нині легка промисловість області ледь виживає в умовах жорсткої конкуренції з дешевшою зарубіжною продукцією і продовжує скорочувати показники виробництва. Проте галузь для регіону є дуже важливою, оскільки здатна забезпечити велику кількість робочих місць і таким чином сприяти поліпшенню соціально-економічного становища. А тому необхідний комплекс заходів з боку як державного, так і регіонального управління для сприяння активізації цієї діяльності.

За умови недостатніх інвестицій у галузь особлива увага має бути зосереджена на оздоровленні діючих підприємств, насамперед «Текстерно». Підприємство, яке спроможне забезпечити потреби в бавовняній тканині всієї країни, сьогодні виробляє не більше 6% від загальноукраїнського виробництва. Причини сучасних кризових явищ на підприємстві, однозначно, суб'єктивні й мають

бути усунені, оскільки продукція підприємства дуже ліквідна, має попит на внутрішньому та зовнішньому ринках. Окрім того, підприємство, працюючи на повну потужність, здатне забезпечити роботою понад 5 тис. осіб, в основному жінок, що важливо для поліпшення соціально-економічних параметрів м. Тернополя.

Важливою комплексоформувальною галуззю господарства є будівельна промисловість. За 2013 р. в області виконано будівельних робіт на суму більш як 690 млн. грн. Правда, 81% цих робіт здійснено у м. Тернополі й Тернопільському районі (табл. 5.4). А в Монастирському районі за рік проведено будівельних робіт лише на 43 тис. грн. Подібна ситуація і в Шумському, Борщівському та інших периферійних районах області.

Таблиця 5.4

**Обсяг виконання будівельних робіт у районах
і в м. Тернополі, у фактичних цінах, тис. грн. [31]**

	2010	2011	2012	2013
В області	720094	693324	705199	689774
Бережанський	2011	3273	3831	3942
Борщівський	3999	4011	1768	684
Бучацький	7413	12173	11635	6820
Гусятинський	43120	108938	91550	58436
Заліщицький	6203	3087	2299	2091
Збаразький	2455	5676	4558	2556
Зборівський	664	1264	1298	495
Козівський	1326	2535	1930	1614
Кременецький	4264	14342	13294	21915
Лановецький	1287	1754	1039	976
Монастирський	187	408	32	43
Підволочиський	4488	9962	5560	1083
Підгасцький	126	408	743	2809
Теребовлянський	3398	8071	3842	5536
Тернопільський	24871	28416	102429	120236
Чортківський	12996	16586	20511	20472
Шумський	845	1645	644	561
м. Тернопіль	600441	470775	438236	439505

Понад 40% будівельних робіт припадає на житлове будівництво. За обсягами спорудження житла Тернопільська область займає високі позиції в країні. Проте, якщо порівняти розміри квартирної черги з кількістю отриманих квартир за рік – то для повного задоволення потреби потрібно майже 100 років. Це свідчить ще й про незначні державні інвестиції в галузь (6,4%). Житлове будівництво триває в основному за рахунок коштів населення. Варто врахувати, що будівельна промисловість одержує понад 1/3 всіх капітальних інвестицій, вкладених у господарство області. Це означає, що населення є значним інвестором економіки області, а також, що оновлення та розвиток господарства відбувається в дуже незначних розмірах.

Наприклад, лише 28,9% будівельних робіт припадало на будівництво інженерних споруд. Тобто, дуже слабо розвиваються виробнича й транспортна інфраструктури. І це при тому, що більша частина цих робіт – це ремонт наявних споруд.

Узагалі, за розміром інвестицій у нематеріальні активи Тернопільська область належить до регіонів України з найменшими їх показниками (2776 грн. на 1 жителя). Основна частина цих інвестицій – це власні кошти підприємств та організацій і кошти населення, а зарубіжні інвестиції становлять лише 0,4%. В області не створено привабливих умов для залучення зарубіжних інвесторів. Опора лише на обмежені внутрішні ресурси не дозволить швидко реформуватись регіону.

Близько 29% капітальних інвестицій спрямовують у сільське господарство, що співмірно зі вкладом галузі в сумарне виробництво області. А от у промисловість інвестовано лише 13% від усіх капітальних інвестицій. Майже всі вони були здійснені на вже наявних підприємствах. За таких незначних капіталовкладень повернення промисловості провідних позицій в економіці області доведеться чекати довго.

Безпосередній зв'язок з розмірами будівельних робіт має виробництво будівельних матеріалів, яке ще на початку 1990-х років ХХ ст. було галуззю спеціалізації області. Нині виробництво гіпсу, піску, каменю, цегли й залізобетонних конструкцій і панелей не

перевищує 4% промислового виробництва області. Обсяги виробництва цієї продукції прямо залежать від розмірів будівництва, що ведеться в області.

Аналізуючи виробничу сферу, особливо промисловість, зазначимо, що не так важливі й показові процеси в галузевому розрізі, як у просторовому. Бо розвиток господарства області – це, передусім, економічний розвиток міст та сіл, як основної форми розселення, проживання населення області.

У населених пунктах регіону функціонували підприємства харчової (переважно цукрової, спиртово-горілчаної, борошномельно-круп'яної, плодоовочеконсервної, тютюнової, кондитерської, молочної й м'ясної), швейної промисловості, виробництва будматеріалів тощо.

Так, економічною базою містечок та прилеглих до них територій стали молокопереробні підприємства та цукрові заводи.

Щодо легкої промисловості, то підприємства цієї галузі значною мірою формували економіку м. Тернополя («Текстерно», швейна фабрика), Кременця (фабрика «Ватин»), смт Вишнівець (шкіргалантерейна фабрика), м. Заліщики (галантерейна фабрика), Почаєва, Монастириськ і Чорткова (швейні підприємства).

Машинобудування та металургія були важливими у структурі економічної бази м. Тернополя (частка зайнятих становила 29%), а от в інших поселеннях відігравали незначну роль.

Також базу для економічного розвитку тривалий час становила деревообробна промисловість (м. Тернопіль, Бережани, Кременець, смт Козова – меблева промисловість), а у смт Велика Березовиця, Дружба, Скала-Подільська, містах Монастириська, Бережани, Терехівля – промисловість будівельних матеріалів.

Зміни, що відбулися в суспільстві, перехід економіки до ринкових умов суттєво вплинули на розвиток промисловості, суспільні форми її організації, виробничі зв'язки між підприємствами тощо. Роль промисловості у функціонуванні поселень істотно зменшилася через ліквідацію багатьох підприємств та призупинення їх діяльності, зменшення обсягів виробництва на багатьох із них. Так,

частка зайнятих у цій галузі суттєво знизилася практично в усіх містах області.

У промисловості було зайнято від 4,6% до 81,5% трудових ресурсів міст, а нині – від 4,8% до 65,7% [60, с. 193-194]. Причинами стали і зменшення кількості підприємств, і зміна їх спеціалізації. У багатьох районних центрах області ліквідовано великі промислові підприємства (цукрозаводи, консервні заводи, філії «Оріону», «Ватри»), зупинені чи перепрофільовані окремі підприємства. Хоча й на сьогодні нараховується більша кількість підприємств, спостерігається зниження кількості зайнятих у цій галузі; її частка та роль у господарстві міст теж скорочується. Випуск продукції (в натуральних величинах) і чисельність промислово-виробничого персоналу також суттєво зменшуються. І хоча обсяги промислового виробництва у грошовому виразі нібито збільшились, але не враховуючи показників інфляції в діючих цінах, такі дані свідчать не на користь прогресу в розвитку галузі.

Близько 60% промислової продукції області виробляють у містах, на них припадає й 86,2% промислово-виробничого персоналу регіону [60, с. 195]. Найсуттєвішими з погляду виробництва промислової продукції є міста: Тернопіль (43,9% промислової продукції міст), Хоростків та Чортків (по 8,4%), Борщів (4,5%), смт Підволочиськ (4,3%), міста Бережани (3,8%), Кременець (3,0%), Бучач (2,7%), смт Залізці (2,5%), смт Скала-Подільська (2,4%) та м. Терехів (2,2%). А в інших містах частка виробництва промислової продукції становить 1–2%. За умов порівняння з показниками виробництва в області суттєвою є частка лише міст Тернопіль (26,2%), Хоростків та Чортків (по 5%), а на решту міст припадає 23,5% промислової продукції регіону.

Найбільше ж промислово-виробничого персоналу в промисловості у містах Тернопіль (46,3%), Кременець (4,7%), Чортків (4,5%), Бережани (4%), Бучач (3,4%), Хоростків (3,3%), смт Заводське (3,3%), тобто там, де раніше були розміщені потужні промислові підприємства; але нині цей показник не достовірно свідчить про рівень промислового розвитку, адже відбувся занепад старих підприємств й наявне масове приховане безробіття.

Сучасне промислове виробництво розвивається не завдяки будівництву нових підприємств, а через оновлення на якісно нових засадах (такий процес відбувається в регіоні повільним темпом) та головно шляхом деконцентрації виробництва. Це проявляється через створення малих підприємств, реорганізацію наявних (часто зі зміною виробничого профілю). Інтенсивний економічний розвиток, що обов'язково настане після кризи, призведе до нової територіальної організації виробництва на вже наявних підприємствах та їх територіальних системах, що є ознакою реалізації ідеї гнучкої територіальної організації виробництва, яку висловив ще у 1990-х роках ХХ ст. О. Шаблій [197, с. 5-23].

Окремі зміни вже відбуваються, зокрема трансформується структура промисловості (рис. 31). Провідну роль у містах області відіграє харчова промисловість, її частка варіює від 78,4% (Ланівці) до 25,2% (Бережани). Слід згадати про цукрові заводи у Ланівцях, Збаражі, Бучачі, Чорткові, молочний завод – у Монастириськах, сирзавод у Бучачі та ін.

Поширені малі підприємства з переробки сільськогосподарської сировини, зокрема й виробництва м'ясних, хлібобулочних і кондитерських виробів, напоїв та ін. Їх продукція часто знаходить споживачів не лише у межах району, а й в обласному центрі чи за межами області.

Найсуттєвіші зміни відбулись у машинобудівній галузі. Раніше вона була представлена великими промисловими підприємствами Тернополя, Збаража, Бережан, Бучача, Товстого, ремонтними підприємствами в інших містах. Але сьогодні у цій сфері працюють здебільшого авторемонтні майстерні. Частка населення, зайнятого у машинобудуванні, змінюється від 1,5% (м. Монастириська) до 29,0% (м. Тернопіль).

Наступна після харчової промисловості за кількістю працівників – промисловість будівельних матеріалів. У всіх містах її частка є значною. Найвища вона у смт Дружба, містах Монастириська, Бережани, Тереховля, Борщів. Вона є містоформувальною галуззю у більшості районних центрів. Окрім будматеріалів, ця галузь охоплює виробництво посуду (Бережанський скля завод був одним із найбільших в Україні), ялинкові іграшки (Тереховля).

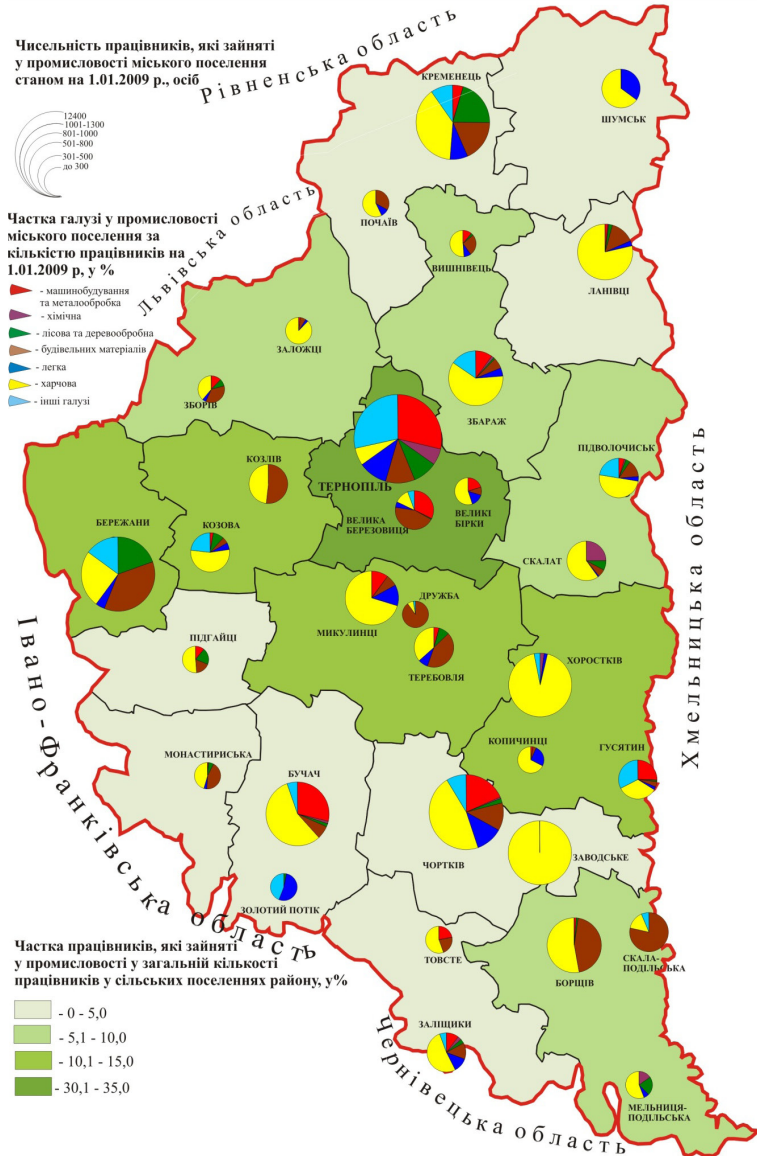

Рис. 31. Розвиток промисловості у поселеннях Тернопільської області за станом на 01.01.2009 р. [60, с. 87]

У структурі промисловості регіону наявні й лісова і деревообробна галузі (міста Бережани, Кременець, Підгайці, смт Мельниця-Подільська), що представлена цехами з виробництва дерев'яних будматеріалів, меблевими цехами, пилорамами. Ця галузь останні роки розвивається стабільно.

Виникнення нових видів діяльності теж сприяє цьому: наприклад, виробництво тари та інших виробів з паперу, потужно розвиваються поліграфічна діяльність, виробництво пелет та ін. Більшість таких підприємств невеликі, проте вони виготовляють майже 4% промислової продукції регіону. А за збереження високих щорічних темпів приросту стануть важливою складовою господарства області.

Інші галузі у промисловій структурі міст області представлені не суттєво.

Позаяк малі міські поселення розташовані посеред сільської місцевості, то й деяка частина їх мешканців зайнята у сільському господарстві та в об'єктах виробничої інфраструктури, які його обслуговують. Найвища частка працівників цієї галузі – у селищах міського типу та в містах Підгайці, Почаїв, Хоростків, Шумськ (понад 20%).

Підприємства транспорту та зв'язку характеризуються відносно високою часткою працівників, яка, однак, нижча, ніж у 1990-х роках ХХ ст. Більшість працівників зайняті в автотранспортних підприємствах, що обслуговують населення області, на станціях технічного обслуговування автомобілів, нафто- і газозаправних станціях.

Аналізуючи трансформацію господарства області, можна побачити й певні позитивні зміни, що відображаються в його ефективності. Найактуальнішими показниками, що свідчать про це, є обсяги споживання енергетичних ресурсів. У 2013 р. в області спожито 1258,4 тис. т умовного палива. В перерахунку на 1 жителя це становить 1,2 т умовного палива, що в більш як 3 рази менше середньоукраїнського показника. Основними споживачами є населення (61,6%), промисловість (18,9%) та сільське господарство (8,5%). Серед районів області найбільше використовують палива

у м. Тернополі, Чортківському, Гусятинському, Тербовлянському району, а найменше – у Підгаєцькому, Шумському та Монастириському районах. Основним видом палива, яке споживають, є природний газ. Спостерігається чітка тенденція до зменшення його використання.

5.3. Сільське господарство Тернопільської області: рівень розвитку, структурна трансформація та глобальні виклики

У Законі України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» йдеться про пріоритетність розвитку агропромислового комплексу та соціального розвитку села в національній економіці, що зумовлено важливим значенням продукції сільського господарства для життєдіяльності людини й суспільства загалом, потребою відродження села і селянина як господаря землі, носія високої моралі й національної культури. Тому основною метою аграрних перетворень є створення умов для розвитку ефективного, високопродуктивного та конкурентного агропромислового сектору, що в цілому сприятиме економічному зростанню й підвищенню добробуту населення країни. Виконання цього важливого завдання неможливе без ефективного розвитку і врегулювання аграрного ринку.

Головне завдання галузей АПК – це зростання сільсько-господарського виробництва, надійне забезпечення країни продуктами харчування та сільськогосподарською сировиною, об'єднання зусиль усіх галузей комплексу для отримання високих кінцевих результатів. Окрім того, сьогодні важливо реалізувати експортний потенціал галузі, збільшити експорт аграрної продукції, забезпечити її конкурентоспроможність на світових ринках і гарантувати продовольчу безпеку країни. Подолання глибокої економічної кризи пов'язане з усуненням державного

монополізму і розвитком досконалої конкуренції в усіх сферах АПК. Важливою умовою зміцнення економічного потенціалу в Україні є створення сучасної ринкової структури виробництва [143, с. 350–357].

Тернопільська область завдяки сприятливим природним, агрокліматичним умовам та історично складеним традиціям характеризується високим рівнем розвитку сільського господарства і значним обсягом виробництва продукції рослинництва й тваринництва на душу населення. Сільське господарство дає сировину для легкої і харчової промисловості області. Від ступеня насичення ринку продовольчими товарами сільськогосподарської переробки, їх якості та ціни (доступності) залежить забезпечення населення продуктами харчування, що, своєю чергою, є одним із основних завдань виробництва.

Значні природні й трудові ресурси Тернопільщини, концентрація переробної промисловості (цукрової, спиртової, плодоовочеконсервної), географічне розташування на перехресті важливих транспортних комунікацій із Східної Європи до Центральної і Західної Європи виділяють область як регіон із сприятливими можливостями для розвитку сільського господарства.

Аналіз соціально-економічного стану Тернопільської області, здійснений у 2014 році, свідчить про значні диспропорції у структурі економіки та зростаючу диференціацію між районами області, що негативно впливає на реальний сектор економіки та рівень добробуту населення, оскільки лише висока конкурентоспроможність кожного з районів та міст обласного значення Бережан, Кременця, Тернополя і Чорткова може забезпечити якісне економічне зростання Тернопільщини в цілому та високий рівень життя населення і сталий розвиток регіону.

Валовий регіональний продукт упродовж досліджуваного періоду зріс на 9%, загалом в Україні зростання – лише 0,2%; разом з тим, незважаючи на високі темпи зростання обсягу валового регіонального продукту на одну особу протягом останніх років, це один з найнижчих показників серед регіонів держа-

ви, – лише 16,6 тис. грн., що вдвічі нижче середнього показника в Україні.

У структурі випуску продукції Тернопільської області сільське господарство становить 25% (рис. 32).

Рис. 32. Структура випуску продукції, %

Станом на 01. 01. 2014 р. частка області у виробництві продукції сільського господарства України дорівнювала 3,2%, рослинництва – 3,3%, тваринництва – 2,9%. Валовий збір основних сільськогосподарських культур у регіоні відповідно становив: зернові культури – 3,5%, цукрові буряки – 9,3%, картопля – 5,4%, овочі – 2,6%, плоди та ягоди – 2,4% [166, с. 28].

Частка області у виробництві продуктів тваринництва дорівнювала: м'ясо – 2,0%, молоко – 4,2%, яйця – 2,2%. Щодо зосередження поголів'я худоби та птиці в регіоні, то частка ВРХ – 4,1%, свині – 5,1%, вівці та кози – 0,7% [166, с. 29].

Виробництво сільськогосподарської продукції в Тернопільській області на одну особу дорівнювало 7488 грн., продукції рослинництва – 5386 грн., тваринництва – 2101 грн. [166, с. 94-95]. Зазначимо, що в області в розрахунку на одну особу було вироблено більше зерна, картоплі, молока і м'яса, але значно

менше овочів та фруктів, порівняно із середніми показниками по Україні.

У Тернопільській області функціонують 1044 сільськогосподарських підприємства, в тому числі фермерських господарств – 596 одиниць, господарських товариств – 186, приватних підприємств – 202, виробничих кооперативів – 8, державних підприємств – 5 та підприємств інших форм господарювання – 47 одиниць. Площа сільськогосподарських угідь (усіх товаровиробників, охоплюючи підсобні господарства) дорівнює 1055,7 тис. га, або 2,5% угідь України, з них: ріллі – 872,4 тис. га (2,6% ріллі України); пасовища – 126,3 тис. га [139].

Рівень освоєності земельних ресурсів в області високий. Із загальної площі земельного фонду (1382,4 тис. га) 85% становлять землі, використовувані для сільського господарства. Основна частина цих земель припадає на сільськогосподарські угіддя, орні землі в структурі сільськогосподарських угідь становлять 84,2%. Це – один із найвищих показників в Україні [4].

За даними головного управління статистики в у Тернопільській області сільськогосподарські підприємства у своєму користуванні мають 3,1 тис. тракторів, плугів – 992 шт., культиваторів – 1,3 тис., посівних машин – 1,4 тис., 480 комбінованих ґрунтообробних агрегатів та іншу ґрунтообробну і посівну техніку [166, с. 97].

Провідною галуззю сільського господарства області є рослинництво, частка якого у виробництві валової продукції сільського господарства дорівнює 71,9%. Основні галузі рослинництва – вирощування зернових культур, цукрових буряків, картоплі, овочів та кормових культур.

У 2013 р. структура посівних площ сільськогосподарських культур у всіх категоріях господарств була наступною: 61,9% – зернові культури, 20,6% – кормові культури, 8,1% – технічні культури, 9,4% – картопля і овоче-баштанні культури, а вся посівна площа становила 798,3 тис. га. У таблиці 5.5 відображено динаміку виробництва основних сільськогосподарських культур та їх урожайність.

Таблиця 5.5

Динаміка виробництва основних сільськогосподарських культур у всіх категоріях господарств Тернопільській області

Сільськогосподарські культури	Валовий збір, тис. т				Урожайність з 1 га; ц			
	2000	2010	2012	2013	2000	2010	2012	2013
Зернові культури	740,6	1261,0	2163,8	2228,9	19,4	27,7	43,9	46,7
Озимі зернові	373,7	559,9	842,4	689,6	24,0	26,2	37,9	35,6
У т.ч. пшениця	354,8	518,5	782,9	637,9	24,3	26,3	38,4	35,9
жито	17,0	4,8	7,5	5,1	18,7	14,9	26,5	27,7
ячмінь	1,9	36,6	52,0	46,6	18,7	26,6	33,6	32,9
Ярі зернові	366,9	701,7	1321,9	1539,3	16,3	29,1	48,7	54,3
У т.ч. пшениця	47,5	75,0	96,8	54,7	13,8	18,9	29,5	27,3
ячмінь	174,4	200,3	310,6	237,0	17,0	20,4	36,2	30,6
овес	23,2	9,0	16,4	12,5	17,3	13,3	24,2	23,9
Кукурудза на зерно	72,0	392,7	863,4	1206,4	29,4	52,7	71,4	75,5
Гречка	19,6	8,6	18,1	13,0	7,0	7,4	10,5	9,9
Зернобобові	29,3	14,9	15,7	12,7	13,8	15,1	21,8	19,8
Цукрові буряки	1202,3	1554,6	1892,4	1002,6	188,2	255,9	412,4	299,4
Ріпак	10,9	95,5	103,4	156,1	7,4	18,1	23,5	26,1
Соняшник	0,9	13,3	23,1	29,9	6,4	12,3	19,0	22,3
Соя	0,1	41,4	77,0	101,3	11,9	16,9	20,4	20,3
Картопля	1043,0	830,7	1284,6	1206,2	143,3	144,8	195	191
Овочі	140,0	193,5	254,8	252,2	111,0	200,4	235,4	221,7
Кукурудза на силос	767,3	209,6	217,3	209,4	170,5	248,1	303,2	292
Плоди та ягоди	11,3	18,5	42,7	56,2	16,7	32,4	77,2	100,2

Як показують дані таблиці 5.5, у господарствах усіх категорій у 2012 р. був вирощений рекордний, від часу утворення Тернопільської області врожай. У 2013 році валовий збір зернових та зернобобових культур становив 2228,9 тис. тонн, що на 64,5 тис. т, або 3% більше, ніж у 2012 році, середня урожайність зернових дорівнювала 46,7 ц/га (+2,8 ц/га до 2012 року). У т.ч. сільськогосподарські підприємства намолотили 1753,9 тис. т (73%) зернових та зернобобових культур, а господарства населення – 475,0 тис. т (27%) [166, с. 106].

Виробництво пшениці за середньої врожайності 31,6 ц/га становило 692,6 тис. тонн. Ячменю намолочено 237,0 тис. т, що на

73,6 тис. т менше, ніж попереднього року, середня урожайність – 30,6 ц/га (- 5,6 ц/га). Валовий збір гречки становив 13,0 тис. тонн, що на 6,1 тис. тонн менше 2012 року, за врожайності 9,9 ц/га (- 0,6 ц/га). Намолочено великий урожай кукурудзи на зерно – 1206,4 тис. тонн (+343,0) за врожайності 75,5 ц/га (+4,1).

В області у 2013 р. найбільше зернових культур зібрано у сільськогосподарських підприємствах Теребовлянського (186,1 тис. т), Зборівського (184,9 тис. т) та Підволочиського (170,5 тис. т) районів. Найвища урожайність зернових спостерігалась у підприємствах Шумського (59,1 ц з 1 га), Зборівського (56,8 ц з 1 га) та Кременецького (53,6 ц з 1 га) районів.

Як видно з таблиці 1, зросло виробництво соняшнику і сої, зокрема, соняшнику зібрано 29,9 тис. т, (+ 6,8 тис. т) за урожайності – 22,3 ц/га (+3,3 ц/га); сої - 101,3 (+24,3) тис. т, урожайність – 20,3 ц/га (+3,7 ц/га). Ріпаку в області зібрано 156,1 тис. т, що на 52,7 тис. т більше, ніж у 2012 р., урожайність зросла на 2,6 ц і дорівнювала 26,1 ц з 1 га [166, с. 107].

Виробництво цукрових буряків в області зменшилося до 1002,6 тис. т (-889,8 тис. т), середня врожайність – 299,4 ц/га (- 113 ц/га до 2012 року). Це відбулося через зменшення посівних площ під цукровими буряками та несприятливі погодні умови. Найбільше цукрових буряків було вироблено у сільськогосподарських підприємствах Гусятинського, Тернопільського та Борщівського районах, а у Бережанському, Зборівському й Монастирському районах їх не сіяли.

У Тернопільській області в господарствах усіх категорій накопано 1206,2 тис. т картоплі, що на 6% менше, ніж у 2012 р. Виробництво овочів з відкритого ґрунту зменшилося на 1%. Найбільше виробництво овочів було зосереджено у сільськогосподарських підприємствах Тернопільського, Теребовлянського й Збараського районів, а у Зборівському та Лановецькому районах таке виробництво не здійснювали. Валовий збір плодів та ягід збільшився на 13,5 тис. т., а урожайність зросла на 23 ц/га і становила 100,2 ц/га.

На виконання заходів програми збільшення площ садіння та нарощування обсягів виробництва плодів і ягід господарства облас-

ті посадили 557,1 га плодоягідних культур, в т. ч. садів – 490,3 га та ягідників – 66,8 га.

Найбільше посадили садів господарства Бучацького (310,4 га), Підволочиського (79,1 га), Чортківського (14,2 га) та Борщівського (13,5 га) районів. Ягідники посадили господарства Збаразького району на 21 га, Підволочиського (17,7 га), Кременецького (10 га), Заліщицького (9,9 га), Борщівського (6,2 га) та Шумського (2 га) районів.

Тернопільська область має сприятливі передумови для розвитку тваринництва – наявність пасовищ, кормових відходів харчової промисловості та побічної продукції галузей рослинництва і розвинутого польового кормовиробництва. Незважаючи на це, тваринництво залишається на другому місці після рослинництва.

Потенційні можливості розвитку тваринництва залежать насамперед від чисельності поголів'я тварин та птиці, яке на кінець 2013 року характеризувалося такими даними (табл. 5.6).

Таблиця 5.6

**Поголів'я худоби та птиці за категоріями господарств
Тернопільської області, (тис. голів) [166, с. 112]**

	Усі категорії господарств		У тому числі			
			Сільськогосподарські підприємства		Господарства населення	
	2013 р.	2013 р. до 2012 р. +, –	2013 р.	2013 р. до 2012 р. +, –	2013 р.	2013 р. до 2012 р. +, –
Велика рогата худоба	185,8	-10,7	30,1	- 0,5	155,7	-10,2
у т.ч. корови	107,0	-5,4	9,9	0,4	97,1	-5,8
Свині	406,9	+34,8	151,5	34,7	255,4	+ 0,1
Вівці та кози	12,9	+0,5	0,6	0,1	12,3	+ 0,4
Птиця	5066,5	+453,7	1433,7	391	3632,8	+ 29,6

У всіх категоріях господарств у 2013 р. нараховувалося 185,8 тис. голів ВРХ, що на 5,5% менше, ніж у 2012 році; з них 107,0 тис. корів (на 4,5%), свиней – 406,9 тис. гол., (на 9,3% більше), овець та кіз – 12,9 тис. гол. (на 0,4% більше), а поголів'я птиці зросло на 9,8% і становило – 5066,5 тис. голів [166, с. 112].

За даними таблиці 2, господарства населення Тернопільської області утримували 83,8% загальної чисельності великої рогатої худоби (в т. ч. 90,7% корів), птиці – 71,7%, свиней – 62,7%.

Відзначимо істотну диференціацію поголів'я великої рогатої худоби у сільськогосподарських підприємствах (голів) за районами (рис. 33): за чисельністю поголів'я ВРХ – від 6281 голів у Бучацькому районі до 29 голів у Гусятинському; за чисельністю корів – від 1962 голів у Лановецькому районі до 19 голів у Кременецькому, у Гусятинському поголів'я корів нема; за чисельністю свиней – від 53 тис. голів у Тернопільському районі до 13 голів – у Кременецькому районі [166, с. 113].

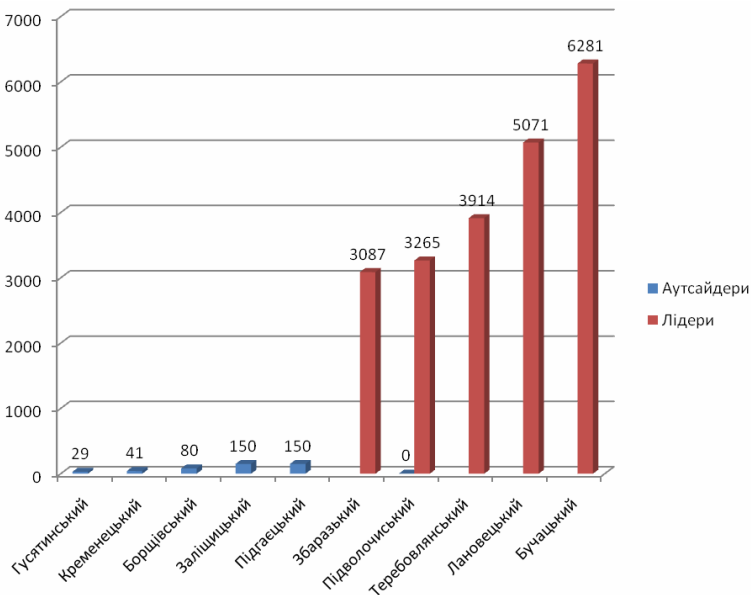

Рис. 33. Поголів'я ВРХ у сільськогосподарських підприємствах Тернопільської області у 2013 році

Таким чином, провідне місце за поголів'ям худоби займають особисті господарства населення, що може бути за раціональної організації заготівлі продукції важливим резервом збільшення сировини для переробних підприємств та повного забезпечення по-

треб населення. Районам аутсайдерам без дотацій та державної підтримки важко розвивати аграрні господарства, складно залучити інвестора, щоб розвивати тваринництво за різними напрямками.

Сільськогосподарські підприємства заготували у 2013 р. кормів усіх видів 239 тис. т корм. од, що на 1,1% більше, ніж у 2012 р. У розрахунку на одну умовну голову великої худоби припадало по 27,23 ц корм. од, що на 3,3 ц менше ніж попереднього року. [166, с. 118]

Обсяг виробництва валової продукції тваринництва у 2013 р. порівняно з 2012 р. збільшився на 9,1%, у т. ч. у сільськогосподарських підприємствах – на 27,2%, а у господарствах населення – на 4,6%. [166, с. 92].

Виробництво основних видів тваринницької продукції відображено в таблиці 5.7.

Таблиця 5.7

**Виробництво основних видів тваринницької продукції
Тернопільської області за категоріями господарств [166, с. 114]**

	Усі категорії господарств		У тому числі				Частка господарств населення в загальному виробництві, %
			сільськогосподарські підприємства		господарства населення		
	2013 р	2013 р. у % до 2012 р.	2013 р	2013 р. у % до 2012 р.	2013 р	2013 р. у % до 2012 р.	2013 р.
М'ясо ¹ , тис. т	47,6	109,4	16,7	127,6	30,9	105,8	64,9
У т.ч. яловичина і телятина	14,4	122,0	2,7	142,1	1,7	118,1	81,2
свинина	23,6	118,6	10,9	149,3	12,7	100,7	53,8
М'ясо птиці	8,3	107,7	3,1	147,6	5,2	92,8	62,6
Молоко, тис. т	485,9	98,6	30,4	106,7	237,8	97,6	90,0
Яйця, млн. шт.	427,7	102,7	98,9	104,0	190,4	102,0	58,0
Вовна, т	1	100	–	–	1	100	100

¹ Реалізація худоби та птиці на забій, у живій вазі.

У 2013 р. господарства всіх категорій збільшили виробництво м'яса у забійній вазі на 9,4% (47,6 тис. т), молока – на 5,7% (485,9 тис. т), яєць на 3,2% (427,7 млн. штук), а виробництво вовни залишилося

на рівні 2012 року. [166, с. 114]. З таблиці 5.7 видно, що виробництво основних видів продукції тваринництва зосереджено переважно у господарствах населення. Частка їх у загальному виробництві становила: м'ясо – 64,9%, молоко – 90%, яйця – 58%, вовна – 100%.

Слід зазначити, що між районами Тернопільської області є значні диспропорції у виробництві м'яса (рис. 34), і зокрема якщо у Тернопільському районі вироблено 3915 т м'яса, Лановецькому – 2570 т м'яса, в Зборівському 1969 т, а Гусятинському – 1705 т, то у Кременецькому – лише 2 т, Монастириському – 9 т, Підгаєцькому – 14 т, в Шумському – 23 тонни.

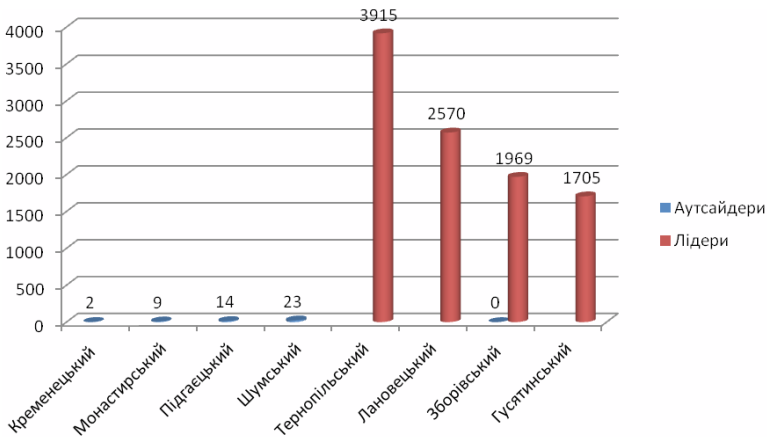

Рис. 34. Виробництво м'яса у сільськогосподарських підприємствах Тернопільської області у 2013 році, (т)

Виробництво в агропідприємствах молока на Тернопільщині зросло на 9,6% до 48509 тонн, у порівнянні з 2012 р. Разом з цим, якщо у Буцацькому районі агропідприємства виробили молока 11326 т (рис. 35), у Лановецькому – 10832 т, то у Гусятинському і Заліщицькому районах молока в сільськогосподарських підприємствах взагалі не виробляють, у Кременецькому районі вироблено лише 17 т молока, Підгаєцькому – 117 т, Борщівському – 136 т [166, с. 116].

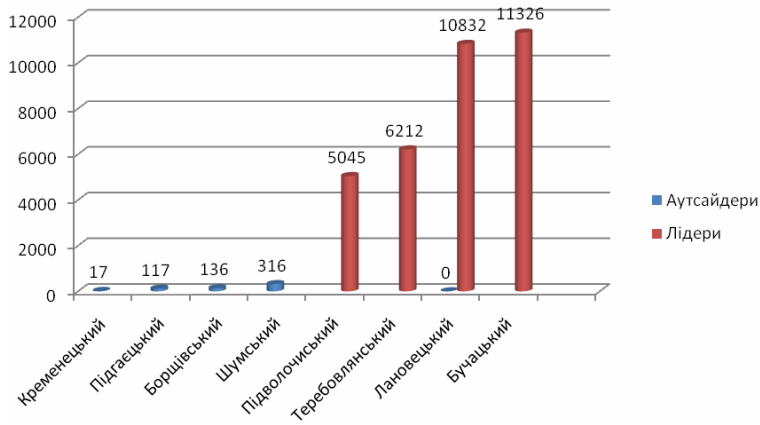

Рис. 35. Виробництво молока у сільськогосподарських підприємствах Тернопільської області у 2013 р., (т)

Важливим показником розвитку галузевої структури тваринництва області є його продуктивність. Середній річний надій молока від корови в сільськогосподарських підприємствах у 2013 р. зріс порівняно з 2012 р. на 435 кг і становив 5250 кг.

Від курки-несучки сільськогосподарські підприємства одержали в середньому по 241 яєць, що на 11 яєць менше. Середня вага ВРХ, яку продали переробним підприємствам усі категорії господарств, зросла на 4 кг, свиней – на 2 кг порівняно з 2012 р. Якщо розглянути за видами господарств, то господарства населення збільшили середню вагу свиней на 8 кг та ВРХ – зменшили на 12 кг, а сільськогосподарські підприємства навпаки – збільшили вагу ВРХ на 10 кг і свиней на 2 кг. Середньодобові прирости ВРХ на вирощуванні, відгодівлі та нагулі становили 562 г, свиней – 523 г [166, с. 117].

У досліджуваний період сільськогосподарські підприємства реалізували власно виробленої аграрної продукції на суму 1920,7 млн. грн. Загальний обсяг реалізованої сільськогосподарськими підприємствами власно виробленої продукції зріс на 23,9%, у т. ч. продукції тваринництва – на 32,8%, продукції рослинництва – на 21,7%.

Агроформування Тернопільської області продали переробним підприємствам 16,8% сільськогосподарської продукції, на ринку реалізували 2,9%, пайовикам та населенню в рахунок оплати праці видали по 0,2%, за іншими напрямками продали 79,9% аграрної продукції (від її загального обсягу реалізації у вартісному виразі).

Упродовж досліджуваного періоду сільськогосподарські підприємства за реалізацію переробним підприємствам молока отримали бюджетної тваринницької дотації на 3738,1 тис. грн., за худобу та птицю – 785,9 тис. грн. Обсяги реалізації худоби та птиці збільшили аграрні підприємства 15 районів, молока – 10 районів, зернових та зернобобових культур – 9 районів.

У 2014 р. порівняно з 2013 р. збільшилися середні реалізаційні ціни всіх основних видів продукції тваринництва. Продукцію рослинництва агроформування продавали дешевше, зокрема, всі види зернових культур (окрім пшениці та жита) і плоди та ягоди. Сільськогосподарські підприємства найдорожче реалізовували зернові культури населенню в рахунок оплати праці (по 1565,4 грн. за т), олійні культури – переробним підприємствам (по 3868,1 грн. за т), картоплю, овочі, яйця – за іншими напрямками (відповідно по 4409,6 грн. за т, 8853,9 грн. за т, та 536,3 грн. за тис. шт.), молоко та молочні продукти – на ринку (4225,0 грн. за т).

Середня закупівельна ціна зернових культур, яку пропонували товаровиробникам, становила 1720,7 грн. за т. Зернозберігаючі та переробні підприємства області закупляли пшеницю в середньому по 1953,4 грн. за т, ячмінь – по 1693,5 грн. за т, кукурудзу – по 1643,8 грн. за т, жито – по 1503,8 грн. за тону.

Переробні та зернозберігаючі підприємства закупували сою за середньою ціною 4360,2 грн. за т, ріпаку – 4089,8 грн. за т, насіння соняшнику – 3239,2 грн. за т. Порівняно з 2013 р. закупівельні ціни на ріпак збільшилися на 22,8%, сою – на 20,7%, а на насіння соняшнику зменшилися на 8,7%.

На Тернопільщині за рахунок організованих ринків у 2013 році сформувалося 19,2% загального обсягу продажу споживчих товарів. У обороті цих ринків 7,0% обсягу становив продаж сільськогосподарських продуктів. В області проведено 2817 ярмаркових заходів і

реалізовано населенню за цінами виробника сільськогосподарської продукції на загальну суму 369 млн. грн.

За результатами 2013 року обсяг промислової продукції у **виробництві м'яса та м'ясних продуктів** збільшився на 34,1% .

Провідними підприємствами Тернопільської області з виробництва м'яса та м'ясних продуктів є: ЗАТ «Агропродукт» (заготівля та виготовлення блочного м'яса та субпродуктів), обсяг виробництва становить 219,3 млн. грн. (збільшився на 36,9%), ТОВ «Заготсервіс» (виробництво м'яса), обсяг виробництва – 45,9 млн. грн.. (збільшився на 81,3%), ПП «Масар Агро» (виробництво ковбасних виробів), обсяг виробництва – 20,7 млн. грн.. (збільшився на 1,8%), ТзОВ «Білий берег» (виробництво м'яса свійської птиці), обсяг виробництва – 16,9 млн. грн.. (збільшився на 7,3%).

Зросли обсяги виробництва:

– **олії та тваринних жирів** в 6,4 разу порівняно з минулим роком. Провідним підприємством є ПП «Захід-Агроінвест» (виробництво олії та борошна), обсяг виробництва – 29,1 млн. гривень (збільшився в 4,5 разу);

– **напоїв** на 3,3%, в основному за рахунок ТзОВ «Пивоварня Опілля» (виробництво пива), обсяг виробництва – 14,8 млн. гривень (збільшився на 26,6%), ТДВ «Шустов-спирт» (виробництво дистильованих алкогольних напоїв), обсяг виробництва – 13,6 млн. гривень (збільшився на 8,7%);

– **готових кормів для тварин** на 9,5%, в основному за рахунок ПАП «Агропродсервіс» (виробництво продуктів борошномельно-круп'яної промисловості), обсяг виробництва – 42,6 млн. гривень (збільшився на 30,4%).

Разом з тим, у 2013 році обсяги промислової продукції зменшились у:

• **переробленні та консервуванні овочів і фруктів** – на 5% за рахунок ДП «Дінтер Україна Скала» (виробництво фруктових і овочевих соків), обсяг виробництва – 203,6 млн. гривень (зменшився на 8%), ПП «Агроспецгосп» (виробництво консервної продукції), обсяг виробництва – 10,4 млн. гривень (зменшився на 80,8%);

• **виробництві хліба, хлібобулочних та борошняних виробів** – на 1,1% за рахунок провідних підприємств таких як: ТзОВ «Бучачхлібпром» (виробництво хліба та хлібобулочних виробів), обсяг виробництва – 6,2 млн. гривень (зменшився на 3,9%), ТОВ «Надзбруччя-хліб» (виробництво хліба та хлібобулочних виробів), обсяг виробництва – 15,8 млн. гривень (зменшився на 20,3%), ТзОВ «Тернопільхлібпром» (виробництво хліба та хлібобулочних виробів), обсяг виробництва – 20,3 млн. гривень (зменшився на 11,4%);

• **виробництві молочних продуктів** – на 9% в основному за рахунок ПП «Альма-Віта» (виробництво молочної продукції), обсяг виробництва – 75,9 млн. гривень (зменшився на 17%), ТзОВ «Бучацький сирзавод» (виробництво молочної продукції), обсяг виробництва – 19,4 млн. гривень (зменшився на 2,5%);

• **виробництві інших харчових продуктів** на 36,4% за рахунок ТзОВ «Хоростківський цукровий завод» (виробництво цукру), обсяг виробництва – 236,1 млн. гривень (зменшився на 7,4%), ТзОВ «Збаразький цукровий завод» (виробництво цукру), обсяг виробництва – 100,7 млн. гривень (зменшився на 30,1%), ТзОВ «Козівський цукровий завод» (виробництво цукру), обсяг виробництва – 75 млн. гривень (зменшився на 51,9%).

У 2013 році на окремих підприємствах здійснено низку заходів щодо оновлення виробничих потужностей, зокрема в СП «М'ясовіта» модернізовано камери технологічної обробки ковбасних виробів; у ПП «Бекерай» встановлено технологічне обладнання для заморожування напівфабрикатів; у ПП «Кочман В. В.» модернізовано обладнання для виготовлення батонів; у ПП «Адріатика» встановлено лінію для пакування батонів; у ДП «Чортківський комбінат хлібопродуктів» модернізовано виробничі потужності; у ПАТ «Тернопільський молокозавод» завершено модернізацію ферментаційного цеху, встановлено обладнання для розширення дільниці приймання молока та цеху розливу продукції.

Разом з тим, кілька підприємств не здійснювали виробничої діяльності, зокрема, ТзОВ «Лановецький цукровий завод», ТзОВ «Борщівський цукровий завод» та ТзОВ «Бучацький цукровий завод» (через недостатню забезпеченість сировиною), припинено

виробництво коньяку у зв'язку із значними запасами нереалізованої готової продукції; скорочення ринків збуту продукції ДП «Дінтер Україна Скала»; зупинка ЗАТ «Агропродукт» через проблеми з реалізацією продукції в Російську Федерацію (обмеження ринків збуту сирів жирних).

Рівень рентабельності виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах Тернопільської області в 2013 році становив 8,1%. Нерентабельними серед продукції рослинництва було вирощування цукрових буряків (-6,6%) та плодів (-7,4%), серед продукції тваринництва – вирощування ВРХ на м'ясо (-24,6%), овець та кіз на м'ясо – (-40,6%) та птиці на м'ясо (-23%) [166, с. 98].

Сільське господарство Тернопільської області зіткнувся з проблемою конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції. Оскільки членство в СОТ, підписання асоціації з ЄС та відкриття кордонів для товарів з обох боків може допомогти розв'язанню проблем конкурентоспроможних підприємств і дасть змогу розширити ринки збуту, наростити обсяги виробництва продукції, створити нові робочі місця, а може бути навпаки проблемою номер один та втратою окремих галузей для підприємств із низькою якістю продукції, високою собівартістю, що не зможуть конкурувати з європейськими товарами.

Наявний тісний зв'язок між економічним розвитком аграрного виробництва та сільських територій є головною компонентою європейської моделі розвитку, де не останнє місце займають трансформаційні процеси. Власне трансформації в сільському господарстві є процесом розвитку та кількісних змін із регіональними особливостями. Тому в сучасних умовах ефективні зрушення у структурі організаційних форм та власності можливі лише з урахуванням такої специфіки з метою оптимізації територіальної організації аграрного виробництва, напрямів та форм спеціалізації, розмірів підприємств і їх організаційної структури [3].

Регіональна трансформація аграрної сфери має на меті оптимізувати галузеву, територіальні та функціональну структури, проте це неможливо без розвитку системи засобів виробництва для

переробної та харчової промисловості, розроблення та реалізації програм регіонального розвитку. За таких умов важливого значення набуває формування ефективної структури форм власності та господарювання за допомогою кооперації, інтеграції та реструктуризації в усіх галузях, які мають стосунок до аграрної сфери.

Важливим є розвиток і тісний взаємозв'язок агропідприємств усіх форм власності та організаційних форм, починаючи від малих приватних підприємств і закінчуючи великими агрохолдингами. Важливу роль у просуванні сільськогосподарської продукції на світові ринки відіграють спільні підприємства із зарубіжними партнерами. Крім того, сучасна галузева структура аграрної сфери Тернопільської області, потребує оптимізації відповідно до світових тенденцій; спостерігається невідповідність у розвитку інфраструктури переробної та сировинної сфер. Структурні перетворення мають забезпечити соціально-економічну й екологічну ефективність аграрного виробництва шляхом раціоналізації територіальних пропорцій розміщення переробних галузей. Наявні диспропорції між сировинною та переробною сферами заважають економічному розвитку цього сектору економіки. Тому з метою здійснення організаційно-структурних перетворень аграрної сфери регіону слід виділити основні вектори її трансформації:

- удосконалення й оптимізація галузевої, організаційної та регіональної структур аграрного виробництва;

- удосконалення інноваційно-інвестиційної складової розвитку аграрної сфери та розроблення програм регіонального розвитку;

- зміна підходів та інструментів щодо використання природо-ресурсного потенціалу з урахуванням регіональної специфіки аграрної сфери;

- залучення іноземних інвестицій і передових розробок з метою оновлення матеріально-технічної бази усіх підприємств аграрної сфери;

- використання енергозберігаючих та біотехнологій, ведення екологічно безпечного виробництва.

В умовах інтеграції та кооперації виробників з переробниками відбувається концентрація землі й капіталу в руках великих

агрохолдингів. Як зазначає П. Макаренко, великі аграрно-промислові формування спроможні підвищити ефективність реального сектору економіки, позитивно впливати на розвиток регіонів та інфраструктури, створювати нові технології, сприяти зростанню зайнятості, тобто розв'язувати комплекс гострих соціально-економічних проблем [82].

За даними АПК-Інформ, в Україні налічувалося 27 агрохолдингів. Загальний земельний банк, що перебуває в користуванні агрохолдингів, становить 3 млн. 805 тис. га. Вони займаються не лише нарощуванням земельних банків, а й збільшенням потужностей зі зберігання зерна.

Формування агрохолдингового типу контролюють близько 8,7 млн. га, тобто 21% сільськогосподарських угідь країни, у т. ч. 46% угідь, які обробляють сільськогосподарські підприємства [80]. В Тернопільській області агрохолдинги контролюють понад 50% земель сільськогосподарського призначення [18].

Ефективність функціонування сучасної мережі аграрних підприємств залежить від державної системи заходів щодо здійснення структурних перетворень. Сучасні трансформації у вітчизняній аграрній сфері свідчать про зростання конкуренції через світову глобалізацію, поглиблюється спеціалізація, яка своєю чергою призводить до зростання продуктивності праці та зменшення витрат. Не всі виробники аграрної продукції регіону мають достатню кількість фінансових ресурсів та мотивацію для впровадження інноваційних розробок. Така ситуація дає змогу іноземним конкурентам вільно почуватися на українському ринку аграрної продукції. За таких умов необхідно враховувати глобальні виклики щодо аграрної сфери з метою адекватної реакції на них і наближення її до світового рівня. Це можливе за рахунок підвищення мотивації до продуктивності праці, використання інноваційних розробок, залучення іноземних інвестицій, зміни вітчизняного законодавства відповідно до сучасних умов господарювання й адекватної державної аграрної політики.

Головними глобальними викликами, що стосуються аграрної сфери області, можна вважати продовольчу безпеку, пробле-

му охорони навколишнього середовища та збереження природних ресурсів.

Враховуючи підходи викладені у працях П. Т. Саблук [149], проблема забезпечення продовольчої безпеки є найважливішим пріоритетом стратегії сталого розвитку регіону, від ефективності розв'язання якої залежить не лише соціальна, а й політична стабільність у суспільстві.

Враховуючи викладене, для Тернопільської області вирішити це питання можливо лише за таких умов:

- визначити рівень самозабезпечення основними продовольчими товарами;
- використати комплекс заходів щодо підтримки регіонального сільськогосподарського виробництва;
- розробити і використати захисні заходи зовнішньоекономічного спрямування;
- створити та підтримати на необхідному рівні страхові перехідні запаси продовольства.

Окрім того, як зазначає Варченко О. [22] важливе місце займає впровадження інноваційно-інвестиційної моделі розвитку аграрної сфери та її базової галузі – сільського господарства.

Основними принципами підвищення рівня продовольчої безпеки області та держави [102] є:

- стабільність законодавчої бази, що регулює економічні процеси в аграрній сфері;
- динамічність розвитку сільськогосподарського виробництва;
- інноваційність всіх галузей АПК;
- керованість економічними процесами всіма рівнями влади;
- рівномірність розвитку регіону, територій, галузей, комплексів.

Розв'язання проблеми продовольчої безпеки неможливе без залучення інноваційних розробок та сучасних наукових досягнень. Зокрема, у 2013 році в Тернопільській області інноваційною діяльністю займалися 36 підприємств, або 17,1% від загальної кількості промислових підприємств (рис. 36).

Рис. 36. Інноваційна діяльність Тернопільської області

Одним із шляхів розв'язання проблеми продовольчої безпеки та забезпечення населення продовольством є впровадження новітніх технологій, зокрема, розвиток біотехнологій. Використання ГМ-рослин дає змогу збільшити врожайність, знизити ціну на продукти харчування та активізує селекцію. Разом з тим, застосування біотехнології дасть змогу зменшити негативний вплив пестицидів на навколишнє середовище та запобігти ерозії ґрунтів [102, с. 72].

Проте біотехнологічна революція породжує низку проблем, зокрема впливає на стан навколишнього середовища та здоров'я людей. Тварини, яким дають гормон росту, хворіють гастритами та язвою шлунка, дерматитом і артритом та іншими захворюваннями, що небезпечно для здоров'я людини. Крім того, немає однозначної відповіді щодо безпечності продукції генної інженерії, вплив генетично модифікованих організмів на навколишнє середовище, людину та тварин – непередбачуваний.

Враховуючи сприятливі наявні природні умови, Тернопільська область має великий потенціал для виробництва та експорту

біотехнологічних кормів і біопаливних культур. Це може істотно зменшити енергозалежність та сприятиме розв'язанню проблеми обмежених ресурсів.

У країнах Євросоюзу сільське господарство дотаційне, й це формує систему обмежень, спрямованих на захист внутрішнього ринку шляхом підтримання внутрішніх цін. Це здійснюють за допомогою обмеження імпорту сільськогосподарської продукції, реекспортних субсидій. Подібну роль відіграють податки і податкові обмеження у вигляді квотування виробництва для зменшення пропозиції, акцизи, компенсаційні збори й адміністративне регулювання. На нашу думку, це дає змогу збільшити доходи аграріїв та субсидіями стимулювати експорт.

У США аграрна політика сприяє стимулюванню експорту. Дотації сільськогосподарським виробникам у економічно розвинутих країнах становлять біля 300 млрд. дол. на рік. Україні доцільно використовувати досвід розвинутих країн для підтримання аграрного сектору.

Тому, враховуючи такі глобальні виклики, необхідно сформулювати основні підходи до гарантування продовольчої безпеки та інших викликів, взявши на озброєння сучасні тенденції у світовому сільському господарстві та враховуючи його принципові чинники та особливості, зокрема:

- низький рівень наукових розробок вітчизняного сільського господарства та велике відставання з економічно розвинутими країнами у цьому ракурсі;

- недостатній рівень використання ресурсозберігаючих та енергоощадних технологій та необхідність докорінного технічного переоснащення аграрного виробництва регіону;

- визначальна соціальна функція аграрної сфери, яка формує зайнятість сільського населення та функціонування соціальної інфраструктури на селі;

- недостатній рівень вітчизняної державної підтримки;

- недостатній розвиток ринкової та виробничої інфраструктури, що впливає на кінцеву економічну ефективність аграрного виробництва та рівень життя сільського населення.

Розвиток аграрної сфери може істотно вплинути на економічну динаміку в Тернопільській області, а світові тенденції щодо наростання дефіциту продовольства та зростання цін стають викликом для регіонального виробника сільськогосподарської продукції. Така ситуація стимулюватиме залучення зовнішніх інвестицій у цей сектор економіки, що, своєю чергою стане поштовхом для активізації сільгоспвиробництва та експорту сільгосппродукції та поліпшення матеріально-технічної бази, фундаментом для реалізації аграрного потенціалу Тернопільської області.

Продовжуючи реформування аграрної сфери, необхідно сформувати прозорий ринок землі сільськогосподарського призначення та оптимізувати чинні форми організації сільськогосподарського виробництва з погляду доцільності, а також економічної, соціальної та екологічної ефективності.

За таких трансформаційних процесів у аграрній сфері Тернопільської області зокрема та України загалом важливе значення має відіграти державна політика, яку слід спрямувати на адекватне реагування на глобальні виклики. Головним її вектором має стати співпраця великого аграрного бізнесу та дрібних сільських виробників на основі аграрних кластерів, а також розв'язання проблем використання, охорони і відтворення сільськогосподарських земель.

Слід зауважити, що Тернопільська область не використовує сповна свій експортний потенціал сільськогосподарської продукції. З метою забезпечення внутрішніх потреб у продуктах харчування та збільшення обсягів експорту слід акцентувати увагу на залученні іноземних інвестицій у розвиток логістичної інфраструктури зернового сектору та інші галузі аграрної сфери, підтримці дрібних і середніх товаровиробників. Важливе місце у державній політиці щодо розвитку аграрної сфери регіону, мають зайняти зміна українського законодавства щодо якості продукції відповідно до європейських стандартів, сертифікація підприємств аграрної галузі, дотримання і застосування стандартів якості та безпеки продукції відповідно до міжнародних вимог [102, с. 74].

Сьогодні іноземні інвестори зацікавлені в інвестуванні аграрної сфери, зокрема, за останніх три роки американська інвестиційна компанія SigmaBleyzer через AgroGeneration інвестувала понад \$100 млн. на розбудову великого агропромислового об'єкта в Україні, крім того, ЄБРР щороку інвестує в цей сектор національної економіки майже €200 млн. Інвесторів зацікавила потенційна продуктивність землі та аграрної інфраструктури.

Так, у Тернопільську область упродовж 2013 року було залучено 68,2 млн. дол. США прямих іноземних інвестицій. На підприємствах сільського, лісового та рибного господарства акумульовано 10,8 млн. дол. прямих інвестицій (15,8%) [41].

В області реалізують низку інвестиційних проектів. Зокрема, ввели в експлуатацію молочний комплекс на 1200 голів (ТЗОВ «Бучачагрохлібпром» у селі Осівці Бучацького району). Продовжують будівництво і реконструкцію молочного комплексу та доїльного залу на 1200 корів (ПАП «Агропродсервіс», центральна садиба якого розташована у селі Теофіпілка Козівського району). Такий самий проект був запланований на ТОВ «Бучачагрохлібпром», проте нині будівельні роботи призупинили» [139, 10;11].

Активну діяльність здійснюють у галузі свинарства. ПАП «Агропродсервіс» будує репродуктор-маточник на 3 тис. голів свиноматок, що збільшить реалізацію свинини до 150 тис. голів на рік. У селі Старе Місто Підгаєцького району реконструюють ферму на 850 голів основних свиноматок. Завершують будівництво III черги свинокомплексу в ПАТ «Агропродсервіс», що розташоване у селі Настасів Тернопільського району. Також ТОВ «Альтопорк» (село Беримівці Зборівського району) розпочало будівництво свиноферми з розведення та вирощування свиней потужністю 2400 свиноматок. Закінчують будівництво та реконструкцію свинокомплексу ПАП «Фортуна» на 8000 голів свиней у селі Свидова Чортківського району.

Окрім того, нарощує потужності птахофабрика яєчного напрямку на 360 тисяч курей-несучок (ТОВ «Птахофабрика Тернопільська» у селі Великі Гаї Тернопільського району). Завершили будівництво та реконструкцію тваринницьких приміщень потужністю 1,5 млн. голів

реалізації на рік курей-бройлерів (ТОВ «Агропродсервіс-Вест», село Гарбузів Зборівського району). Закінчили реконструкцію тваринницького приміщення для утримання 90 тис. голів бройлерів (ПАП «Довіра», село Стара Ягільниця Чортківського району).

Дещо гірша ситуація із втіленням проєктів у галузі рослинництва. Розпочало будівництво комплексу для зберігання фруктів місткістю 4000 тонн ТОВ «Україна» у селі Скорики Підволочиського району. Планували теж закінчити будівництво тепличного комплексу ТОВ «Едем-Ф» у селі Синьків Заліщицького району на 30 гектарах, а також ввести в експлуатацію плодоовочесховища ємністю 5 тис. т у місті Бучач на ФГ «Гадз». Проте нині роботи призупинили [139, с. 10;11].

Триває реалізація інвестиційних проєктів з будівництва додаткових потужностей з приймання і зберігання зерна, які розпочали у 2013 році. Це спорудження елеваторно-комбікормового комплексу потужністю одночасного зберігання 180 тис. т зерна та виробництва 10 т комбікормів на годину компанією «Райз-Захід», що розташована у селі Острів Тернопільського району. Наступним проєктом є будівництво елеватора ТОВ «Україна» у смт Підволочиськ. Також агрофірма «Горинь» (Лановецький район) споруджує сучасний зерновий елеватор силосного типу місткістю 37 тисяч тонн. Із введенням даних об'єктів потужності зі зберігання зерна в області у 2015 році зростуть ще на 247 тис. т і становитимуть понад 1,8 млн. тонн.

Разом із цим, не реалізовано запланованих проєктів з реконструкції під виробництво біоетанолу трьох спиртових заводів ДП «Укрспирт»; головною причиною цього стала відсутність реальних інвесторів (Хоростківський МПД, ДП «Ковалівський спиртовий завод» та ДП «Зарубинський спиртзавод»). Реалізація даних інвестиційних проєктів в області дасть змогу створити приблизно 700 робочих місць.

Найактивнішими районами щодо реалізації інвестиційних проєктів є Бучацький, Зборівський, Лановецький, Тернопільський та Підволочиський. У Бережанському, Монастириському, Підгаєцькому, Чортківському і Шумському районах не реалізують жодного проєкту. Причина припинення інвестиційних проєк-

тів криється не тільки у відсутності коштів, а й у виникненні організаційних проблем, зокрема, з оформленням дозволів та іншої документації.

Складною виявляється у 2015 році ситуація для сільського господарства не тільки Тернопільської області, а й держави – через різку девальвацію гривні, високі ціни на продукцію, пальне, насіння сільськогосподарських культур, мінеральні добрива та засоби захисту рослин. У зв'язку з цим доведеться економити кошти за рахунок дешевшого та нижчої якості насіння, зменшити внесення різного роду мінеральних добрив. Це в свою чергу призведе у майбутньому до зменшення врожайності продукції рослинництва та приросту у тваринництві, підвищення її якості та конкурентоспроможності на зовнішніх ринках.

Отже, для адекватного реагування на глобальні виклики в Тернопільській області необхідно виконати наступні завдання:

- здійснити переоснащення та модернізацію підприємств аграрної сфери, переорієнтацію на інноваційно-інвестиційну модель розвитку;

- сформувати високоякісний і висококваліфікований кадровий склад галузі, який буде спроможний ефективно працювати в рамках інноваційно-інвестиційної моделі розвитку;

- оптимізувати агрохімічне втручання та збільшити обсяги внесення органічних і зелених добрив;

- створення сучасної соціальної інфраструктури у межах сільських територій.

Разом з тим, усе це дасть змогу пришвидшити економічний розвиток, забезпечити економічну та продовольчу безпеку регіону і держави в цілому, зайняти провідне місце на сільськогосподарському ринку, стати наукоємним та високотехнологічним сектором національної економіки.

Пріоритетами у сфері раціонального й ефективного землекористування мають стати обов'язкове дотримання сівозмін, консервація деградованих малопродуктивних земель і формування сприятливих агроландшафтів.

На нашу думку, пріоритетними напрямками розвитку сільського господарства Тернопільської області повинні бути:

- підвищення конкурентоспроможності сільського господарства;
- нарощування експорту та внутрішнього споживання місцевої продукції, сільськогосподарського призначення;
- покращення інвестиційного та бізнес-клімату;
- зростання обсягів залучених інвестицій у реальний сектор економіки та соціальну сферу області, в т. ч. з використанням інструментів державної підтримки інвестування;
- реалізація інвестиційних проектів із залученням міжнародної технічної допомоги і на засадах державно-приватного партнерства;
- детінізація економічних процесів;
- ліквідація заборгованості з виплат заробітної плати та її підвищення;
- створення нових робочих місць;
- зменшення податкового боргу;
- забезпечення прибуткової діяльності суб'єктів господарювання;
- утримання стабільної цінової ситуації.

З метою підвищення ефективності функціонування сільськогосподарських підприємств у районах-аутсайдерах – Гусятинському, Кременецькому, Борщівському, Заліщицькому та Підгасцькому – необхідно:

- ✓ зупинити спад чисельності поголів'я худоби і птиці й забезпечити його поступове нарощування;
- ✓ підвищити врожайність сільськогосподарських культур за рахунок докорінного поліпшення земель (вапнування) та ефективності виконання меліоративних заходів;
- ✓ довести обсяги виробництва продукції тваринництва до рівня, що забезпечить мінімальні норми її споживання населенням, а також визначені обсяги поставок;
- ✓ забезпечити прибуткове ведення тваринництва на основі вигідного збуту продукції за рахунок оптимальних витрат на її виробництво та державної підтримки цін і доходів товаровиробників;

На рівні області та держави слід:

- створити нові робочі місця, поліпшити зайнятість та підвищити доходи сільського населення;
- забезпечити розвиток на селі сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

Таким чином, можна зробити висновок, що в тих умовах, які склалися сьогодні в сільському господарстві області, гостро необхідне втручання держави чи закордонних інвесторів. Тому для збільшення конкурентних можливостей аграрному секторові потрібно: розвивати соціальну і ринкову інфраструктуру в сільськогосподарській місцевості; подолати невдалу інтеграцію науки та виробництва; розробити програму створення галузевих зон із виробництва найперспективніших видів продукції, яка має конкурентні переваги на ринку; використовувати стратегічні технології і нові форми господарювання.

Для підтримки розвитку сільського господарства Тернопільської області доцільно [139].

✓ підвищити родючість ґрунтів вапнуванням і сидерацією кислих ґрунтів та створити умови для збільшення урожайності сільськогосподарських культур на 15%;

✓ активізувати роботу з міжгосподарського обміну і закупівлі високоякісного насіння нових сортів та гібридів сільськогосподарських культур і реалізації Державної програми підтримки селекції в рослинництві;

✓ забезпечити своєчасне оформлення зобов'язань із фінансування видатків за бюджетними програмами підтримки розвитку сільськогосподарських підприємств та здійснення заходів щодо ефективного й повного їх використання;

✓ продовжити роботу з представленими в області системними банками, стосовно кредитування сільськогосподарських підприємств;

✓ сприяти збільшенню обсягів виробництва конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції: збільшення в області площ садіння і наросування обсягів виробництва плодів та ягід; наросування виробництва картоплі й овочів;

✓ допомогти створенню нових та розвитку діючих сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів;

✓ продавати земельні ділянки несільськогосподарського призначення, провести інвентаризацію земель сільськогосподарського призначення державної власності.

Отже, Тернопільська область має всі потенційні можливості для відродження та ефективного розвитку сільського господарства. Важливо вжити низку економіко-технологічних та соціально-економічних заходів для розв'язання нагальних проблем розвитку сільськогосподарського виробництва та підвищення конкурентоспроможності його продукції відповідно до вимог вітчизняного та світового ринків. Реалізація цих заходів дасть змогу аграрному секторові економіки стати високоприбутковою галуззю і зробити гідний внесок у розвиток держави загалом.

5.4. Транспортний комплекс регіону в умовах затяжної економічної кризи

В сучасних умовах транспортний комплекс України зазнає значних структурних змін, пов'язаних із зміною напрямків спеціалізації та переорієнтацією промислових ринків, а також виходом на передній план легкої промисловості та сфери послуг.

Транспортна система Тернопільської області, яка належить до Подільського економічного району, нерозривно пов'язана з транспортними системами сусідніх областей. Дана система функціонує під впливом наступних чинників:

1. Природно-кліматичні умови сприяють транспортному будівництву. Територія області – це здебільшого рівнинний ландшафт (за винятком Товтрового кряжу, Медоборів та Дністровсько-го каньйону) та Кременецькі гори на півночі.

2. Сприяння економіко-географічного положення розвитку транспортної системи (Тернопільська область має адміністративні кордони з Львівською, Івано-Франківською, Чернівецькою, Рівненською та Хмельницькою областями, а також розташована неподалік від кордонів із Польщею, Румунією, Словаччиною, Чехією, Угорщиною.

3. Розвинена інфраструктура: зв'язкова, електропровідна та трубопровідна.

4. Розвиток господарського комплексу області, для якого необхідні транспортні перевезення готової продукції, сировини, трудових ресурсів: через область пролягають міжнародні транспортні магістралі, розвинена і диверсифікована транспортна мережа прилеглих територій.

На території Тернопільської області розвинуті всі основні види транспорту.

Залізничний транспорт. Завдяки надійності, регулярності, можливості перевезення вантажів і пасажирів незалежно від пори року та погодних умов, малому ступеню впливу на навколишнє середовище (порівняно з іншими видами транспорту), невеликій енергоємності перевізної роботи (споживання енергії на залізничному транспорті в 6 разів менше, ніж в авіації, і в 3 рази менше, ніж на автотранспорті) залізничний транспорт широко використовують як у внутрішніх, так і в міжнародних зв'язках.

У 2013 р. на розвиток залізничного транспорту, його інфраструктури, поштової та кур'єрської діяльності спрямовано 141,1 млн. грн. капітальних інвестицій, що становить 4,7% загального обсягу коштів, інвестованих у економіку області (в 2012 р. – 5,7%) [112].

Залізничний комплекс області включає 14 підприємств, на території області розташовано 43 станції, які здійснюють вантажні й пасажирські операції, з них 22 станції, котрі продають квитки на пасажирські перевезення [131].

Основні підприємства залізничного комплексу: локомотивне депо Тернопіль, пасажирське вагонне депо Тернопіль, вагонне депо Тернопіль, станція Тернопіль, вокзал станції Тернопіль, Тернопільська дистанція колії, дистанція сигналізації зв'язку. На базі колишнього рефрижераторного депо організовано ремонт пасажирських вагонів та іншої залізничної техніки, в локомотивному депо налагоджено ремонт дизель-поїздів, залізничники оновлюють колійне господарство, запроваджують нові технології роботи на всіх підприємствах. Зазначені підприємства належать до Львівської залізниці.

Розгорнута довжина залізничних колій становить 777,3 км, експлуатаційна довжина – 634,3 км, з них електрифіковано колії на – 139 км. Щільність залізничної мережі на території області становить 45,9 км на 1 тис. км², що значно перевищує відповідний показник в Україні (37,6 км) [112]. Найбільша щільність залізниць у центральній частині області, а найменша – у північній.

Найважливіша магістраль (Львів–Київ) перетинає область із заходу на схід. Міжобласне значення має залізниця Тернопіль–Чернівці. Залізничний вузол міста Тернополя дає змогу сполучення з практично всіма обласними центрами України, країнами ближнього зарубіжжя. З Тернополя курсують поїзди у таких основних напрямках: Львів, Хмельницький, Київ, Чернівці, Івано-Франківськ, Чернігів, Ланівці, Рогатин. Перевезення в межах області здійснюють залізницями Тернопіль–Ланівці, Тернопіль–Підволочиськ, Тернопіль–Бережани, Тернопіль–Чортків–Товсте–Заліщики тощо. Ділянка залізниці Львів–Підволочиськ електрифікована. Через область проходять поїзди у Російську Федерацію, Польщу, Чехію, Словаччину, Болгарію [42, с. 17].

Автомобільний транспорт. Довжина автомобільних шляхів на Тернопільщині становлять 5,6 тис. км., причому 5,1 тис. км – це дороги з твердим покриттям. У середньому на 1 тис. кв. км території припадає 405 км автомобільних доріг, а із твердим покриттям – 358 км (в Україні ці показники становлять у середньому відповідно 270 і 247 км).

За значенням доріг розподіл наступний: державні – 1394 км, або 25%, місцеві – 4152 км, або 75%; за видами покриття: асфальтобетонні – 1371 км, або 25% від загальної протяжності доріг, чорне шосе – 2373 км, або 43%, білощобне шосе – 1385 км, або 25%, бруківка – 78 км, або 1%, ґрунтові – 339 км, або 6% [61].

Пасажирським транспортом області, враховуючи перевезення, що виконали юридичні та фізичні особи (без таксі), в 2013 році перевезено 68,7 млн. пасажирів, що на 8,7% більше, ніж у 2012 році, та на 4,7% більше запланованого програмою [61].

Внутрішньообласна автобусна маршрутна мережа загальною протяжністю 23620 км складається зі 680 автобусних маршрутів, у

тому числі: 78 – міських, 464 – приміських, 138 – міжміських. На цих маршрутах 871 автобусом забезпечують регулярні пасажирські перевезення 389 суб'єктів підприємницької діяльності, з яких 20 – юридичні та 369 – фізичні особи.

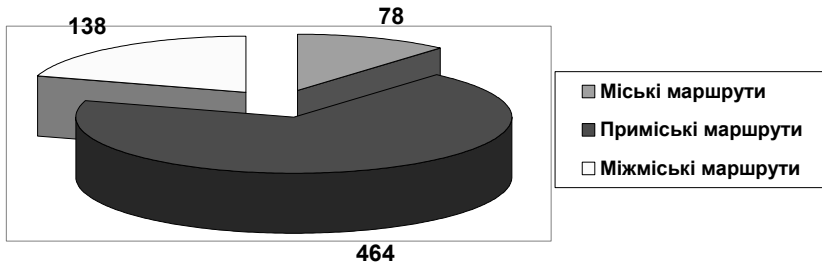

Рис. 37. Розподіл автобусних маршрутів Тернопільської області*

*склала автор за даними [131]

Упродовж 2013 року закуплено 15 нових автобусів та 2 тролейбуси збільшеної пасажиромісткості, посилено вимоги до автомобільних перевізників і забезпечено контроль за дотриманням вимог законодавства з питань дорожнього руху [131].

За 2013 рік автоперевізники області надали послуг, згідно з умовами договору щодо перевезення пасажирів пільгової категорії на суму 10344,9 тис. грн. За ці послуги їм було виділено компенсацію на суму 11194,1 тис. грн.

У 2013 році Служба автомобільних доріг у Тернопільській області виконала робіт з поточного ремонту та утримання автомобільних доріг загального користування на суму 116,8 млн гривень. Відремонтовано поточним ремонтом 40 км автомобільних доріг, проведено робіт з ліквідації ямковості на 153,3 тис. м². Профінансовано з державного бюджету за виконані роботи у 2013 році 105,9 млн. грн. та 105,08 млн. грн. кредитних коштів за виконані роботи у 2012 році на погашення заборгованості, в тому числі, перед ДП «Тернопільський облавтодор» – 18 млн. гривень.

Серед областей України Тернопільська займає 20 місце за загальною протяжністю доріг з чорним покриттям, 1 місце із забез-

печеності дорогами з твердим покриттям на 1000 м. кв. території. Отже, можемо стверджувати, що область має доволі густу мережу автошляхів. Найважливіші авто магістралі перетинають територію краю з півночі на південь (Дубно–Кременець–Тернопіль–Заліщики–Чернівці) із заходу на схід (Львів–Зборів–Тернопіль–Підволочиськ–Хмельницький); важливими є також автомобільні дороги Тернопіль–Бучач–Івано-Франківськ та Тернопіль–Чортків–Кам'янець-Подільський. Вони забезпечують міжобласні та внутрішньообласні зв'язки.

Крім того, перевезення здійснюють автомобільними дорогами обласного значення. Серед них найважливішими є: Тернопіль–Бережани, Тернопіль–Гусятин, Галич–Підгайці–Теребовля–Тернопіль; Тернопіль–Кременець, Тернопіль–Залізці–Почаїв тощо. Автомагістралі міжнародного значення перетинають область із заходу на схід та зпівночі на південь.

Автомагістраль Гданськ–Одеса з'єднує Польщу з Румунією, Брест–Кишинів – головний коридор північно-південного напрямку до балканських країн і Середземномор'я, автомагістраль Луганськ–Львів, Київ–Ужгород з'єднують східні кордони і центр України з Польщею, Словаччиною та Угорщиною. Відстань від Тернополя до найближчих європейських країн – 220–250 км. Через територію області пролягають автошляхи: європейського значення (Е50), міжнародні (М12, М19), національні (Н02, Н18 та ін.), регіональні (Р05, Р24, Р25, Р26, Р32). Перевезення вантажів і пасажирів здійснюють понад 130,1 тис. автомобілів. Із них 68% – вантажні автомобілі [58, с. 53].

Автобусні маршрути пролягають у всі кінці області, ними курсують понад 2,5 тис. автобусів і мікроавтобусів. Міський електротранспорт працює в Тернополі. Довжина тролейбусних маршрутів сягає 70 км. За станом на грудень 2014 року в Тернополі діють 9 тролейбусних маршрутів (з них 2 – у «години-пік»). Тернопіль обслуговують у середньому 50 тролейбусів. У місті використовують тролейбуси таких виробників як Skoda, ЮМЗ та ЛАЗ. Існує тролейбусна лінія з Тернополя до його передмістя – Великої Березовиці [29, с. 63].

Авіаційний транспорт – це вид транспорту, що виконує важливі функції у зв'язках нашої країни з іншими державами світу. Він здійснює, насамперед, перевезення пасажирів, а також пошти і вантажів, які швидко псуються. Авіаційний транспорт використовувався в області переважно для перевезення пасажирів. Нині він майже не функціонує. Аеропорт «Тернопіль», що розташований за два кілометри від обласного центру, має злітно-посадочну смугу зі штучним покриттям розміром 2000 м x 42 м і може обслуговувати повітряні судна з максимальною злітною масою до 61 тонни (літаки типу Л-410, Ан-24, Ан-26, Ан-12, Як-40, Як-42, Іл-18, ТУ-134 та вертольоти всіх типів). Його пропускна спроможність – 100 пасажирів за 1 год. Аеропорт забезпечений митним та прикордонним обслуговуванням за викликом. Виконуються чартерні, нерегулярні польоти з перевезення пасажирів, вантажів у всі країни світу, крім країн, до яких застосовуються санкції ООН. Найближчі міжнародні аеропорти – Київ (500 км), Львів (120 км), Івано-Франківськ (170 км). В області є 2 аеродроми (Борщів і Мельниця-Подільська), 1 вертодром (с. Лопушне Кременецького району), проте їх використовують дуже рідко.

Річковий транспорт в області розвинутий на Дністрі нижче від м. Заліщики. Ним перевозять в основному будівельні матеріали (гравій, галька), які видобувають із дна цієї річки. Гості та жителі м. Тернополя на катері «Герой Танцоров» у літній час мають змогу здійснити прогулянку по Тернопільському ставу.

Територію Тернопільщини перетинають нафтопровід «Дружба», газопроводи «Союз» (Оренбург–західний кордон), Уренгой–Помарі–Ужгород, Дашава–Київ, Торжок–Долина.

Одна з ділянок газопроводу Дашава–Київ (до м. Тернополя) здана в експлуатацію у вересні 1948 року. Тоді ж була утворена дільниця з будівництва сталевих магістралей, яку згодом перейменували в 2-ге районне управління газопроводу.

Нині Тернопільське лінійне виробниче управління магістральних газопроводів є одним із 9 структурних підрозділів філії УМГ «Львівтрансгаз» ПАТ «Укртрансгаз». Підприємство забезпечує транспортування газу для споживачів західного регіону України

(Тернопільської, Хмельницької та Івано-Франківської обл.), а також здійснює транспорт газу в країні Європи і підземні сховища газу.

Тернопільське ЛВУМГ експлуатує дві компресорні станції – в містах Тернополі та Рогатині Івано-Франківської області, загальною потужністю 120 МВт, обслуговує 726 км магістральних газопроводів діаметрами 500, 1020, 1220 і 1420 мм з тисками 12,55 та 75 атм. (кгс/см²).

Основне завдання – забезпечення надійної і безаварійної експлуатації газотранспортної системи, при її високій ефективності, енергоощадності і техногенно-екологічній безпеці. Впроваджують нові технології та сучасні методи експлуатації газотранспортної системи, здійснюють системний моніторинг і діагностику обладнання та лінійної частини газопроводів. Проводять постійну роботу з реконструкції, реновації та капітального ремонту основних виробничих фондів.

Залізничний, трубопровідний, автомобільний, електропровідний, авіаційний види транспорту тісно пов'язані між собою та утворюють єдину транспортну систему, що є невід'ємною складовою транспортної системи України.

Значний вплив на розвиток транспортної системи Тернопільської області мають іноземні інвестиції. У 2013 р. порівняно з 2012 обсяги капітальних інвестицій у транспорт, складське господарство, поштову та кур'єрську діяльність Тернопільщини зменшились на 32,6%. Основну частину капітальних інвестицій транспорту, складського господарства, поштової та кур'єрської діяльності (75,2%, або 106,2 млн. грн.) використано на розвиток складського господарства та допоміжної діяльності у сфері транспорту.

Частка прямих іноземних інвестицій, вкладених у діяльність транспорту, складського господарства, поштової та кур'єрської діяльності, за станом на 31 грудня 2013 р. дорівнювала 14,5% загальнообласного обсягу, або 9904,6 тис.дол. США.

Інвестиції надійшли із 7 країн світу. Найбільшими країнами-інвесторами були: Естонія (55,3% загального обсягу прямих інвестицій, вкладених у діяльність транспорту, складського господарства, поштової та кур'єрської діяльності) та Польща (32,9%).

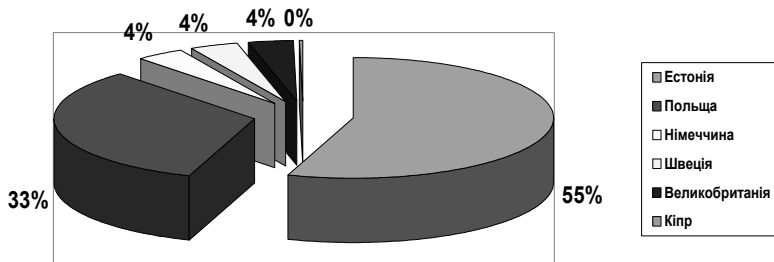

Рис. 38. Структура прямого іноземного інвестування підприємств Тернопільської області за видом економічної діяльності «Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність» на 31 грудня 2013 р. [112]

У 2013 р. зовнішньоторговельні операції з транспортними послугами підприємства області здійснювали з партнерами із 38 країн світу.

Обсяги експорту та імпорту транспортних послуг за 2013 р. становили відповідно 9652,0 тис. дол. США та 3848,9 тис. дол. і збільшились порівняно з 2012 р. на 14,7% та 8,0% відповідно. Позитивне сальдо зовнішньої торгівлі транспортними послугами дорівнювало 5803,2 тис. дол. (за 2012 р. – 4849,3 тис. дол.) [112]. В сучасних умовах, коли в економіці нашої держави спостерігається спад виробництва, який спричиняє спад транспортних перевезень, провідну роль в оптимізації функціонування транспортного комплексу області відіграє логістичне управління.

Логістичне управління транспортним комплексом Тернопільської області полягає у формуванні процесів забезпечення належного стану та оптимальної експлуатації доріг, залізниць, шляхів сполучення і транспортних споруд.

Логістичне управління транспортною системою Тернопільської області полягає у формуванні та виконанні завдань планування, організації, керування дорожніми роботами, зокрема здійсненні ремонтно-відновлювальних заходів. Проте автономне визначення потрібних з погляду технічного стану різних обмежень, кількості та повноти необхідних робіт не дає змогу сповна

розв'язати проблеми. Провідну роль у даних умовах може зіграти нова концепція логістичного підходу до управління транспортним комплексом, суть якої полягає в комплексному та всебічному розгляді завдань та створенні єдиної системи управління мережі транспортними процесами й удосконалення шляхів сполучення. Для реалізації даної концепції потрібно насамперед максимально ефективно використати обмежені фінансові надходження та реалізувати їх, вклавши у ремонтно-відновлювальні роботи автодоріг, залізниць та інших шляхів сполучення.

У реформуванні транспортного комплексу Тернопільської області дана концепція управління передбачає реалізацію низки заходів:

1) реформувати систему управління автомобільними дорогами, залізницями з урахуванням регіональних особливостей області;

2) надати більші повноваження органам місцевого самоврядування у сфері про ремонтно-відновлювальних робіт доріг місцевого значення, а також забезпечити зростання фінансової самостійності даних органів у транспортній сфері;

3) провести ефективний розподіл між дорогами з державним та місцевим значенням;

4) оптимізувати використання автомобільних і залізничних доріг відповідно до вимог сучасної економіки нашої держави.

Логістичне управління як провідний фактор регулювання транспортних процесів у Тернопільській області в сучасних умовах розвитку держави потребує значного вдосконалення та реформування, а також підготовки до майбутньої ролі провідного фактора, що забезпечить функціонування галузей промисловості та поступове зростання економіки області й України в цілому.

За період незалежності України на Тернопільщині спостерігається спад транспортних перевезень, передумовами якого є економічний занепад і стагнація економіки. Економічні процеси безпосередньо впливали на функціонування транспортної системи, а також спричиняли низькі темпи розвитку транспортної інфраструктури. Саме транспортна інфраструктура, а конкретніше, низький рівень її розвитку та відсутність можливості подальшого

вдосконалення можуть стати значним бар'єром для економічного зростання регіону. Проте інвестування значних коштів у поліпшення кількісних та якісних характеристик транспортної системи сприяло б позитивним зрушенням в господарському та суспільному житті регіону.

Однією з основних проблем автодорожного комплексу Тернопільської області є погана якість доріг та висока частка доріг, що потребують капітального ремонту. Термін експлуатації доріг – 15–17 років, а деякі дороги Тернопільщини відпрацювали вже по два таких терміни. Інноваційний шлях розвитку має стати основною рушійною силою у вдосконаленні та розвитку доріг регіону, а також використання сучасних технологій та високоякісної техніки, щоб довести стан дорожнього покриття до належного рівня, який би відповідав європейським стандартам. Основною причиною погіршення стану доріг є перевищення темпу їх руйнації над коштами, виділеними для реконструкції. Одна з причин такої динаміки – різке збільшення завантаженості доріг.

Також актуальною проблемою поліпшення автомобільних доріг є недосконалість системи управління, монопольне право на яке належить Укравтодору. Проявляються недоліки в роботі дорожніх організацій окремих регіонів, пов'язані з низкою факторів, головні з яких:

- 1) низькі темпи освоєння коштів, які виділяють на реконструкцію та ремонти доріг;

- 2) повільні темпи впровадження новітніх технологій ремонту доріг.

Укравтодор як державний монополіст доріг не здатний сповна забезпечити розв'язання всіх проблем автодорожного комплексу, а також ефективний розподіл бюджетних надходжень.

Нині значна частина залізничних колій і залізничних терміналів перебуває в неналежному стані й не відповідає стандартам перевезень, які вже давно функціонують у Європі. Щодо пасажирських перевезень, то основними проблемами є низький рівень сервісу, який надає Львівська залізниця, у вагонах часто антисанітарія. Ці чинники роблять поїздки як приміськими, так і всеукра-

їнськими поїздами малоприємними для пасажирів, що є однією з причин зменшення пасажирообороту залізничним транспортом. У вантажних перевезеннях основними проблемами залишаються не-ефективні схеми навантаження та розвантаження потягів, занепад залізничних гілок сполучення. Кількість електрифікованих колій становить 18%, що на 12% нижче за середньоукраїнський показник [61].

На сучасному етапі спостерігається повільне поліпшення стану залізничного транспорту, оновлення основних засобів, ремонт колій, вокзалів, тривають закупівлі нових вагонів. Але поки що все це – в обмежених масштабах і торкається лише ключових напрямків. Для того, щоб прискорити темп модернізації залізниці, потрібно залучити вільні кошти. Джерелами таких надходжень можуть бути іноземні або вітчизняні інвестиції.

5.5. Сучасний рівень розвитку та територіальна організація соціальної сфери Тернопілля

Пріоритетами розвитку сфери обслуговування є задоволення постійно зростаючих потреб всіх членів суспільства. Чим вищі темпи соціально-економічного розвитку, тим динамічніше змінюються людські потреби та структура життєвих благ, покликаних їх задовольняти та забезпечувати всебічний і гармонійний розвиток особистості.

Як суть, так і класифікацію соціального комплексу науковці розглядають по-різному.

Особливістю галузей соціального комплексу є територіальна локалізація споживання послуг.

Соціальний комплекс, задовольняючи потреби населення в культурних цінностях, освіті, охороні здоров'я, комунальному обслуговуванні тощо, дедалі більше впливає на виробництво матеріальних ресурсів шляхом прискорення науково-технічного прогресу, створення необхідних передумов для підвищення рівня зайнятості

у суспільному виробництві та раціонального використання трудового потенціалу, забезпечення розширеного відтворення робочої сили, удосконалення структури вільного часу працівників. Водночас розвиток соціальної сфери сприяє виконанню таких соціальних завдань, як формування гармонійно розвиненої особистості, ліквідація культурно-побутових суперечностей між містом та селом, між соціальними групами населення і районами країни.

Зрушення в структурі ВВП відбулись у результаті комбінації двох чинників – зміни реальних обсягів виробництва в окремих секторах, а також зміни цін на товари і послуги. У ринкових умовах вартість послуг підвищилася порівняно з вартістю товарів, що забезпечило значне збільшення частки сектору послуг в структурі ВВП. Зміни останніх років посприяли досягненню подібності структури українського ВВП зі структурою ВВП країн – членів ЄС.

Освіта і наука як складові соціального комплексу підвищують загальний рівень знань і культури населення та забезпечують всі сфери економіки кваліфікованими кадрами, тому комплекс є важливим елементом відтворення робочої сили.

Для забезпечення рівного доступу дітей дошкільного віку до високоякісної освіти в Тернопільській області здійснюють облік дітей віком від 1 до 6 років, що дає змогу планувати розвиток мережі дошкільних навчальних закладів (далі – ДНЗ) відповідно до потреб населення.

Нині в області функціонують 554 ДНЗ, в тому числі 80 навчально-виховних комплексів (далі – НВК) «загальноосвітній навчальний заклад-дошкільний навчальний заклад», у яких виховуються і навчаються 30 тис. 803 дитини. Охоплення дітей віком від 3 до 6 років дошкільною освітою в області становить 79,4%, 5-річного віку – 100%.

Враховуючи перспективи відновлення у 2014 році діяльності, реконструкції приміщень ДНЗ, розширення мережі НВК «загальноосвітній навчальний заклад-дошкільний навчальний заклад», до 2015 року дошкільною освітою буде додатково охоплено 2130 дітей, а загальний рівень охоплення дітей дошкільною освітою в області підвищиться до 85,1% [131].

Упродовж останніх років мережа загальноосвітніх навчальних закладів під впливом соціально-економічних тенденцій розвитку держави зазнала значних змін. Несприятлива демографічна ситуація та певні соціально-економічні чинники призвели до зменшення контингенту учнів та скорочення кількості загальноосвітніх навчальних закладів, особливо шкіл I та I–II ступенів у сільській місцевості.

Починаючи з 2009 року, у зв'язку з відсутністю учнів, у Тернопільській області призупинили діяльність 39 загальноосвітніх навчальних закладів.

У 2013/2014 навчальному році в області функціонували 855 денних загальноосвітніх навчальних закладів Міністерства освіти і науки України, в яких навчалось 107,9 тис. учнів, що на 1,7 тис. учнів менше, ніж було минулого навчального року, в тому числі: загальноосвітніх шкіл (далі – ЗОШ) I ступеня – 203 (4 624 учні); ЗОШ I–II ступенів – 337 (21 816 учнів); ЗОШ I–III ступенів – 301 (79 146 учнів); спеціальних шкіл (шкіл-інтернатів) – 6 (938 учнів) [163, с. 28].

Із загальної кількості шкіл 714 (84,3%) функціонують у сільській місцевості, у них навчається 52,2 тис. учнів (49%) [131].

Реалізуються заходи щодо організованого переходу на профільне навчання. У 2013/2014 навчальному році таку форму організовано в 140 ЗОШ I–III ступенів, ліцеях та гімназіях для 6471 учня. У 107 ЗНЗ Тернопільської області поглиблено вивчають окремі предмети 11 667 учнів.

Для пошуку, добору, розвитку і навчання здібних та обдарованих дітей в області функціонують заклади нового типу: 16 гімназій, 9 ліцеїв, 3 колегіуми, 20 спеціалізованих шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів, які з кожним роком розвиваються й удосконалюються. Також в області працюють Тернопільське обласне комунальне територіальне відділення Малої Академії наук України, його 16 районних, 2 міських та 2 сільських філії, в яких у 2013/2014 навчальному році було охоплено науково-дослідницькою роботою 2315 учнів.

Для навчання дітей, які потребують державної підтримки, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, котрі потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, хворих дітей, яким необхідні тривале лікування та реабілітація, створено оптимальну мережу навчальних закладів інтернатного типу: 13 з них обласного підпорядкування (6 спеціальних, у тому числі два навчально-реабілітаційних центри, 3 санаторні школи-інтернати, дитячий будинок для дітей шкільного віку, ліцей-інтернат з посиленою військово-фізичною підготовкою, колегіум-інтернат з поглибленим вивченням предметів духовно-просвітницького спрямування, загальноосвітня школа-інтернат з поглибленим вивченням трудового навчання) та 2 загальноосвітні школи-інтернати у Кременецькому й Чортківському районах.

Реалізації завдань щодо охоплення учнівської молоді організованим змістовним дозвіллям, розвитку їх здібностей сприяє діяльність 65 позашкільних навчальних закладів різних напрямів та профілів, серед яких 18 дитячо-юнацьких спортивних шкіл, 26 будинків школяра (центрів позашкільної роботи), 11 станцій та центрів технічної творчості, 4 еколого-натуралістичних центри, хорова школа, школа народних ремесел, 2 центри туризму і краєзнавства, де навчаються 37407 дітей. Також при загальноосвітніх навчальних закладах функціонують 3 160 гуртків і секцій, у яких навчально-виховною роботою охоплено 49367 учнів. Загалом охоплення дітей організованим дозвіллям на базі позашкільних закладів різного підпорядкування та гуртків при загальноосвітніх школах становить 95%.

Мережа професійно-технічних та вищих навчальних закладів області оптимізована і не потребує модернізації.

У 2013/2014 навчальному році в області функціонували 26 професійно-технічних навчальних закладів (далі – ПТНЗ), у тому числі 2 філії, з них: 1 – центр професійно-технічної освіти, 7 – вищих професійних училищ, 9 – професійних ліцеїв, 5 – професійно-технічних училищ, а також 3 навчальних центри при установах виконання покарань.

Мережа ПТНЗ сформована оптимально, відповідно до потреб ринку праці області й запитів роботодавців. Розширився перелік професій, з яких готують кваліфікованих робітників.

До здобуття професійно-технічної освіти залучено 11,3 тис. осіб, з них 9 002 осіб (82%) поряд з професією отримують повну загальну середню освіту. В закладах професійно-технічної освіти навчаються 214 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також 111 осіб, які мають фізичні або розумові вади.

Система вищої освіти області спрямована на задоволення потреб особистості, ринку освітніх послуг, ринку праці регіону та держави в цілому, охоплює підготовку кадрів з вищою освітою за спектром напрямів, спеціальностей і такими освітньо-кваліфікаційними рівнями: молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр.

Рис. 39 Мережа вищих навчальних закладів Тернопільської області*

*складено автором за даними [174]

Мережа вищих навчальних закладів області (далі – ВНЗ) різних типів та рівнів акредитації налічує 27 ВНЗ, з них: 4 університети – Тернопільський національний економічний уні-

верситет, Тернопільський національний технічний університет імені І. Пулюя, Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка, Тернопільський державний медичний університет імені І. Горбачевського, 5 інститутів, 14 коледжів, 4 училища. Із перелічених – 14 ВНЗ державної форми власності, 5 – приватної, 7 – комунальної, 1 – у підпорядкуванні Укоопспілки.

У ВНЗ області навчаються 46,1 тис. студентів, у тому числі в: коледжах та училищах – 13,2 тис.; інститутах – 7,4 тис.; ВНЗ IV рівня акредитації – 25,5 тис.; на денній формі навчання – 12,5 тис., на заочній – 13,0 тис. За кошти державного бюджету здобувають освіту 22,7 тис. студентів, за кошти фізичних та юридичних осіб – 23,4 тис. (рис. 40).

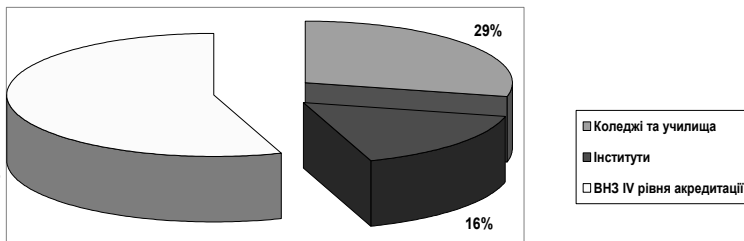

Рис. 40. Розподіл навчання студентів у ВНЗ Тернопільської області*

*складено автором за даними [163]

Упродовж 2000–2013 років чисельність спеціалістів, які мають науковий ступінь кандидата наук, майже подвоїлася – з 984 до 1819, збільшилася кількість і докторів наук з 146 до 243 осіб [163, с. 219].

До компетенцій закладів культури належать: театральне, музичне, хореографічне, образотворче, декоративно-прикладне, естрадне і циркове мистецтво; концертні організації, музеї, бібліотеки, будинки культури та ін.; кінематографія, телебачення і радіомовлення; видавнича справа, поліграфія та книжкова торгівля.

Протягом останніх років культура в Тернопільській області розвивається суперечливо. З одного боку розгортаються процеси тяжіння до національно-культурного відродження, демократичного суспільного життя. З іншого – загострюються негативні тенденції в кадровому, інфраструктурному та фінансовому забезпеченні галузі.

Мережа закладів культури області наступна: 916 клубних закладів, 889 бібліотек, 29 музеїв, з них 8 мають статус обласного, 53 початкових спеціалізованих мистецьких навчальних заклади, академічний обласний український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка, академічний обласний театр актора і ляльки, обласна філармонія, Тернопільське музичне училище ім. С. Крушельницької, Тербовлянське вище училище культури, обласний навчально-методичний центр, обласний методичний центр народної творчості, інспекція охорони пам'яток історії і культури, обласний центр дозвілля «Терноцвіт».

У 2013 році роботу закладів культури в районах області та місті Тернополі забезпечували 4905 керівників і спеціалістів, з них 81,7% мали фахову освіту. Всього у галузі забезпеченість фахівцями становить 83,1 відсотка.

Також у 2013 році обслуговували населення області 889 бібліотек системи Міністерства культури України, у т. ч. 3 – обласних, 805 – сільських та 43 пункти бібліотечного обслуговування. Варто зазначити, що дані лише про кількість бібліотек не дають змоги оцінювати рівень бібліотечного обслуговування населення, який залежить насамперед від ступеня розвитку мережі бібліотечних установ та їх територіальної доступності, від наявності книжкових фондів та їх співвідношення порівняно з чисельністю населення району.

Кількість бібліотек області, що мають комп'ютери, – 112 (521 одиниця), з них 55 сільських. 502 комп'ютери в області мають доступ до мережі Інтернет.

На Тернопільщині збережено сільську мережу закладів культури, яка становить: 869 клубних закладів, з них 641 спеціально збудовані, 228 пристосовані. Закладів дозвілля нараховується 2452, з них

глядацьких залів – 866, танцювальних – 47, приміщень для гурткової роботи – 1201. Технічна оснащеність становить: телевізорів – 143, комп'ютерів – 48, відеомагнітофонів – 40, аудіотехніки – 624, авто-транспорту – 2, комплектів музичних інструментів – 94. Клубних формувань нараховується 2154, вони охоплюють 28547 учасників.

Кінообслуговування в Тернопільській області представлено 120 кіноустановками з платним показом, в середньому на рік кіносеанси відвідують 250 тисяч жителів.

Особливою популярністю користуються 4 кінозали, розміщені в Тернопільському торгово-розважальному центрі «Подолляни», де глядачі можуть переглянути найновіші кінофільми у широкому форматі та форматі 3D. Переважна більшість демонстраторів фільмів знаходиться в сільській місцевості – 109 одиниць, проте кількість відвідувань значно менша – 10,7 тис. Таке скорочення попиту на дану послугу пояснюється зменшенням частки молоді в сільській місцевості, зростанням кількості інших альтернативних способів перегляду фільмів (Інтернет, використання твердих електронних носіїв інформації) [175, с. 361].

В області діють 1 драматичний та 1 театр актора і ляльки, філармонія, 3 державних музеї, обласний методичний центр народної творчості. Спільно з Польщею відкрито музей-садибу Юліуша Словацького у м. Кременці. Створено музейний комплекс і встановлено пам'ятник Ярославі Стецьку у Великому Глибочку.

Базову основу кадрового потенціалу області становлять два вищих навчальних заклади мистецтва і культури першого рівня акредитації та 55 шкіл естетичного виховання.

Важливу роль у підготовці мистецьких кадрів відіграють Тернопільське обласне державне музичне училище ім. С. Крушельницької та Тербовлянське вище училище культури.

В Тернопільській області збереглася мережа початкових спеціалізованих мистецьких навчальних закладів. Діючими є 39 музичних, 6 художніх та 8 шкіл мистецтв. Музичні школи працюють як в обласному, районних центрах, містах, так і в селах. Загалом у школах навчаються 8,948 учнів.

В області розвивається аматорське мистецтво. Зокрема, діють 325 аматорських колективів, у яких беруть участь близько 6 тисяч осіб. 235 аматорським колективам присвоєно почесне звання «народний» і «сразковий».

Культурно-мистецьке життя Тернопільщини є різноманітним та насиченим і завдяки про традиційним мистецьким заходам. Яскравими сторінками у літописі відродження української національної культури стали огляди-конкурси на здобуття премій та призів відомих діячів культури, уродженців області: Соломії Крушельницької, Ярослави Музики, Дениса Січинського, Олени Кульчицької, братів Бойчуків, братів Лепких, імені Леся Курбаса.

В області проводиться конкурс фольклорно-етнографічних колективів на здобуття премії В. Гнатюка, Всеукраїнський фольклорний конкурс «Золоті ключі», «Сонячні кларнети». Знайшли свою всеукраїнську прописку такі мистецькі заходи, як міжнародне свято любительських театрів «Тернопільські театральні вечори», свято козацької патріотичної пісні «Байда», фестивалі «Кришталевий жайвір», «Дзвони Лемківщини», «Дзвони Лисоні» та ін.

В області друкують щорічно книг та брошур близько 1009 друкованих одиниць видань тиражем біля 2290 тис. примірників, періодичних та продовжуваних видань (окрім газет) – 68 друкованих одиниць з річним накладом близько 10340 примірників та 53 газети з річним тиражем 27252 тис. примірників [174, с. 363].

Середньодобовий обсяг телевізійного мовлення становить 36,95 год., радіомовлення – 5,65 год. державними телерадіоорганізаціями. Починаючи з 2012р. телерадіокомпаніями області запроваджено телемовлення в цифровому форматі [174, с. 364]. Терн. обл. ел. рес.

Охорона здоров'я. В Тернопільській області функціонують 1009 закладів охорони здоров'я (з них 19 обласних закладів, 16 центральних районних лікарень, 12 районних лікарень, 7 сільських дільничних лікарень, 4 міські лікарні, 169 амбулаторії загальної практики сімейної медицини, 727 фельдшерсько-акушерських пунктів, 11 фельдшерських здоровпунктів на підприємствах і в навчальних закладах). Крім того, діє спеціалізоване територіаль-

но-медичне об'єднання «Фтизіатрія», до якого належать обласний протитуберкульозний диспансер, 2 спеціалізовані лікарні, 3 між-районних диспансери та 2 протитуберкульозних санаторії. Протягом останніх п'яти років у системі охорони здоров'я області триває реорганізація, спрямована на досягнення раціонального використання її інфраструктури, ліквідацію диспропорції амбулаторно-поліклінічної та стаціонарної ланок, що має забезпечити підвищення доступності, якості та ефективності медичного обслуговування населення.

В галузі охорони здоров'я завершується один з етапів структурної перебудови – створення юридично самостійних Центрів первинної медико-санітарної допомоги. Нині в області функціонують 17 таких центрів, що становить 94% від запланованих; усі центри мають ресстраційне посвідчення. Розширюється мережа амбулаторій сімейної медицини, яких налічується 176 одиниць, з них в сільській місцевості – 161.

Забезпеченість населення лікарняними ліжками у розрахунку на 10 тис. населення в 2013 році становила 84,6 ліжка. Забезпеченість населення амбулаторно-поліклінічними закладами у розрахунку на 10 тис. жителів того ж року дорівнювала 195,1 відвідування у зміну.

В області триває робота з удосконалення вторинної медичної допомоги. Кожний медичний заклад вторинного рівня підготував і надіслав до Міністерства охорони здоров'я України перспективні плани розвитку.

Створюється єдина система екстреної медичної допомоги на території області. Згідно з наказами Міністерства охорони здоров'я України для закладів охорони здоров'я Тернопільщини виділено 36 автомобілів екстреної медичної допомоги (4-класу С, 28-класу В, 4-класу А) на суму 23,5 млн. грн. [95].

Окрім того, у 2013 році реорганізовано та капітально відремонтовано 127 медичних закладів у сільській місцевості; капітально відремонтовано на вторинному й третинному рівнях 42 відділи. Повністю реконструйовано та переоснащено Заліщицьку центральну районну лікарню.

На виконання Програми економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» в області триває робота з покращення матеріально-технічної бази закладів охорони здоров'я, здійснюється модернізація системи надання населенню медичних послуг. Це відбувається шляхом об'єднання зусиль влади, бізнесу та громадськості.

За підсумками 2013 року не було материнської смертності. Спостерігається тенденція до зниження показника дитячої смертності: 2013 рік – 6,7 на 1000 народжених живими (2012 р. – 8,0) [131].

Житлово-комунальне господарство – це галузь, яка забезпечує першочергові потреби населення у житлі та його обслуговуванні та суттєво впливає на створення необхідних умов для функціонування всього господарства Тернопільської області.

Житловий фонд – сукупність житлових приміщень, у т. ч. житлових будинків, спеціальних будинків (гуртожитки, притулки, будинки-інтернати, дитячі будинки, інтернати при школах і школи-інтернати), квартир, службових житлових приміщень, інших житлових приміщень в будівлях, придатних для проживання [174, с. 310].

Житловий фонд в Тернопільській області становить 25,9 млн. м² загальної житлової площі. Міський житловий фонд становить понад 10,5 млн. м², сільський – 15,4 млн. м². У містах державний, суспільний житловий фонд і фонд житлово-будівельних кооперативів переважає і становить дві третини, а житловий фонд в особистій власності – третину. В сільській місцевості ситуація майже протилежна: житловий фонд в особистій власності громадян охоплює близько 90% [174, с. 312].

Середня забезпеченість населення житлом у розрахунку на одного жителя в містах становить 22,1 м² загальної площі, а в сільській місцевості – 24,7 м². Найкраща забезпеченість населення житлом у розрахунку на одного жителя в Тернопільському районі (28,4 м).

Середня забезпеченість населення житлом у розрахунку на одного жителя в містах становить 22,1 м² загальної площі, а в сіль-

ській місцевості – 24,7м². Краща забезпеченість населення житлом в Тернопільському (28,4м²) та Підгаєцькому (27,4м²) районах, найгірша – в Бучацькому районі (19,2м²) [174, с. 315].

Підприємства області у 2013 році виконали будівельних робіт на 689,8 млн. грн. Індекс будівельної продукції порівняно з попереднім роком становив 92,4% [163. с. 2].

З кожним роком зростає питома вага загальної площі житла, обладнаної водопроводом – 81,5% у міських поселеннях та 32,2% у сільській місцевості, каналізацією (80,7% і 24,9% відповідно), газом (95,9% і 89,5%), гарячим водопостачанням (69,8% і 17,0%).

Комплекс торгівлі та громадського харчування задовольняє особисті потреби населення. Роздрібний товарооборот визначається обсягом продажу споживчих товарів населенню через роздрібну торгову мережу і мережу ресторанного господарства всіма діючими підприємствами незалежно від форм власності, а також промисловими, транспортними та іншими неторговими підприємствами безпосередньо населенню через касу підприємств.

До обороту роздрібною торгівлю належить роздрібний товарооборот підприємств, які здійснюють діяльність із роздрібною торгівлю, а також розрахункові обсяги продажу споживчих товарів через торгову мережу, що належить фізичним особам-підприємцям, і на ринках. Окрім того, до роздрібного товарообороту зараховують продаж через торгову мережу установам, організаціям та підприємствам продовольчих товарів для харчування обслуговуваних ними груп населення (у санаторіях, дитячих закладах, школах, лікарнях й ін.).

Оборот роздрібною торгівлю у 2013 році, охоплюючи роздрібний товарооборот підприємств, які здійснюють діяльність із роздрібною торгівлю, розрахункові дані щодо обсягів продажу товарів на ринках та фізичними особами-підприємцями, становив 14207,5 млн. грн., що на 8,9% більше, ніж у 2012 р.

Наприкінці 2013 р. в Україні налічувалося понад 75 тис. підприємств роздрібною торгівлю. У загальному обсязі роздрібного товарообороту продовольчі товари становили 40,1%, непродовольчі – 59,9%.

Найвищі показники роздрібного товарообороту на одну особу – в м. Тернополі (14929 грн.), Тернопільському (3926 грн.) та Кременецькому (2725 грн.), найнижчі – в Козівському (1031 грн.) та Гусятинському (1058 грн.) районах. На цей показник впливають неоднакові доходи населення, нерівномірний розподіл торгової мережі, неоднакове споживання продовольчих товарів тощо. Наприклад, у селах та містечках реалізують значно менше продуктів харчування, поза як жителі тут мають власні підсобні господарства.

Про це свідчать такі статистичні дані: якщо в структурі роздрібного товарообороту м. Тернополя продовольчі товари становлять 48%, то в адміністративних районах їх питома вага коливається від 10,6% в Тернопільському, 18,7% в Борщівському до 45,5% в Підволочиському та 40,4% в Козівському районах.

На споживчому ринку області працюють 1149 магазинів з продажу продовольчих і непродовольчих товарів, 61 ринок, у тому числі 1 – продовольчий, 21 – непродовольчий, 39 – змішані. [174, с. 193].

У галузь торгівлі та послуг інвестовано близько 170,0 млрд. грн. Споживчий ринок області насичується значною мірою за рахунок реалізації товарів вітчизняних товаровиробників, що становлять понад 60% загального обсягу роздрібного товарообороту. Проте за д 2012–2015 роки в області значно збільшилася кількість стокових магазинів і магазинів, які торгують вживаним імпортом одягом. Це негативно впливає на розвиток української легкої промисловості, тому що імпортні товари в таких магазинах коштують набагато дешевше, а якість, як правило, вища. Розвивається мережа не лише спеціалізованих магазинів (фірмових, магазинів-складів, комісійних), а й підприємств громадського харчування, особливо швидкого обслуговування.

У сфері внутрішньої торгівлі та послуг разом з покращанням кількісних показників відбулися якісні зміни. Дедалі більше торговельних підприємств відповідають європейським стандартам, з новими передовими технологіями, з використанням сучасного обладнання. Активізація роздрібно торгівлі супроводжується впровадженням прогресивних методів торгівлі, розвитком системи додаткових послуг та підвищенням якості торговельного обслуговування.

При цьому рівень сервісного обслуговування залишається недостатнім для створення привабливого інвестиційного клімату, розвитку туристично-рекреаційного бізнесу. Мережа ресторанного господарства в Тернопільській області на початок 2012 р. налічувала 877 об'єктів на 50,9 тис. місць, в тому числі в міських поселеннях – 245 одиниць на 18,7 тис. місць, у сільській місцевості – 632 одиниць на 32,2 тис. місць [174, с. 193].

Розрахункова кількість місць на один об'єкт ресторанного господарства становила 50,9 місця. У загальній кількості підприємств ресторанного господарства переважали їдальні (81,1%). Розрахункова кількість місць на один об'єкт найвища в ресторанах (118 місць).

Найбільше об'єктів ресторанного господарства було зосереджено в обласному центрі – 123 одиниці, або 13,8% від загальної кількості, а найменше – в Підгаєцькому, Монастириському та Тернопільському районах (21–27 одиниць, або 2,4–3,0%). На 1 січня 2012 р. забезпеченість населення області закладами ресторанного господарства на 10 тис. осіб дорівнювала 8 одиниць та 477 місць [107].

В сучасних умовах **побутове обслуговування** як складової сфери обслуговування виконує важливі соціально-економічні функції, зокрема сприяє підвищенню ефективності суспільного виробництва; забезпечує поліпшення умов життя населення; прискорює обіг грошових коштів.

Побутове обслуговування – галузь, яка з урахуванням індивідуального попиту населення задовольняє його потреби в послугах щодо створення та відновлення предметів споживання, а також у наданні побутових зручностей. Побутове обслуговування має низку рис, які відрізняють його від інших галузей обслуговування населення: 1) воно поєднує в своїй діяльності елементи, типові і для промислового виробництва, і для роздрібної торгівлі; 2) виконує індивідуальні, одиничні види робіт у відповідно до потребам замовника; 3) більше підпорядковує свою діяльність періодичності т сезонності споживання окремих видів послуг. Ці обставини обумовлюють наявність великої кількості різноманітних, переважно невеликих підприємств та різних видів робіт. Галузь об'єднує понад 20 окремих підгалузей, на неї припадає чверть загального бсягу платних послуг.

На ринку послуг Тернопільщини функціонують по 952 юридичні особи та їх відокремленні підрозділів, які надають населенню понад 900 видів послуг. Обсяг реалізації побутових послуг населенню Тернопільської області за 2013 рік становить 2236,3 млн. грн., у тому числі для населення – на 533,0 млн. грн. (23,8% від загального обсягу). Споживання послуг одним мешканцем області склало в середньому 2079,3 грн.

У загальному обсязі побутових послуг найбільша частка припадає на транспортні послуги, ремонт і технічне обслуговування транспортних засобів, ремонт і будівництво житла, ремонт та індивідуальне пошиття одягу, взуття, трикотажних та шкіряних виробів, ремонт радіотелеапаратури, мобільних телефонів, побутових машин і приладів, ремонт і виготовлення ювелірних та металовиробів, послуги перукарень, лазень, косметичних салонів, ритуальні послуги.

Розширилася мережа таких послуг, як ремонт та виготовлення меблів, ремонт та технічне обслуговування автомобілів, ремонт годинників, виготовлення теслярських та столярних виробів, перукарські послуги.

У Тернопільській області нараховується близько 56 салонів краси. Зокрема, у місті Тернополі зареєстровано 46 таких закладів, у Бережанському, Заліщицькому та Кременецькому районах – по 1, у Бучацькому районі – 4, у Чортківському – 3. Розраховано, що на один салон у Тернопільській області припадає 19218 осіб. У місті Тернополі один салон можуть відвідати 4719 осіб; у Бережанському районі – 18119 осіб; у Заліщицькому – 9382 особи; Кременецькому – 21624 особи; Чортківському – 8216 осіб.

Нині салони краси та перукарні об'єднуються в єдину структуру та надають послуги з догляду як за волоссям, так і за обличчям та тілом людини. Тому салони краси та перукарні важко розмежувати.

У Тернопільській області за станом на 2013 рік нараховувалося близько 107 перукарень. Більшість їх діє в Тернополі – 75 перукарень, у Бережанському районі – 3, Бучацькому – 4, Зборівському районі – 2, Гусятинському – 3, Кременецькому – 6, Чортківському – 5 перукарень. У Борщівському, Заліщицькому, Лановецькому,

Монастириському, Підволочиському і Терехівському районах зареєстровано по одній перукарні [174].

В області зареєстровано сім хімчисток, шість з яких – на території міста Тернополя. Ще одна хімчистка діє в місті Зборові. В інших районах не зареєстровано жодної хімчистки.

Дедалі більшої популярності набуває така послуга, як чищення і реставрація виробів з пір'я та пуху: подушок, перин, ковдр. Перевага такої послуги – в її мобільності. Технічні можливості пересувних пунктів чищення дають змогу забезпечувати послугою безпосередньо в тих населених пунктах, де є попит.

Пріоритети високоякісних соціальних послуг – запровадження сучасних стандартів побутового обслуговування, створення умов для наближення підприємств побутового обслуговування населення до місць проживання та трудової діяльності громадян, поширення у віддалених сільських населених пунктах, в яких немає стаціонарних об'єктів побуту, виїзних форм обслуговування, сприяння розвитку конкурентного середовища у сфері побуту.

Тернопільщина, маючи вигідне геополітичне розташування, володіє значним туристсько-рекреаційним потенціалом – сприятливими кліматичними умовами, рівнинними та гірськими ландшафтами, багатством флори і фауни, розвинутою мережею транспортного сполучення, великою кількістю історичних пам'яток культури й архітектури. Область, якщо брати до уваги її туристично-економічний аспект, є парадоксальним краєм. З одного боку – наявність колосального туристичного потенціалу (природного – клімат, каньйони, гори, печери, водоспади та історико-релігійного – всесвітні святині, церкви, замки, палаци). З іншого – майже повна відсутність інфраструктури (турбази, комплекси, санаторії, готелі, хостели, атракціони, дороги, вказівники, туалети).

Тернопільщина давно стала маленьким Єрусалимом для паломників різних конфесій. Щороку в регіон прибувають мільйони віруючих з усієї України і багатьох країн світу.

В області налічується більше сотні печер. Спелеологи та туристи й тепер відкривають нові. Фахівці припускають, що у краї відкрито лише 20% печер, а ще 80% з них чекають на свого першовідкривача.

У межах області функціонують природний заповідник «Медобори», три регіональних ландшафтних парки, 117 ландшафтних, лісових, ботанічних, зоологічних, орнітологічних, гідрологічних заказників, 391 – комплексна, геологічна, гідрологічна, ботанічна та зоологічна пам'ятка природи, 4 заповідних урочища, 3 ботанічних сади, 9 дендрологічних парків, 1 зоологічний парк та 13 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва. Рекреаційний ресурс регіону – це також найбільший у Європі Дністровський каньйон, багато інших каньйонів, водоспади, го ри, став у Тернополі, сотні річок та озер [107].

Тернопільщина багата на всі види лікувальних вод (типу «Моршин», «Нафтуся», «Друскінінкай» тощо), цілющі грязі, унікальні методи оздоровлення, має значний потенціал щодо розвитку санаторно-курортних та відпочинкових закладів.

В області збереглося біля 4000 пам'яток історії та культури. Майже третина всіх замків і замкових споруд, що є в Україні, зосереджена на Тернопільщині. Національний заповідник «Замки Тернопілля» з центром у м. Збараж, а також державні історико-архітектурні заповідники у містах Бережани і Кременець займаються збереженням та реставрацією замків і палаців.

Нині в області діють 46 ліцензованих суб'єктів підприємницької діяльності у галузі туризму, 13 туроператорів та 33 турагенти. За 2013 рік край відвідали більше 51 тис. осіб, з них 12 тис. туристів перебували з багатоденними турами та 21 тис. особам надано екскурсійні послуги (1,2% загальноукраїнського масштабу). За цей період до бюджету перераховано більше 300 тис.грн.

У зв'язку з недостатньою розвиненою інфраструктурою область тепер потужно використовує лише екскурсійний потенціал. За приблизними підрахунками (екскурсійна діяльність не ліцензується) на Тернопільщину щороку приїжджають за екскурсійними програмами близько трьох мільйонів туристів.

Збільшення обсягів міжнародного туризму позитивно впливає на розвиток туристичної інфраструктури, сприяє модернізації мережі об'єктів готельної інфраструктури.

Обсяг послуг, реалізованих туристам та екскурсантам у 2012 році, незважаючи на слабку поки що туристичну інфраструктуру, становив не менше 150 мільйонів гривень. Ця сума ґрунтується на Методиці розрахунків обсягів туристської діяльності, яку розробила Державна служба туризму і курортів відповідно до рекомендацій із статистики туризму Всесвітньої туристичної організації, і враховує послуги на оздоровлення, проживання, харчування туристів та екскурсантів, на використання транспорту. Лише частково враховані фінансові й страхові послуги, послуги телефонного і мобільного зв'язку, фото- та кіностудій, продажу сувенірів тощо.

Стосовно розвитку сільського туризму, то він може бути вагомим чинником зростання рівня зайнятості населення, особливо у сільській місцевості, тільки за умови наявності популярного туристичного бренду, в т. ч. розміщення його в Інтернеті.

Духовний розвиток. За віросповіданням абсолютна більшість мешканців Тернопільської області – християни. На 1 січня 2013 року 46,2% релігійних громад належали до УГКЦ (Тернопільщина за їх числом 3-тя в Україні після Львівської та Івано-Франківської областей), 16,8% - до Української Автокефальної Православної Церкви, до УПЦ КП, УПЦ МП та РКЦ – 14%, 7,2% та 4,9% відповідно.

Крім того, 9,3% релігійних громад відносять себе до різних течій протестантизму (п'ятдесятники, адвентисти, харизмати та інші), а 1,3% – до Свідків Єгови.

У Тернопільській області налічується загалом 1709 релігійних громад (у т. ч.: православних – 675, католицьких – 907, протестанських – 154, громад іудейського віросповідання – 4, інших організацій – 38), 40 монастирів, 4 місії, 2 братства, 11 духовних навчальних закладів, 468 недільних шкіл. Кількість священослужителів становить 1384 особи [163, с. 23].

Історично зумовлений поділ області за традиційною приналежністю до православних та католицьких християнських конфесій: Кременецький, Шумський, Лановецький та північна частина Збарзького району є переважно православними, а решта районів – греко-католицькими та римо-католицькими. Поділ збігається з російсько-австрійським кордоном 1793–1914 років. У 1838 році греко-католицька

церква в Російській імперії була офіційно заборонена, тоді на Волині й Правобережжі всі унійні церкви влада насильно перевела в православ'я.

Одним з найвідоміших на Тернопільщині та в світі місць, пов'язаних із пошануванням Божої Матері, є Зарваниця на Тернопільщині. В 1995 році Зарваниця визнана місцем прощі віруючих греко-католицької церкви, куди стікаються сотні тисяч прочан з багатьох країн світу.

Почаївська Лавра разом із Софією Київською – найголовніші святині православної України. Почаїв славиться, зокрема, монастирем та іконою Почаївської Богоматері.

У Тернопільській області збереглося багато пам'яток сакрального мистецтва. Духовні центри, древні культові кам'яні та дерев'яні споруди, джерела з цілющою водою, численні храми, в яких зберігаються чудотворні ікони та мощі святих, місця перебування відлюдників і увічнена в бронзі й камені пам'ять про видатних церковних діячів-вихідців з області багато років ваблять прочан різних християнських конфесій не лише з України, а й із-за кордону.

Банки як основа кредитної системи виступають головними посередниками у відносинах між різними суб'єктами ринкової економіки. Виникнення та розвиток банків були об'єктивно зумовлені еволюцією кредитних відносин і стали важливим етапом на шляху економічного прогресу суспільства.

Особливості різнобічної діяльності банку в ринкових умовах можуть бути виражені за допомогою його функцій, основними з яких є: посередництво в кредиті, акумулювання вільних коштів і перетворення їх у капітал, посередництво в платежах, створення кредитних засобів обігу.

Акумулювання вільних коштів і перетворення їх в капітал визначає роль банків як основних фінансових інститутів, що стимулюють процес нагромадження коштів. Стимули до нагромадження і заощадження грошових ресурсів формуються на основі гнучкої політики банків, що пропонують власникам коштів зручну форму зберігання грошей у вигляді різноманітних депозитів, які дають дохід у формі відсотків. Сконцентровані таким чином ресурси пе-

ретворюються на позичковий капітал, котрі банки використовують для надання кредиту підприємствам і населенню. Використання кредиту забезпечує розвиток виробництва та збільшення споживання, тобто загальний економічний розвиток суспільства.

У Тернопільській області зареєстровані і мають ліцензії на здійснення банківських операцій 13 банківських установ. Зокрема, в обласному центрі діють 11 філій та 2 безбалансових відділення АКБ України:

- Промінвестбанку,
- АТ «Універсальний»,
- ВАТ «Державний ощадний банк України»,
- АКБ «Укрсоцбанк»,
- АТ «Західно-Український комерційний банк»,
- Акціонерний поштово-пенсійний банк «Аваль»,
- АКБ «Надра»,
- КБ «Приватбанк»,
- ВАТ «Державний експортно-імпортний банк України»,
- АТ «Український інноваційний банк»,
- КБ «Хрещатик»

Безбалансові відділення:

- АКБ «Правекс-банк»,
- АКБ «Експрес-банк».

Найбільшими банками на території Тернопільської області є:

- КБ ПриватБанк – універсальний комерційний банк України; в області працюють 60 відділень та філій, встановлено 71 банкомат;
- АТ «Райффайзен Банк Аваль» – 25 відділень,
- Публічне АТ «Укрсоцбанк» – 12 відділень;
- Надра-Банк – 15 філій та відділень, 29 банкоматів;
- АТ «Укркресімбанк» – 4 відділення, одна філія, 15 банкоматів;
- ПАТ «Укрінбанк» – 5 відділень;
- ПАТ «Хрещатик» – 10 філій та відділень, 35 банкоматів [131].

Банківська мережа охоплює всі райони, працює відповідно до міжнародних стандартів бухгалтерського обліку і статистики. Більшість великих банків мають налагоджені ділові контакти й тісно співпрацюють із багатьма міжнародними банками.

5.6. Модернізація туристичного та рекреаційного потенціалу Тернопільської області в контексті реалізації політики охорони природної і культурної спадщини

Формування політики охорони природної і культурної спадщини зумовлене основними положеннями концепції загальної спадщини людства. Культурні та природні ресурси постійно піддаються зовнішньому впливові. Серед чинників, що мають відчутну дію, варто відзначити насамперед урбанізацію, бідність, природні катаклізми, забруднення довкілля, байдужість людей, низький рівень культури і неусвідомлення важливості збереження згаданих ресурсів. Проблему збереження природного та культурного потенціалу території можна розв'язати тільки в результаті формування у людей відповідної системи цінностей, поваги до рідного краю. Природний і культурний потенціал території є унікальною ознакою, яка виділяє її своєрідність та індивідуальність.

Неповторним є рекреаційний потенціал Тернопільської області. Його охорона, раціональне та ефективне використання має стати основним завданням кожного жителя Тернопільщини, виконання якого дасть змогу зберегти унікальність території і передати її нащадкам.

Згаданий потенціал Тернопільщини характеризується різноманітністю рельєфу, який представлений рівнинним та гірським ландшафтами і помірно-континентальним кліматом. Середньорічна температура території становить 7°C, однак цей показник упродовж останніх років підвищується. Найтепліший місяць – липень, найхолодніший – січень. Безморозний період становить 150–160 днів. Річна кількість опадів коливається від 600 до 650 мм. Дані кліматичні характеристики у поєднанні із наявними видами лікувальних вод складають унікальні умови для розвитку санаторно-курортних та відпочинкових зон.

Багатство флори і фауни у межах області представлено 421 об'єктами природно-заповідного фонду. Основні з них – природний заповідник «Медобори», три регіональних ландшафтних парки, 117 ландшафтних, лісових, ботанічних, зоологічних, орнітологічних, гідрологічних заказників, геологічні, гідрологічні, ботанічні та зоологічні пам'ятки природи, 4 заповідні урочища, 3 ботанічних сади, 9 дендрологічних парків, зоологічні парки та 13 пам'яток садово-паркового мистецтва. Представлені об'єкти природно-заповідного фонду становлять основу туристичного продукту регіону.

Рекреаційні ресурси Тернопільської області на сучасному етапі використовують у туристичному бізнесі лише частково. Далеко за межами області вони відомі своїми спелеоресурсами. Тут відкрито у гіпсових породах більш як сотню карстових печер на глибині понад 60 м. Найвідомішою та освоєною є печера Кришталева в с. Кривче Борщівського району. В Книгу рекордів Гіннеса занесена печера Оптимістична довжиною понад 100 км, відома, зокрема, неповторними водними басейнами. Для любителів геології й археології великий інтерес становить печера Вертеба в с. Більче-Золоте Борщівського району. В ній організовано музей епохи неоліту, що має багато рідкісних предметів матеріальної культури різних епох. Є печери і в Чортківському (с. Млинки) та Заліщицькому районах.

У рекреаційному потенціалі області вагому частку займають пам'ятки природи: їх тут є понад півтисячі. До них відносять насамперед водоспади, найбільший із яких – у с. Нирків Заліщицького району. Територією області протікає р. Дністер, котру в межах Заліщицького району використовують для літнього відпочинку, позаяк цей район за кліматичні умови має назву «теплого Поділля». На лівому березі Дністра в межах каньйону організовано Дністровський національний парк, у якому ростуть рідкісні види флори. У Дністер на території області впадають ріки Збруч, Серет, Стрипа, Джурин, Циганка, які утворюють каньйони.

На півночі області рекреаційну цінність становлять Кременецькі гори, зокрема гора Бона в м. Кременець і Божа гора, на вершині якої б'є джерело мінералізованої води. В Шумському районі у с. Антонівці в урочищі Дігтярне відкрито музей просто

неба «Антонівська республіка», присвячений діяльності УПА, де відтворено штабний будинок, літній клас підстаршинської школи, кривілки, споруджено меморіальну каплицю [73, с. 40].

Для любителів подорожувати певний інтерес становить гориста місцевість Опілля, що простягається в межах Бережанського, Підгаєцького і Монастирського районів, яка вкрита буковими лісами. Чудові місця для відпочинку є, зокрема, в Княжому лісі.

Рекреаційні ресурси Тернопілля доповнює Товтровий кряж, який у межах області має назву Медобори. Для збереження флори і фауни цієї унікальної пам'ятки природи у 1990 р. організовано природний державний заповідник площею 9455 га. Нині на території Медоборів функціонують три екологічні стежки – «Гостра», «Бохіта», «До пущі відлюдника». На території заповідника є історичні пам'ятки, серед яких – найвідоміше місце, де був знайдений Збруцький ідол.

Цілющі грязі, мінеральні води, чисте повітря сприяли організації нині широковідомого санаторію «Медобори» в селі Конопківка Тербовлянського району, а також санаторіїв «Збруч» у Гусятині, «Барвінок» у с. Манюки Зборівського району, реабілітаційних центрів у Микулинцях і Заліщиках.

Дедалі більшу увагу любителів старовини привертають пам'ятки архітектури, що відіграють важливу роль у рекреаційному потенціалі Тернопільщини. На території області розташована третина старих замків України. Нині для екскурсій інтенсивно використовують відреставрований Збарзький замок, палацовий ансамбль у Вишнівці Збарзького району, руїни замку на горі Бона в Кременці. Потребують реставрації замки і вежі у Бережанах, Золотому Поточі, Язлівці (обидва Бучацького району), Скалаті (Підволочиського району), Тербовлі, Микулинцях, Кривчому і Скала-Подільській (обидва Борщівського району), в Чорткові, на Зборівщині. Архітектурну цінність становлять центральна частина Бережан і Кременця, ратуша в Бучачі, палаци у Коропці Монастирського району, в Білокриниці Кременецького району та в с. Рай Бережанського району.

Із десяти Державних історико-архітектурних заповідників, що є в Україні, на Тернопілля розташовані два – Кременецько-Почаївський і Бережанський, з чотирьох Національних історико-архітектурних заповідників України один – у Тернопільській області («Замки Тернопільщини») з центром у м. Збараж.

Серед рекреаційних ресурсів Тернопілля істотно виділяються сакральні та історико-культурні ресурси, які мають велике пізнавальне значення для розвитку духовності життя населення. Тут розташовані два центри світового значення: Почаївська Лавра і Маріїнський духовний центр.

Почаївська Лавра розташована в Кременецькому районі на півночі області на відстані майже 100 км від м. Тернополя; село Зарваниця, в якому є Маріїнський духовний центр – за 60 км у південно-західному напрямку від м. Тернополя. Таке розміщення святинь до певної міри ускладнює їх транспортну доступність. Відсутність залізничного сполучення робить автомобільний транспорт єдиним видом перевезення туристів. Для модернізації туристичного бізнесу області першочерговим завданням є реконструкція автомобільних доріг Тернопіль–Кременець–Почаїв і Тернопіль–Золотники–Зарваниця. Відстань від Тернополя до сакральних центрів дає змогу здійснювати одноденні тури.

Відсутність у духовних центрах сучасних готельно-ресторанних комплексів звужує можливості організації багатоденних турів. Під час таких турів можна було б запропонувати туристам оглянути пам'ятки культурної та історичної архітектури Кременця, Підгірців, відвідати озеро святої Анни (9 км від Кременця). Одним із напрямків модернізації туристичного бізнесу є будівництво придорожніх об'єктів автосервісу, закладів харчування та відпочинку, першої медичної допомоги, поштового й електронного зв'язку. Важливо передбачити у проектах реконструкцій автошляхів розміщення об'єктів інфраструктури згідно з європейськими стандартами; в першу чергу це стосується трас Львів–Тернопіль–Хмельницький, Тернопіль–Кременець–Почаїв, Тернопіль–Золотники–Зарваниця.

У контексті модернізації туристичної галузі надзвичайно актуальними є питання фінансування заходів із розвитку туристич-

ної сфери. Мізерні кошти, що можуть бути виділені з державного бюджету, аж ніяк не покриють необхідних затрат. Тому інвестиції в туристичну сферу мають бути як внутрішні, так і зовнішні. Необхідно, щоб їх залучення стало об'єктом посиленої уваги, насамперед органів місцевого самоврядування. На наш погляд, залучення внутрішніх інвестицій може бути успішним за умови відповідних гарантій із боку державних органів влади та органів місцевого самоврядування, відновлення довіри жителів області до банків, будівельних компаній. Відомо, що населення Тернопільщини має великі кошти, які могли б бути залучені для фінансування реконструкції діючих об'єктів туристичної інфраструктури і для будівництва нових.

Серед об'єктів сакрального туризму заслуговує уваги православних християн Церква Воздвиження Чесного Хреста, яка збудована в 16-17 ст. (м. Тернопіль, вул. Над Ставом), церква Різдва Христового – 1602 р. (м. Тернопіль, вул. Руська, 22), церква Воскресіння Христового – 1530 р. (в смт Вишівець Збараського р-ну), церква Святого Миколая – 1575 р. (с. Колодно Збараського р-ну), церква Святої Покрови – 1643 р. (с. Старий Почаїв, Кременецького р-ну).

У Тернопільській області є чимало сакральних об'єктів, що привернуть увагу і християн греко-католицької віри. Розробляючи для них туристичний маршрут, потрібно врахувати географію сакральних об'єктів, які розташовані здебільшого в центральних, південних і західних районах області. Так, заслуговують на увагу чоловічі монастирі в містах Бережани, Збараж, Зборів, Чортків, Тернопіль та жіночі – в селах Колодіївка Підволочиського, Язловець Бучацького, Драганівка Тернопільського районів, смт Микулинці Тербовлянського р-ну.

Для римо-католиків можна запропонувати відвідання костелів у м. Збараж, костелу святих апостолів Петра і Павла (1620 р.) та Святої Трійці (1554 р.) в м. Бережани.

Особливістю розвитку сакрального туризму на Тернопільщині є наявність великої кількості руїн фортець, замків (15) і пам'яток регіональної архітектури (6) [74, с. 19].

При розробленні та організації туристичних маршрутів варто було б пропонувати туристам, окрім сакральних пам'яток ознайомитися з об'єктами, що мають велике історичне значення, пам'ятками культури і природи. В області залишилися будівлі колишніх синагог у смт Гусятин та м. Підгайці. Для туристів, які сповідують іудаїзм, варто пропонувати відвідування цих об'єктів, що сприяло б зростання туристичного іміджу області.

Багато сакральних об'єктів є в Чортківському, Борщівському, Бучацькому та Гусятинському районах. Враховуючи географію транспортної мережі області, вважаємо за доцільне розвивати потужності інфраструктурних об'єктів м. Чортків, який має переваги серед інших районних центрів. Через Чортків пролягає залізнична колія Тернопіль–Чернівці, а з Чернівців – через Одесу в Румунію та Болгарію. У Чорткові краще розвинуті готельно-ресторанна мережа, сервіс медичного, побутового і технічного обслуговування. Місто займає вигідне розташування стосовно інших районних центрів південної частини області.

Напрямами модернізації туристичного потенціалу має стати культурно-пізнавальний, лікувально-оздоровчий, релігійний, спортивний, зелений, сільський, автомобільний туризм та мисливство. Для розвитку згаданих видів туризму в області є об'єктивні передумови. На Тернопільщині наявна матеріальна база – функціонують культові споруди релігійного призначення, санаторні комплекси, мисливські угіддя. Густу мережу сільських поселень і доріг із твердим покриттям, що з'єднують села з районними центрами, можна вважати об'єктивними передумовами для розвитку сільського (зеленого) туризму. Ентузіасти водних видів спорту користуються можливостями сплаву по р. Дністер, а також по штучних водоймах, яких на Тернопіллі є достатньо (Тернопільський, Бережанський, Залізцівський, Касперівський, Підгасцький, Козівський, Зборівський та інші стави).

Однак розвиток туристичного бізнесу гальмує недостатньо розвинена інфраструктура, зокрема нестача закладів для розміщення туристів різних стандартів, відсутність індустрії відпочинку і розваг, необлаштовані місця короткотермінового відпочинку

туристів, незадовільний стан доріг та відсутність під'їздів до багатьох туристичних об'єктів, незадовільний стан пам'яток історичної спадщини, труднощі з відведенням і облаштуванням територій для рекреаційного відпочинку.

Модернізація туристичного потенціалу потребує вирішення питання про виділення територій для обслуговування рекреаційних об'єктів. Земельні ділянки необхідні для розбудови автомобільних шляхів. Значних затрат коштів потребує спорудження готелів, мотелів, кемпінгів, ресторанів, кафе, буфетів, закладів відпочинку і розваг. Оскільки автомобільні дороги пролягають, як правило, через населені пункти, земельне питання потрібно буде вирішувати на рівні органів місцевого самоврядування та окремих громадян. Завдання щодо інфраструктурного забезпечення розвитку туристичної сфери необхідно реалізувати шляхом максимального залучення внутрішніх інвестицій на взаємодоговірних засадах.

На нашу думку, в області доцільно розробити програму модернізації розвитку туристичного і рекреаційного потенціалу. Її завданням мають бути деталізовані до рівня населених об'єктів. На обласному рівні необхідно розробити механізм відведення земель під інфраструктурні об'єкти, а також механізм залучення приватних коштів громадян для спорудження об'єктів сфери послуг із подальшим їх використанням у формі ВАТ, ЗАП, ПП і т. п.

Одним із найважливіших напрямків модернізації туристичного і рекреаційного потенціалу Тернопільщини має стати формування інформаційного простору, рекламної пропаганди туристичного потенціалу Тернопільської області. Для досягнення наміченої мети потрібно підтримувати організаторів місцевих культурно-мистецьких фестивалів, залучити відомих суспільних діячів, депутатів Верховної і обласної рад, артистів, спортсменів, які б популяризували унікальний туристичний та рекреаційний потенціал Тернопілля.

5.7. Здоров'я населення регіону: тенденції та ризики

Здоров'я є ключовим аспектом життєдіяльності як окремої особистості, так і суспільства у цілому. Його рівень – індикатор соціально-економічного розвитку з одного боку, з іншого – власне соціально-економічні показники суттєво позначаються на формуванні здоров'я, його стані та динаміці.

Захист та зміцнення здоров'я людини покладено в основу Ріо-де-Жанейрської Декларації з навколишнього середовища і розвитку, першим принципом якої було «Турбота про людей займає центральне місце в зусиллях щодо забезпечення сталого розвитку. Вони мають право на здорове і плідне життя в гармонії з природою» та є предметом глави № 6 Порядку денного на XXI століття «Захист і сприяння здоров'ю людини». У ній зазначено, що здоров'я та розвиток нерозривно взаємопов'язані. Недостатній розвиток, що призводить до зростання бідності, нерациональний розвиток, наслідком якого є надмірне споживання в поєднанні зі зростанням чисельності населення світу, можуть спричинити погіршення навколишнього середовища в усіх країнах. Тому заходи в рамках Порядку денного на XXI століття спрямовані на забезпечення основних потреб населення світу в галузі охорони здоров'я, оскільки вони нерозривно пов'язані з досягненням цілей сталого розвитку та первинними заходами з охорони довкілля. Узгодження питань охорони здоров'я, охорони навколишнього середовища та поліпшення соціально-економічних умов потребує міжсекторальних зусиль [207].

У цьому контексті погіршення здоров'я населення України за час незалежності викликає особливе занепокоєння. За ці роки зростали такі показники, що характеризують здоров'я населення:

- загальний коефіцієнт смертності (зріс з 12 ‰ у 1991 році до 14,6 ‰ у 2013 році);
- вікові коефіцієнти смертності у віці від 30 до 64 років;
- захворюваність (зросла з 638 ‰ у 1991 році до 683 ‰ у 2013);
- поширеності хвороб (з 1632,9 ‰ у 2003 році до 1856,5 ‰ у 2013).

Ці та низка інших показників, що характеризують стан здоров'я населення України, є одними з найгірших в Європі та світі.

Тернопільська область має певні специфічні ознаки, які впливають на стан здоров'я населення. Це, зокрема, аграрна спеціалізація економіки з низьким рівнем промислового розвитку; маленьким бюджетом; значною міжнародною трудовою еміграцією, що сприяє надходженню інвестицій в область від заробітчан тощо.

Показники стану здоров'я населення Тернопільської області порівняно із середньоукраїнськими дещо кращі, однак не суттєво. Зокрема, смертність в області становила у 2013 році 13,7‰, що менше середньоукраїнського показника на 0,8 пункта. Менша у Тернопільській області й дитяча смертність. Причому, це один із небагатьох показників, динаміка якого за останні десятиріччя позитивна (рис. 41).

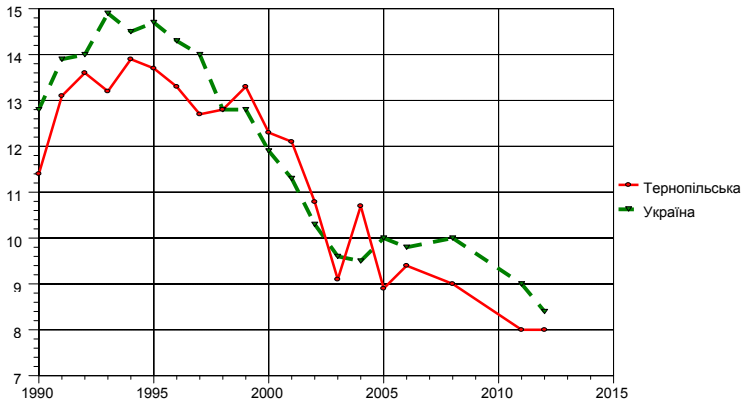

Рис. 41. Дитяча смертність в Україні та Тернопільській області (на 1000 народжених живими)

Практично за всіма причинами смертності на Тернопільщині показники менші за середньоукраїнські, крім смертності від ішемічної хвороби серця та хвороб органів дихання (рис. 42). Хоча поширеність ішемічної хвороби і захворюваності на неї населення вищі за середньоукраїнські. Поширеність даної хвороби та кількість уперше виявлених випадків захворюваності на неї у 2013 році в Тернопільській області у два рази менші, ніж в Україні: 10605,0 та 899,6 на 100000 осіб відповідно (в Україні – 24113,8 та 1599,5). Це свідчить радше не про підвищені ризики соціального чи фізичного середовища, а про низьку профілактику, надання першої медичної допомоги та лікування ішеміч-

ної хвороби в області. Причому профілактика стосується як індивідуальної поведінки хворих, так і заходів з боку медичних установ.

Схожа ситуація з хворобами органів дихання, однак різниця між показниками смертності від цієї хвороби, її поширення та захворюваності між обласними та середньоукраїнськими не така значна, тому і проблема не є дуже гострою.

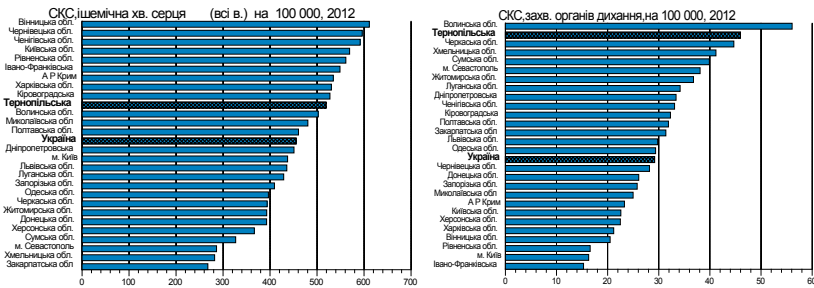

Рис.4 2. Смертність від ішемічної хвороби серця та хвороб органів дихання у 2012 році, на 100000 осіб

Щодо очікуваної тривалості життя при народженні, то тут Тернопільська область перебуває у лідерах серед регіонів України – 68,3 року в чоловіків (3-тє місце після міста Києва та Львівської області) та 76,8 у жінок (1-ше місце). У середньому область посідає 2-ге місце в Україні за цим показником. Хоча слід додати, що значної амплітуди серед областей тут немає (рис. 43).

Загальний рівень захворюваності (вперше зареєстрованих випадків) на Тернопільщині дещо менший, аніж в Україні, – на 2% (671,4 осіб у розрахунку на 1000 осіб населення у 2013 році). При цьому порівняно з 1995 роком первинна захворюваність зросла приблизно на 1/3 (рис. 44). Рівень поширеності хвороб також підвищується. Така ситуація характерна для більшості вікових груп, особливо високі темпи зростання захворюваності для підлітків 15–17 років (табл. 5.8). Основними причинами цього є, на наш погляд, те, що:

1) серед підлітків цієї вікової групи багато соціальних сиріт, які часто є самі по собі;

2) особливо серед молоді висока частка тих, які нехтують своїм здоров'ям, ведуть нездоровий спосіб життя, споживаючи низь-

коякісні продукти харчування, палять, вживають алкоголь і наркотичні речовини.

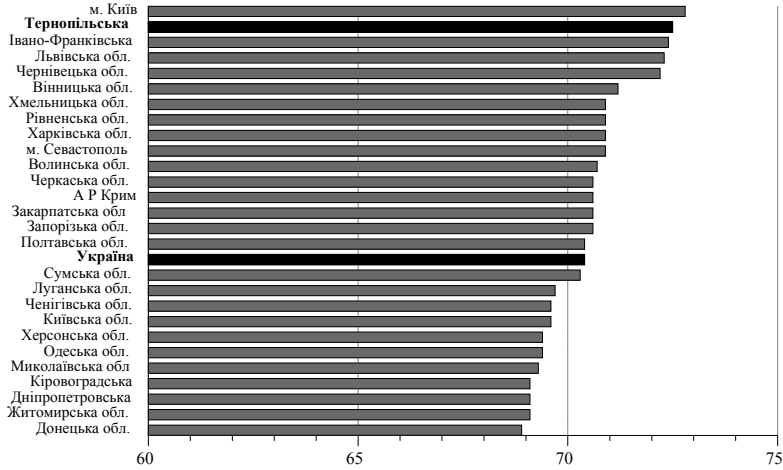

Рис. 43. Очікувана тривалість життя при народженні у 2012–2013 роках (років)

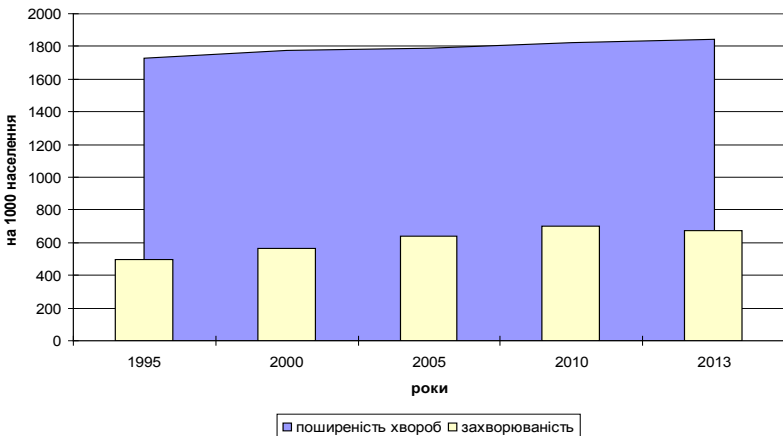

Рис. 44. Поширеність хвороб і захворюваність у Тернопільській області [75; 113]

Насправді зростання захворюваності серед молоді є дуже небезпечною тенденцією, адже саме у дитячому та підлітковому віці

закладаються основи здоров'я, які проявляються протягом майбутнього життя. Власне, здорове дитинство та юність є одними із детермінантів здоров'я.

Таблиця 5.8

**Поширеність хвороб і захворюваність
в Тернопільській області [75; 113]**

	Поширеність						Захворюваність					
	Кількість, тис. осіб			На 1 тис. населення			Кількість, тис. осіб			На 1 тис. населення		
	2011	2012	2013	2011	2012	2013	2011	2012	2013	2011	2012	2013
Все населення	1963,0	1961,5	1980,6	1816,1	1820,9	1844,0	742,1	726,2	721,2	686,6	674,2	671,4
18 і старше	1574,7	1584,0	1603,5	1810,7	1823,1	1848,8	466,9	458,2	454,7	536,9	527,4	524,2
Працездатне населення	957,2	959,0	973,5	1494,9	1503,7	1533,8	391,8	381,2	377,1	612,0	597,8	594,2
0-17 років	388,2	377,5	377,1	18,3	18,1	18,2	275,2	268,0	266,5	13,0	12,8	12,8
15-17 років	75,7	72,7	72,6	183,0	182,5	188,7	43,0	41,7	41,2	104,1	104,7	107,0
0-14 років	312,5	304,7	225,3	18,3	18,0	18,0	232,1	226,2	225,3	13,6	13,4	13,3

У структурі первинної захворюваності на першому місці перебувають хвороби органів дихання – 30453 на 100 тис. осіб населення; на другому – хвороби системи кровообігу – 4878, на третьому – хвороби шкіри та підшкірної клітковини – 4656 (рис. 45).

Незважаючи на те, що в Тернопільській області захворюваність нижча за загальноукраїнську, спостерігається негативна тенденція до їх зближення (табл. 5.9). Так, якщо у 2004 році індекс захворюваності в Тернопільській області становив 0,907, то у 2013 він майже дорівнював одиниці – 0,987. З одного боку, це пов'язано з незначним зниженням загальноукраїнського рівня захворюваності, з іншого – зростанням цього рівня на Тернопільщині.

Найвищий індекс захворюваності у Тернопільській області стосується хвороб ендокринної системи (1,50). Високий – характеризує хвороби шкіри й підшкірної клітковини (1,14), нервової системи (1,13) та розлади психіки і поведінки (1,09). Ще вищі індикатори більшості з цих хвороб серед працездатного населення. Так, індекс захворюваності ендокринної системи становить 1,62; нервової системи – 1,27; розладів психіки та поведінки – 1,21. Чому, власне, ці хвороби?

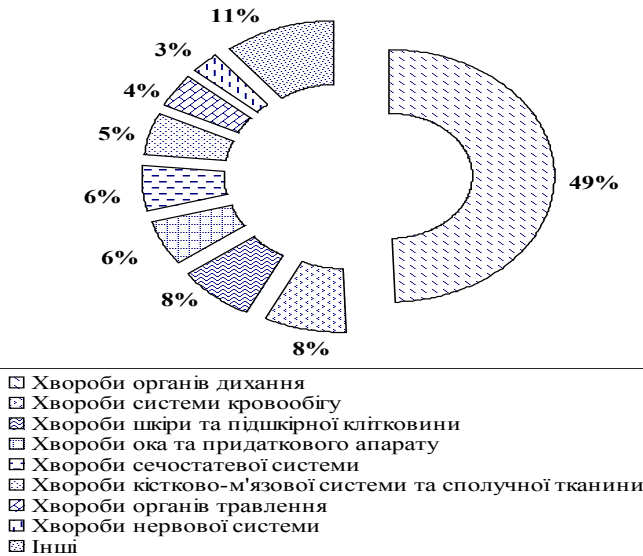

Рис. 45. Структура захворюваності за класами хвороб Тернопільської області у 2013 році [75; 113]

Доведено, що основними соціальними чинниками ризику хвороб ендокринної системи є надмірна вага, куріння, низька фізична активність. Для Тернопільської області нехарактерний, порівняно з іншими регіонами України, високий рівень куріння. Відтак основними чинниками виникнення хвороб ендокринної системи є надмірна вага та низька фізична активність. Зокрема, індекс ожиріння населення області становив у 2013 році 1,42. Дуже високим серед хвороб ендокринної системи є індекс захворюваності на дифузний зоб (I ступеня – 2,67; II-III ступеня – 1,71). Дану хворобу пов'язують із впливом одноманітного і неповноцінного харчування. А основним детермінантом виникнення хвороби є дефіцит йоду, білків і вітамінів у їжі. Антисанітарні побутові умови, несприятлива екологічна ситуація також впливають на частоту виникнення захворювання. Як відомо, Тернопільська область належить до зони зі зниженим вмістом йоду у воді та ґрунті. Однак, враховуючи те, що показники захворюваності залишаються високими, заходи, які вживають (обов'язкове йодування солі та використання її не тільки в домашніх умовах, а й у харчовій промисловості) є недостатніми.

Таблиця 5.9

**Кількість уперше зареєстрованих випадків захворювань
за класами хвороб в Україні та Тернопільській області¹**

	Усі захворювання	Дієти інфекційні і паразитарні хвороби	Новоутворення	Хвороби крові, кровотворних органів	Хвороби ендокринної системи	Розлади психіки та поведінки	Хвороби нервової системи	Хвороби ока та його придаткового апарату	Хвороби вуха та сосноподібного вдростка	Хвороби системи кровообігу	Хвороби органів дихання	Хвороби органів травлення	Хвороби шкіри та підшкірної клітковини	Хвороби кістково-м'язової системи та сполучної тканини	Хвороби сечостатевої системи	Вагітність, пологи та післяпологовий період	Уроджені аномалії	Травми, отруєння та деякі інші наслідки зовнішніх причин
2004																		
Україна	68907	2822	859	508	1191	489	1598	3435	2517	5283	28582	2990	4055	3403	4555	5302	117	4748
Тернопільська	63011	1860	609	424	1311	451	1925	3324	2104	3712	28308	2683	4119	3131	3940	5618	104	3279
2013																		
Україна	68377	2681	970	438	1085	394	1551	2659	4972	29296	2760	4090	3182	4509	4639	121	4595	
Тернопільська	67149	1826	652	461	1625	430	1746	3651	2243	4878	30453	2738	4656	3249	3471	5615	101	3301
Темп росту (скорочення) 2013 до 2004																		
Україна	0,99	0,95	1,13	0,86	0,91	0,81	0,97	1,05	1,06	0,94	1,02	0,92	1,01	0,94	0,99	0,87	1,03	0,97
Тернопільська	1,07	0,98	1,07	1,09	1,24	0,95	0,91	1,10	1,07	1,31	1,08	1,02	1,13	1,04	0,88	1,00	0,97	1,01
Індекс захворюваності у Тернопільській області																		
2004	0,91	0,66	0,71	0,83	1,10	0,92	1,20	0,97	0,84	0,70	0,99	0,90	1,02	0,92	0,86	1,06	0,89	0,69
2013	0,98	0,68	0,67	1,05	1,50	1,09	1,13	1,02	0,84	0,98	1,04	0,99	1,14	1,02	0,77	1,21	0,83	0,72

¹ Складено автором за даними Центру медичної статистики Міністерства охорони здоров'я України

Оснoву профілактики, запобігання хвороби дифузного зобу є поінформованість населення у необхідності споживання продуктів, які містять підвищений вміст йоду. Протягом останніх років соціологічні дослідження з приводу отримання інформації щодо обізнаності населення з проблеми йододефіциту в Україні не проводили. Після завершення Державної програми профілактики йодної недостатності у населення на 2002–2005 роки нових державних програм не було. За попередніми даними (2004 рік), 20% жінок, тобто, кожна п'ята, нічого не знали про йододефіцит [3]. У даному випадку важливу роль у попередженні цієї хвороби могли б відіграти такі заходи: ширше використання йодованої солі для виробництва продуктів харчування; реклама продуктів, що містять йод; виділення окремої теми в курсі «Основи охорони здоров'я» для школярів тощо.

Хвороби шкіри пов'язані переважно із захворюваністю органів травлення, темпи зростання яких в області також не мали.

Основними соціальними чинниками ризику хвороб нервової системи є: професійна діяльність; хронічні захворювання внутрішніх органів і хребта; гострий стрес, хронічні психоемоційні навантаження; порушення режиму праці та відпочинку: відсутність вихідних, відпусток; інтоксикації: зловживання алкоголем, куріння, наркотики. Усі перераховані ризики в останні десятиріччя є в області. Разом з тим це стосується практично всього українського населення. Однак дослідження одного з перерахованих чинників – зловживання алкоголем – виявило дуже несприятливу тенденцію (рис. 46). У той час, коли в Україні рівень поширеності алкоголізму й алкогольних психозів за останні роки знижується, у Тернопільській області він стрімко зростає (рис. 45). Якщо у 1990 році цей показник становив 1030 випадків на 100000 осіб, то у 2013 він уже досягнув 1205 випадків. Тому необхідні комплексні заходи для подолання цієї ситуації (див. розділ 6.2). Результатом цього є те, що індекс поширеності алкоголізму й алкогольних психозів на Тернопільщині наближається до 1,00, тобто до середньоукраїнського показника (рис. 47).

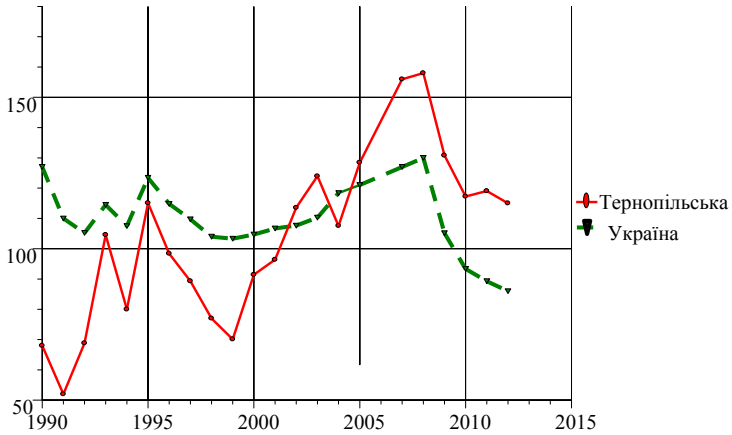

Рис. 46. Нові випадки алкоголізму і алкогольних психозів в Україні та Тернопільській області на 100000 осіб¹

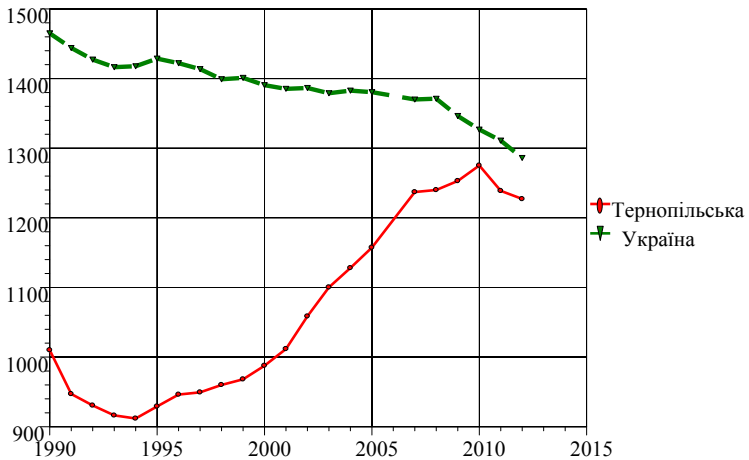

Рис. 47. Поширеність алкоголізму і алкогольних психозів в Україні та Тернопільській області на 100000 осіб²

¹ За даними Центру медичної статистики Міністерства охорони здоров'я України

² За даними Центру медичної статистики Міністерства охорони здоров'я України

Зазначені соціальні ризики нервової системи, особливо інтоксикації є актуальними й для захворювань, пов'язаних із розладами психіки, рівень яких в Тернопільській області також високий (індекс – 1,25), а темпи зростання за останні 9 років є найбільшими серед усіх хвороб.

Також варто зауважити, що з 2004 до 2013 рокув Тернопільській області захворюваність за багатьма класами зростала більшими темпами, ніж в Україні загалом. Більш як на 10% зросла захворюваність на хвороби ендокринної (12%), сечостатевої (12%), нервової систем (11%), на новоутворення (10%). Водночас у середньому в Україні захворюваність зростала більш як на 10% лише за одним класом хвороб – це новоутворення (13%).

Важливим аспектом дослідження здоров'я є аналіз поширеності хвороб і захворюваності населення працездатного віку. В Тернопільській області зростає поширеність хвороб серед зазначеної категорії населення – у 2013 році вона досягла позначки 153385,8 на 100 тис. відповідного населення. Це на 17% відсотків менше за аналогічний середньообласний показник. Найбільш поширеним серед працездатного населення є хвороби систем кровообігу, органів дихання та травлення (рис. 8).

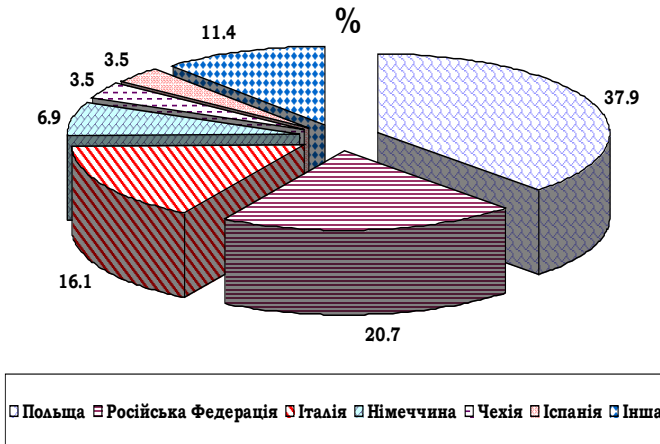

Рис. 48. Поширеність хвороб та захворюваність по окремих нозологіях серед населення працездатного віку Тернопільської області у 2013 рр. [75; 113]

Окремого розгляду потребує питання репродуктивного здоров'я. Незважаючи на зростання показників народжуваності, особливо її загального коефіцієнта, темпи цього зростання не є високими і не дають змогу з оптимізмом дивитися в майбутнє. У 2012 році сумарний коефіцієнт народжуваності в Тернопільській області становив 1,504 (для простого відтворення потрібно 2,014). Подолати репродуктивні установки населення, спрямовані на малодітність доволі складно. Тому важливим напрямком збільшення народжуваності є поліпшення репродуктивного здоров'я

Під репродуктивним здоров'ям, відповідно до рекомендацій Програми дій Міжнародної конференції з питань народонаселення і розвитку (Каїр, 1994), розуміється стан повного фізичного та соціального благополуччя, а не тільки відсутність захворювань репродуктивної системи, порушення її функцій та/або процесів у ній [199].

Охорона репродуктивного здоров'я охоплює репродуктивні процеси, функції і систему на всіх етапах життя. Тому охорона репродуктивного здоров'я має бути спрямована на забезпечення того, щоб люди могли вести відповідальне та безпечне сексуальне життя, зберігати здатність дітонародження і мати вибір щодо того, чи заводити дітей, коли і скільки [135].

Упродовж останніх років в Україні реалізовувалася Державна програма «Репродуктивне здоров'я нації» на період до 2015 року [128]. В її рамках діяла програма «Репродуктивне здоров'я населення Тернопільської області на період до 2015 року».

Результативними показниками реалізації даної програми мало бути:

- зниження рівня материнської смертності на 20 відсотків;
- зниження рівня анемії у вагітних на 45 відсотків;
- зниження дитячої смертності на 20 відсотків;
- забезпечення антенатальним доглядом вагітних;
- зниження рівня запальних захворювань статевих органів та штучного переривання вагітності у підлітків 15–17 років на 20 відсотків;
- зниження рівня штучного переривання вагітності на 20 відсотків;

–зниження рівня захворюваності на рак шийки матки на 20 відсотків;

–зниження рівня онкологічної захворюваності молочної залози на 10 відсотків [113].

За час реалізації програми частина із зазначених показників поліпшилась (табл. 5.10). Це стосується, зокрема, інфекцій, що передаються статевим шляхом, і захворюваності на рак шийки матки. Однак рівень онкологічної захворюваності молочної залози за останніх 4 роки зріс. Тим не менше, як ці, так й більшість інших показників репродуктивного здоров'я, здоров'я дітей та молоді в Тернопільській області нижчі за середньоукраїнські. Зокрема не зважаючи на загальну тенденцію до зростання, показник захворюваності на рак шийки матки в Тернопільській області є нижчим за середній в Україні (рис. 49). Тобто реалізувати програму сповна не вдалося.

Зростає в Тернопільській області й первинна інвалідність. Вже багато років основною медико-соціальною причиною первинної інвалідності працездатних країн є хвороби системи кровообігу – 21,3% (у 2013 році) від всієї первинної інвалідності серед дорослого населення. Друге причина інвалідності дорослого населення – новоутворення – 19,3%. На третьому місці – хвороби травлення, питома вага яких становить 12,4%.

Таблиця 5.10

Репродуктивне здоров'я населення Тернопільської області [113]

Показник	Одиниці виміру	Рік	
		2008	2013
Рівень інфекцій, що передаються статевим шляхом	кількість осіб старших за 18 років із зареєстрованим сифілісом на 100 000 населення старшого за 18 років	11,6	9,2
Рівень захворюваності на гонорею серед дорослого чоловічого населення на 10 відсотків	кількість чоловіків, старших за 18 років із зареєстрованою гонореєю на 100 000 чоловіків, старших за 18 років	22,3	16,6
Рівень захворюваності на рак шийки матки	кількість нововиявлених випадків раку шийки матки на 100 000 жіночого населення	16,9	14,0
Рівень онкологічної захворюваності молочної залози	кількість нововиявлених випадків раку молочної залози на 100 000 жіночого населення	41,4	46,0

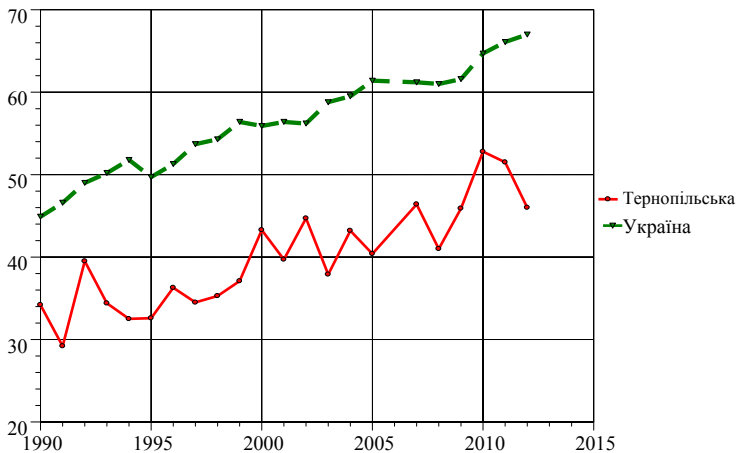

Рис. 49. Нові випадки раку молочної залози у жінок (на 100 000)¹

Важливою складовою аналітичного дослідження здоров'я населення є соціологічне обстеження. Щороку Державна служба статистики України і Головне управління статистики у Тернопільській області проводять вибіркове опитування домогосподарств з метою самооцінки стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги. Останній був проведений у жовтні 2013 року. За ним 63,4% населення оцінило рівень свого здоров'я як добрий, 26,1% – як задовільний, 10,5% – як поганий (рис. 50). За останній рік збільшилася, частка тих, хто вважає стан свого здоров'я добрим. Ці показники відрізняються за середньоукраїнські, за якими добрий рівень здоров'я є лише у 50,4% українців, задовільний – у 40,2%, поганий – у 9,4%. Тобто частка тих, хто оцінює рівень свого здоров'я як добрий, більша у населення області, разом з тим, частка тих, хто оцінює рівень свого здоров'я як поганий, в області теж більша. Найпоширенішою серед хронічних захворювань у Тернопільській області, як зрештою і в Україні загалом, є гіпертонія, про яку повідомили 51,3% опитаних (40,4% в Україні); на другому місці – серцеві захворювання – 30,3% (27% в Україні); на третьому – артоз і артрит (в т. ч. ревматоїдний) – 13,1% (14,4% в Україні).

¹ За даними Центру медичної статистики Міністерства охорони здоров'я України

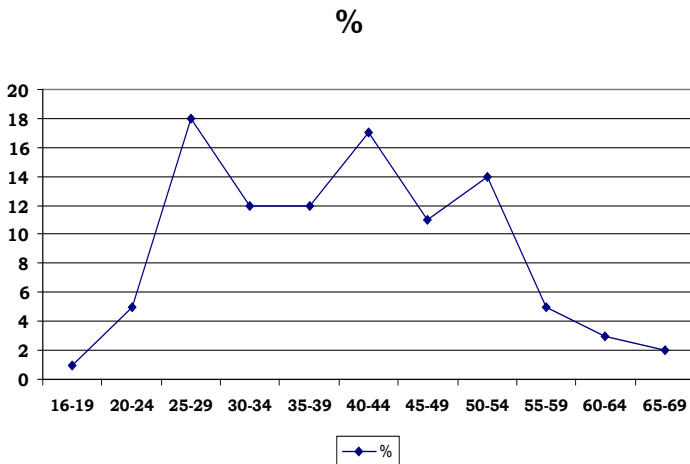

Рис. 50. Самооцінка стану здоров'я населенням Тернопільської області за 2012-2013 роки [128]

Важливим аспектом дослідження здоров'я населення є його диференціація залежно від місця проживання та оцінка детермінант, які її обумовлюють. Народження і подальше проживання людини в тій чи іншій місцевості накладає певний відбиток на його здоров'я. Для одних він буде позитивним, для інших – ні.

Високі темпи зростання захворюваності у Тернопільській області насторожують і наштовхують на думку про те, що це пов'язано, власне, з її аграрною специфікою, переважанням сільських поселень, де, як відомо, рівень розвитку охорони здоров'я у різних аспектах (фінансовому, інформаційному, оперативному, кадровому та ін.) є нижчим за міські поселення.

На прикладі Тернопільської області ми спробували визначити залежність здоров'я населення від географічного середовища, яке охоплює багато обставин: соціальні, економічні, екологічні, культурні тощо. Однак першочергове значення тут відіграє територіальний аспект. Надання першої медичної допомоги можливе за умови близькості розташування медичного закладу, наявності відповідних транспортних засобів, кваліфікованих кадрів. Одним із перших цю важливу сторону здоров'я населення досліджував відомий український

вчений соціал-гігієніст С. А. Томілін. З поміж інших, він аналізував вплив близькості лікувальних установ до населення на показники захворюваності. У цьому контексті науковець увів поняття «вичерпної захворюваності», під якою він розуміє захворюваність населення, котре мешкає в пунктах, де розміщені лікувальні установи [150].

Ми аналізували взаємозв'язки між часткою сільського населення, з одного боку та смертністю, захворюваністю та поширенням хвороб по районах Тернопільської області – з іншого. Виявлені чіткі кореляційні залежності, які представлені на рис. 51.

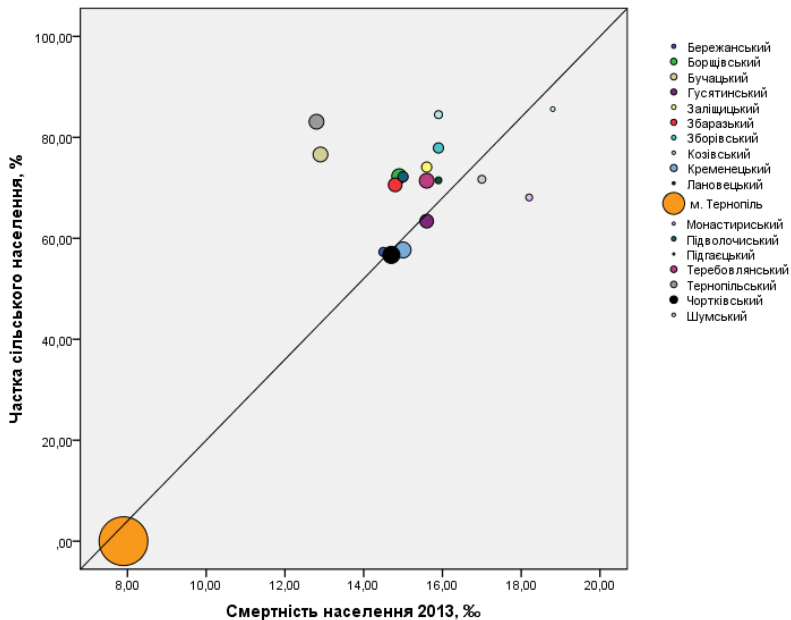

Рис. 51. Діаграма розсіяння смертності та частки сільського населення по районах Тернопільської області у 2013 році¹

Зокрема, аналіз даних за 2013 рік показав таку високу кореляційну залежність: чим більша питома вага сільського населення у районі, тим більша у ньому смертність (критичне значення коефіцієнта Пірсона $r_{\text{крит}} = 0,727$, рівень значимості = $p=0.01$). За

¹ Розраховано за даними [5]

даними 2012 року, аналогічний розрахунок показав критичне значення коефіцієнта Пірсона $r_{\text{крит}} = 0,718$. Це свідчить про посилення даної кореляційної залежності у 2013 році. Несуттєвим винятком є Бучацький і Тернопільський райони (позначені на рис. стрілками). У першому випадку це відхилення пояснюється вищим за усі інші райони області рівнем народжуваності, кращою віковою структурою, а відтак і дещо кращим коефіцієнтом смертності. Щодо Тернопільського району, то відхилення пов'язані із високою концентрацією населення району біля міста Тернополя, відтак вищою доступністю медичної допомоги, тіснішими економічними, соціальними та іншими зв'язками із обласним центром.

Схожа ситуація з первинною захворюваністю та поширенням хвороб (табл. 5.11, рис. 52). Коефіцієнти кореляції, щоправда, нижчі, однак кореляція є помітною і також має тенденцію до зростання. При цьому висока кореляція смертності щодо сільського населення порівняно з помітною кореляцією захворюваності та поширенням хвороб дає підстави зробити певні висновки про:

- невисоку відповідальність більшої частини сільського населення за власне здоров'я, у т.ч. через недостатню освіту у цій сфері;
- нижчу профілактику захворюваності серед сільського населення порівняно із міським;
- недостатній розвиток невідкладної медичної допомоги у сільській місцевості, відсутність «санавіації».

Таблиця 5.11

Значення коефіцієнтів кореляції Пірсона між поширенням хвороб, захворюваністю та часткою сільського населення Тернопільської області¹

		Поширеність хвороб		Первинна захворюваність	
		2012	2013	2012	2013
Частка сільського населення	Кореляція Пірсона	0,516	0,549	0,479	0,539
	Значимість (2-сторон.)	0,028	0,018	0,044	0,021
	Розмір вибірки	18	18	18	18

¹ Розраховано за даними [5]

Отже, більшість показників смертності та здоров'я населення незадовільні. Неабияку роль у цьому відіграє якість медичних товарів та послуг.

У 2012–2013 роках в Україні, і Тернопільській області зокрема мало місце виділення первинної медичної допомоги через створення Центрів первинної медико-санітарної допомоги (ЦПМСД), завдання яких полягає у забезпеченні населення рівним доступом до послуг первинної медичної допомоги належної якості. При цьому низку лікарняних закладів закрили.

За останніх 12 років число лікарняних закладів у Тернопільській області зменшилося на 18 одиниць (із 77 у 2000 р. до 59 у 2013 р.). Число ліжок у лікарняних закладах скоротилося на 1454 одиниці, або на 13,8% і становить 9086 одиниць. Причому число стаціонарних ліжок зменшилося ще більше за рахунок ліжок денного стаціонару. В підсумку забезпеченість ліжками на 10 тис. осіб населення скоротилася з 93,3 до 84,6. Враховуючи те, що рівень госпіталізації на Тернопільщині області зростає (з 20,1 до 24,0 на 100 жителів); фінансування медичних установ залишається в області нижчим за низькі середньоукраїнські показники; недостатня забезпеченість сучасним обладнанням тощо, можна говорити про зниження ефективності лікування.

На додаток до цього слід навести дані щодо фінансування охорони здоров'я. Вартість медикаментів на один ліжко-день у Тернопільській області становила 11,12 грн. у 2013 році (у 2011 – 14,61 грн.), а вартість ліжко-дня харчування – 7,77 грн. (у 2011 р. – 8,09 грн.). Причому 8 із 17 адміністративних районів області мають сумарне фінансування на медикаменти і харчування протягом одного ліжко-дня менше 10 грн. В умовах відсутності страхової медицини таке фінансування не відповідає стандартам лікування та знижує показники поширення хвороб та захворюваності.

Одним з небагатьох позитивних аспектів системи охорони здоров'я в регіоні є добре кадрове забезпечення. У 2013 році в Тернопільській області нараховувалося 5250 лікарів, що більше, ніж у 1990 році, на 11,3% (тоді було 4638). Чисельність середнього медичного персоналу суттєво не змінилась.

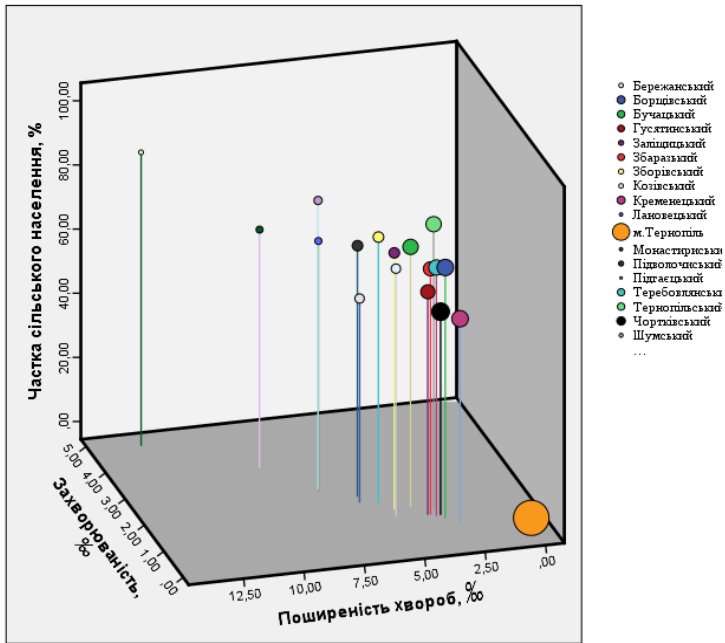

Рис. 52. Діаграма розсіяння первинної захворюваності, поширення хвороб та частки сільського населення по районах Тернопільської області у 2013 році¹

Підвищення якості здоров'я населення України загалом і Тернопільської області зокрема, пов'язані насамперед із поліпшенням соціально-психологічного стану здоров'я населення та збільшенням фінансування системи охорони здоров'я.

Це можливе за дотримання таких умов:

1. Пріоритетності питань здоров'я в діяльності центральних та місцевих органів влади.

2. Посилення відповідальності населення за власне здоров'я.

¹ Розраховано за даними [5]

3. Побудови ефективної державної системи забезпечення закладів охорони здоров'я необхідними ліками та медичним обладнанням.

4. Покращення контролю за якістю харчування та питної води.

5. Розроблення чітких критеріїв та пріоритетів у медичному обслуговуванні населення, які б сповна відповідали сучасним світовим стандартам.

Проблема здоров'я населення загострюється протягом останніх двох десятиріч. Наслідком цього є значне зростання смертності та захворюваності населення як в Україні загалом, так і в Тернопільській області зокрема.

Нині ситуація з поширенням хвороб і захворюваністю в Тернопільській області дещо краще, ніж у цілому в Україні. Однак аналіз динаміки захворюваності за класами хвороб показав негативну тенденцію, яка проявляється в значно більших темпах їх зростання в області, ніж в Україні загалом за останні роки. Особлива складна ситуація в сільській місцевості. Унаслідок цього вже за кілька років область може опинитися серед гірших в Україні за станом здоров'я населення [199, с. 154].

Реформування медичної галузі, яке відбувається в останні два роки ситуацію, на жаль, не поліпшує.

Надзвичайно гострою проблемою в області є вкрай незадовільне фінансування охорони здоров'я. Витрати на лікування від держави на один ліжко-день у режимі стаціонару покривають лише мізерну частину справжньої вартості лікування.

Тому, з урахуванням викладеного, перед центральними та місцевими органами влади постає завдання термінового прийняття виважених рішень, що дали б змогу підвищити якість здоров'я населення. Тобто питання здоров'я мають бути пріоритетними, адже через неналежність їх вирішення нині українське суспільство втрачає значну частину свого трудового потенціалу.

5.8. Основні напрями модернізації системи підготовки кадрів для потреб регіональної економіки

На сучасному етапі розвиток системи освіти визначено пріоритетним показником розвитку країни. Вже сьогодні світова спільнота переконливо демонструє важливість трансформаційних змін в економічній, соціальній, технічній, а особливо освітній сферах для забезпечення технологічного розвитку й оновлення національної економіки. Тому модернізація освіти в Україні, її інноваційний розвиток є безальтернативними. Саме за таких умов вітчизняна освіта зможе конкурувати з відомими європейськими та світовими університетами.

Чіткий орієнтир України на входження в освітній простір Європи зумовив необхідність реформування освітньої діяльності у контексті Болонського процесу. Низька конкурентоспроможність випускників більшості вищих навчальних закладів нашої країни на європейському ринкові праці зобов'язує нас ґрунтовно аналізувати європейські та світові тенденції модернізації освіти. Нині роботодавців цікавить не людина з дипломом, а фахівець, компетентний і спроможний виконувати складні завдання сьогодення, який володіє потенціалом до інноваційного розвитку, має здібності й бажання постійно поповнювати та оновлювати власний багаж знань, умінь і навиків упродовж усієї своєї трудової діяльності. Водночас вважаємо необхідним зберегти в освіті кращі традиції та національні стандарти, а інтеграцію у Болонський процес спрямувати тільки на її розвиток. Тому на сучасному етапі назріла необхідність застосування нових, адаптованих до теперішніх економічних умов, методів і моделей управління, в основу яких покладений інноваційний розвиток. Проте дієвим вважаємо не реформування, а саме модернізацію освіти, тобто зміни, що відповідатимуть потребам та вимогам сучасності.

Нині склалася розгалужена система індикаторів, які сукупно з тією або іншою мірою точності відображають як кількісні (аб-

солютні), так і відносні (з певною часткою погрішності їх можна вважати якісними) характеристики системи підготовки кадрів вищої кваліфікації в Україні.

Кількісні характеристики достатньо точно відображають державна та відомча статистики, а відносні до певної міри мають статистичну базу для обчислення, і їх використовують у порівняльному аналізі для оцінки можливостей та продуктивності цієї системи в різних економічних і організаційних умовах.

Треба зауважити, що набута в різних умовах вища наукова кваліфікація може відрізнятись навіть тим, що під час навчання в претендента на той чи інший науковий ступінь «вкладені» цілком різні кількості знань, навичок, умінь. Це залежить від рівня розвитку наукової школи, де підвищує кваліфікацію претендент на вчений ступінь, а також від кваліфікації наукового керівництва (консультування), від вимог до кваліфікаційної роботи (дисертації та комплексу опублікованих наукових робіт) і до особи претендента, прийнятих у тій або іншій науково-організаційній структурі.

Розглянемо результативність діяльності ВНЗ Тернопільщини (табл. 5.12). У 2014 р. вищі навчальні заклади різних рівнів акредитації Тернопільської області підготували 3,4 тис. магістрів, 5,8 тис. спеціалістів, 11,4 тис. бакалаврів і 3,0 тис. молодших спеціалістів. На початок 2013/14 навчального року у тернопільських ВНЗ усіх рівнів акредитації працювало 4,4 тис. педагогічних та науково-педагогічних працівників, з них 300 докторів та 1,6 тис. кандидатів наук, 200 професорів і 1,0 тис. доцентів.

Цікавою тенденцією є те, що з кожним роком протягом 1990-2014 рр. збільшувалася питома вага абітурієнтів, зарахованих до ВНЗ для навчання на платній основі. Так, якщо в 1995/96 навчальному році для навчання за рахунок фізичних та юридичних осіб було прийнято 32,2% студентів, то в 2013/14 – 57,4%.

Таблиця 5.12

Вищі навчальні заклади Тернопільської області

(на початок навчального року)

	1990/91	1995/96	2000/01	2005/06	2008/09	2009/10	2013/14
I–II рівнів акредитації							
Кількість закладів, од	15	15	13	12	10	10	10
У них студентів, осіб	13404	12524	10972	9483	7201	7070	7394
у тому числі за формою навчання							
денною	9819	10030	9463	7722	6207	6304	6639
вечірньою	404	–	–	85	26	25	–
заочною	3181	2494	1509	1676	968	741	755
Прийнято, осіб	3863	3894	3620	3191	2275	2033	2543
у тому числі за формою навчання							
денною	2702	3278	3091	2680	2034	1823	2206
вечірньою	122	–	–	12	26	–	–
заочною	1039	616	529	499	215	210	337
Випущено, осіб	4029	4077	2593	2659	2197	2052	2155
у тому числі за формою навчання							
денною	2684	3186	2049	2066	1714	1597	1778
вечірньою	119	–	–	11	–	–	25
заочною	1226	891	544	582	483	455	352
III–IV рівнів акредитації							
Кількість закладів, од	3	8	9	11	10	9	8
У них студентів, осіб	17496	22626	43797	57414	55955	51505	47533
у тому числі за формою навчання							
денною	10723	13760	23613	28387	27667	27230	26939
вечірньою	946	940	664	821	624	212	152
заочною	5827	7926	19520	28206	27664	24063	20442
Прийнято, осіб	3576	6051	8947	13811	8912	9595	9394
у тому числі за формою навчання							
денною	2286	3610	6038	6986	6650	5973	6141
вечірньою	186	244	159	163	90	15	12
заочною	1104	2197	2750	6662	2172	3607	3241
Випущено, осіб	2988	3577	8619	12823	11211	12722	13752
у тому числі за формою навчання							
денною	1532	2165	4237	4863	4700	4853	5111
вечірньою	164	96	16	132	120	108	102
заочною	1292	1316	4366	7828	6391	7761	8539

Таблиця 5.13

**Прийом до вищих навчальних закладів і підготовка фахівців
за джерелами фінансування їх навчання
за освітньо-кваліфікаційними рівнями в 2014 р.**

(осіб)

	Прийнято на початковий цикл навчання	За рахунок коштів				Випущено з ВНЗ
		державного бюджету		місцевих бюджетів		
		усього	відсотків до загальної кількості прийнятих	усього	відсотків до загальної кількості прийнятих	
Усього	11937	3916	32,8	1164	9,8	15907
За освітньо-кваліфікаційними рівнями магістр	–	–	–	–	–	3375
спеціаліст	601	151	25,1	–	–	5797
бакалавр	7151	2491	34,8	279	3,9	3828
молодший спеціаліст	4185	1274	30,4	885	21,1	2907

Таблиця 5.14

**Кількість студентів у вищих навчальних закладах
I–II рівнів акредитації по районах і м. Тернополі**

(на початок навчального року; осіб)

	1990/91	1995/96	2000/01	2005/06	2008/09	2009/10	2010/11
По області	13404	12524	10972	9483	7201	7070	7394
Бережанський	1113	1051	–	–	–	–	–
Борщівський	1342	1020	965	1078	974	921	897
Бучацький	1363	1097	1119	982	–	–	–
Гусятинський	531	419	–	–	–	–	–
Заліщицький	1019	894	940	979	–	–	–
Збаразький	–	–	–	–	–	–	–
Зборівський	–	–	–	–	–	–	–
Козівський	–	–	–	–	–	–	–
Кременецький	3085	2594	3045	1428	1209	1159	1220
Лановецький	–	–	–	–	–	–	–
Монастирський	–	–	–	–	–	–	–
Підволочиський	–	–	–	–	–	–	–
Підгасцький	–	–	–	–	–	–	–
Теребовлянський	700	676	394	390	408	365	400
Тернопільський	–	–	–	–	–	–	–
Чортківський	1755	1587	1691	2206	2321	2443	2506
Шумський	–	–	–	–	–	–	–
м. Тернопіль	2496	3186	2818	2420	2289	2182	2371

Таблиця 5.15

**Кількість студентів у вищих навчальних закладах
III–IV рівнів акредитації по районах і м. Тернополі**

(на початок навчального року; осіб)

	1990/91	1995/96	2000/01	2005/06	2008/09	2009/10	2010/11
По області	17496	22626	43797	57414	55955	51505	47533
Бережанський	–	–	1505	4461	–	–	–
Борщівський	–	–	–	–	–	–	–
Бучацький	–	336	695	1123	1041	826	804
Гусятинський	–	–	–	–	–	–	–
Заліщицький	–	–	–	–	–	–	–
Збараський	–	–	–	–	–	–	–
Зборівський	–	–	–	–	–	–	–
Козівський	–	–	–	–	–	–	–
Кременецький	–	–	–	2866	3659	3607	3585
Лановецький	–	–	–	–	–	–	–
Монастирський	–	–	–	–	–	–	–
Підволочиський	–	–	–	–	–	–	–
Підгасцький	–	–	–	–	–	–	–
Теребовлянський	–	–	–	–	–	–	–
Тернопільський	–	–	–	–	–	–	–
Чортківський	–	–	–	–	–	–	–
Шумський	–	–	–	–	–	–	–
м. Тернопіль	17496	22290	41597	48964	51255	47072	43144

Як видно з аналізу, стандартні показники, що їх збирає Державна служба статистики України, дають змогу ідентифікувати макротенденції у діяльності ВНЗ, але не є базою оцінювання якості підготовки кадрів для потреб регіону і результативності діяльності окремого ВНЗ.

За словами заступника міністра освіти і науки України, у 2013/2014 навчальному році у вишах III–IV рівнів акредитації налічувалося 158,9 тис. осіб науково-педагогічного персоналу. З них 69,3 тис. – кандидати наук, 13,9 тис. – доктори наук (52% загальної чисельності). Порівнянню з минулим навчальним роком це на 1,2 % менше загалом, проте чисельність кандидатів наук

і докторів наук зросла на 1,1%, що свідчить про посилення конкурентної боротьби в майбутньому, а отже, і загострення необхідності модернізації системи підготовки спеціалістів у вищій школі.

Як бачимо, протягом останніх років тільки загострилася невідповідність сучасного попиту суспільства на фахівців з вищою освітою, а саме:

- зросла невідповідність підготовки фахівців потребам практики;
- влада залишається байдужою до проблем молодих спеціалістів, нема відповідальності за їх працевлаштування та реалізацію знань;
- не забезпечено зв'язок бізнесу та освіти.

Аналіз державного замовлення на підготовку молодших спеціалістів, бакалаврів, спеціалістів і магістрів свідчить, що його здійснюють переважно за такими напрямками: економіки та підприємництва, менеджменту галузей бізнесу і права, позаяк є потреба у фахівцях таких галузей, як безпека, охорона здоров'я, природничі науки тощо. Це призводить до штучного дефіциту на інженерно-технічні кадри і надлишку на фахівців економічних та юридичних спеціальностей.

Пропозиція на ринку праці бухгалтерів, економістів, товаровознавців і юристів в кілька разів перевищує кількість заявлених вакансій, що призводить до таких важких наслідків, як вимушена еміграція молоді, працевлаштування не за отриманими спеціальностями. Проблема нераціонального використання коштів державного бюджету за державним замовленням спричиняє до марнування коштів населення на освітні послуги, ганебне безробіття молоді, негативну репутацію вищих навчальних закладів. Нині в суспільстві не відчувається взаємодія між державними органами влади, які покликані управляти освітніми процесами; їхні дії не є виваженими та узгодженими, а прийняті рішення не є економічно обгрунтованими. Ситуація у країні, а саме зневага до критеріїв доцільності отримання освіти, свідчить про неприпустимі прорахунки органів вищої

влади в потребі країни у фахівцях певного профілю, організаційній підтримці процесів розвитку та модернізації з боку держави.

Отже, за таких умов факт необхідності плідної та конструктивної взаємодії центральних регіональних органів влади з вищими навчальними закладами є очевидним. У руслі нових законодавчих змін саме в регіональних органах влади вбачаємо основного координатора та контролера, спроможного забезпечити процес управління освітою в Україні. Неконструктивним вбачаємо також рішення щодо одноосібності фінансування і постачання освітніх послуг державою. Тому саме модернізація сьогодні покликана розв'язати проблему відірваності освітньої галузі від потреб країни. Окреслимо кілька ключових напрямів модернізації системи освіти, що, на наш погляд, допоможуть подолати негативні явища, які виникли внаслідок глибоких кризових явищ:

1. Держава повинна гарантувати доступність та безоплатність освітніх послуг тим категоріям громадян, які цього потребують відповідно до законодавства (діти з малозабезпечених сімей, діти-інваліди, сироти, тощо);

2. Зміна сучасної системи освіти згідно з вимогами економіки;

3. Реформування освіти відповідно до світових стандартів;

4. Ефективний розподіл та використання ресурсів;

5. Підвищення професійного рівня педагогічних і науково-педагогічних працівників завдяки управлінню розвитком їх компетенцій та посиленню державної підтримки;

6. Впровадження у вищих навчальних закладах системи «навчання впродовж життя».

На наш погляд, вищим навчальним закладам належить ключова роль у реалізації системи «навчання впродовж життя», або неперервної освіти, як її ще називають. Про актуальність цього питання та інтерес суспільства свідчить той факт, що нині у ВНЗ III–IV рівнів акредитації навчаються понад 130 тис. осіб, яким за станом на 01. 01. 2009 року виповнилося 30 та більше років. Це

зумовлює необхідність виробляти гнучкіші форми пропозиції на ринку освітніх послуг. Цьому має сприяти впровадження у ВНЗ інноваційних технологій навчання, потужного інформаційного ресурсу, нової правової бази стосовно академічної свободи, соціального партнерства між освітою та бізнесом, а також належного фінансування з боку держави. Система неперервної освіти передбачає, що навчальний процес має стати гнучкішим та різноманітнішим за рахунок дистанційного й електронного навчання, запровадження модульних курсів, а також визнання неформального навчання.

Саме такі інноваційні зміни в освітніх закладах повинні набути статусу необхідних та неминучих, а їх ефективність має визначатися готовністю колективу до таких змін, рівнем інноваційного потенціалу, залученням інновацій у діяльність ВНЗ, впровадженням демократичного стилю керівництва, орієнтацією на споживача освітніх послуг.

Отже, на наш погляд, неперервна освіта та зміна її відповідно до рівня світових стандартів потребує приватно-державної і соціальної співпраці та є одним з ключових елементів модернізації сучасної системи освіти. Незважаючи на недостатність бюджетних ресурсів, спад економіки та інші негативні явища, майбутнє освіти ми вбачаємо у належному фінансуванні тих навчальних закладів, які готують кадри з урахуванням формування інноваційної моделі економіки. Як свідчить досвід розвинених країн, – капіталізація інвестицій у такі навчальні заклади – це реальний потенціал виходу економіки України з кризи. Участь України у міжнародних комунікативних заходах, співпраця з міжнародними організаціями та установами, зарубіжними освітянськими фондами, міжнародними організаціями, що фінансують освітні програми, участь у глобальній навчальній мережі – все це разом сприятиме підвищенню якості та іміджу вищих навчальних закладів України.

5.9. Зовнішньоекономічна діяльність Тернопільської області: сучасний стан, проблеми та напрямки її активізації

Сучасні економічні зв'язки України та її регіонів перебувають у стані розбудови, переходу до відкритої системи рівноправних міжнародних економічних відносин. Раніше українські підприємства не мали самостійного виходу на міжнародні ринки. Після проголошення незалежності України ці обмеження зняті. Нині підтримується курс на зниження ставок експортних тарифів та введення імпорتنних квот, сприяння експорту та розширення ринків збуту українських товарів за кордоном.

Інтеграція України в міжнародні структури дає певний поштовх для активізації зовнішньоекономічної діяльності. Вступ нашої країни до Світової Організації Торгівлі відкрив як для України загалом, так і для Тернопільської області зокрема нові ринки збуту, сприяв придбання деяких нових технологій, дав змогу порівняно просто вирішувати конфлікти у сфері торгівлі товарами й послугами. Великі перспективи має ратифікація Угоди про асоціацію з Європейським Союзом (ЄС), що дасть поштовх розвитку вільної торгівлі, розширить доступ українських товарів на ринки ЄС шляхом збільшення квот, зниження митних тарифів та усунення торговельних обмежень, поліпшення інвестиційного клімату і демократизації суспільства. Для зростання експорту є достатня природно-ресурсна база, науково-технічний потенціал та вигідне географічне положення [143, с. 423–472].

Тернопільська область розміщена в західній частині України. Геополітичне положення області дає змогу розвивати економічні зв'язки не тільки із сусідніми областями України, а й з іншими країнами Європи та СНД.

Область характерна сприятливими умовами для життя і виробничої діяльності населення та розвитку багатьох галузей промисловості й сільського господарства. Вигідне географічне розташування Тернопільщини сприяє ефективній підприємницькій діяльності в різних галузях економіки. Розглядаючи суспільне виробництво, його функціонально-компонентну й територіальну структуру, всі види ресурсів

(природних, трудових і матеріально-технічних) необхідно розглядати їх тільки у взаємозв'язку. Компонентний склад, функціональна й територіальна структура природно-ресурсного потенціалу є основними комплексоутворюючими чинниками господарства області. Вони великою мірою впливають на структуру і спеціалізацію виробництва та його економічну ефективність. У загальному обсязі виробленої продукції найбільша частка припадає на агропромисловий комплекс.

На Тернопільщині у цій галузі працюють понад 150 підприємств, які спеціалізуються на цукровому, м'ясному, борошномельному, плодоовочеконсервному, кондитерському, молочному, спиртово-горілчаному та інших виробництвах.

Зовнішньоекономічні зв'язки встановлені між конкретними учасниками-підприємствами чи підприємцями, які належать до різних країн і розташовані як на території області, так і в інших країнах. Співробітництво здійснюється за різними формами виробничих і торгово-комерційних контрактів. Ці форми відповідають характерові спеціалізації, яка пов'язана із ступенем економічного розвитку, розміщенням виробничих об'єктів, наявністю природно-ресурсного потенціалу, а також, враховує ринковий попит та доцільність певної спеціалізації.

Види діяльності ґрунтуються на положеннях Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність», прийнятому Верховною Радою України у 1991 р. В ньому детально розроблено механізм регулювання зовнішньоекономічної діяльності, її суб'єктів, їхніх прав і свобод; встановлені принципи здійснення та організаційні форми зовнішньоекономічної діяльності.

Основними формами зовнішньоекономічної діяльності є: торгівля товарами і послугами, валютно-фінансові відносини, міжнародна міграція робочої сили, участь у діяльності міжнародних економічних організацій, спільні підприємства в Україні та за кордоном, співробітництво у виробничій, науково-технічній і культурній сферах, іноземний туризм.

Важливою характеристикою є постійна еволюція форм зовнішньоекономічної діяльності, що відповідає зміні матеріальних, культурних, політичних умов співробітництва, а також меті підвищення ефективності економічної діяльності.

За час своєї незалежності Україна змогла налагодити зовнішньоторговельні стосунки з 295 країнами світу і створити свої торгівельно-економічні місії у 35 державах на всіх континентах. У Тернопільській області налічується 258 підприємств, що здійснюють зовнішню торгівлю товарами з 93 країнами-партнерами. Кількість підприємств, що здійснюють зовнішню торгівлю послугами – 92, а країн-партнерів у цій галузі – 96.

Загальна тривала економічна криза в Україні вплинула на стан зовнішньої торгівлі. Нинішній обсяг експорту не відповідає можливостям вітчизняних товаровиробників і не забезпечує потреб держави у валютних надходженнях, необхідних для стабілізації економіки, зменшення інфляції, підвищення життєвого рівня населення.

Зовнішньоторговельний баланс – це співвідношення вартості експорту та імпорту товарів за певний проміжок часу (як правило, за рік). Величина сальдо торгівельного балансу становить різницю між вартістю експорту та імпорту. Про динаміку зовнішньої торгівлі товарами у Тернопільській області можна судити з табл. 5.16.

Таблиця 5.16

Зовнішня торгівля товарами Тернопільської області
(тис. дол. США)

Роки	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Експорт	81579.6	124833.2	144343.9	128336.3	131410.5	241428.1	236823.6	365085.6
Імпорт	118430.2	168629.7	339781.5	179243.0	209776.6	324113.6	336848.7	349698.6
Сальдо	-36850.9	-43796.5	-195437.6	-50906.7	-78366.1	-82685.5	-100025.1	+15387.0

Джерело: Зовнішньоекономічна діяльність Тернопільщини в 2013 році [56].

Як бачимо з таблиці 5.16, сальдо торговельного балансу до 2013 року було від'ємним, а нині має тенденцію до збільшення. Варто зауважити, що значну частку обсягу імпорту становлять енергоносії, які суттєво впливають на його вартість. Аналізуючи обсяги торгівлі за 2013 рік порівняно з 2012, можна побачити, що обсяг експорту товарів зменшився на 0,8%, а обсяг імпорту збільшився на 0,03%.

Коефіцієнт покриття імпорту експортом за 2013 рік дорівнює 1,04.

Основу структури експорту становили електричні машини й устаткування, зернові культури, продукти переробки овочів і плодів, меблі, деревина і вироби з дерева, м'ясо та харчові продукти рослинного і тваринного походження.

Географія експорту досить широка: Польща, Російська Федерація, Єгипет, Іспанія, Ізраїль, Німеччина, Білорусь.

До області ввозили машини, устаткування, котли, пластмаси, полімерні матеріали, наземні транспортні засоби (крім залізничних), чорні метали, фармацевтичну продукцію, папір і картон, рибу і морепродукти, насіння та плоди олійних рослин тощо.

Серед країн-імпортерів необхідно назвати Польщу, Німеччину, США, Китай, Італію, Нідерланди, Бельгію, Францію, Румунію, Швейцарію.

В 2013 році питома вага Тернопільської області у загальнодержавному експорті товарів становила 0,6%, в імпорті – 0,5%.

Щодо континентів та об'єднань окремих держав, то найбільша частка в експортно-імпортних операціях області припадає на країни Європи – 76,5%, СНД – 10%, країни Азії, Америки та Африки – 13%, інші-0,5%.

Із країн так званого СНД найбільша частка експорту припадала на Російську Федерацію. Найактивніше з області туди експортували соки, м'ясо і м'ясопродукти, меблі і світлотехнічні вироби. Основний продукт експорту в Росію – це соки (40% усього експорту).

Загальний обсяг експорту з Росією – майже 58 млн. дол.

Із країн Європейського Союзу найбільшим імпортером тернопільських товарів є Польща – майже 182 млн. дол. США (майже втричі більше, ніж Російська Федерація). Левову частку експорту тут становлять електричні машини (90%).

Додатне сальдо в торгівлі область має з деякими азійськими країнами: Туреччиною (майже 3,5 млн. дол. США), куди область поставляє насіння олійних рослин і деревину та вироби з неї, Кореєю (вартість експорту – 2,2 млн. дол. США). Але найбільшим імпортером серед азійських країн є Ізраїль (вартість експорту – майже 6 млн. дол. США). Туди область відправляє зерно та насіння олійних рослин.

Варто зауважити, що стовідсоткове від'ємне сальдо Тернопільщина має у торгівлі з Китаєм.

З африканських країн найкращі стосунки з Єгиптом (вартість експорту – 14,1 млн. дол. США). Туди з області надходять в основному зернові культури [56, с. 46-76].

Про експорт-імпорт окремих товарів Тернопільської області за 2013 рік можна судити з таблиці 5.17.

Таблиця 5.17

**Експорт та імпорт основних видів товарів
Тернопільської області за 2013 р.**

№ з/п		Експорт		Імпорт	
		тис. дол. США	відсотків до загального обсягу	тис.дол. США	відсотків до загального обсягу
	Усього за розділами УКТЗЕД:	365085,6	100,0	349698,6	100,0
1	живі тварини; продукти тваринного походження	24580,6	6,7	813,0	0,2
2	продукти рослинного походження	80651,9	22,1	6029,3	1,7
3	жири та олії тваринного або рослинного походження	1,0	0,0	165,2	0,0
4	готові харчові продукти	28718,1	7,9	9449,2	2,7
5	мінеральні продукти	2824,3	0,8	777,7	0,2
6	продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	822,4	0,2	29848,4	8,5
7	полімерні матеріали, пластмаси та вироби з них	2981,5	0,8	41723,2	11,9
8	шкурки необроблені, шкіра вичищена	5495,5	1,5	193,8	0,1
9	деревина і вироби з деревини	9697,5	2,7	1206,1	0,3
10	маса з деревини або інших волокнистих целюлозних матеріалів	1455,8	0,4	6452,2	1,8
11	текстильні матеріали та текстильні вироби	4305,2	1,2	9030,5	2,6
12	взуття, головні убори, парасольки	82,5	0,0	87,7	0,0
13	вироби з каменю, гіпсу, цементу	167,3	0,0	1712,0	0,5
14	перли природні або культивовані, дорогоцінне або напівдорогоцінне каміння	1504,3	0,4	4142,0	1,2
15	недорогоцінні метали та вироби з них	1062,8	0,3	15745,4	4,5
16	машини, обладнання та механізми; електротехнічне обладнання засоби наземного транспорту, літальні апарати,	175411,6	48,0	167250,2	47,8
17	плавучі засоби	438,8	0,1	43651,6	12,5
18	прилади та апарати оптичні, фотографічні	1481,5	0,4	4456,0	1,3
19	різні промислові товари	23403,0	6,4	3739,1	1,1
20	товари придбані в портах	-	-	3129,3	0,9
21	Різне		—	96,6	0,0

Джерело: Зовнішньоекономічна діяльність Тернопільщини в 2013 році [56].

Як бачимо з таблиці 5.17, в товарній структурі експорту та імпорту переважають машини, обладнання, механізми й електротехнічне обладнання – відповідно 48,0% і 47,8%.

Зовнішня торгівля області потребує докорінної перебудови: необхідно обмежити обсяги експорту сировини і сировинних матеріалів, підвищення частки обробних галузей, перепрофілювання багатьох підприємств на власне виробництво деяких товарів, що значно знизить показники імпорту.

Зовнішня торгівля товарами тісно пов'язана з торгівлею послугами, а саме: транспортними, фінансовими, страховими, юридичними, податковими, аудиторськими, рекламними та ін.

Великого розвитку в останні роки набувають послуги, пов'язані з інвестиціями та виробничою кооперацією: передача (трансфер) технологій, ліцензій, патентів, ноу-хау, консалтинг, готельні і туристичні послуги.

У 2013 році зовнішньоторговельні операції послугами область здійснювала з 96 країнами світу. За цей час експорт послуг становив 58,3 млн. дол. США, що 4 рази більше, ніж за 2012 рік; імпорт послуг дорівнював 12,6 млн. дол. США і зменшився порівняно з 2012 р. на 1,8%. Коефіцієнт покриття імпорту експортом становив 4,62.

Аналізуючи обсяг експорту послуг, можна побачити, що найбільшу частку становлять послуги з переробки матеріальних ресурсів, транспорту та зв'язку, імпорту – також транспорту й зв'язку, послуги, пов'язані з подорожами, комп'ютерні та інформаційні послуги – 25,7%.

Про зовнішню торгівлю за видами послуг у 2013 році можна судити з таблиці 5.18.

Географічна структура зовнішньої торгівлі за видами послуг різноманітна, але найбільша частка припадає на країни Європейського Союзу (51,15 млн. дол.).

Обсяг експорту послуг іншим країнам світу становив 7 млн. дол., або 12,2% від загального експорту послуг, і за останній рік значно збільшився. Так, на 37,6% збільшились обсяги експорту послуг до країн Європи, дорівнюючи 51 млн. 152 тис. дол., або 87,7% від загального обсягу експорту послуг.

Помітно зросли обсяги експорту послуг до Естонії (на 9%), Швейцарії (147 разів), Великої Британії (в 35 разів), Польщі (7 разів), Німеччини (в 1,5 разу), США (у 8 разів).

Таблиця 5.18

**Зовнішня торгівля Тернопільської області
за видами послуг у 2013 р., тис. дол. США**

	Експорт		Імпорт	
	тис. дол. США	відсотків до загального обсягу	тис. дол. США	відсотків до загального обсягу
Усього	58319,9	100,0	12633,6	100,0
Послуги з переробки матеріальних ресурсів	41628,7	71,4	10,6	0,1
Послуги з ремонту та технічного обслуговування, що не віднесені до інших категорій	10,0	0,0	580,8	4,6
Транспортні послуги:	9652,0	16,5	3848,9	30,5
Послуги морського транспорту	-	-	662,0	17,2
Послуги залізничного транспорту	270,8	2,8	23,7	0,6
Послуги автомобільного транспорту	9381,2	97,2	2770,5	72,0
Інші допоміжні та додаткові транспортні послуги	0,1	0,0	392,7	10,2
Послуги, пов'язані з подорожами	5539,4	9,5	3671,2	29,0
Послуги з будівництва	-	-	242,6	1,9
Послуги, пов'язані з фінансовою діяльністю			3,4	0,0
Роялті та інші послуги, пов'язані з використанням інтелектуальної власності	-	-	254,2	2,0
Послуги у сфері телекомунікації, комп'ютерні та інформаційні послуги	1257,2	2,2	248,9	2,0
Ділові послуги	232,6	0,4	3709,7	29,4
Послуги приватним особам, культурні та рекреаційні послуги	-	-	63,3	0,5

Джерело: Зовнішньоекономічна діяльність Тернопільщини в 2013 році [56].

Щодо країн Європейського Союзу, то їхня частка у загальному обсязі імпорту послуг становила майже 86% – 301 млн. 795 тис. дол., інших країн – 13,6% (47 млн. 903 тис. дол.).

В зовнішній торгівлі послугами беруть участь 96 країн-партнерів і задіяно 92 підприємства області.

Нині імпорт послуг з інших країн світу збільшується (на 3 млн. 348 тис. дол., або на 23%) і становить 11 млн. 646 тис. дол.

Імпорт послуг з країн Європи зменшився на 566 тис. дол. і становив 10 млн. 864 тис. дол.

Про зовнішню торгівлю послугами з країнами світу у 2013 році можна судити з таблиці 5.19.

Таблиця 5.19

Зовнішня торгівля послугами з країнами в 2013р.,
тис. дол. США

Країни – найкращі партнери	Експорт	Імпорт
Австрія	137,6	438,4
Бельгія	74,2	359,9
Білорусь	72,4	93,8
Велика Британія	1474,4	156,8
Гана	411,8	0,9
Данія	109,5	20,8
Естонія	713,1	2,0
Індія	73,8	–
Казахстан	426,3	–
Камерун	74,9	–
Канада	84,5	–
Конго	129,0	–
Марокко	78,7	1,4
Молдова	76,2	104,7
Нігерія	1393,3	–
Нідерланди	306,8	279,6
Німеччина	1037,3	3340,3
Панама	79,0	–
Польща	45651,0	5137,5
Росія	169,2	1467,5
США	1445,0	6,1
Угорщина	99,1	109,0
Франція	166,6	218,2
Чехія	7,0	194,4
Швейцарія	882,1	19,4
Швеція	1155,2	403,3

Джерело: Зовнішньоекономічна діяльність Тернопільщини в 2013 році [56].

У загальному обсязі експорту послуг України частка Тернопільської області незначна і становить 0,4%, імпорту – 0,2%. В цих операціях основну роль відіграють підприємства м. Тернополя –

72% від загального обсягу експорту та 53% від загального обсягу імпорту послуг. Вагомий внесок у експорт послуг мають райони Шумський – 4,6%, Тернопільський – 3,2%, Підволочиський – 1,6%.

Основні тенденції розвитку зовнішньої торгівлі послугами пов'язані насамперед з подальшим збільшенням обсягів інформаційного бізнесу, поширення Інтернет-технологій, інтенсивного розвитку комп'ютерних, телекомунікаційних, виробничо-інноваційних технологій.

Одним з найважливіших напрямів розширення та відтворення основних фондів і виробничих потужностей господарського комплексу на базі науково-технічного прогресу є інвестиційна діяльність, яка дає змогу регулювати розвиток економіки, тобто підвищувати її ефективність. Це особливо актуально на сучасному етапі, коли економіка у зв'язку з перепрофілюванням багатьох підприємств потребує великих інвестицій. Значний попит на інвестиції є під час приватизаційних процесів. В цей період необхідні значні обсяги фінансових ресурсів; саме тому співробітництво з міжнародними валютно-фінансовими організаціями, державами-кредиторами та приватними кредиторами є вкрай важливим.

Іноземний капітал можна залучати у формі приватних інвестицій – прямих і портфельних, а також у формі кредитів і позик. Прямі інвестиції – це капітальні вкладення у виробництво інших країн, в управлінні якими бере участь інвестор.

Портфельні інвестиції – це капіталовкладення в акції зарубіжних підприємств, що не дають права контролю за ними, в облігації та інші цінні папери.

Також поширені реальні інвестиції, тобто капітальні вкладення в землю, нерухомість, машини та устаткування і т. п.

Обсяг прямих іноземних інвестицій за 2013 р. становив 68,2 млн. дол. США, а на одного мешканця області припадає трохи більше 63,6 дол. На цей час налічувалося 46 країн-інвесторів.

Найбільшими інвесторами в економіку області є: Німеччина, Чехія, Кіпр, Естонія, Польща, яким належить майже 73% від загального обсягу прямих інвестицій. Про динаміку прямих інвестицій в економіку області з країн світу можна судити з таблиці 5.20.

На іноземне інвестування значно впливає інвестиційний клімат – комплекс економіко-політичних явищ, що формується під впливом великої кількості різноманітних чинників. Є багато випадків, коли іноземні компанії згортали своє виробництво в одних областях України, одночасно розширюючи його в інших, що свідчить про суттєві відмінності інвестиційного середовища всередині держави.

Таблиця 5.20

**Прямі іноземні інвестиції в економіку області
з основних країн-інвесторів (на початок року, тис. дол. США)**

Країни	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Австрія	1589,4	1528,7	1553,2	1445,1	1405,1	1449,7
Бельгія	2054,2	2135,8	2137,0	2810,7	3385,9	3372,9
Естонія	8517,4	8856,5	9381,3	7205,8	7097,5	6309,3
Іспанія	1172,4	1125,0	1144,2	1059,7	1028,5	1102,7
Німеччина	6072,1	13921,2	18406,1	16666,6	15950,6	19198,2
Норвегія	1170,7	1870,9	1902,6	1772,4	1710,7	–
Польща	6817,4	6171,5	6314,1	5190,5	5236,3	5350,2
Угорщина	1673,1	2375,2	2553,0	2374,8	2618,5	2664,0
Чехія	7406,9	7401,6	7401,7	7406,5	10060,3	10291,9
Швеція	749,7	818,6	912,5	486,1	521,6	818,5
Кіпр	433,0	688,5	1702,2	5315,4	7012,3	8814,5
США	133,2	129,9	131,0	233,3	356,7	209,2
Російська Федерація	2013,7	770,3	754,0	1757,0	1753,0	1711,3
Всього	51027,9	58645,1	66512,8	59759,0	61882,4	68188,9

Джерело: Зовнішньоекономічна діяльність Тернопільщини в 2013 році [56].

Варто зазначити, що порівняно значна частка підприємств Тернопільщини інвестується іноземним капіталом – їх налічувало 273 на кінець 2013 р. Область має великий потенціал у галузях як виробництва, так і надання послуг. Тут розташована значна кількість підприємств, які є перспективними і досить вигідними об'єктами для вкладання капіталу. І хоча прямі іноземні інвестиції щороку зростають, проте їх поки що недостатньо для ефективного розвитку економіки.

Розглядаючи галузі економіки, куди вкладаються інвестиції, можна побачити, що найбільше їх зосереджено на підприємствах промисловості (58,5% від загального обсягу прямих інвестицій),

зокрема переробної (43%). Серед галузей переробної промисловості значні обсяги інвестицій вкладено у виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів – 10,8 млн. дол., машинобудування – 7,5 млн. дол., легку промисловість – 3,9 млн. дол.

Теж чималі обсяги прямих інвестицій вкладено в підприємства транспорту та зв'язку (більше 10 млн. дол.) – 15,6%, сільського, лісового і рибного господарств – 10,8 млн. дол. (16,8%), а також в організації, що здійснюють операції з нерухомим майном, оренди, інжинірингу та надання послуг підприємцям – 2,6 млн. дол. (4%).

Серед районів області найбільші обсяги інвестицій припадають на місто Тернопіль – 20,6 млн. дол., Зборівський район – 12,8, Борщівський – 10,4, Тернопільський – 8,0, Гусятинський – 4,1 та Шумський райони – 2,8 млн. дол. (рис. 53).

Географія країн-інвесторів широка, але найефективніше працюють щодо інвестиційної діяльності країни Європи.

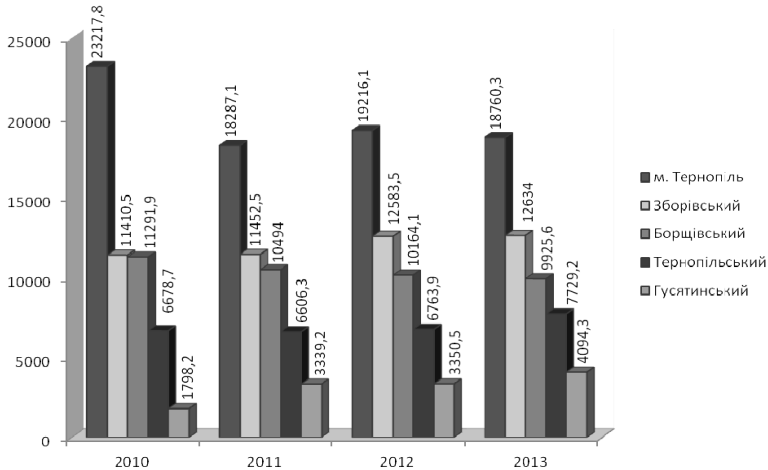

Рис. 53. Прямі іноземні інвестиції у найбільш інвестиційно привабливі райони області (тис. дол. США)

Джерело: Зовнішньоекономічна діяльність Тернопільщини в 2013 році [56].

Одним з видів інвестиційної діяльності є спільні підприємства. Спільне підприємство – це форма господарського і правового

співробітництва з іноземним партнером, у межах якої створюється спільна власність на матеріальні та фінансові ресурси, котрі використовують для виконання виробничих, науково-технічних, зовнішньоторговельних й інших функцій. У регулюванні спільного підприємництва державами іноді застосовують пільги, що стимулюють його розвиток: звільнення від податку впродовж перших років функціонування, використання знижених ставок оподаткування тощо.

На Тернопільщині функціонують кілька сотень спільних підприємств, що займаються різними видами виробничо-технологічної, торговельної та науково-технічної діяльності, з іноземним капіталом – трохи більше 70 [21]. Найбільше їх у харчовій промисловості, виробництві будівельних матеріалів; менше – у машинобудуванні, легкій промисловості, торгівлі, зв'язку. Варто підкреслити, що на інвестиційному ринку рівень конкуренції високий, та й не до кожного регіону поспішають інвестори – на область припадає майже один відсоток залученого іноземного капіталу.

Одним з перших спільних підприємств, що успішно працює на Тернопільщині понад двадцять років є українсько-бельгійське спільне підприємство «Вагра-Шредер». Більша частка інвестицій – бельгійська, технології також їхні.

Підприємство спеціалізується в основному на випуску приладів зовнішнього освітлення. Зокрема виготовило освітлювальні прилади для стадіонів і великих об'єктів Тернополя, Києва, Одеси, Рівного, продукцію також імпортує за кордон. Тут плідно працюють над розробленням енергозберігаючих технологій. Обсяг виробництва за рік – 21–22 млн. грн. [55].

Вагому частку в економіці області займає ТОВ «СЕ Борднетце-Україна». Підприємство випускає кабельні системи і вузли електрообладнання для автомобілів. На заводі – 1550 працівників різних професій і кваліфікації; він за обсягом випущеної продукції займає перше місце серед всіх спільних підприємств області: обсяг виробництва становить 178-180 млн. грн. за рік.

Відмінно зарекомендувало себе спільне українсько-чеське підприємство «Добра вода», створене в 1997 р. Його продукція широко відома, і її реалізують у всій Україні, а також у Польщі,

Молдові, країнах Балтики. З шестимільйонних (у доларах США) інвестицій – 90% іноземні. До чеських та німецьких партнерів «Доброї води» долучились італійські.

На підприємстві впроваджено міжнародну систему управління якістю, яка контролює весь технологічний процес; технологія високопродуктивна, її обслуговує небагато працівників.

Важливу роль у соціально-економічному розвитку області відіграє розташоване в м. Чорткові спільне українсько-австрійське підприємство «Біллер-бек-Україна», де стовідсотково задіяні іноземні інвестиції. Підприємство спеціалізується на переробці пухоперової сировини і випускає подушки і ковдри пухові, ватні матраци. Річний обсяг виробництва 25–27 млн. грн. [55].

До периферійних спільних підприємств області належить українсько-іспанське підприємство «Санза-ТОП», розташоване в м. Бережани і спеціалізується на переробці деревини. Обсяг річного випуску продукції становить 17–18 млн. грн.

Отже, створення спільних підприємств – це перспективна інтеграція у світову економіку. Це сучасні технології, нова культура виробництва і менеджменту, випуск конкурентоспроможної продукції.

На економіку області значно впливають міграційні процеси, що характерні певними негативними та позитивними аспектами: еміграція людей інтелектуальної праці та висококваліфікованих спеціалістів приводить до втрати талановитих фахівців, на підготовку яких було витрачено значні кошти. Але варто наголосити, що завдяки діяльності емігрантів відбувається інвестування деяких сфер української економіки. Грошові перекази емігрантів є основним джерелом валютних надходжень, які інколи перевищують надходження від експорту товарів. Трудова міграція з області найбільше спрямована в Іспанію, Італію, Грецію, Польщу, Чехію, Німеччину та Російську Федерацію

Повернення кваліфікованих працівників після роботи за кордоном сприяє розвитку національної економіки. Частина емігрантів, повернувшись в Україну вкладає зароблені кошти в організацію свого бізнесу, виробництва і тим самим зміцнює економіку області, соціальну структуру, створюючи нові робочі місця.

Доцільно зазначити, що Тернопільська область володіє сприятливими кліматичними умовами, а також високим природно-рекреаційним потенціалом, який у перспективі може визначити економічний профіль області. Помірний теплий клімат, унікальні за красою ландшафти, карстові печери, лікувальні мінеральні води, історичні та культурні пам'ятки створюють сприятливі умови для розвитку і використання санаторно-курортного господарства, баз відпочинку і туризму.

Регіон має унікальні культурно-історичні та природні об'єкти світового значення, але при цьому багатий туристичний і рекреаційний потенціал використовується нерационально.

Негативним є, зокрема, те, що за останні роки збудовано мало нових готелів, мотелів, кемпінгів, інших закладів сервісного обслуговування туристів. Правда, відкрито кілька невеликих приватних об'єктів, які суттєво не поліпшують ситуацію. В деяких райцентрах через відсутність коштів і малу завантаженість відмовились від утримання комунальних готелів. Безумовно, відсутність відповідної інфраструктури істотно гальмує і роботу місцевих туристичних фірм.

Суттєвою проблемою для розвитку міжнародного туризму залишається недостатня кількість зручних шляхів сполучення, особливо автомобільних.

Головними проблемами у розвитку туристичної галузі є відсутність і неспроможність залучення інвестицій, ненадійне і нестабільне інформаційне забезпечення, неузгодженість дій з міжнародними транспортними організаціями.

Підкреслимо, що однією з переваг туристичного бізнесу є ресурсна маловитратність: цей бізнес часто базований на певних природно-кліматичних, рекреаційних та історико-культурних ресурсах і не потребує великих матеріальних затрат. Щоб туристична галузь функціонувала ефективно, необхідно створити умови для кращої діяльності підприємств малого і середнього бізнесу, модернізувати об'єкти туризму та розширити кількість послуг. Адже вже нині успішно розвивається «зелений туризм», на який значно менше впливає державна монополія. Туризм має стати одним із засобів виходу країни, зокрема, Тернопільської області, з кризи, стимулювання ринкових відносин, активного впливу на розвиток

суміжних галузей економіки, зайнятість населення, поліпшення роботи з охорони пам'яток історії та культури.

Велике значення у діяльності обласних органів влади має налагодження тісних культурних зв'язків з іншими країнами, українською діаспорою та містами-побратимами. Обмін делегаціями, мистецькими колективами, організація виставок видатних художників, відзначення ювілейних дат відомих громадських діячів і письменників, міжнародні економічні форуми сприяють кращому ознайомленню з нашим краєм, пізнанню і вивченню нашої країни. В результаті цього виникають нові можливості для співпраці в галузі як мистецтва, літератури, так і економіки.

На Тернопільщині була реалізована Програма міжрегіонального та зовнішньоекономічного співробітництва на 2009–2013 роки, в якій брали участь 12 учасників зовнішньоекономічної діяльності та головні управління економіки обласної і районних адміністрацій [129]. Серед учасників був і Тернопільський національний економічний університет. Для реалізації програми виділили 9 млн. 252 тис. грн.

Програма охоплювала значне коло завдань і була спрямована на:

- організацію візитів делегацій у зарубіжні країни та прийом делегацій іноземних країн;
- організацію зустрічей керівництва облдержадміністрації та обласної ради з представниками іноземних дипломатичних установ, представників бізнесу і консалтингових компаній;
- проведення заходів з реалізації планів «Україна–ЄС» та «Україна–НАТО», інформування громадськості з питань євроінтеграції;
- проведення в області Днів Європи та держав-членів Європейського Союзу;
- організацію та проведення в області міжнародних економічних заходів: форумів, торговельно-економічних місій, «круглих столів», бізнес-зустрічей, семінарів, конференцій з питань розвитку зовнішньоекономічної діяльності;
- репрезентацію інвестиційного потенціалу області на міжнародних економічних форумах в Україні та за кордоном через засоби масової інформації зарубіжних країн та мережу Інтернет;

– інтеграцію місцевого товаровиробника в систему міжнародного бізнесу в контексті членства України в СОТ та зростання експортного потенціалу області.

Вплив результатів зовнішньоекономічного співробітництва області на загальний розвиток території на основі реалізації Програми однозначно розцінюється як позитивний, оскільки забезпечує динамічний розвиток виробничих і трудових ресурсів, додаткові надходження до бюджету, створення нових робочих місць, сприяє підвищенню соціальних стандартів для населення.

На жаль, ми змушені констатувати факт, що нової схожої програми не задекларовано. Зазначаємо, що в м. Тернополі регулярно проводять міжнародні інвестиційні форуми та конференції, от тільки кількість репрезентацій ідей та проектів разюче домінує над числом малоактивних інвесторів.

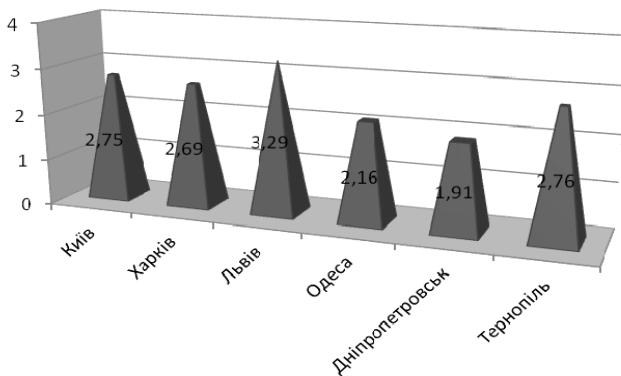
Відрадним є той факт, що 28 листопада 2014 року відбулася репрезентація Тернопільського регіонального представництва Міжнародної Торгової Палати ІСС Ukraine за участю представників влади, бізнесменів та запрошених гостей, яка підняла економічне позиціонування регіону на новий якісний рівень.

Результатом діяльності цієї структури має бути поживалення ділової активності, створення нових підприємств, оновлення виробничих технологій наявних на Тернопільщині підприємств, імпортозаміщення – наповнення власного ринку товарами, яких нема у виробництві як в Тернопільській області, так і в Україні зокрема. Завдяки диверсифікації ринків збуту, через пошук партнерів на європейському ринку виникає питання про сертифікацію процесу виробництва, сертифікацію готової продукції відповідно до вимог Європейського Союзу.

Було зазначено, що пріоритетними напрямками діяльності організації буде розширення сфери впливу, конструктивного співробітництва у сегменті сприяння розвитку міжнародної торгівлі та інвестицій; формування банку даних привабливих комерційних та інвестиційних пропозицій регіону для пошуку партнерів постачальників; налагодження партнерських стосунків з керівництвом області, міжнародними та громадськими організаціями.

Також були намічені такі завдання як візова підтримка, надання рекомендаційних листів посольствам зарубіжних країн, національним комітетам ІСС; підтримка та впровадження молодіжних програм, співпраця з вищими навчальними закладами для залучення молодшої еліти до економічного та соціального життя краю [100].

Іншим важливим компонентом економічного потенціалу власне обласного центру є інвестиції в освітній сектор. Загальновідомим є той факт, що інвестиції в людський капітал слугують джерелом прогресу та економічного зростання [88, с. 310]. І незважаючи на те, що ми спостерігаємо відтік інтелектуального капіталу, наявна база закладів освіти може бути вдосконалена для заохочення вступу іноземних студентів, налагодження міжнародних університетських зв'язків для обміну студентами, проведення міжнародних конференцій, спільної наукової діяльності. Ми вважаємо, що освітній сектор займає провідне місце в інфраструктурі та зовнішньоекономічних зв'язках області, адже Тернопіль є справді студентським містом та забезпечить сталий розвиток регіону (рис. 54).

■ Кількість ВНЗ на 100 000 осіб на початок 2014 року

Рис. 54. Співвідношення кількості вищих навчальних закладів та кількості населення деяких обласних центрів станом на початок 2014 року

Джерело: Розробила автор на основі: [103; 24; 27].

Тому, з огляду на вище наведені тези, варто запропонувати організацію в Тернополі освітнього кластера. В процесі його створення на базі ВНЗ обласного центру доцільно використати досвід формування відповідних локальних та регіональних освітніх кластерів м. Львова та Миколаївської області.

Освітній кластер формує певну систему поширення нових знань, технологій, ініціатив, забезпечує прискорення процесу трансформації винаходів в інновації, а інновацій – у конкурентні переваги, розвиток високоякісних стійких зв'язків між усіма його учасниками. Кластерна структура сприяє зменшенню сукупних витрат на розвиток освіти, науки, розроблення новацій за рахунок підвищення ефективності структури, оптимізації наявних ресурсів, що дає змогу учасникам кластера стабільно здійснювати інноваційну діяльність впродовж тривалого часу. Виникнення кластерів є закономірним процесом за наявності спільних завдань, території, зв'язків. Стимулювання процесу формування інноваційних кластерів є необхідною складовою регіональної економічної політики, а за наявності певного досвіду в міжнародних освітніх зв'язках, регіональний (локальний) соціокультурний освітній кластер формуватиме міцне підґрунтя для вирішення питань пошуку, виявлення, супроводу обдарованої дитини, її розвитку та можливостей реалізації на регіональному, державному, міжнародному рівнях, її майбутньої професійної освіти й професійної зайнятості в умовах регіональної інфраструктури.

Освітній кластер теж передбачатиме укладання угод про співробітництво (соціальне, культурне, економічне, технічне партнерство) між радами й адміністраціями ВНЗ, регіонів та міст-побратимів за кордоном, а також налагодження співпраці освітніх закладів підприємницькими структурами регіонів у різних галузях і сферах економічного, соціального та культурного життя регіонів; підтримку зв'язків регіональних влад із промисловими організаціями, що займаються інвестиційною діяльністю, з метою залучення інвесторів до розв'язання спільних проблем області; проведення заходів регіонального співробітництва з організацією багаторівневого діалогу освіти та центральної і місцевої влад, біз-

несу, місцевого самоврядування, недержавних інституцій; потенційних іноземних інвесторів.

Проте в контексті нинішньої геополітичної та економічної ситуації необхідно розглянути потенційні загрози, які можуть мати той чи інший вплив на сталий розвиток ЗЕД регіону (рис 55).

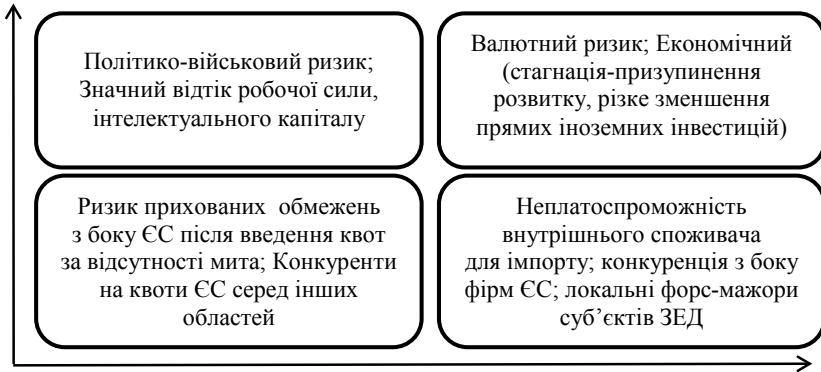

Рис. 55. Матрична карта ризиків зовнішньоекономічних зв'язків Тернопільської області

Як можна судити з рисунка 3, на найбільш небезпечні загрози адміністративний апарат області об'єктивно не може вплинути. Проте певні виклики, які зазначені в першому стовпчику квадрантів матриці, можна розглянути, або уникнути їх, або ж зменшити втрати при їхньому настанні згідно з базовими концепціями ризик-менеджменту. Наприклад, вже згадане відкриття представництва ІСС допоможе підприємцям Тернопільщини при виході на зовнішній ринок та при розширенні його в умовах жорсткої конкуренції.

У процесі вдосконалення зовнішньоекономічної діяльності області в контексті сталого розвитку варто перейняти досвід Волинської області, яка успішно працює в напрямі міжнародного співробітництва та європейської інтеграції.

Державне управління зовнішньоекономічною діяльністю на рівні цієї області відбувається через реалізацію основних завдань у згаданій галузі відповідними організаційними одиницями міс-

цевих адміністрацій. Так, основними завданнями та напрямками роботи управління міжнародного співробітництва та європейської інтеграції Волинської обласної державної адміністрації, є до прикладу:

- здійснення на регіональному рівні зовнішньополітичного курсу інтеграції України до Європейського Союзу;

- забезпечення дотримання законодавства у сфері зовнішніх відносин, відповідно до якого готують робочі візити іноземних делегацій до обласної державної адміністрації, здійснюють їх протокольний супровід; організація службових відряджень представників місцевих органів виконавчої влади за межі країни;

- розроблення та узгодження з МЗС України документів міжнародного значення;

- аналіз зовнішньоекономічної діяльності області та підготовка пропозицій щодо її активізації;

- контроль за дотриманням учасниками зовнішньоекономічної діяльності області законодавства України та оформлення дозвільних документів;

- забезпечення виконання регіональних програм області, зокрема програм соціально-економічного розвитку області, розвитку інвестиційної діяльності України та формування позитивного міжнародного іміджу області;

- залучення іноземних інвестицій в економіку області та створення оптимальних умов для збільшення обсягів іноземного капіталу;

- здійснення державної реєстрації іноземних інвестицій;

- надання консультативної та методичної допомоги суб'єктам господарської діяльності у сфері зовнішньоекономічної та інвестиційної діяльності;

- сприяння участі місцевих суб'єктів господарської діяльності у промоційних заходах міжнародного значення та їх проведення на території області;

- координація та сприяння у реалізації програм міжнародної технічної допомоги [101, с. 22-25].

На нашу думку, варто розробити для Тернопільщини програму міжнародного співробітництва, враховуючи позитивний досвід Волинської області, а також потенційні можливості нашого регіону.

Отже, з викладеного можна зробити висновки, що для розвитку міжрегіонального співробітництва влада Тернопільської області здійснює певні кроки, але потрібні ще дієві заходи із запровадження сучасних технологій, нових методів управління і менеджменту, розширення та вдосконалення інфраструктури, застосування знань і досвіду ринкової системи господарювання. Важливим елементом є забезпечення подальшої участі іноземного капіталу в економічних процесах області, збільшення обсягів зовнішньоторговельного обігу та зростання експортного потенціалу, організація спільних виробництв, кооперація, залучення міжнародної технічної допомоги та коштів міжнародних фінансово-кредитних установ.

В перспективі реалізація комплексу перелічених заходів міжнародного економічного співробітництва області суттєво вплине на поліпшення добробуту її громадян.

РОЗДІ 6

НАПРЯМКИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПІВ СТАЛОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ

6.1. Пріоритетні напрямки розвитку продуктивних сил депресивного регіону

Сталий розвиток регіону передбачає реалізацію дієвих заходів щодо подолання депресивних процесів, які чітко проявляються в умовах економічної кризи.

Депресивність – поняття інтегральне, яке охоплює такі її різновиди: соціальну, економічну, екологічну, демографічну і регіональну.

Термін «депресивність» сьогодні використовують часто й особливо тепер, в умовах економічної кризи. Характеризуючи сучасні соціально-економічні процеси в Україні, широко використовують синоніми депресивності – занепад, застійність, стагнація, деградація. У просторовому аспекті часто послуговуються термінами «депресивна територія», «депресивний регіон», «депресивний населений пункт».

Об'єктом нашого дослідження є економічний регіон, а предметом дослідження – процеси депресивності в цьому регіоні, її інтенсивність, спрямованість, динамічність. Подолання депресивності – це економічний процес, що передбачає певні витрати, які мають бути за масштабами меншими від отриманого ефекту. Правда, ці витрати можуть бути дуже великими і в багатьох випадках – невиправданими або неокупними.

Дослідження депресивності в конкретному аграрно-індустріальному регіоні дає змогу зробити висновок про те, що вона про-

являється насамперед у галузевій незбалансованості, територіальній депресивності, є негативною ознакою суспільного розвитку, яка проявляється в зниженні рівня життя населення, погіршенні навколишнього середовища, наявності кризових процесів у демографічній ситуації.

Головними ознаками депресивності в Тернопільській області є занепад промислового виробництва, високий рівень безробіття, що зумовило зниження можливостей належного задоволення матеріальних і духовних потреб населення.

Показники динаміки валового регіонального продукту, рівня зайнятості населення, динаміки абсолютних показників доходів населення і структури його витрат, якісні показники стану навколишнього середовища, динаміку й тенденції показників демографічної ситуації треба вважати критеріями депресивності економічного регіону.

Дослідження в Україні засвідчили, що депресивність найбільше властива для регіонів з переважанням сільського населення, а також для переважної більшості сільських населених пунктів, селищ міського типу, малих і середніх міст. Поглиблення депресивності відбулося внаслідок спаду промислового виробництва, звуження соціальної сфери, скорочення чисельності об'єктів соціальної сфери, скорочення кількості зайнятих як у промисловості та сільському господарстві, так і в бюджетній сфері.

У традиційно аграрно-індустріальній Тернопільській області процеси депресивності проявилися в значному скороченні зайнятих в суспільному секторі економіки, в її галузевій трансформації тобто у значному зменшенні обсягів виробництва тваринницької продукції і чисельності зайнятих у цьому секторі аграрної економіки. Поглиблення спеціалізації рослинництва, розширення посівних площ під технічними культурами і кукурудзою, підвищення врожайності головним чином за рахунок внесення мінеральних добрив і гербіцидів призводить до зниження родючості ґрунтів, погіршення навколишнього середовища.

Упродовж попередніх років депресивність економіки області долали за рахунок потужного розвитку харчової промисловості

(8 цукрових заводів, 10 спиртозаводів, 2 м'ясокомбінати і т. д.) та розміщення в Тернополівеликих трудовітських підприємств легкої промисловості, сільськогосподарського й електротехнічного машинобудування («Текстерно», «Ватра», «Оріон», «Тернопільський комбайновий завод», і т. д.) Однак уже наприкінці 1990-х років в умовах переходу до ринкових відносин, втрати сировинних ринків, ринків збуту продукції більшістю промислових підприємств області обсяги виробництва зменшилися в десятки разів або припинилися повністю (комбайновий завод, м'ясокомбінати, половина цукрових заводів і спиртозаводів, багато дрібних підприємств харчової галузі економіки). Як наслідок, чисельність зайнятих у промисловості знизилась із 63,7 тис. осіб у 2000 р. до 35,6 тис. осіб у 2013 році.

Трансформаційні процеси в сільському господарстві зумовили скорочення чисельності зайнятих зі 106,6 тис. осіб у 2000 р. до 14,6 тис. осіб у 2013 р. [166, с. 256].

На Тернопільщині спостерігається цікава ситуація, коли чисельність зайнятих у промисловості за 2000–2013 рр. зменшилася вдвоє, в сільському господарстві – у 7,5 раз, а доходи населення збільшилися майже в 10 разів, заробітна плата зросла у 8,6 разу [166, с. 279]. Варто зазначити, що в структурі доходів населення області обсяг соціальної допомоги і поточних трансфертів становить 44,6% тому зростання доходів населення області в останні роки забезпечувалося значною мірою за рахунок різноманітних соціальних виплат.

В області триває глибока демографічна криза, що є значною мірою наслідком депресивності її економіки. Демографічна криза на Тернопільщині проявилася в скороченні чисельності її населення, а в останнє десятиріччя вона ще більше посилилася. Так, за 1991–2001 рр. чисельність постійного населення області зменшилася на 25,2 тис. осіб, а за 2001–2014 рр. – на 10,8 тис. осіб [166, с. 237]. Від 1995 р. спостерігається процес депопуляції. Максимальний показник (– 5,2 %) був у 2005 р. Починаючи з 2005 р. коефіцієнт народжуваності в області зростає, і в 2013 р. він становив 11,0 %. За цей самий період коефіцієнт смертності знизився на 2,7 %. Таким

чином, демографічна ситуація в області дещо поліпшується. Суттєвою характеристикою територіальної депресивності є значно гірша демографічна ситуація в сільській місцевості де в 2013 р. коефіцієнт народжуваності становив 10,9‰, а коефіцієнт смертності – 16,8 ‰.

Упродовж останнього десятиріччя погіршилася віково-статеву структура населення області, особливо в сільській місцевості, що істотно впливає на формування трудового потенціалу населення, його економічну активність.

Одним із репрезентативних показників депресивності регіону є рівень безробіття розрахований за методологією МОП. Він у 2013 р. становив 9,4%, або 46,2 тис. осіб, хоча чисельність офіційно зареєстрованих безробітних в області дорівнювала 16,5 тис. осіб [166, с. 256–259]. Варто зазначити, що рівень безробіття серед жінок у 2013 р. становив 6,6%, серед чоловіків – 12,1%, в містах він дорівнював 12,4% і в селах – 7,1% економічно активного населення. Тому результати такого аналізу структури безробітних необхідно використовувати при розробленні обласної Програми зайнятості населення на найближчих п'ять років.

Стан навколишнього середовища в регіоні розглядається як один з компонентів його депресивності. В аграрно-індустріальних регіонах стан земельних ресурсів характеризується не тільки ефективністю використання, а й заходами щодо їх збереження та відтворення.

Так, у Тернопільській області 77% території займають землі сільськогосподарського призначення, лісопокрита територія становить 14,6%. Із заходів щодо поліпшення та охорони ґрунтів в області здійснюють лише їх вапнування. В 2013 р. ґрунти провапновано на 8450 [166, с. 390], а в 1990 р. вапнування було проведено на 94264 га.

Регіональне використання та охорона водних ресурсів є однією з найгостріших проблем людства. В області використання свіжої води за 1990–2013 рр. зменшилося з 182,6 млн. м³ до 72,6 млн. м³, в т. ч. для побутово-питних потреб майже в 3 рази – з 42,4 млн. м³ до 15,4 млн. м³. Потужність очисних споруд на Тернопільщині становить лише 50,8 млн. м³. Варто зазначити, що в області вкрай не-

рівномірно використовують водні ресурси. Так, 71,3% свіжої води використовують Бережанський, Зборівський, Козівський, Лановецький райони і м. Тернопіль.

Охорона атмосферного повітря в області здійснюється шляхом зменшення викидів забруднюючих речовин та діоксиду вуглецю в атмосферу. Так, за 1990–2013 рр. обсяг викидів зменшився з 220,2 тис. т до 57,7 тис. т. Обсяг викидів пересувними джерелами становить 41,8 тис. т., в т. ч. 36 тис. т автомобільним транспортом. 40,2% забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферу, припадає на м. Тернопіль і Тернопільський р-н.

Охорона навколишнього середовища охоплює і заходи щодо запобігання утворення відходів та їх утилізацію. Станом на 2013 р. в області утворено відходів обсягом 690,1 тис. т [166, с. 402], і на кінець року їх обсяг зменшився до 289,9 тис. тонн.

Найбільше відходів накопичилося в Гусятинському, Козівському, Лановецькому, Терехівському та Чортківському районах, тобто в районах зосередження цукрових і спиртових заводів.

Аналіз складових депресивності в Тернопільській області дає змогу визначити першочергові проблеми, які необхідно розв'язувати найближчим часом, а саме:

- відновлення промислового потенціалу області за рахунок інвестицій у розвиток підприємств харчової, легкої промисловості, машинобудування, підприємств будівельної індустрії;

- відновлення тваринницької підгалузі АПК області, що дасть змогу розширити сировинну базу м'ясомолочних підприємств і створити додаткові робочі місця для подолання безробіття в сільській місцевості та збільшення доходів населення;

- забезпечення хоча б простого відтворення населення, насамперед за рахунок зниження смертності в працездатному віці та зростання тривалості життя;

- для подолання демографічної кризи необхідно суттєво реформувати сферу охорони здоров'я;

- розробити і впровадити заходи щодо запобігання погіршенню стану навколишнього середовища і забезпечення раціонального природокористування;

—оскільки процеси депресивності характеризуються територіальними відмінностями в межах досліджуваного регіону, доцільно вивчати депресивність на рівні адміністративних районів.

За станом на 01. 01. 2014 р. область фактично втратила сільськогосподарське машинобудування; істотно зменшилося виробництво електротехнічної і радіотехнічної продукції, в 6 разів скоротився випуск тканин. Виробництво фарфоро-фаянсових виробів, пластмас і штучної шкіри, фармацевтичної продукції практично припинилося. В останні десятиріччя на Тернопільщині стабілізувалося виробництво м'яса, молочних продуктів, цукру, спирту. Істотно зменшилося виробництво горілчаних виробів, пива, консервів.

Рослинницька галузь в області характеризується зростанням урожайності й валового збору зернових культур. Обсяги заготівлі цукрових буряків суттєво зменшилися; відповідно зменшилася сировинна база цукрової промисловості. Цукрові заводи не завантажені сповна, а більшість із них простоюють.

В області практикують двох- і трипільні сівозміни у рослинництві. Родючість ґрунтів підтримують за рахунок внесення мінеральних добрив та органічної маси, що залишається на посівних площах у вигляді соломи, стебел кукурудзи, які приорюють восени. Такі сівозміни не сприяють підтриманню структури і родючості ґрунтів. На території області збудовані потужні елеватори для зберігання зерна, яке реалізують упродовж року.

Розширення посівних площ і збільшення валових зборів цукрових буряків варто розглядати як можливість забезпечення робочими місцями населення, яке проживає в селах і в населених пунктах, розміщених навколо цукрових заводів.

На Тернопільщині є великі резерви для нарощування потужності спиртових заводів, що дало б змогу збільшити надходження до обласного бюджету. Зростання чисельності зайнятих сільських жителів означатиме збільшення надходжень у місцеві бюджети від податку з фізичних осіб.

Доцільно зазначити, що в умовах, коли всі підприємства області, передусім харчової галузі, зареєстровані за межами Тернопільщини, платять податки в бюджет інших областей, органи місцевого само-

врядування і державної влади не мають важелів впливу на економічну ситуацію, в т. ч. на залучення внутрішніх та зовнішніх інвестицій.

Кліматичні умови південних районів області сприятливі для вирощування овочевих культур, насамперед помідорів, перцю, огірків. Овочівництво у цих районах є історично традиційним. Відповідні інвестиції, підтримка держави, відновлення діяльності консервних заводів посприяли б зростанню зайнятості та одночасно поліпшенню добробуту населення, розвитку виробничої і соціальної інфраструктури на селі.

На Тернопільщині занепала тваринницька галузь. Упродовж 1990–2013 рр. обсяг продукції тваринництва зменшився у 2 рази – з 4,4 млрд. грн. до 2,2 млрд. гривень. За цей період частка особистих підсобних господарств у виробництві продукції тваринництва зросла з 52,6% до 76,6%, а рослинництва – з 22,8% до 43,8%.

Поголів'я ВРХ в області протягом 1990–2013 рр. зменшилося в 5 разів (з 930,7 тис. голів до 185,8 тис. голів), свиней – з 527,7 тис. голів до 406,9 тис. голів. Майже повністю зникло вівчарство, зменшилося поголів'я коней. Єдина галузь, яка збільшила поголів'я, – птахівництво.

Із 1990 р. до 2013 р. виробництво м'яса в області зменшилося в 3 рази, а молока майже в 2 рази. За цей час перестали функціонувати Кременецький і Тернопільський м'ясокомбінати, більшість молокозаводів і спиртозаводів. Зрозуміло, що закриття підприємств харчової промисловості негативно позначилося на економічному потенціалі області, викликало зростання безробіття, відбилося на доходах населення і як наслідок, – на рівні його життя.

Відновлення і нарощування економічного потенціалу області – основа забезпечення зайнятості населення, зменшення безробіття, зростання доходів населення. Додаткові фінансові надходження в бюджет регіону і територіальних громад зокрема дадуть змогу виділити кошти для розвитку освіти, охорони здоров'я, здійснювати заходи щодо профілактики захворювань, поліпшити медичне обслуговування населення, збільшити соціальні виплати. Підвищення рівня життя населення позитивно вплине на продовження тривалості його життя, зниження смертності, що в кінцевому випадку слугуватиме основою для розширеного відтво-

рення людності. Зростання народжуваності, зменшення смертності сприятиме оптимізації відтворення економічно активного населення, поліпшенню його якісної структури.

Питання нарощування економічного потенціалу області, в т. ч. трудового потенціалу є взаємопов'язаними і взаємозумовленими. Роботу підприємств області можна відновлювати шляхом їх реконструкції, розширення, але необхідне й забезпечення сировиною і трудовими ресурсами відповідної кваліфікації та віково-статевої структури.

Комплексний підхід до розв'язання проблем відновлення економічного потенціалу області, подолання демографічної кризи передбачає створення сприятливої економічної обстановки. Серед чинників навколишнього середовища якість атмосферного повітря відіграє першорядну роль. В області найбільшим забруднювачем атмосфери є автомобільний транспорт, чисельність якого щорічно зростає. Збільшуються й обсяги використання паливно-мастильних матеріалів. Тому їх якість може істотно впливати на обсяги викидів забруднюючої речовини в атмосферу.

Водні ресурси в сучасних умовах є лімітуючим чинником розвитку і розміщення продуктивних сил. В області щорічно зменшуються обсяги споживання свіжої води. Але в останні роки не зростають обсяги очищення використовуваної води для побутових потреб. Потужність водоочисних споруд за 1990-2013 рр. зменшилася з 69,0 млн. м³ до 50,8 млн. м³. Таким чином, очищення води в повному обсязі шляхом нарощування потужностей діючих очисних споруд є магістральним напрямком забезпечення населення високоякісною питною водою.

Однією з найгостріших проблем в області є утворення відходів та обсяги їх утилізації. Нині на Тернопільщині утилізують лише п'яту частину утворених відходів. Це означає, що основним напрямом охорони навколишнього середовища є запобігання утворення відходів та спорудження підприємств з утилізації як промислових, так і побутових відходів.

Подолання процесів депресивності в Тернопільській області потребує значних інвестицій для виконання численних Програм, які розроблені в області з метою поліпшення економічної, демографічної та екологічної ситуацій.

6.2. Стратегічні орієнтири соціально-демографічного розвитку Тернопільщини

Аналіз соціально-демографічних процесів у Тернопільській області (розділ 3) дає змогу зробити висновок, про те, що за останні десять років окремі з них дещо покращились, однак у цілому суттєво демографічну ситуацію це не поліпшило. До позитивних зрушень варто віднести незначне збільшення показників народжуваності, значне скорочення числа абортів, суттєве зниження рівня дитячої смертності (смертності дітей віком до року), незначне скорочення загальних показників смертності та первинної захворюваності, зниження числа розлучень. Однак при цьому зростають смертність і захворюваність населення працездатного віку, знижуються показники шлюбності, посилюється імміграція тощо. У цілому ситуація є несприятливою. Хоча більшість демографічних показників в області кращі за середньоукраїнські, однак, по-перше, спостерігається тенденція до їх вирівнювання, по-друге, вони суттєво гірші за європейські. Особливо це стосується смертності й захворюваності. Міграція як соціально-демографічний процес ускладнює ситуацію, адже міграційне сальдо в області від'ємне навіть за офіційною статистикою, яка не сповна відображає реальну картину справ із міграцією. При цьому виїжджає найпродуктивніша частина населення у віці від 20 до 45 років, що є дуже болісно для суспільства.

Прогнози демографічних процесів невтішні. Фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи Національної академії наук України розробили і щороку уточнюють прогноз населення України до 2060 року¹. За середнім варіантом прогнозу чисельність населення України зменшиться приблизно на 20% [39]. Аналогічна тенденція буде в Тернопільській області – чисельність населення скоротиться з 1074,08 тис. осіб (2013 рік) до 864,1 тис. осіб (у 2060 році). Суттєвої зміни зазнає статево-вікова структура (рис. 56).

¹ При цьому прогнозом не передбачені варіанти стихійних лих, техногенних катастроф, широкомасштабних воєнних дій та інших катаклізмів в Україні або сусідніх державах, що, на жаль, не відповідає сучасній ситуації.

Значно зменшиться частка населення у працездатному віці та зросте у віці старше працездатного. Зокрема, населення у працездатному віці становитиме лише 53% усього населення (457,9 тис. осіб проти 669,1 тис. у 2013 році), а особи старше працездатного віку – 32% (276,5 тис. осіб проти 221,2 тис. осіб у 2013 році). Такі зміни вкрай негативно позначатимуться на всіх сферах життєдіяльності області. Скорочення чисельності працездатного населення може призвести до нестачі робочої сили та серйозних проблем у соціальній сфері. Збільшення навантаження на працюючих зумовить проблеми у забезпеченні населення пенсійними та іншими соціальними трансферами.

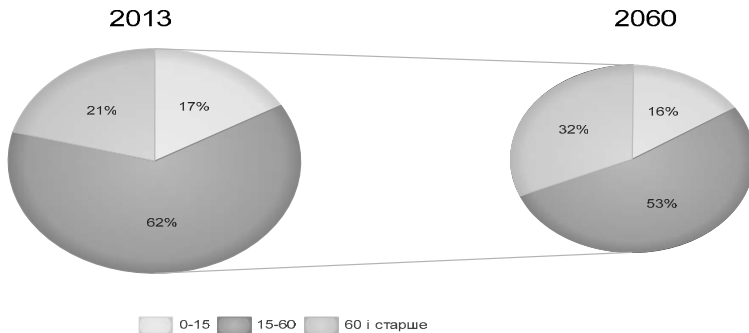

Рис 56. Прогноз змін статево-вікової структури населення Тернопільської області (методом пересування вікових груп)

Аналіз демографічної ситуації в Тернопільській області, свідчить про те, що процеси відтворення населення визначають не тільки соціально-економічні, а й соціально-психологічні, культурні, релігійні, ідеологічні та інші детермінанти. Тому для подолання демографічної кризи необхідно приділяти значну увагу пропагуванню сімейних цінностей, впровадженню принципів соціальної справедливості при формуванні бюджету, розробленню та здійсненню податкової політики, відновленню довіри населення до інститутів влади шляхом подолання корупції та підвищення відповідальності державних службовців і керівників різних рівнів, удосконалення законодавства та механізму його реалізації [1].

Основними ж причинами негативної демографічної ситуації в Тернопільській області є:

а) високий рівень бідності, особливо в малих містах, селищах, зростання соціального розшарування суспільства, відсутність соціальних ліфтів;

б) погане соціальне самопочуття населення і підвищення рівня соціальної напруги;

в) корупція;

г) криза інституту сім'ї, відсутність установок на народження дітей;

д) високий рівень трудової та інших видів еміграції, соціальне сирітство;

ж) безробіття;

з) правовий нігілізм і низький рівень довіри населення до владних інститутів;

е) проблеми розвитку сфери освіти та охорони здоров'я.

Зазначені соціально-демографічні аспекти необхідно враховувати при прийнятті політичних рішень як на державному, так і на регіональному рівнях. Демографічна та соціальна політика мають базуватися на науково обґрунтованих даних, відповідати сучасним потребам населення, з одного боку, та суспільства – з іншого, враховувати тенденції економічного розвитку та регіональну специфіку тощо.

Нині в Україні діє «Стратегія демографічного розвитку на 2006–2015 роки». Натомість проект «Стратегія розвитку соціальної політики України на період до 2023 року» не прийнятий. Тобто комплексної стратегії соціальної політики в країні нема. Є локальні програми, спрямовані на певну категорію населення, регіон чи галузь. У Тернопільській області затверджена та реалізовується «Стратегія розвитку Тернопільської області на період до 2015 року», в межах якої реалізується «Програма підвищення ефективності надання соціальних послуг населенню». Комплексної соціальної політики в регіоні також немає.

Враховуючи сучасний стан демографічних процесів та їх здебільшого негативні тенденції, необхідно розробити комплексну

загальнодержавну стратегію соціально-демографічного розвитку і на цій основі – регіональні програми соціально-демографічного розвитку.

Із метою регулювання процесів відтворення населення Тернопільської області необхідно провести низку заходів, спрямованих на підвищення рівня народжуваності, зменшення смертності й захворюваності. Це, насамперед, «демографізація» напрямів соціально-економічної політики. Головну роль у цьому мають відігравати:

- подолання бідності, запобігання розвитку успадкованої та хронічної бідності за рахунок зростання рівня життя та доходів всього населення;

- реформування сфери праці, оскільки саме тут формуються основні важелі міграційних та репродуктивних настанов, здорового способу життя, вітальної поведінки;

- формування ефективної зайнятості, яка повинна стати надійною гарантією високого рівня життя не лише для самого працюючого, а й для його утриманців;

- налагодження постійного моніторингу демографічних процесів;

- розроблення пропозицій з удосконалення заходів активізації державної демографічної політики.

Основними напрямками поліпшення відтворення населення Тернопільської області у перспективі мають бути:

- ✓ збільшення середньої тривалості життя та зниження рівня смертності населення завдяки зменшенню виробничого травматизму, передчасних смертей, формування здорового способу життя, створення системи ефективного медичного обслуговування;

- ✓ зміцнення здоров'я дітей шкільного віку, насамперед через пропаганду боротьби з наркоманією, курінням, алкоголізмом, а також завдяки розвитку спорту, фізичної культури, організації вільного часу;

- ✓ поліпшення репродуктивного здоров'я населення завдяки вдосконаленню лікувально-діагностичної і профілактичної допомоги;

✓ розширення інформації про основні детермінанти здоров'я населення Тернопільської області, причини захворюваності та смертності;

✓ збереження життєвого потенціалу населення завдяки створенню соціально-економічних умов для оптимізації рівня народжуваності.

Покращення процесів відтворення населення у Тернопільській області можливе за умови реалізації таких конкретних соціально-економічних заходів:

- поліпшення репродуктивного здоров'я населення завдяки пропаганді здорового способу життя, запровадження системи санітарно-гігієнічної освіти, насамперед серед підлітків;

- зміцнення добробуту сімей з дітьми, а саме забезпечення своєчасного надання одноразової матеріальної допомоги при народженні дитини та щомісячної додаткової допомоги малозабезпеченим багатодітним сім'ям і самотнім матерям та ін. [132];

- аналіз демографічних процесів в області для вироблення дієвої мотивації населення до народження дітей. Позаяк інструменти демографічної політики впливають на процеси відтворення населення опосередковано, через створення бажаного стереотипу про «ідеальну» чисельність дітей в сім'ї важливим напрямом підвищення рівня народжуваності в області має стати фактор формування системи особистих та суспільних цінностей;

- поліпшення житлово-побутових умов сімей з дітьми, а саме забезпечення молодих сімей цільовими довготерміновими кредитами для купівлі чи будівництва житла, удосконалення елементів механізму пільгового кредитування молодих сімей залежно від кількості дітей у сім'ї, вдосконалення системи адресної допомоги на оплату житла для малозабезпечених сімей;

- удосконалення системи законодавчо гарантованої медичної допомоги, підтримка санітарно-епідеміологічного благополуччя, відновлення досвіду профілактичних оглядів населення, повна імунізація дітей та підлітків, розширення спектра лікувально-оздоровчих послуг для осіб похилого віку;

- забезпечення здорових і безпечних умов праці через атестацію робочих місць для виявлення та нівелювання дії негативних факторів на стан здоров'я працівників, упровадження механізму економічної зацікавленості роботодавців, а саме розвиток системи страхування на випадок професійних захворювань та виробничого травматизму;

- зниження рівня професійних захворювань і виробничого травматизму шляхом проведення періодичних обов'язкових медичних оглядів працівників, які працюють на робочих місцях із небезпечними та шкідливими умовами праці.

Ефективна реалізація наведених вище напрямів і заходів потребує поетапного розв'язання соціальних проблем Тернопільської області відповідно до зростаючих потреб населення та суспільства загалом.

Запропонована система заходів створить умови для виходу на якісно новий рівень соціального розвитку області, якому притаманні доступність базових соціальних послуг широким верствам населення, а саме особам, котрі об'єктивно потребують підтримки держави; високий платоспроможний попит на робочу силу, його відповідність обсягам і структурі пропозиції робочої сили; високий рівень добробуту та соціального споживання; комплексний характер, орієнтацію на розв'язання нагальних соціальних проблем; мінімальні соціальні ризики.

Однак, на нашу думку, демографічна політика не повинна обмежуватися лише матеріальною допомогою та пільгами, тому що за таких умов найбільше, чого вона досягне, – це підвищення рівня народжуваності із запланованого до бажаного. Демографічна політика тільки / або переважно орієнтована на усунення перешкод для народження дітей, не дасть бажаного результату без зміни всієї сукупності ціннісних орієнтацій суспільства, підвищення цінності сім'ї та дітей.

Подолання демографічної кризи і досягнення сталого демографічного розвитку, нормалізація відтворення населення є тривалим і складним процесом. При цьому зміст реального виходу з демографічної кризи полягає не стільки в подоланні депопуляції,

скільки у підвищенні якості населення, збереженні та відтворенні його життєвого й трудового потенціалу [169].

Отже, підсумовуючи викладене, можемо зробити висновок про те, що з метою поліпшення відтворення населення Тернопільської області демографічну політику необхідно спрямовувати як на зростання добробуту населення, так і на формування нормального соціально-психологічного клімату в суспільстві для побудови сім'ї та налаштування громадян на багатодітність.

Збереження та зміцнення демографічного і трудових ресурсного потенціалу Тернопільської області, подолання кризових демографічних процесів, відновлення фізичного й духовного здоров'я населення, поліпшення ситуації на ринку праці та зменшення безробіття в результаті вжиття запропонованих заходів сприятиме посиленню національної безпеки держави у соціальній та економічній сферах.

6.3. Трансформація структури зайнятості населення Тернопільської області в контексті подолання наслідків економічної кризи

Забезпечення сталого розвитку економічного простору України неможливе без розв'язання проблем регіонального масштабу, а саме проблеми формування ринку праці й зайнятості населення Тернопільської області.

Глобалізаційні процеси, що відбуваються у сфері зайнятості, впливають на зміну трудової діяльності людей, а це передбачає формування нових соціально-трудова відносин. Останні регулюють просторовий розподіл робочої сили, переміщення з однієї галузі в іншу, а також сприяють модифікації традиційних і виникненню абсолютно нових форм зайнятості.

Для формування оптимальної структури зайнятості на регіональному рівні доцільно застосовувати механізми стимулювання зайнятості населення в усіх сферах, галузях і секторах регіональ-

ної економіки. Особливо важливими в сучасних умовах є проблеми трансформації форм і видів зайнятості, а також змісту й характеру праці, що передбачає: розвиток нетрадиційних форм зайнятості та організації праці, зміну загальної структури зайнятості, зрушення у професійній структурі тощо.

На тенденції розвитку ринку праці й закономірності трансформації зайнятості в Тернопільській області впливали такі об'єктивні та глобальні чинники, які перешкождали створенню сприятливих умов для ефективної зайнятості: галузева спеціалізація регіонів, наявність надлишкової робочої сили на підприємствах, недовикористання трудового потенціалу; низький технічний рівень виробництва, використання фізично і морально застарілого обладнання, значна частка ручної праці та, як наслідок, низький рівень продуктивності й ефективності праці та реальної заробітної плати, значна частка негрошових елементів в оплаті праці, а також відсутність ринку житла, фактична «прив'язка» населення до місць проживання; патерналістське сприйняття населенням ролі держави, відсутність навичок самостійного пошуку роботи; загальний спад економіки, що супроводжувався господарськими негараздами і зменшенням обсягів виробництва. Трансформація торкається всіх аспектів зайнятості і соціально-трудових відносин як в Україні загалом, так і в кожному регіоні зокрема.

Як зазначив соціолог С. А. Дикунов, дослідження тенденцій і суперечностей трансформації зайнятості є важливим науково-практичним завданням. Це пояснюється тим, що характер зміни трудової діяльності людей, соціально-трудових відносин загалом зумовлює тип суспільного розвитку. Разом з тим, трансформаційні процеси зайнятості тривають одночасно зі зміною суспільства, відображаючи динаміку його соціально-економічних потреб. У сучасних умовах відбувається трансформація в психології, системі інтересів і цінностей зайнятого населення [43].

Дослідивши процеси зайнятості населення за останній період, можна говорити про те, що ринкова трансформація економіки зумовила масштабні перетворення у сфері як економічних відносин, так і у сфері структурної модернізації виробництва. Суспільні

відносини змінювалися паралельно зі змінами у розвитку продуктивних сил у напрямку від класично-індустріальних до інформаційно-високотехнологічних. Здійснення економічних реформ, що пов'язані з трансформацією відносин власності, підсилили процеси руху робочої сили з державного в приватний сектор, у тому числі в малий бізнес і підприємництво.

Важливим напрямком трансформації зайнятості є структурна перебудова економіки, яка здійснювалася на макро-, мезо- та мікрорівні й зумовила формування нових пропорцій зайнятості, посилення міжрегіонального та міжгалузевого руху робочої сили, а також виникнення диспропорцій між якісними характеристиками робочої сили і робочих місць.

Трансформація зайнятості в Тернопільській області тривала впродовж кількох етапів. Перший етап (1990–1995 рр.) – перехід від соціалістичної планової системи господарювання до ринкової, початок розпаду повної (примусової) зайнятості. У 1991 р. ухвалено Закон України «Про зайнятість населення», в якому визначені нові підходи до видів та форм зайнятості. За цей період чисельність зайнятого населення зменшилася з 519,4 до 421,1 тис. осіб [166, с. 315]. Вивільнення працівників розпочалося в усіх сферах і галузях регіону. На цьому етапі на формування зайнятості впливали земельна реформа, роздержавлення і розвиток приватних ринкових агроформувань різного типу, що призвело до масового вивільнення працівників та спричинило їхній перехід в інші сфери діяльності.

Другий етап (1996–2006 рр.) – перетворення, які відбувалися в економічній сфері, що пов'язано зі зміною форм власності та переміщенням робочої сили з державного в приватний сектор, у тому числі в малий бізнес і підприємництво, а це відповідно привело до трансформації зайнятості. На цьому етапі на останню впливають зміни, пов'язані з розвитком продуктивних сил у напрямку від індустріальних до інформаційних технологій. Зміни в галузевій структурі зумовлені насамперед появою радикальних технологічних та організаційних інновацій, оновленням тих галузей, які визначають науково-технічний прогрес, впливають на економічні трансформації, окреслюючи триєдине завдання щодо здійснення

структурної перебудови комплексу економічних відносин відповідно до потреб ринкової економіки, потреб відкритої економіки.

Відповідно до статистичних даних значно зросла кількість найманих працівників у галузі сільського господарства, сферах готельного та ресторанного бізнесу, торгівлі, послуг, на підприємствах, які здійснюють операції з нерухомим майном та орендою, інжиніринг та забезпечують фінансову діяльність а також у галузі освіти.

Третій етап розпочався у 2007 році й триває донині. Вирізняться фінансово-економічною кризою, що започаткувала новий етап політики зайнятості, який характеризується різкою активізацією зусиль держави і пришвидшенням її реакції на нестійкі умови зайнятості. У липні 2012 р. прийнятий новий Закон України «Про зайнятість населення», розроблені, спрямовані на зниження напруженості на ринку праці України додаткові заходи, які реалізували в 2013–2014 рр.

Статистичні дані свідчать, що у регіоні кількість працюючих у режимі скороченого робочого дня (тижня) у 2011 р. становила 18236 осіб (10,1% середньооблікової кількості штатних працівників); у 2010 р. – 25249 осіб (13,8%). Серед видів економічної діяльності найбільше застосовували практику скороченого робочого дня (тижня) до працівників, зайнятих у галузі будівництва, – 2302 особи (або 43,5% середньооблікової кількості штатних працівників), транспорту та зв'язку – 4029 осіб (або 32,4%) [123, с. 79].

Варто зазначити, що світова економічна криза значною мірою посилила проблеми, пов'язані з регулюванням зайнятості, й показала, що за період реформ так і не вдалося створити дієві механізми забезпечення ефективної зайнятості. Неминучими наслідками цієї кризи стали: зниження платоспроможного попиту населення, що призвело до зменшення попиту на товари та послуги, значне зменшення виробництва товарів і послуг, масове звільнення персоналу на підприємствах і, як наслідок, зростання рівня безробіття та підвищення напруженості на регіональних ринках праці. Кризові явища спричинили не менш глибоку соціальну кризу. Наслідки цієї кризи впливають на всі процеси в суспільному житті й безпосередньо стосуються зайнятості населення.

Тривалий період трудова діяльність людини була пов'язана з бажанням задовольнити свої матеріальні потреби, не протиставляючи власних інтересів інтересам інших індивідів. На цьому етапі матеріальний інтерес також є провідним для людини, хоча прогрес сучасного суспільства забезпечують нематеріальні цінності [43]. Змінюються соціально-трудова діяльність, ментальність та індивідуальність працівників, зростає їхня професійна мобільність. Причина цих змін – трансформації характеру праці. Для окремих категорій зайнятих, у тому числі підприємців, праця є індивідуальним творчим виявом здібностей людини, яка набуває нових якостей: ініціативності, креативності й творчості. Сучасний технологічний прогрес і перехід економіки до інноваційного розвитку потребують найефективнішого застосування знань та вмінь працівників з метою поліпшення використання технологій, отримання економічних результатів праці. Роботодавець дедалі більше цінує не лише освіту, кваліфікацію, досвід, а й підприємливість, новаторські здібності, вміння працювати у команді. Інноваційній економіці з високою інформаційною та інтелектуальною «місткістю» властивий інноваційний тип зайнятості – гнучкий, динамічний, ефективний, що передбачає постійне оновлення, новий зміст, структуру, види, форми зайнятості та їхнє постійне оновлення, підвищення якості людського капіталу, реалізацію інтелектуального і творчого потенціалу населення у сфері праці.

На думку А. Колота, «...інтенсивне впровадження нових прогресивних технологій, передусім інформаційно-комунікаційних, усе більше зумовлює як трансформацію форм зайнятості, так і зростання вимог до суб'єктів трудової діяльності. Посилення ролі творчої людини у виробництві сприяє нарощенню попиту на інтелектуальну, креативну працю, на висококваліфікованих працівників зі схильністю до постійного навчання, засвоєння та інтерпретації нового. Людський капітал стає провідним чинником економічного розвитку, найефективнішим економічним ресурсом» [66, с. 73]. З огляду на це трансформацію форм і видів зайнятості можна визначити як результат нестійкості ринку праці та системи зайнятості. Сьогодні обсяги стандартної зайнятості зменшуються,

а традиційна практика закріплення робочого місця за працівником на тривалий термін втратила актуальність, розвиток інформаційних технологій створив передумови для утвердження новітніх режимів праці [67, с. 169].

На сьогодні принциповими інноваціями у сфері зайнятості можна вважати запозичену працю (лізинг, аутсорсинг, аутстафінг) персоналу; телероботу, або дистанційну зайнятість; віддалену роботу (фріланс), нетипові моделі робочого часу (поділ робочого місця між двома працівниками, гнучкі графіки робочого часу, аморфний робочий час) тощо. Нової якості набуває гнучкість ринку праці в різних її формах та виявах. Зазначені процеси у сфері зайнятості значно впливають на соціально-трудова сферу, оскільки змінюються як структура, так і зміст соціально-трудова відносин.

Поняття «запозичена праця» виникло в Україні порівняно недавно. Запозичену працю варто зарахувати до тих форм, які дають змогу роботодавцям збільшувати гнучкість праці та відповідно знижувати трудові витрати. Суть запозиченої праці в тому, що трудові відносини з класичних двосторонніх перетворюються на тристоронні, а досягають цього за рахунок участі «третьої» сторони – кадрової агенції. За цих умов функцію добору і наймання працівників та оплати їхньої праці виконує посередник, а функцію видачі трудових завдань, контролювання процесу роботи – безпосередньо користувач праці. Таким чином, запозичену працю слід розуміти як тристоронні трудові відносини, які ґрунтуються на такому розподілі ролей роботодавця, що функції наймання (попередня домовленість, оформлення договору, звільнення) та оплати виконує один суб'єкт (наймач), а визначення трудових функцій і контроль за їхнім виконанням здійснює інший (користувач). Працівника, у цьому випадку, наймач передає користувачеві, й перший не може самостійно впливати на соціально-трудова відносини і стандарти, що встановлює для нього користувач, оскільки не є працівником цього підприємства і не має змоги скористатися правами, наданими йому для регулювання соціально-трудова відносин.

Основними видами запозиченої праці є лізинг персоналу, аутсорсинг й аутстафінг. У науковій літературі подано різні тлумачен-

ня поняття «лізинг персоналу». Науковець З. Прохоров лізинг персоналу розглядає як форму тимчасового або строкового залучення персоналу зі сторони [136, с. 63]. На думку А. Колота, лізинг забезпечує «...можливості набору персоналу у короткий термін необхідної кількості та якості; зменшення адміністративних витрат, в тому числі кадрового діловодства; зниження рівня витрат на тимчасове залучення висококваліфікованих фахівців; мінімізації оподаткування фонду оплати праці; сезонного забезпечення кадрових потреб» [67, с. 8].

На сучасному етапі у сфері управління персоналом відомо два види лізингу: довго- та короткотерміновий. Лізинг персоналу – це діяльність рекрутингового агентства з укладення трудового договору з працівником від свого імені, скерування його на роботу в будь-яку організацію на порівняно тривалий термін. За довготривалого лізингу персоналу організація орендує співробітників, які перебувають у штаті агентства, на період від кількох місяців до кількох років. Таку практику використовують в тих випадках, коли послуги кваліфікованих фахівців потрібні з певною регулярністю. Надання тимчасових працівників на термін від одного дня до кількох місяців передбачає короткотерміновий лізинг персоналу. Його застосовують здебільшого в період сезонних робіт, а також для разових акцій, заміни відсутніх штатних співробітників. Наймання здійснюють, як правило, на період хвороби або відпустки штатних працівників, проведення виставок, конференцій, маркетингових досліджень, промоушн-акцій тощо.

Одним із різновидів запозиченої праці є аутсорсинг персоналу. Нині в нашій державі аутсорсинг не набув значного поширення. Цю форму запозиченої праці активно застосовують транснаціональні корпорації. Найбільш затребуваним видом аутсорсингу на сьогодні є охоронні послуги, прибирання приміщень, навчання персоналу, рекламна діяльність, маркетингові дослідження, бухгалтерське обслуговування тощо. У такому разі укладають договір між замовником та підрядником з надання послуг, отже, трудові відносини перебувають у правовому полі. Замовник, як правило, купує не працю окремих працівників, а лише послуги фірми. Це

дає змогу зекономити гроші, оскільки непотрібно утримувати додатковий персонал, купувати додаткове обладнання, орендувати приміщення тощо. Відповідно до умов укладеного договору компанія надає фірмі певні послуги, виконує визначені види робіт, а остання виплачує за це винагороду.

До нових нетипових форм зайнятості (запозиченої праці) належить аутстафінг персоналу. Термін «аутстафінг» (виведення персоналу зі штату фірми) означає надання послуг у галузі кадрового менеджменту з оформлення у штат спеціалізованого агентства працівників; при цьому останні залишаються працювати на попередньому місці роботи і виконувати свої обов'язки, але обов'язки керівника стосовно них виконує агентство. Відповідно, це агентство передбачає відповідальність за персонал, у т. ч. за виплату заробітної плати, податків, соціального та медичного страхування, оформлення відпусток, відряджень, премій, ведення кадрового діловодства, бухгалтерської звітності і т. ін.

При використанні аутстафінгу фірма може не сплачувати податки, а також нівелювати гарантії працівників, які за інших умов забезпечує трудовий договір, створюючи умови для адміністративних зловживань: ненадання відпустки вагітним жінкам (у зв'язку з інвалідністю, доглядом за дитиною), відмова від послуг працівника, зменшення заробітної плати та обмеження соціальних гарантій.

Однією з нестандартних форм зайнятості в сучасних умовах може бути телеробота або дистанційна зайнятість. Поняття «телеробота» означає виконання роботи вдома з передачею результатів за допомогою телекомунікаційних технологій. Дистанційну зайнятість визначають як нестандартну форму зайнятості, що передбачає гнучкі соціально-трудові відносини між працівником і роботодавцем безпосередньо у віртуальному середовищі з використанням інформаційних та комунікаційних технологій. Нестандартність цієї форми зайнятості зумовлена нестационарністю робочого місця, ненормованим робочим часом, нестабільністю й гнучкістю соціально-трудових відносин. Віртуальне середовище дистанційної зайнятості передбачає широке застосування інфор-

маційних і комунікаційних технологій, роботу через інформаційні мережі, роботу вдома та в спеціальних центрах, просторово віддалених від основного офісу компанії [99].

Застосування дистанційної зайнятості можливе у кількох формах. По-перше, це може бути основна форма зайнятості працівника в організації. Віддалена робота – прекрасний варіант для творчих професій: художників, програмістів, дизайнерів, копірайтерів, веб-майстрів, фотографів, журналістів, редакторів, коректорів, перекладачів та ін. Проте за умови правильної організації роботу вдома може виконувати більшість охочих. По-друге, це можливість віддаленої роботи для окремих співробітників компанії [99].

Сьогодні в мережі Інтернет утворився стійкий прошарок фрілансерів, які заробляють на життя роботою на віддалі. Віддалена робота – фріланс – у нашій країні тільки набирає темпи, тому ми не можемо зробити таких висновків, як Census Bureau, який зазначив, що нині в США більше 13400000 осіб працюють удома (це 9,5% від економічно активного населення США). Таким чином, за останніх 15 років у США кількість людей, котрі працюють удома, збільшилася на 11 млн. осіб [44].

Фрілансер – професіонал високого рівня кваліфікації, який не перебуває в штаті організації і не вступає у нормативно-правові трудові відносини, для нього нема соціальних гарантій і він самостійно реалізує свої послуги на ринку різним клієнтам, не маючи єдиного роботодавця (замовника). Характерним для фрілансера є те, що він:

- систематично діє у рамках певної професії, продаючи на ринку свої професійні навички та вміння;
- надає послуги, а не виробляє товари;
- зайнятий нефізичною працею;
- його вид діяльності пов'язаний з виробництвом та опрацюванням інформації;
- володіє значним «людським капіталом», здобутим у ході формальної освіти і практичної діяльності;
- отримує гонорар за особисто надані послуги.

Узагальнюючи зарубіжну практику застосування нетипових моделей робочого часу, варто згадати про наявність гнучкого ринку праці. Гнучкий ринок праці дає змогу пристосуватися до змінних умов праці, забезпечує можливість для переходу працівника від однієї форми зайнятості до іншої, визначає широкий спектр умов наймання, отримання заробітної плати, додаткових виплат, організації робочого часу, форм і методів праці. Як стверджує В. Петюх, «... під гнучкістю ринку праці треба розуміти комплекс заходів соціально-економічного, виробничого та юридичного характеру для пристосування діяльності підприємства до мінливих умов господарювання» [118, с. 168]. Використовуючи гнучкі форми зайнятості, можна розв'язати важливі проблеми ринкової економіки. По-перше, така форма зайнятості дає змогу працездатному населенню робити вибір щодо використання часу для роботи або відпочинку. По-друге, допомагає підприємцям маніпулювати кількістю та якістю робочої сили, яку використовують на підприємстві, відповідно до потреб розвитку виробництва та економічної ситуації, не створюючи соціальної напруженості при звільненні працівників. По-третє, дає змогу ефективно вирішувати питання щодо праці жінок, пенсіонерів, студентів, які працюють, іммігрантів та ін. Це певною мірою врівноважує дисбаланс, який складається внаслідок впливу тенденцій щодо підвищення вікової межі молоді, яка стає робочою силою, скорочення зайнятості в суспільному виробництві осіб старшого віку, загального зменшення тривалості робочого часу, зниження престижу загальної та професійної освіти в деяких країнах.

Розглянемо такі види нетипових моделей робочого часу:

а) робоче місце між двома працівниками роботодавець ділить тоді, коли необхідно зберегти висококваліфікований персонал. При цьому рівень заробітної плати роботодавець погоджує з працівником, гарантуючи її гідний рівень;

б) гнучкі графіки робочого часу дають працівникові змогу самостійно вибирати час як приходу на роботу, так і її завершення. За використання складної моделі гнучкого графіка роботи працівник має право на «розставлення» робочого часу впродовж доби, тиж-

ня. Різновидом цієї моделі є графік роботи, який передбачає фіксацію годин, днів обов'язкової присутності працівника, а залишок робочого часу розподіляє на розсуд виконавця роботи;

в) у разі використання моделі аморфного робочого часу до відома працівника доводять лише інформацію про загальний обсяг часу, який він має відпрацювати за певний період. Розподіл цього часу (тривалість, послідовність, інші почасові межі) свідомо залишається ненормованим. Аморфний робочий час – це збірне поняття, що містить елементи певних форм, графіків роботи і вирізняється особливою гнучкістю. Трудовий договір може передбачати, що весь робочий час протягом року (місяця) є аморфним, або ж фіксувати його частку в загальному обсязі. Використовуючи модель аморфного робочого часу, роботодавець має змогу уникнути циклічного наймання та звільнення працівників протягом року через збільшення або скорочення обсягів робіт (замовлень). Працівники за такої організації робочого часу мають змогу розширити можливість розпоряджатися своїм часом роботи – працювати довше та інтенсивніше за великої кількості замовлень або менше і навіть бути відсутнім на роботі, якщо кількість замовлень зменшилася [67, с. 102–103].

Нестандартні форми зайнятості, забезпечуючи гнучкість соціально-трудових відносин, здебільшого відповідають інтересам роботодавців. Організація робочого часу здатна впливати як на умови праці й задоволення потреб працівника, так і на конкурентоспроможність підприємства, результати його діяльності. Очевидно, що ці форми зайнятості й надалі будуть зберігатись і поширюватись, зважаючи на нестабільність економічного розвитку, потреби сторін соціально-трудових відносин, насамперед роботодавців.

Після світової економічної кризи роботодавці дедалі частіше почали переходити на гнучкі режими робочого часу, що дає їм змогу зменшити витрати на персонал, ліквідувати стандартні робочі місця, оптимізувати податкові відрахування та виконання інших соціальних зобов'язань відповідно до трудового законодавства. Середній і малий бізнес перебувають здебільшого на тіньовому ринку праці, а це дає змогу виплачувати заробітну плату в

«конвертах», не забезпечений соціальний захист працівників. За таких умов встановити правові межі соціально-трудових відносин складно. В майбутньому досвід використання нестандартних режимів праці буде поширюватися. Таким чином, використовуючи зарубіжний досвід, необхідно запроваджувати атипові та строкові договори регулювання зайнятості, що дасть змогу встановити межі застосування найманої праці, створити сприятливі умови для залучення іноземних інвесторів.

6.4. Удосконалення територіальної структури господарства регіону як запорука реалізації принципів сталого розвитку

Сучасна просторова структура господарства області сформувалася під впливом системи розселення, що тут склалася шляхом нагромадження на цій території (переважно, в населених пунктах) соціально-економічного потенціалу. Специфіка розвитку країни в 2-й половині ХХ і на початку ХХІ ст. обумовила таку територіальну структуру господарства, яка характеризується специфікою відносин «центр–периферія». В Тернопільській області поняттям «центр» позначають адміністративний осередок, що ним є м. Тернопіль і наближені до нього території Тернопільського, Збаразького, Зборівського, Терехівського та Козівського районів. Тут зосереджено понад половину виробничого, соціального, наукового потенціалів регіону. Решта території, т.з. «периферія», характеризується густою мережею сіл, міст, містечок, які більшість рівномірно розміщені на всій території області. Внаслідок тривалого надмірно централізованого управління всі вони мають тісні економічні, транспортні, управлінські, соціальні зв'язки з обласним центром і недостатньо розвинені – з іншими містами. Таким чином, периферійні території є місцем впливу центральних, обласних інституцій і живильним середовищем, яке забезпечує життєдіяльність центру. Така модель централізованого управління

країною, регіонами призвела до нерівномірного розподілу і накопичення суспільного продукту, незалежно від результатів діяльності та вкладу окремих територій. А це спричинило до посилення і так значних територіальних диспропорцій соціально-економічного розвитку. І хоча вся Тернопільська область належить до т. з. «депресивних» територій, рівень депресивності різко зростає в міру віддаленості від обласного центру.

Не зв'язуючи на те, що за освоєністю території, тобто за ступенем заселення, насиченістю господарськими і транспортними об'єктами, Тернопільська область належить до регіонів України з високим рівнем освоєності, периферійні території мають малі можливості для використання ресурсного потенціалу, вдосконалення структури матеріального виробництва, розвитку соціальної сфери, покращення умов життя населення.

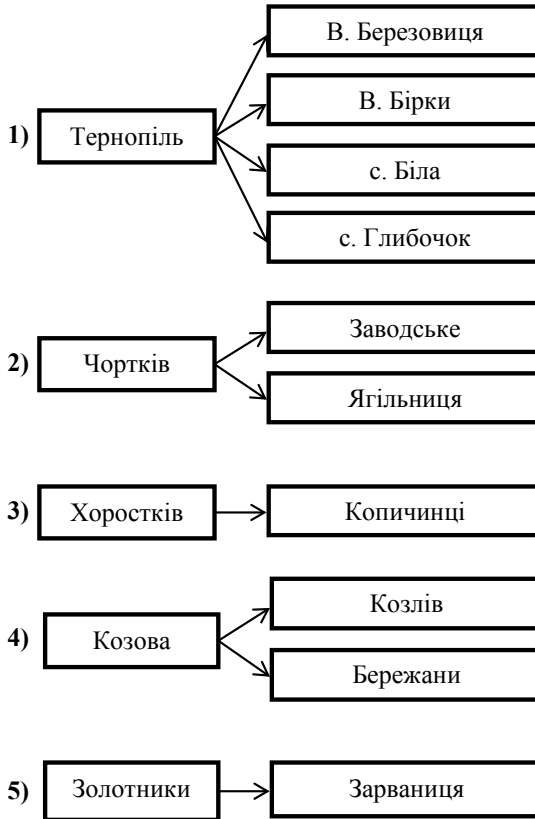
Усунути ці диспропорції в розвитку території, особливо в контексті зв'язків «центр-периферія» покликана адміністративно-територіальна реформа, робота над якою триває в країні. Вона повинна забезпечити вищий рівень самостійності, відповідальності, сприяти децентралізації влади та стимулювати ділову активність на місцях. Разом з тим, ця реформа має враховувати й особливості розселення населення області, сприяти поліпшенню соціально-економічних та демографічних процесів у віддалених і депресивних населених пунктах. На наш погляд, адміністративно-територіальна реформа, з погляду сприяння соціально-економічному розвитку, має бути своєрідною «кластеризацією» території. Системи розселення, які існували дотепер, повинні перетворитись у т. з. «кластери», тобто в мережі поселень, які тісно пов'язані між собою для виконання спільного завдання – реалізації спільних програм соціально-економічного розвитку на певній території [53, с. 212]. Трансформація сучасної розселенської мережі у кластери забезпечить комплексний соціально-економічний розвиток, зменшить диспропорції між розвитком центру та периферії, дасть змогу підприємницьким структурам тісніше співпрацювати з органами місцевого самоврядування для формування конкурентоспроможної, інвестиційно привабливої економіки, що забезпечує високі стандарти життя населення.

Для виділення кластерів ми провели аналіз соціально-економічного розвитку області в цілому та окремих населених пунктів, насамперед міст і містечок, селищ міського типу, багато яких могли б стати «полюсами розвитку». До уваги були взяті сучасний економічний розвиток, наявність інновацій, технологій, насиченість об'єктами соціальної сфери, географічне розташування, транспортна доступність та розвиток шляхів сполучення. Зрозуміло, що на роль центрів кластерів претендують першу чергу м. Тернопіль та центри сучасних адміністративних районів області, які мають порівняно високий економічний та соціальний потенціал, людські ресурси, певні навчальні заклади і т.п. Ці районні центри значно впливають на навколишні, чималі території, акумулюють значний людський потенціал. Тут можуть розвиватися не тільки переробні галузі, логістичні центри з обслуговування сільського господарства, а й високотехнологічні виробництва машинобудування, легкої промисловості та ін. Особливо сприятливі умови для розвитку таких видів діяльності у Збаражі, Бережанах, Тереховлі та Кременці. Як центри рекреаційних кластерів можуть розвиватися Заліщики, Гусятин.

Поряд з районними центрами в області є малі міста і містечка, які номінально зберегли свій статус, проте внаслідок домінування більших міст, передусім – Тернополя, та периферійності свого розташування пережили і продовжують переживати процеси деконцентрації суспільної діяльності, дезінтеграцію, послаблення зв'язків і, як наслідок, деградацію. В той же час, ці містечка підтвердили свою «життєздатність» завдяки збереженню історико-культурної спадщини, об'єктів соціальної сфери, традиційного способу життя населення. Розміщення в цих містечках т.з. «точок зростання» – певних перспективних видів діяльності дасть змогу поліпшити соціально-економічну ситуацію не тільки в них, а й на прилеглий території, що охоплює в себе часто 10, а то й більше сіл і селищ.

Серед цих селищ і містечок «полюсами зростання» першочергово можуть стати Великі Дедеркали, Почаїв, Вишнівєць, Залізці, Скалат, Копичинці, Хоростків, Золотники, Золотий Потік, Товсте, Мельниця-Подільська.

Особливий агломераційний ефект розвитку території виникає, коли на ній тісно співіснують не один, а декілька домінуючих центрів. У цьому ракурсі в Тернопільській області виділяється кілька територіально- господарських вузлів.

Ядра цих вузлів пов'язані між собою як виробничими, так і соціальними тісними зв'язками, що створює добре підґрунтя для розвитку згаданих територій. При формуванні нових адміністративних (громад), такі явища треба обов'язково враховувати. Є в області й досить великі за площею та кількістю населених пунктів території, які обмежені в можливостях взаємозв'язків через недо-

статній розвиток транспортної інфраструктури. З цього приводу варто вивчити ідею будівництва залізниці Кременець–Шумськ–Ланівці, та відновлення залізниці з Бучача через Монастирська й Підгайці до Бережан.

Активізації розвитку малих міст області, які становлять основу мережі розселення, присвячено наукову розробку І. Ілляш та Д. Ткача (2013) [60]. У ній встановлено проблеми активізації економічного і соціального розвитку малих міських поселень, що виникли наприкінці ХХ ст., запропоновано шляхи розв'язання таких проблем. Але внаслідок того, що науково обгрунтовані пропозиції залишилися поза увагою економістів та управлінців, деструктивні процеси в економіці міст відбувалися дуже швидко, змінюючи їх функціональну структуру аж ніяк не в оптимальному напрямку. Це проявилось, зокрема в тому, що на зміну багатofункціональності в розвитку економічної бази міст приходять їх монофункціональність.

Окреслений процес значною мірою зумовлений ліквідацією великих промислових підприємств у період економічної кризи. Це, передусім, підприємства машинобудування, які не вдалося перепрофілювати на випуск необхідної продукції, перевести на форми господарювання, характерні для ринкової економіки. Недостатні кошти, нестача новітніх технологій та організаційні причини призвели і до занепаду підприємств інших галузей промисловості. На зміну великим підприємствам приходять малі й середні, але їх концентрація ще не відзначається гнучкістю та різноманіттям організаційних форм, хоча вони вже становлять в окремих містах важливу складову економічної бази. Так, третина всіх малих промислових підприємств розміщені у м. Тернополі, переважна їх більшість – харчової та деревообробної промисловості.

Розвиток міських поселень регіону як цілісних систем в сучасних умовах відбувається у напрямку трансформації їх функцій, які визначаються рівнем розвитку та структурою їхнього економічного й соціального (в тому числі, демографічного) потенціалів.

Це особливо актуально за умов адміністративно-територіальної реформи, в результаті якої більшість міст і містечок області одержать більшу самостійність, а разом із нею – і відповідаль-

ність за місцевий розвиток. І тут вирішальну роль відіграватиме розмір місцевих доходів, який напряму залежить від бази оподаткування, або економічної бази території.

Малі міста і селища міського типу регіону розміщені у сільськогосподарських зонах, де виробляють значну кількість сільськогосподарської сировини, є родовища будівельних матеріалів. Тому активізація економічного розвитку таких поселень має бути пов'язана з переробкою цієї сировини. Невеликі переробні підприємства (консервні заводи, хлібопекарні, цегельні, м'ясопереробні та молокопереробні підприємства) можуть бути розміщені у кожному міському поселенні.

Потребують реконструкції і модернізації наявні підприємства. Це стосується, передусім, цукрових і спиртових заводів, підприємств легкої промисловості, будівельних матеріалів та ін. Створення і реконструкція підприємств пов'язані з тим, що цим населеним пунктам за сприятливих транспортних умов, наявності водних ресурсів, резервних територій для забудови, певної соціальної інфраструктури, необхідні менші затрати для освоєння ресурсів, ніж великим містам. В останніх, за підрахунками В. Поповкіна, на створення нових робочих місць необхідно витратити на 20–50% капіталовкладень більше, ніж у малих містах [120, с. 21].

Важливим чинником економічного розвитку поселень регіону є інноваційна діяльність. Вона має значний потенціал, передусім науково-технічний, але за останні роки він дещо зменшується. При збільшенні кількості працівників із науковими ступенями (з 1990 до 2012 р. – на 16%), зменшується кількість організацій і людей, які виконують науково-технічні роботи. Основним джерелом фінансування при цьому залишаються власні кошти підприємств, чисельність їх зменшується (за 2000–2013 рр. – на 53%).

Необхідними є переорієнтація економіки районів на інноваційну модель розвитку, інтеграція науково-інтелектуального потенціалу області у виробничій і невиробничій сферах, створення механізму для впровадження дослідно-конструкторських розробок у практичну діяльність окремих підприємств та ін. В усіх районах та м. Тернополі потрібно визначити «точки зростання» з огляду

на специфіку їх потенціалу, насамперед у сферах виробництва конкурентоспроможної високотехнологічної продукції, створення ефективних сільськогосподарських комплексів, розвитку середніх і малих підприємств, особливо із сервісного обслуговування, в туристично-рекреаційному бізнесі та ін. [170].

Серед промислових підприємств області інноваційною діяльністю займаються тільки 16 підприємств, найактивніше впроваджують інновації підприємства обробної промисловості, передусім легкої (25%).

Важливою галуззю, яка впливатиме на активізацію соціально-економічного розвитку міських поселень, є туризм. На території області є 20 старовинних містечок (Теребовля, Кременець, Шумськ, Микулинці, Бучач, Бережани, Вишнівець, Скалат, Збараж, Зборів й ін.) з цінними історико-культурними ресурсами (палаці, замки або їх руїни, цвинтарі, церкви, костьоли, місця розкопок тощо), що робить їх неповторними об'єктами пізнавального, наукового, сакрального, сентиментального туризму. Концентрація у м. Тернополі основних об'єктів історії і культури області, а також щорічні фестивалі (дитячий музичний фестиваль «Кришталевий жайвір», фестиваль козацької пісні «Байда», всеукраїнський фестиваль «Цвіт вишиванки», всеукраїнський релігійний фестиваль «О мати Божа, О Райський Цвіте», рок-фестиваль «Нівроку», «Файне»), наявність красивого ставу приваблюють до міста відвідувачів з усієї області та з-за її меж. Місцями фестивального туризму можуть стати м. Зборів (фестиваль «Зборівська битва»), м. Борщів (фестивалі борщу, «В Борщівськiм краю цвітуть вишиванки») та ін. [60, с. 133].

Заклади оздоровчо-відпочинкового туризму є у смт Микулинці і Гусятин, їх потрібно розширювати та реконструювати, щоб надавати людям різноманітні послуги на високому рівні.

Містом сакрального туризму поступово стає м. Почаїв, де розташована Свято-Успенська Лавра, яка займає друге місце (після Київської) за значенням у православній церкві. Розвиток туризму активізує роботу багатьох галузей сфери послуг, передусім, готельного і ресторанного господарства, торгівлі, а це зумовить підвищення

рівня зайнятості населення міст і навколишніх сільських поселень. Нині у містах області є 36 готелів, з них 9 – у м. Тернополі. Майже в усіх районних центрах та в окремих селищах міського типу діють готелі, нема їх поки що у містах Зборів, Підгайці, Монастириська. Багато з готелів у містечках області ще не відповідають вимогам до подібних закладів, вони містяться у пристосованих приміщеннях і не спроможні забезпечити високий рівень надання послуг. Готелі мають 4,3 тис. одноразових місць, їх відвідує щорічно близько 7,2 тис. осіб. Тільки у 9 з них є автостоянки, у 18 – кафе, бари чи ресторани, у 7 – заклади торгівлі. Тому коефіцієнт використання місткості готелів невисокий – 0,23 в області загалом (від 0,01 у Шумську до 1,12 – у Заліщиках) [60, с. 133].

Розбудова готельного господарства внаслідок активізації різних видів туризму в області стане одним зі шляхів активізації соціально-економічного розвитку міст і селищ міського типу області. Для реалізації туристичної діяльності необхідна також розбудова соціальної інфраструктури у містах, поліпшення стану міжміських шляхів і внутрішньо міських доріг, житлового фонду, систем водо-, газо- і енергопостачання міських поселень, належне облаштування шляхів закладами туристичної інфраструктури (мотелі, кемпінги, нафтові й газові заправки, сервісні зони, кафе тощо). Важливим є також налагодження регулярного транспортного сполучення між усіма містами й селищами області.

Важливу роль у розбудові соціальної сфери області відіграватимуть малі підприємства у сфері торгівлі, громадського харчування, матеріального постачання, видавничої діяльності. Ще недостатньо розвинені підприємства, що виробляють товари народного споживання (продукти, одяг, взуття тощо). Значні перспективи має також створення невеликих (але із сучасним оснащенням) підприємств для ремонту сільськогосподарської техніки й автомобілів, для виробництва запчастин до них. Це значною мірою задовольнило б потреби аграрної сфери та автомобілістів в інфраструктурних послугах, а молоді – у кваліфікованій праці.

Для всіх міських поселень області важливою проблемою є розширення видового складу послуг, що надають населенню об'єкти

соціальної сфери. З цією метою організуються кооперативи, поширюється індивідуальна підприємницька діяльність людей.

Прогнозуючи розвиток міських поселень Тернопільської області, слід зважати на певні екологічні обмеження. Це, стосується передусім, м. Тернополя, який для подальшого розвитку потребує додаткової території (близько 1200 га). У місті є також нерозв'язаною проблема переробки сміття. Сміттєзвалище, що у с. Малашівці Зборівського району вже переповнене сміттям; саме звалище знаходиться у другому поясі санітарної охоронної зони Тернопільського міського водозабору.

До проблем, що потребують розв'язання у населених пунктах області, належить і забруднення поверхневих вод неочищеними та недостатньо очищеними зворотними водами, що надходять з підприємств системи житлово-комунального господарства (частка у загальному стоку забруднених вод – 85%). Унаслідок неефективної роботи каналізаційних очисних споруд та відсутності очисних споруд у багатьох населених пунктах районів у відкриті водойми скидається щороку приблизно 4 млн. м³ неочищених чи недостатньо очищених стічних вод. Основними забруднювачами водних об'єктів регіону є підприємства м. Чорткова; Чортківське виробниче управління водоканалізаційного господарства входить до „Переліку екологічно-небезпечних об'єктів України”. Наявні очисні споруди дають змогу лише механічно очистити стічні води. Це призводить до того, що кожного року у р. Серет потрапляє близько 1,3–1,5 млн. м³ недостатньо очищених стічних вод; суттєво погіршується екологічний стан ріки, виникає небезпека для населених пунктів, що розташовані нижче за течією [170].

В області є потенційно-небезпечні об'єкти, об'єкти житлово-комунального комплексу, мости різних типів, що потребують термінового ремонту, ймовірні руйнування гребель, дамб і водопропускних споруд, часті пожежі та ДТП, розташовані на території області військові склади з вибухопожежонебезпечними засобами, розвиваються процеси карстоутворення; постійне підтоплює територій Борщівського, Заліщицького, Монастириського районів свідчать про реальну загрозу виникнення надзвичайних техноген-

них та природних ситуацій на території області [170]. За умов поширення тероризму на всю територію України ці загрози стають дедалі реальнішими.

За нинішньої трансформації суспільства змінилися парадигми регіонального розвитку, зокрема розвитку сільських територій. Це пов'язано головню з тим, що внаслідок багаторічного ототожнення аграрної сфери й сільських територій та ліквідації багатокладності життєдіяльності сіл, поглибилася деградація сільських територій, відбулося згортання традиційних функцій, які вони виконують, занепали об'єкти соціальної інфраструктури та ін. [11, с. 35]. Власне тому при пошуку шляхів стимулювання розвитку сільської місцевості необхідною є зміна відповідної концепції.

Замість аграрно-галузевої парадигми, коли розвиток сіл отожнювали із сільськогосподарським виробництвом, поступово поширюється концепція багатфункціональності села. Вона передбачає, що для збереження сіл від занепаду та їх відновлення життєво необхідно переходити до концепції сталого розвитку виробничої складової господарства регіону, сприяти підвищенню рівня і якості життя сільського населення. Ця парадигма передбачає деаграризацію сільської місцевості, поліфункціональність та різноплановість сільської економіки (промисловість, рекреація, сфера послуг тощо).

Відоме трактування розвитку сільських територій (В. Юрчишин, О. Онищенко; 2006) як досягнення «чітко спрямованого і реально досяжного стратегічного майбутнього сільського господарства, села і селянства в інтересах кожного з них, усіх разом і країни в загальному» [110, с. 11]. За такого погляду провідна роль належить селу та сільським мешканцям, а не лише аграрному сектору; розвиток сіл є необхідною умовою успішного функціонування сільського господарства та пов'язаних із ним галузей.

На думку М. Барановського, розроблення механізму стимулювання сільських територій має базуватися на розгляді сільського соціуму з урахуванням його духовних, культурних та етнічних особливостей [12, с. 144]. У розвинених країнах світу сільський розвиток невід'ємний і від збереження ландшафтів, підтримки соціальної освоеності території [151, с. 14].

Тому за сучасних умов сільський розвиток враховує дві системи: 1) село й соціум; 2) сільське господарство. Як зазначає І. Прокопа, основою подолання тривалого занепаду сільських територій є перехід до нової політики сільського розвитку [134, с. 59–66]. Напрями сільського розвитку мають охоплювати людські, господарські, інфраструктурні, фінансово-економічні та інші форми діяльності.

На думку українських економістів, які займаються питаннями зайнятості сільського населення (О. Амосов, О. Здоровцов, Д. Богиня, М. Долішній, К. Якуба та ін.), підвищення її ефективності та рівня продуктивності не слід обмежувати аграрною сферою, необхідно розвивати й інші види діяльності. За такого погляду сучасна аграрна політика не спроможна розв'язати проблеми розвитку мережі сіл, подолання бідності селян. А це, своєю чергою, сприяє необхідності здійснення нової політики, яка б базувалась на ідеї комплексного розвитку сільських територій.

Упродовж тривалого періоду головну роль у розвитку сіл відігравала аграрна сфера. Процеси колективізації, ліквідації колгоспів та створення нових форм господарювання, сприяли зменшенню людського і соціально-економічного потенціалів сіл, їхній деградації. Навіть з огляду на концепцію багатофункціональності сільського розвитку невід'ємною складовою такого розвитку залишається вдосконалення аграрного сектору.

Аграрна сфера за сучасних умов представлена: 1) великотоварними підприємствами; 2) селянськими господарствами товарного типу (фермерські); 3) індивідуальними селянськими господарствами споживчого типу. В Тернопільській області чисельно переважають господарства останньої групи, у володінні яких, однак лише 42,8% земель, близько 10% землі мають фермерські господарства, решту – великотоварні сільськогосподарські підприємства.

В області більшу частину продукції виробляють особисті господарства населення (61,3%), причому обсяги виробництва у цих господарствах постійно збільшуються. Водночас господарські підприємства поступово втрачають позиції щодо обсягів виробництва як рослинницької, так і тваринницької продукції. Серед таких гос-

подарств збільшується частка фермерських, але виробництво сільськогосподарської продукції в них ще незначне.

Як свідчать дослідження, індивідуальні селянські господарства є засобом виживання селян, основою їхнього життя й добробуту, проте вони лише обмежено формують економічну базу сіл регіону. З урахуванням цього, такі господарства заслуговують на державну та місцеву підтримку. І хоча в Україні існує закон «Про особисте селянське господарство» (2003), реальна підтримка цих господарств як з боку держави, так і органів місцевого самоврядування відсутня.

Забезпечення таких господарств технікою, створення можливостей для реалізації надлишкової сільськогосподарської продукції та інші заходи можуть сприяти підвищенню продуктивності праці, збільшенню доходів селян від праці в особистих господарствах. Особливо це актуально для малих сіл області, які перебувають на межі деградації.

Як засвідчує досвід тих європейських країн, де відбулися реформи в аграрному секторі, належний рівень розвитку та фінансової забезпеченості мають індивідуальні селянські господарства, у володінні яких є щонайменше 15–20 га сільськогосподарських угідь [28, с. 39]. Тоді як на території Тернопільської області понад 27% індивідуальних селянських господарств із меншими від згаданих розмірів земельними наділами. За такої ситуації можливість розвитку й реформування діяльності цих господарств визначає можливість їх кооперації, яка сприятиме кращому забезпеченню паливом, мастильними матеріалами, сільськогосподарською технікою, засобами транспортування продукції, її реалізації на ринку тощо [32, с. 375].

Необхідними є також реформування та розвиток великотварних сільськогосподарських підприємств, які, як показує досвід Польщі та інших східноєвропейських держав, позитивно впливають на розвиток сільських територій. Так, сільські жителі, котрі зайняті у таких господарствах, мають стабільні доходи; збільшуються доходи й інших мешканців сіл (внаслідок ефективного використання сільськогосподарських земель); господарства

мають більші фінансові можливості для утримання чи допомоги об'єктам сільської соціальної інфраструктури; відбувається соціальний контроль над територією. Крім цього, створюються умови для розвитку промислових підприємств з переробки сільськогосподарської сировини, які теж сприятимуть зайнятості, підвищенню рівня доходів селян, диферсифікації надходжень до місцевого бюджету [28, с. 39].

Разом з тим, варто застерегти від надмірного зростання сільськогосподарських підприємств. Перетворення їх у гігантські латифундії веде до зниження суспільної ефективності й несе певні загрози (перетворення сільського господарства в монокультурне, вимивання коштів і їх нерівномірний розподіл і т.п.). На жаль, в області намітилися такі негативні процеси («Агропродсервіс», «Мрія»).

Особливої уваги потребують фермерські господарства. Середній розмір сільськогосподарських угідь у користуванні одного фермерського господарства зріс з 15,3 га у 1996 р. до 96,2 га у 2012 році, тобто більш як у 6 разів. Нині 85,3% сільськогосподарських угідь, що перебувають у користуванні фермерських господарств, узяті в оренду; основна їх частина – це земельні частки (паї). Необмежене використання оренди земельних паїв призвело до створення в області, разом з іншими, 11 великих фермерських господарств з площею сільськогосподарських угідь понад 1000 га. Найбільше у Тернопільській області фермерських господарств із площею землі від 5 до 50 га – 62% від загальної кількості таких господарств. Однак 83% усієї площі сільськогосподарських угідь зосереджена у великих фермерських господарствах із площею землі понад 500 га, що становлять лише 15,1% загальної кількості фермерів.

Деякі фермерські господарства збільшили прибутки за рахунок надання платних послуг, як з обробітку землі, так і з ремонту техніки, а також виконанням інших робіт, а саме: виробництвом харчових продуктів, наданням транспортних послуг, торгівлею тощо.

Основним джерелом доходу для фермерських господарств є вирощування та реалізація продукції рослинництва, зокрема зер-

нових культур. У загальному обсязі валової продукції, яку виробили ї фермерські господарства на частку рослинництва припадає 95%. У 2012 р. під зернові та зернобобові культури було відведено близько $\frac{3}{4}$ усієї посівної площі цієї категорії господарств, під технічні культури – 23%, на усі інші сільськогосподарські культури припадає лише 3% посівної площі фермерських господарств.

У загальному обсязі виробництва окремих культур всіма категоріями господарств частка фермерських господарств залишається незначною, зокрема вони продукують: зернових та зернобобових – 8%, цукрових буряків – 7%, картоплі – 2%. Невелика частка продукції фермерських господарств також у загальному виробництві аграрної продукції серед сільськогосподарських підприємств. Проте основну кількість картоплі у цієї категорії господарств виробляють саме фермери. Тваринницька галузь залишається збитковою для більшості фермерів (лише 7% фермерських підприємств зайняті у цій галузі).

Нагальною є необхідність підвищення ефективності сільського господарства шляхом удосконалення його структури. Монополізація агросфери великими компаніями та відсутність державної політики в агровиробництві призвели до спрощення його галузевої структури. Зернові культури (пшениця, кукурудза та ячмінь), а також ріпак і цукрові буряки домінують у сільгосппосівах. А це спричиняє порушення агротехніки, нещадну експлуатацію ґрунтів і т. п.

Щоб підвищити ефективність сільського господарства регіону, необхідно відроджувати тваринництво м'ясо-молочного спрямування, для розвитку якого тут є всі необхідні умови, насамперед, місцева кормова база і традиції населення в цій сфері. У результаті ми одержимо цінну на ринку продукцію, зросте зайнятість населення в працевісткому тваринництві. Поліпшиться забезпеченість м'ясної і молочної промисловості регіону власною сировиною.

Окрім цього, підвищенню результативності сільського господарства допомогли б зусилля влади, спрямовані на відродження сировинної бази для колись потужних цукрового та овочеконсервного виробництв.

За сучасних умов, як зазначив П. Сухий, дуже важко передбачити, якою стане структура сільського господарства. Але це буде

«структура, що складається з дрібних і сімейних господарств, великих фермерських господарств корпоративного типу, різноманітних кооперативів і об'єднань орендарів, що виникнуть на основі існуючих колективних господарств» [171, с. 136]. Їх базу складе поселенська мережа; невеликі за людністю села можуть бути основою сімейних ферм, але вони розвиваються повільно через невеликі доходи селян. Підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва є важливим чинником «закріплення» людей у селах, запорукою стабілізації людності поселень.

Для Тернопільської області, як і для кожного регіону України, важливо забезпечити оптимальне поєднання та рівноцінно залучити до сільськогосподарського виробництва всі типи господарств. У цьому велика роль органів місцевої влади. Саме за їхньою участю у селах має бути сконцентрована власність в руках ефективного виробника, створено умови для продуктивної зайнятості сільського населення. Перші кроки до укрупнення господарств уже зроблено: за останні роки триває зосередження землі в руках великих землевласників. Продовжується робота з організації великих молочних і відгодівельних комплексів у селах Осівці, Заривинці, Медведківці Бучацького району, з відгодівлі свиней – у Підволочиському районі, с. Настасів Тернопільського району.

Стимулювання розвитку аграрного сектора відбувається через фіксовану підтримку держави. Однак дослідження українських економістів свідчать, що державні дотації сільського господарства не завжди дають позитивний результат: за значних фінансових вливань в аграрну сферу відбувається подальша деградація сіл, а субсидування сільського господарства більше розбещує, ніж стимулює, розвиток аграрного сектора [154, с. 189]. Тому науковці більше схиляються до способу підтримки аграрного сектору, який діє в країнах Євросоюзу: «активна підтримка цін на агропродукцію – традиційна підтримка сільськогосподарського виробництва – підтримка розвитку сільських територій». Отже, державну підтримку необхідно надавати не сільському господарству, а вкладати бюджетні гроші у наукомісткі технології, розвиток сфери послуг та розвиток несільськогосподарських видів діяльності на сільських територіях. Тобто,

держава має підтримувати аграрну сферу у комплексі із сільським розвитком загалом. У селах доцільно створити нову сільську економіку, в якій повинні тісно поєднуватись аграрні й неаграрні види діяльності.

Підтримка державою аграрного сектору має бути спрямована, насамперед, на формування в ньому ринкових умов на засадах вільної конкуренції, усунення монополізації цієї сфери. Це стосується не тільки безпосередньо виробництва сільгосппродукції, а й її реалізації. Доступ до аграрних бірж, до реалізації продукції, а особливо за кордон, без посередницьких структур, повинні мати не тільки великі агрохолдинги, а й невеликі фермерські господарства. Досвід зарубіжних країн показує, що найефективнішим є реформування агросфери, що відбувається під впливом вільної конкуренції.

Важливу роль у розвитку сільських поселень відіграватимуть філії великих компаній, які є конкурентоспроможними у ринковому середовищі. Це, насамперед, ті, які можуть надавати послуги з агробізнесу, ремонту сільськогосподарської техніки й автомобілів. Активізації соціально-економічного розвитку сіл можуть сприяти новітні технології внаслідок розширення інформаційної бази господарств, зокрема, набудуть чинності виробничо-наукові інформаційні центри.

Враховуючи поліфункціональність населених пунктів, засоби стимулювання їх розвитку мають охоплювати різноманітні види діяльності. Одними з таких, поруч із сільськогосподарською діяльністю, є неаграрні види.

Позитивний вплив неаграрних видів діяльності на поліпшення умов і якості життя селян полягає, передусім, у тому, що вони розширюють сферу зайнятості населення, дають селянам додатковий заробіток та можуть вплинути на стабілізацію соціально-економічного розвитку села й скоротити міграцію сільського населення до міст і за межі країни. Ці види діяльності дадуть змогу працевлаштувати значну кількість незайнятого населення. Адже показник рівня економічної активності сільського населення віком від 15 до 70 років, за даними Держкомстату України, зберігає тенденцію до зростання і становить 65,1% (найвищий – у віці 30–50 років (84,2–83,4%)).

Поряд із зниженням рівня безробіття розвиток неаграрних форм діяльності дає змогу позбутися ще кількох важливих економічних і соціальних проблем, а саме [79, с. 118]:

а) зменшиться соціальна напруга в суспільстві, що викликана різкою диференціацією доходів;

б) завдяки підвищенню зайнятості зросте купівельна спроможність селян, а за рахунок цього збільшаться обсяги споживання сільськогосподарської і промислової продукції, соціальних послуг;

в) зростуть надходження до сільських бюджетів, що дасть змогу формувати бюджети розвитку, а не проїдання;

г) підвищення зайнятості збільшує доходи населення, які можуть бути інвестовані у соціальну інфраструктуру, в сферу надання платних послуг.

Несільськогосподарські види діяльності у селах допомагають знижувати рівень бідності населення, підвищуючи його доходи. Вищий ступінь диверсифікації сільської економіки зменшує залежність доходів від сільськогосподарської діяльності, які визначаються мінливими цінами на сільськогосподарську продукцію, врожайністю культур та ін.

Не секрет, що саме бідність населення, його низький рівень життя є основними причинами низки екологічних проблем. А тому активізація господарства в регіоні – необхідна умова його подальшого сталого розвитку.

Нові форми і види виробничої діяльності у селах регіону необхідно впроваджувати, враховуючи ресурсний потенціал території (людський, поселенський, природний та ін.), особливості розміщення поселення, традиційні заняття його жителів, їх кваліфікацію і бажання. Для Тернопільської області це може бути переробка сільськогосподарської сировини, виробництво будівельних матеріалів, зелений (аграрний і екологічний), сакральний, спортивний та інші види туризму, підприємництво у сфері послуг, розвиток народних промислів й ін.

Одна з форм неаграрних видів діяльності – переробка сільськогосподарської сировини. Тому важливими є створення так званих інтегрованих ланок «виробник сільськогосподарської продукції – переробник – реалізатор» із відповідним паритетним поділом отриманих прибутків.

Нині у селах області діють понад 100 підприємств із виробництва продуктів харчування, тари, будматеріалів, деякі з них відомі далеко за межами області («Добра вода» у с. Млинівці Зборівського району, підприємства з розливу мінеральної води у с. Глібів Гусятинського району, спиртозаводи у с. Ковалівка Монастириського, с. Новосілка Підволочиського, с. Зарубинці Збарзького, с. Кобиловолоки Теребовлянського, с. Нагірянкa Чортківського, с. Мишковичі Тернопільського районів та ін.). Але більшість підприємств – це невеликі підприємства з переробки м'яса, виробництва круп'яних, кондитерських і хлібобулочних виробів. Розширення мережі малих підприємств у сільській місцевості дасть змогу рівномірніше впродовж року зайняти сільське населення, забезпечити його товарами народного споживання [60, с. 126].

У руслі сталого розвитку варто звернути увагу на інвестиційну привабливість і можливий потужний розвиток у регіоні виробництва будівельних матеріалів на базі місцевих родовищ гіпсу, доломіту, гнейсів, вапняків. Очікуване поживлення економіки зумовлює до потужного будівництва в країні та регіонах. А це потребує великої кількості будматеріалів. В Монастириському районі є можливості для будівництва цементного заводу. Однак, розуміючи необхідність розширення виробничої бази регіону та суспільну важливість розвитку галузі, хотілося б застерегти від надмірного її розвитку. Негативний досвід попередніх років показує, що значні вигоди від видобутку будматеріалів на початкових етапах часто нівелюються екологічними витратами.

У регіоні є сприятливі умови для розвитку сільського зеленого туризму: порівняно незначне забруднення довкілля, густа річкова і ставкова мережа, велика кількість природних заповідних об'єктів та пам'яток історії і культури у сільській місцевості. Такі умови є на всій території області, але найбільше – у мальовничих територіях Опілля, Медоборів, Кременецького горбогір'я та Придністров'я. В них своєрідні форми рельєфу поєднуються із залісненими територіями, густою гідромережею, своєрідним мікрокліматом. Саме тут сільське господарство в агрооселях може бути однією з атракцій для міських жителів. Для області, де переважає сільське населення, а

жителі міст ще не втратили зв'язку із сільською місцевістю (мають родичів, дачні ділянки), зелений туризм може розвиватись обмежено через незначний внутрішній попит. Але згадану галузь можна зорієнтувати на зовнішнього (з-за меж області) споживача. Це можна здійснити за рахунок належного облаштування садиб, розвитку транспорту, соціальної інфраструктури, реклами тощо.

Розвиток сільського зеленого туризму є привабливим для сільського населення завдяки низьким капіталовкладенням і низькому підприємницькому ризику. Господар агрооселі, займаючись туризмом, може забезпечити роботою як членів своєї родини, так і ще 8–10 осіб у торговельному і транспортному обслуговуванні тощо. Це дає змогу збільшити прибутки сільських жителів, підвищити їх рівень життя.

На території Тернопільської області поки що небагато облаштованих садиб для сільського зеленого туризму – садиба «Вікторія» у с. Нирків Заліщицького району, садиби у м. Збараж, у м. Почаїв Кременецького району, с. Личаківці та с. Вікно Гусятинського району, с. Жуків і с. Куряни Бережанського району та ін. [60, с. 127].

Але вже створено прогресивне об'єднання у Бережанському районі – кластер сільського зеленого туризму. Задля сприяння розвитку цього виду туризму в сільській місцевості та організації і проведенні заходів, які популяризують села області у Бережанському районі, власники агросадиб об'єднались у громадську організацію-кластер сільського зеленого туризму «Мальовнича Бережанщина». Мета діяльності кластера – сприяння розвитку туризму на сільських територіях, задоволення і захисту економічних, соціальних, творчих, етно-культурних та інших спільних інтересів його членів [36, с. 66]. Основними видами діяльності кластера «Мальовнича Бережанщина» визначено наступні: участь у розробленні програм та проектів розвитку туризму; організація і проведення заходів, які популяризують села регіону як рекреаційну зону; визначення потреби в спеціалістах та професійно підготовлених кадрах для сільського туризму; формування культури у галузі сільського туризму; правовий захист членів організації; поширення набутого досвіду,

організація виставок, ярмарок, конференцій, фестивалів та інших культурно-масових заходів; презентація туристичного району на міжнародних і внутрішніх виставках, ярмарках; об'єднання можливостей та ресурсів партнерів, створення єдиного туристичного продукту; участь у грантових програмах.

Перевагою кластеризації суб'єктів господарювання сільського туризму є те, що з окремих підприємців власників садиб, представників сфери послуг, громадськості та місцевого самоврядування, місцевих майстрів та ін. – утворюються об'єднання, що завдяки координації всіх зусиль створюють та реалізують туристичний продукт сільського туризму, а це, своєю чергою, призводить до різнобічного розвитку сільського поселення внаслідок ефективнішого використання ресурсів [36, с. 67].

Окрім умов для розвитку сільського зеленого туризму, в області є унікальні природні карстові печери (таких понад 100) у Борщівському, Чортківському і Гусятинському районах. Вони – об'єкти зацікавлення не тільки професійних спелеологів, а й широкого загалу туристів. Належне облаштування окремих печер для відвідувачів, створення поблизу них закладів розміщення та харчування, торгівлі тощо дасть змогу також отримати деякі прибутки жителям навколишніх сіл, підвищити рівень їх зайнятості.

Зосередження на території області унікальних природних об'єктів – каньйону р. Дністер, геологічних відслонень у с. Трубочин, що мають світове значення, а також мальовничих ландшафтів, історико-культурних пам'яток (замки і палаци, археологічні пам'ятки тощо) роблять наш край перспективним для розвитку туризму. А завдяки наявності мінеральних вод у селах Теревовлянського (с. Конопківка, с. Настасів) та Гусятинського (с. Глібів) районів роблять ці села перспективними щодо розвитку відпочинково-оздоровчої рекреації. Те саме стосується і сіл Більче-Золоте Борщівського, Скоморохи Буцацького, Буданів Теревовлянського районів, у яких цим видом діяльності вже тривалий час займається значна кількість населення [60, с. 128].

Розвитку туристичної діяльності у селах області сприяє і наявність сакральних об'єктів: старовинних церков і костьолів, монастирів. Особливо виділяється у цьому плані с. Зарванця Теревовлянського

району, де знаходиться духовний центр української греко-католицької церкви. Розбудова цього центру, який відвідують тисячі прочан, сприяла розвитку в Зарваниці та сусідніх селах об'єктів соціальної інфраструктури, підвищенню доходів селян від обслуговування прочан.

Результатами розвитку різних видів туристичної діяльності у селах є підвищення фінансового забезпечення їх функціонування, сприяння поліпшенню санітарного стану, транспортного й побутового обслуговування цих населених пунктів. Крім цього, кошти, отримані завдяки реалізації туристичного продукту, можуть стати частиною внутрішніх інвестицій для розвитку аграрного сектору, сприяти підвищенню рівня та якості життя селян.

Як свідчить досвід тих східноєвропейських країн (Польща, Угорщина, Румунія та ін.), де зелений туризм функціонує вже порівняно давно, необхідно реформувати чинну практику і створити новий податковий механізм, який дасть змогу залучити до діяльності тих людей, котрі вміють і хочуть надавати послуги, вдало господарюють на своїх садибах. Важливу роль відіграватиме реклама таких садиб і туристичних об'єктів, що поширюватиме інформацію про можливість відпочинку в різних регіонах України [60, с. 129].

Створення консультаційних центрів для розвитку сільського зеленого туризму, а також забезпечення системи підготовки фахівців з менеджменту і маркетингу є важливими напрямками підготовки організаційної бази сільського зеленого туризму в регіоні.

У сільській місцевості Тернопільської області ще збереглися народні обряди, звичаї, традиції, що формують духовну культуру українського народу; тут також є значні події ресурси (місця проживання і перебування видатних людей, військових та інших історичних подій, тощо). Це також сприяє розвитку поруч із сільським зеленим і пізнавального та інших видів туризму (фестивального, ностальгійного, наукового й ін.).

Уже постійними в області стали щорічні фестивалі «Дзвони Лемківщини», «В Борщівському краї цвітуть вишиванки», «Короп-фест», на які з'їжджаються тисячі людей з України та з-за кордону.

Розвиток різних видів туризму не тільки підвищить рівень життя селян у пунктах зосередження туристичного об'єкта, а й

уздовж доріг, де розміщуватимуться заклади харчування і розміщення, заправки тощо.

Створення малих переробних підприємств і розвиток туризму в селах дасть змогу підвищити рівень зайнятості місцевих мешканців впродовж року, збільшити їх доходи.

Важливими галузями, що можуть активізувати розвиток сільських поселень області, збільшити доступність поселення до інших поселень, є транспорт та зв'язок. Для успішного функціонування населеного пункту необхідне регулярне сполучення його із сусідніми селами, районними й обласними центрами. Ця проблема в області гостра для так званих периферійних сіл, а особливо малих (найбільше таких сіл у Шумському, Кременецькому, Зборівському, Бережанському і Монастириському районах). Необхідне налагодження регулярного транспортно-го сполучення між усіма поселеннями цих районів, поліпшення стану автомобільних доріг. У селах ще недостатній рівень забезпечення засобами стаціонарного зв'язку (48 апаратів на 100 сімей), але він сповна компенсується розвитком мобільних видів зв'язку [60, с. 128].

Ще однією галуззю, яка має істотне значення і в якій зайнята значна частина мешканців сільської місцевості, є сфера послуг. Розміщення її закладів загалом відповідає розселенню жителів у населених пунктах; найбільше це стосується торгівлі, первинних закладів медичного обслуговування та освіти. Водночас, в окремих районах лікарняних закладів у селах нема взагалі (Підгаєцький, Лановецький, Шумський, Кременецький райони), а в окремих селах (переважно з людністю до 100 жителів) нема й фельдшерсько-акушерських пунктів. Трансформація сфери охорони здоров'я у сільській місцевості має відбутися не тільки шляхом збільшення кількості лікарняних й амбулаторних установ, які повинні бути в усіх великих селах для обслуговування жителів свого і навколишніх населених пунктів, а й підвищенням якості цих послуг.

Значного поліпшення потребує і система дошкільних закладів, якими охоплено 27% дітей відповідного віку (в області – 43%, у міських поселеннях – 63%). Найнижчий рівень забезпечення дитсадками – у селах Кременецького та Зборівського районів (менше 10% дітей), Бережанського, Шумського й Збарзького районів (близько 15%). Створен-

ня нових і відновлення колишніх дитсадків у селах області сприятиме підвищенню рівня зайнятості сільського, передусім жіночого населення. Реформа шкільної освіти неминуче спонукає до зміни географії закладів шкільної освіти. Зникнення закладу освіти в населеному пункті є ознакою його деградації і поступового вимирання.

Значна частина жителів сіл зайнята у торгівлі. Вона тим більша, чим більше поселення, особливо кількісна у приміських селах, куди винесені з міст оптові бази, торговельні центри, ринки.

У ході здійснення адміністративно-територіальної реформи знає суттєвих змін й соціальна інфраструктура в селах. Її реформування має відбутися згідно зі зміною територіальної організації розселення у регіоні. На думку Л. Шевчук, «на зміну ступінчастій територіальній організації цієї галузі поступово прийде організація логістично-мережевої структури видів обслуговування, що орієнтуватиметься на потреби верств населення з різним рівнем доходів» [198, с. 66].

Це стане можливим у суспільстві з ринковою економікою, за умови вдосконалення його геопросторових форм організації, що може бути досягнуто внаслідок його адміністративно-територіального реформування. При цьому органи державної влади та місцевого самоврядування повинні стимулювати розвиток неаграрних видів діяльності у селах, спрямовувати ресурси на розвиток несільськогосподарської зайнятості не в ті сільські поселення, які мають потенціал зростання, а у депресивні, що мають низький рівень підготовки робочої сили, недосконалі умови для переробки продукції та маркетингу [79, с. 118]. Таким чином, територіальні громади поступово перетворюються у так звані соціальні кластери, що забезпечуватимуть належний рівень обслуговування людей на території громади та приблизно однаковий рівень життя її мешканців.

Тривала деградація економіки регіону, запровадження нових підходів до розвитку поселень, зокрема відмова від отождолення його з виробничим сектором, посилюють необхідність розроблення заходів для вдосконалення локального рівня управління.

Отже, пріоритетними галузями господарства, позитивні зміни в яких забезпечать успішний сталий соціально-економічний розвиток регіону, мають стати: сільське господарство, харчова промисло-

вість, високотехнологічні галузі машинобудування, з часом – легка промисловість, соціальна сфера.

Такий розвиток є найреальнішим і відносно дешевим з погляду капіталовкладень та інвестицій. Така структура дає змогу забезпечувати прийнятні екологічні умови, мінімізувати антропогенне навантаження, використання природних ресурсів.

Активізація економічного розвитку краю і трансформація структури господарства може відбутися лише за умов мінімізації державного втручання в економіку переходу до господарювання на засадах вільного ринку. Монополізація в усіх сферах діяльності та відсутність вільної конкуренції нині є основним гальмом розвитку економіки в Україні. Формування ринкового середовища за умов централізованого управління можливе лише за зміни у підходах до господарювання з боку центральних органів влади. Роль місцевих органів влади (обласних, районних, поселенських) поки що дуже обмежена. Разом з тим, є низка питань, від яких залежать розміщення і розвиток господарських об'єктів; їх можуть вирішувати й місцеві органи влади. Важливим чинником розвитку бізнесу в регіонах є вільні території для його розміщення. У багатьох населених пунктах області через хаос у землекористуванні землі держзапасу часто розкидані певними масивами на значній території або їх взагалі нема. Тому, на наш погляд, важливою є інвентаризація земель місцевих громад і наведення порядку в землекористуванні.

Однією з найбільших загроз й особливим обмежувальним чинником для господарського розвитку краю є незадовільний стан, якість і протяжність шляхів сполучення. Без розвитку транспортної інфраструктури сталий цілісний поступ регіону неможливий. Розвиток інфраструктури, шляхів сполучення дуже затратний. Тому саме в цю сферу слід залучати зовнішні інвестиції, позики. Досвід Польщі доводить, що таким шляхом, тобто залученням зарубіжних коштів під транспортні проекти, можна швидко розв'язати нагальні потреби інфраструктури. Саме будівництво доріг стане поштовхом для відродження виробництва будівельних матеріалів, створить робочі місця.

Зусилля влади в децентралізації управління мали б усунути й проблему нерівномірного розподілу результатів діяльності регіонів

внаслідок надмірної притягальної сили центру (насамперед, м. Києва). Не секрет, що низка підприємств регіону, передусім, спиртової промисловості, зареєстровані у столиці або інших мегаполісах. На їх користь і зараховують результати діяльності цих підприємств. Ресстрація всіх підприємств за місцем розташування дасть реальну картину господарського розвитку регіону і його місця в економіці країни.

Процеси децентралізації влади та підвищення ролі її місцевих органів у фінансово-економічній сфері, що почалися в країні, дають надію на прискорення розвитку регіону, ефективніше використання ресурсів та переваг.

6.5. Інноваційні та інвестиційні детермінанти сталого розвитку економіки Тернопільської області

Одним із найактуальніших завдань економічної політики в Тернопільській області є забезпечення сталого соціально-економічного розвитку на основі інновацій.

Проблема сталого розвитку територій останнім часом є популярним предметом досліджень багатьох учених. Зокрема А. М. Стельмашук і Ю. А. Стельмашук зосередили свої сили на проблематиці інноваційних засад сталого розвитку аграрної економіки. Натомість З. Ю. Бурлакова, А. В. Дишекова, Е. А. Кремльова активно працюють у напрямку розвитку та вдосконалення наукових та практичних основ інноваційного розвитку економіки регіону. Питання теоретико-методологічного обґрунтування стійкого інноваційного розвитку розглянуті у працях С. Дорогунцова, Б. Данилишина, М. Хвесика, А. Федоріщевої та ін.

Нині в Україні, на нашу думку, склалися необхідні передумови для становлення і розвитку венчурного бізнесу – одного з головних учасників інвестиційно-інноваційного процесу. Це і необхідний кадровий потенціал, і, по суті, безмежне поле діяльності для впровадження інновацій, і фінансові ресурси недержавного сектору економіки. Самі собою венчурні компанії, як правило, невеликі, але вони,

впроваджуючи інновації, створюють додаткові робочі місця, сприяють розвиткові пріоритетних галузей для країни чи окремого її регіону, забезпечують умови для диверсифікації галузей економіки.

Ми вважаємо, що в умовах економічної кризи, коли держава неспроможна на необхідному рівні фінансувати науково-дослідні роботи та впровадження їх результатів, саме венчурний капітал може створити для цього всі умови без будь-якої бюрократичної тяганини. Особлива роль венчурних компаній полягає у концентрації потужного науково-технічного потенціалу, персоналу найвищої кваліфікації, які згодом можуть вирости у великі високотехнологічні корпорації. А це – нові робочі місця, розвиток науково-технічного прогресу. Крім того, у власників нових розробок та «ноу-хау» відпадає необхідність у пошуку за кордоном можливостей для реалізації своїх ідей. Цілком можливо, що саме в цьому полягає найбільша користь від діяльності венчурних компаній.

Економічна цінність венчурного капіталу полягає в тому, що він є рушієм науково-технічного прогресу, а більшість технологічних революцій ініціювали та профінансовували саме венчурні компанії. Він підтримує галузі, які найдинамічніше розвиваються і забезпечують країні міжнародну конкурентоспроможність, створює умови для започаткування та розвитку нових галузей. Важливо, що з розвитком венчурного бізнесу неодмінно буде розв'язана проблема захисту прав інтелектуальної власності, що для України має надзвичайно велике значення [195, с. 123].

Ми переконані, що для стимулювання пропозиції венчурного капіталу з боку держави потрібно забезпечити сталий розвиток та збільшення капіталу кредитно-банківської системи, страхового бізнесу, створення сприятливого податкового середовища. На регіональному рівні органам влади необхідно підтримувати венчурні компанії, котрі фінансують пріоритетні галузі, спростити процедуру формування венчурних фондів, сприяти динамічному розвиткові регіональних фондових ринків, учасниками яких були б невеликі підприємства області, й чий акції могли б зацікавити представників венчурного бізнесу.

Нині наша армія і весь оборонний комплекс потребують докорінної модернізації усіх своїх ланок і сегментів: формування і розвитку

сучасної логістики, спрощення системи управління, вдосконалення існуючих та розроблення нових зразків техніки та озброєнь, матеріального та фінансового забезпечення кожного військовослужбовця, модернізація військових баз і полігонів за стандартами НАТО.

Ми вважаємо, що у Тернопільській області венчурні компанії можуть плідно співпрацювати з науковцями і дослідниками Тернопільського національного технічного університету ім. І. Пулюя, Тернопільського національного економічного університету, а також інших установ, підприємств та організацій у сфері розвитку окремих галузей військово-промислового комплексу. Переконані, що для цього є головні передумови: науково-технічний потенціал, кваліфікована робоча сила, достатні виробничі потужності, віддаленість від кордону з Російською Федерацією.

Ще одна сфера, яка мала б зацікавити венчурний бізнес, – агропромисловий комплекс. Унікальність сільськогосподарських угідь Тернопільщини полягає у тому, що вони віддалені від великих промислових районів України та Європи, територія порівняно рівнинна, майже нема заболочених місцевостей, кліматичні та погодні умови сприятливі для сільськогосподарського виробництва. Все це, на нашу думку, важливі передумови для розвитку *органічного сільського господарства*, яке є однією із сфер діяльності венчурних компаній у розвинутих країнах світу. Наближеність області до європейських країн сприятиме розвитку міжнародної торгівлі органічними продуктами, зростанню її експортного потенціалу.

Упродовж десятків років економіка нашої країни розвивалася за рахунок екстенсивних чинників, які з часом вичерпалися. Тому виробництво й економіка в цілому мають розвиватися завдяки впровадженню нових технологій, техніки, нових методів господарювання та управління. Це зумовлено й необхідністю перебудови структури економіки, впровадження енерго- і ресурсозберігаючих технологій, що, своєю чергою, потребує нових форм інноваційної діяльності, яка ще недостатньо розвивається в Україні загалом та в її регіонах зокрема.

Із загостренням конкуренції на регіональному і національному ринках та прискоренням у зв'язку з цим науково-технічного й організаційного прогресу, для переважної більшості підприємств з метою

забезпечення конкурентних переваг саме інноваційний розвиток має стати об'єктом підвищеної та повсякденної уваги. В сучасних умовах господарювання інноваційна діяльність є реальним потужним каталізатором розвитку економіки в цілому, а також підвищення ефективності та прогресивності діяльності підприємств. Інновації приводять до створення нових товарів, послуг, нових виробничих процесів та оновлення економіки в цілому. Це означає, що інновації не обмежуються проблемами створення нової виробничої технології, а роблять свій внесок у вдосконалення організації роботи та умов праці.

Інновації як реакція на конкуренцію є динамічним елементом виробництва. Без інновацій подальший розвиток підприємств, економіки в цілому та суспільства загалом обмежений, неможливе суттєве зростання продуктивності. [195, с. 123].

Характерною особливістю інновацій в сучасних економічних умовах є те, що переважну більшість їх спрямовують у промисловість для комплексної механізації й автоматизації виробництва, впровадження нових технологічних процесів, освоєння нових видів продукції. Відповідно, інновації найбільше впливають на формування структури зайнятості саме у промисловості. Впровадження у виробництво інновацій передбачає забезпечення ефективної зайнятості.

Однак, консервація застарілої структури виробництва в області призводить до значних економічних втрат, ускладнює його інноваційний розвиток, а наявна структура виробничих галузей потребує суттєвих змін у плані модернізації та посилення її інноваційності. Тому необхідний перехід до абсолютно нової таксономії галузей виробництва на основі інноваційності, високої кваліфікації працівників, їхньої освіченості й наукомісткості продукції. Згаданий методологічний підхід щодо аналізу структури промисловості започаткувала Європейська комісія ще у 2003 р., а у його основу було покладено класифікацію за п'ятьма методиками [145, с. 456], кожна з яких чітко визначає інноваційність конкретної галузі.

На основі описаної вище методики ми здійснили спробу класифікації основних галузей промисловості Тернопільської області (табл. 6.1). Як бачимо з цієї таблиці, переважна більшість галузей мають низький рівень інноваційності.

Таблиця 6.1

**Класифікація основних галузей промисловості
Тернопільської області за методикою Комісії ЄС**

Галузь промисловості	Методика класифікації				
	виробництво ІКТ	ІТ – кваліфікація	освіченість персоналу	характер інновацій	рівень науковості
Харчова, в т.ч.: цукрова	не виробляє ІКТ	низька	низька	ефект масштабів	низько-технологічна
м'ясна	-	низька	низька	ефект масштабів	низько-технологічна
молочна	-	низька	низька	ефект масштабів	низько-технологічна
спиртово-горілчана	-	низька	низька	ефект масштабів	низько-технологічна
тютюнова	-	низька	низька	ефект масштабів	низько-технологічна
кондитерська	-	низька	низька	ефект масштабів	низько-технологічна
плодоовочеконсервна	-	низька	низька	ефект масштабів	низько-технологічна
борошно-мельна	-	низька	низька	ефект масштабів	низько-технологічна
Легка в т.ч.: текстильна	не виробляє ІКТ	низька	низька	технологічна залежність	низько-технологічна
швейна	-	низька	низька	технологічна залежність	низько-технологічна
галантерейна	-	низька	низька	технологічна залежність	низько-технологічна
взуттєва промисловість	-	низька	низька	технологічна залежність	низько-технологічна
Машинобудування	виробляє ІКТ	зростаюча	середня	інноватор із власною НД базою	середні технології високого рівня
Металообробка	не виробляє ІКТ	низька	низька	технологічна залежність	низько-технологічна
Деревообробка	не виробляє ІКТ	низька	низька	ефект масштабів	низько-технологічна
Промисловість будівельних матеріалів	не виробляє ІКТ	низька	низька	технологічна залежність	низько-технологічна
Фармацевтична	не виробляє ІКТ	зростаюча	висока	інноватор із власною НД базою	високо-технологічна

При механізації та автоматизації виробництва, як правило, збільшується потреба у працівниках високої кваліфікації, а на низькокваліфіковану робочу силу попит зменшується. Для того, щоб уникнути масових звільнень, необхідно здійснювати перепідготовку та перекваліфікацію працівників відповідно до потреб виробництва. Впровадження нових технологічних процесів та освоєння нових видів продукції, як правило, сприяє розширенню зайнятості [195, с. 124].

Потенціал технології щодо стимулювання створення інноваційних товарів, послуг та процесів залишається високим. Це переконливо демонструють такі галузі, як інформаційні технології, біотехнології, зв'язок і фармацевтика. Реалізувати потенціал інновації часто-густо заважає концентрація тільки на технічному аспекті ідеї та нехтування її управлінням.

Широке впровадження інновацій у всі сфери економіки регіону – гарант його поступального розвитку.

Інвестиційно-інноваційна діяльність втрачає будь-який сенс, якщо на її результати не буде відповідного попиту, адже саме попит впливає на обсяги пропозиції товарів і послуг. Головним споживачем на ринку є населення, а рівень споживання залежить від рівня його доходів. Тому з боку держави необхідно якнайшвидше вжити заходів щодо підвищення доходів населення та стимулювання попиту на послуги і товари непродуктової групи.

У царині інновацій Тернопільська область має кращі показники на тлі загальноукраїнських. Якщо порівнювати інноваційну активність підприємств, то у 2012 році вона становила загалом в Україні 17,4%, а у Тернопільській області – 22,3%. Важливо зазначити, що починаючи від 2006 року, коли інноваційна активність підприємств дорівнювала лише 8,3%, згаданий показник має позитивну динаміку. При цьому загальна сума витрат на інноваційну активність підприємств за окреслений період зросла у 12,6 разу (в цілому в Україні таке зростання становило лише 1,9 разу). Однак у 2013 р. інноваційна активність підприємств області знизилася і становила лише 17,1%, проте в Україні цей показник також знизився – до 16,8%. У 2013 році інноваційну продукцію в області виро-

бляли 36 інноваційно-активних підприємств – 2,1% від загальної кількості в Україні. Обсяг реалізованої інноваційної продукції в області дорівнював 155,4 млн. грн., що становить лише 2,6% від загальної реалізованої промислової продукції на Тернопільщині [<http://www.ukrstat.gov.ua/>].

На перший погляд може здатися, що все добре: кількість підприємств, які займаються інноваційною діяльністю, зростає, обсяги фінансування інноваційної діяльності – також, але якщо проаналізувати структуру джерел фінансування за 2006–2012 рр., то побачимо, що 98,9% – це власні кошти підприємств, 0,08% – кошти з державного бюджету, 0,3% – кошти іноземних інвесторів і 0,7% – інші джерела фінансування. У 2013 р. структура джерел фінансування інноваційної діяльності в Україні дещо змінилася: 72,9% – власні кошти підприємств, 0,3% – кошти з державного бюджету, 13,1% – кошти іноземних інвесторів і 13,7% – інші джерела фінансування. У Тернопільській області в 2013 р. структура джерел фінансування інноваційної діяльності була такою: 77,2% – власні кошти підприємств, 5,6% – кошти вітчизняних інвесторів, 0,1% – кошти іноземних інвесторів і 17,1% – інші джерела фінансування [<http://www.ukrstat.gov.ua/>]. Вважаємо, що така ситуація не є нормальною, бо багато підприємств хочуть займатись інноваційними розробками та їх впровадженням, володіють необхідним кадровим та виробничим потенціалом, але не мають достатніх фінансових ресурсів. Ми розуміємо, що у сучасних умовах не варто сподіватися на щедre фінансування інноваційної діяльності із державного бюджету, проте створювати умови для залучення коштів приватних та інституційних інвесторів – необхідно. Саме це може стати основою для забезпечення розвитку інноваційної складової сталого розвитку Тернопільської області.

Перші кроки у цьому напрямку вже зроблено. В 2011 році у Тернопільському національному технічному університеті імені Івана Пулюя відбулось урочисте відкриття Наукового парку «Інноваційно-інвестиційний кластер Тернопілля». Цей науковий парк було створено з для розвитку науково-технічної та інноваційної діяльності підприємств різних галузей Тернопільської області, для раціонального, всебічного та ефективного використання науково-

го потенціалу, а також матеріально-технічної бази вищої школи для практичного застосування результатів наукових досліджень в Україні та за її межами.

Діяльність цього наукового парку дасть змогу поліпшити інвестиційний клімат області, реалізувати низку важливих наукових проєктів в галузі інформаційних технологій, екології та енергозбереження; сприятиме впровадженню інноваційних наукомістких розробок у виробництво.

Під час відкриття наукового парку підписано низку угод, зокрема: з міською радою м. Тернопіль, компанією «BISS» (Індія), «Trade Corporation» (ПАР), НДІ «Елвіт», ТОВ «ЕСКО Біо-Альтернатива» та Державним науково-технічним підприємством «Промінь» (Україна) [<http://www.mon.gov.ua/ua//news/archive-news/88/vidkrito-naukovij-park-innovatsijno-investitsijni-klasterternopillya/>].

На Тернопільщині гострою є проблема відсутності фінансування інноваційної діяльності підприємств з боку іноземних інвесторів. Для прискорення її розв'язання 28 листопада 2014 року в обласному центрі відкрито Тернопільське регіональне представництво Міжнародної Торгової Палати – ICC Ukraine. Новопризначений керівник Тернопільського регіонального представництва ICC Ukraine Тарас Демкура наголосив, що представництво такої поважної міжнародної організації сприятиме інноваційному розвитку нашої області, надаватиме місцевим підприємцям інформацію про нові напрямки у бізнесі, допоможе в пошуку інвестора для конкретних проєктів, а також виходу на міжнародні ринки товарів та послуг. Це особливо актуально саме нині, коли Україна прилучається до євроінтеграційних процесів. Для потенційних інвесторів Міжнародна торгова палата допомагатиме у пошуку можливостей у реалізації їх інвестиційних проєктів. Такий взаємний обмін піде на користь і вітчизняним, і зарубіжним підприємцям. [http://tenews.te.ua/news_all.php?id=1531].

Тернопільщина, як і кожна область України, потребує інноваційних змін у кожній галузі без винятку. Але ми вважаємо, що найбільше вони необхідні житлово-комунальному господарству, безпосередньо впливає на ефективність функціонування всього

господарського комплексу області чи окремого населеного пункту. Проте ця галузь завжди залишалася на узбіччі інвестиційних потоків і часто фінансувалася за так званим залишковим принципом, а недостатнє фінансування унеможливило інноваційний підхід до модернізації галузі.

Дуже гострою для нашої області є проблема збирання, перероблення та утилізації сміття, водопостачання, водовідведення й очищення стічних вод. І якщо в обласному центрі ці проблеми частково розв'язують, то у районних центрах та інших містах ситуація вкрай складна. Тому згадані питання слід вирішувати інноваційним шляхом із залученням інвестиційних ресурсів з різних джерел: державних, приватних, іноземних.

Враховуючи те, що можливості держави стосовно прямої фінансової підтримки підприємств явно обмежені, треба стимулювати інвестиційно-інноваційну активність та реалізацію ефективної інвестиційної політики як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях. Нині кількість робочих місць значно зменшилася, знизився їх технічний рівень, інвестиції стають вирішальним джерелом оновлення підприємств. Тому потрібно насамперед стимулювати залучення інвестиційних надходжень в інноваційні проекти на всіх рівнях і за допомогою різних засобів. Головним завданням держави у цьому напрямку є створення економічних, правових, соціальних, політичних передумов для залучення венчурних інвестицій у всі сфери життя країни. А регіональні владні виконавчі структури мають безпосередньо шукати інвесторів, спрямовувати інвестиційні кошти у ті галузі, де вони найнеобхідніші. Це можна робити, знижуючи для інвесторів на певний період кількість і розміри місцевих податків та зборів, максимально спрощувати формальний бік реєстрації цих коштів, адже відомо, що вітчизняна бюрократична машина аж ніяк не сприяє інвестиційній активності, особливо з боку іноземних громадян. У сучасних умовах основними потенційними інвесторами мають бути населення, трудові колективи, банки, іноземні фірми. Для того, щоб залучити їхні кошти, необхідно створити для цих інвесторів систему економічних і правових пріоритетів.

ВИСНОВКИ

Проведене у монографії комплексне дослідження передумов, загроз та можливостей практичної імплементації принципів та інструментів досягнення сталого розвитку Тернопільської області свідчить, що нині виникла нагальна потреба переходу від техногенного типу розвитку до інших моделей. Дематеріалізація та екологізація виробництва, збереження навколишнього природного середовища, розв'язання соціальних проблем у контексті переходу до постіндустріальної фази розвитку суспільства видаються єдино правильними й обґрунтованими імперативами.

Розбудова постіндустріального суспільства закладе у свій фундамент екологічну основу і набуде всіх ознак суспільства сталого розвитку. Його концепція ґрунтується на органічному троїстому союзі економіки, соціуму й екологічної сфери. У цьому контексті, домінуюча роль відводиться еколого-сервісній (екологічно обслуговуючій) економіці, в якій екологічні послуги, знання, інформація, цінності мають пріоритетні значення.

Власне природно-екологічну складову необхідно якомога повніше залучити як фактор економіки добробуту. Лише врахування її параметрів, гармонізація процесів життєдіяльності з екологічними чинниками дадуть змогу зберегти природну першооснову розвитку людської цивілізації, забезпечать збереження довкілля та його ресурсів і можливостей для наступних поколінь.

Консервація застарілої структури виробництва спричиняє значні економічні втрати й унеможливорює його інноваційний розвиток, а наявна структура проми-словості потребує суттєвих змін у плані модернізації та посиленні її інноваційності. Відтак, об'єктивно необхідним є перехід до абсолютно нової таксономії галузей виробництва на основі інноваційності, кваліфікації працівників, їхньої освіченості і науко місткості продукції.

В основу реструктуризації економіки Тернопільської області слід закладати інвестиційно-інноваційну модель з урахуванням особливостей потенціалу регіону, зокрема ефективного використання його природно-ресурсної складової. Тернопільщина не є регіоном, багатим на природні ресурси, однак науково обґрунтоване раціональне їх використання може стати суттєвою передумовою подальшого соціально-економічного розвитку.

Аналіз наявного природно-ресурсного потенціалу Тернопільщини свідчить про актуалізацію завдання ефективного використання усіх наявних на її території ресурсів для збалансованого розвитку території, подолання депресивного стану економіки, підвищення рівня життя мешканців області. При цьому стратегічні орієнтири розбудови економіки краю базуються на розвиткові суб'єктів малого та середнього бізнесу, які мають орієнтуватися на використання місцевих сировинних ресурсів. Підвищену увагу слід приділяти розвиткові таких сфер, як зелений туризм, сфера обслуговування, присадибний бізнес, в основі котрих будуть природні умови та ресурси краю.

Поряд з цим, сталий розвиток території ґрунтується не лише на врахуванні екологічних чинників і ресурсів, але й передбачає поступову і неухильну гармонізацію людини і природи. Використання її багатств має бути обґрунтованим, лімітованим з точки зору задоволення нормальних потреб нинішнього і майбутнього поколінь. Для цього потрібні кардинальні технічні рішення, що змінять характер взаємин суспільства і середовища, а також світоглядні зрушення у ставленні до природи, до її хижацького використання, погоні за прибутком, без замислення про завтрашній день.

Запорукою ефективного розвитку регіональної соціально-економічної політики є зростання продуктивності трудової діяльності населення, яке слід розглядати у контексті ринково зорієнтованого економічного розвитку, конкуренції між товаровиробниками на засадах інтегрування екологічної політики в стратегію економічних реформ.

Низький природний приріст населення Тернопільщини та високий рівень його міграції значною мірою зумовлюють деформа-

цію його вікової структури, зниження природного приросту економічно активного населення. «Старіння» населення спричиняє збільшення демографічного навантаження на працездатних, що в свою чергу, призводить до значних труднощів у формуванні трудових ресурсного потенціалу в регіоні та є одним з найтривожніших симптомів погіршення демографічних умов його відтворення.

Для подолання бідності, піднесення рівня життя населення потрібні зусилля як уряду, так і органів місцевого самоврядування. Пріоритетний розвиток сільського господарства, транспорту, туризму, галузей промисловості, що використовують місцеву сировину, розвиток малого й середнього бізнесу, передусім у сфері послуг і рекреації стануть важливими джерелами доходів міських та сільських жителів регіону, що значно підвищить рівень їх життя у майбутньому.

Розвиток соціально-трудова відносин зайнятості неможливий без соціальної спрямованості економічних перетворень, реформування соціальної сфери. Соціалізація соціально-трудова сфери передбачає насамперед гуманізацію праці та підвищення рівня життя, пом'якшення диференціації в соціальних умовах життя різних верств населення, формування середнього класу, розвиток виробничої демократії, запровадження соціального аудиту та корпоративної культури.

Господарський профіль Тернопільської області значною мірою визначають сільське господарство, харчова, переробна і легка промисловість, випуск сільськогосподарської техніки, виробництво будівельних матеріалів. Область має всі потенційні можливості для відродження та ефективного розвитку зазначених галузей економіки. Відтак важливо вжити низку економіко-технологічних та соціально-економічних заходів для розв'язання нагальних проблем їхнього розвитку та підвищення конкурентоспроможності відповідно до вимог вітчизняного та світового ринків.

Важливу роль у розбудові соціальної сфери області відіграватимуть малі підприємства у сфері торгівлі, громадського харчування, матеріального постачання, видавничої діяльності. Ще недостатньо розвинені підприємства, що виробляють товари народного

споживання (продукти, одяг, взуття тощо). Значні перспективи має також створення невеликих (але із сучасним оснащенням) підприємств для ремонту сільськогосподарської техніки й автомобілів, для виробництва запчастин до них. Це значною мірою задовольнило б потреби аграрної сфери та автомобілістів в інфраструктурних послугах, а молоді – у кваліфікованій праці.

Тернопільщина, як і кожна область України, потребує інноваційних змін у кожній галузі без винятку. Проте найбільше вони необхідні житлово-комунальному господарству, яке безпосередньо впливає на ефективність функціонування всього господарського комплексу області чи окремого населеного пункту. Крім того дуже гострою для області є проблема збирання, перероблення та утилізації сміття, водопостачання, водовідведення й очищення стічних вод. Якщо в обласному центрі ці проблеми частково розв'язують, то у районних центрах та інших містах ситуація вкрай складна. Відтак для вирішення цього питання вкрай необхідно залучення інвестиційних ресурсів з як державних, так і приватних та іноземних джерел.

Таким чином, вирішення актуальних питань охорони довкілля, раціонального використання ресурсів, відтворення і збереження природних комплексів, а також розвитку продуктивних сил потребує комплексного підходу з метою сталого розвитку аграрно-індустріальної Тернопільщини. Відновлення і нарощування економічного потенціалу області – основа забезпечення зайнятості населення, зменшення безробіття, зростання доходів населення. Додаткові фінансові надходження в бюджет регіону і територіальних громад зокрема дадуть змогу виділити кошти для розвитку освіти, охорони здоров'я, здійснювати заходи щодо профілактики захворювань, поліпшити медичне обслуговування населення, збільшити соціальні виплати. Підвищення рівня життя населення позитивно вплине на продовження тривалості його життя, зростання народжуваності і зниження смертності, що в свою чергу сприятиме оптимізації відтворення економічно активного населення, поліпшенню його якісної структури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Акьюлов Р. И. Государственное регулирование социально-демографического развития российских регионов на современном этапе // *Россия: путь к социальному государству: материалы Всероссий. науч. конф. М.: Научный эксперт, 2008. – 1008 с.*

2. Алексєєв Д. Ресторан за інтересами // *Журнал «Ресторанні відомості», №101, 2006. – С. 12-14.*

3. Альошина Л. Є. Проблеми корпоративного управління в сучасних умовах трансформації економіки / Л. Є. Альошина, Л. О. Петрик // *Соц.–екон. дослідж в перехід. період. Ринк. трансформація України: пробл. та перспективи: Зб. наук. пр. – 2004. – Вип. 1. – С. 417-423.*

4. Амбросов, В. Механізми ефективного функціонування агроформувань / В. Амбросов, Т. Мареніч // *Економіка України. – 2006. – № 6. – С. 60–66.*

5. Баб'як Г. Відтворення населення регіону крізь призму демографії / Баб'як Г. // *Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України: Науковий журнал. Випуск 19. – Тернопіль: Економічна думка, 2014. – С. 114-118.*

6. Баб'як Г. Демографічна складова соціально-економічного розвитку Тернопільської області / Баб'як Г. // *Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України: Науковий журнал. Випуск 18. – Тернопіль: Економічна думка, 2013. – С. 102-111.*

7. Баб'як Г. Демографічні параметри формування трудового потенціалу України / Баб'як Г. // *Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України: Науковий журнал. – Тернопіль: Економічна думка, 2010. – Випуск 15. – С. 28-31.*

8. Баб'як Г., Сабатюк О. Формування трудового потенціалу Тернопільської області: демографічні аспекти / Баб'як Г., Сабатюк О. // *Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України: Науковий журнал. – Тернопіль: Економічна думка, 2011. – Випуск 16. – С. 43-50.*

9. Бакуліна Н. М. Сутність компетентнісного підходу і його використання в управлінні персоналом вищих навчальних закладів [Текст] / Н. М. Бакуліна, Є. П. Качан // *Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України: наук. журнал.* – 2012. – Вип. 17. – С. 49–55.

10. Барановський В. А. *Ресторанний бізнес: Навчальний посібник.* – РнД.: Фенікс, 2005. – 220 с.

11. Барановський М. О. Особливості трансформаційних процесів у розвитку аграрного сектора та сільських територій України / М. О. Барановський // *Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України : матеріали V Міжнар. наук. конф., 21–23 жовт. 2010 р.* – К., 2010. – С. 34–36.

12. Барановський М. Суспільно-географічне вивчення депресивних аграрних територій України (на прикладі Чернігівської області) / Микола Барановський // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія : Географія.* – 2005. – № 2. – С. 142–146.

13. Бережная И. В., Михуринская Е. А. Социализация как основной императив экономического развития региона. // *Экономика и управление* № 6, 2008. – С. 15-21.

14. Бондаревська К. В. Управління факторами підвищення продуктивності праці на сільськогосподарських підприємствах / К. В. Бондаревська // *Агросвіт.* – 2012. – №11. – С.32-34.

15. Борлакова З. Ю., Дышекова А. В., Кремлева Э. А. Научные основы инновационного развития экономики региона // *Современные проблемы науки и образования.* – 2011. – № 6. – С. 25 – 28.

16. Бородіна В. В. *Ресторанно-готельний бізнес: Облік, податки, маркетинг, менеджмент.* – М.: Книжковий світ, 2003. – 165 с.

17. Бородіна О. Сільський розвиток в Україні: проблеми становлення / О. Бородіна, І. Прокопа // *Економіка України.* – 2009. – № 4. – С. 74–85.

18. Бородіна О. М. Агрохолдинги як база формування корпоративного аграрного устрою в Україні / О. М. Бородіна, А. О. Гутаров // *Економіка АПК.* – 2012. – № 11. – С. 21-28., с. 24.

19. Брич В. Я., Білоус Л. Й., Прохоровська С. А. Людський потенціал в економіці України: моногр. /Заг. ред. д.е.н., проф. Брича В. Я. – Таля, 2012 – 368 с.

20. Брошкова С. Л. Природно-ресурсний потенціал как основа еколого-економического развития региона // Національний лісо-технічний університет України. Науковий вісник. – 2005. – вип. 15.6. – С. 201–207.

21. Варенко Ю., Сидорук Б. Обґрунтування основних напрямків зовнішньоекономічної діяльності підприємств Тернопільської області [Електронний ресурс] Архів тез конференцій. – Режим доступу: <http://confiapv.at.ua/>

22. Варченко О. До питання поєднання державного і ринкового регулювання продовольчої безпеки // Економіка України. – 2004. – №7. – С. 53-59., с. 55.

23. Васюков Д. О., Бугаєць А. В., Будник О. А., Шалугін В. С. Екологізація економіки і перехід до сталого розвитку // Екологічна безпека, 4/2009(8). – С. 77-83.

24. Вищі навчальні заклади в регіонах України на початок 2014 року [Електронний ресурс] UA Frontier – Демографічна статистика України. – Режим доступу: <http://uafrontier.com/vnz-v-regionah-ukrainy-na-pochatok-2014-roku/>

25. Відповіді на питання з реформування медичного обслуговування. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/reform_answers.html

26. Вінод Томас та інші. Якість економічного зростання. Переклад з англ. – К.: Основи, 2002. – 350 с.

27. ВНЗ в Тернополі [Електронний ресурс] Спеціалізований портал про освіту в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osvita.com.ua/ua/universities/?city=190>

28. Вох Ф. Просторова структура сільських територій Польщі та стратегічні напрямки її вдосконалення / Ф. Вох, Л. Казьмір // Вісник Київського державного аграрного університету. – Серія: Землевпорядкування і земельний кадастр. – 2008. – № 11. – С. 32–42.

29. Герасимів З. М. *Сучасний стан та проблеми розвитку транспортної системи Тернопільської області* / З. М. Герасимів // *Інноваційна економіка*. – 2014. – № 3. – С. 61–65.
30. *Гіпотези перспективних тенденцій міграції населення до 2050 р.* [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://lib.selyam.net>.
31. *Головне управління статистики у Тернопільській області* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.te.ukrstat.gov.ua/express.html>
32. Грабовський Д. О. *Роль і місце малого підприємництва в розвитку аграрної сфери сільських територій* / Д. О. Грабовський // *Науковий вісник НАУ*. – 2008. – Вип. 124. – С. 371–377.
33. Гродзинский М. Д. *Стійкість геосистем до антропогенних навантажень*. / – К.: Лікей, 1995. – 233 с.
34. Данилишин Б. М. *та інші. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України*. – Київ, РВПС України. – 1999. – 716 с.
35. Данилов-Данильян В. И. *Устойчивое развитие (теоретико-методологический анализ)* // *Экономика и математические методы*. – 2003. – Т. 39. – № 2. – С. 123–135.
36. Дворська Л. А. *Кластерна модель як фактор підвищення конкурентоспроможності сільського зеленого туризму* / Л. А. Дворська // *Еко- и агротуризм : перспективи розвитку на локальних територіях : междунар. науч.-практ. конф., 22–23 апр. 2010 г. : тезисы докл. – г. Барановичи, Респ. Беларусь. – Барановичи : РИО БарГУ, 2010. – С. 65–68.*
37. *Декларація соціальної справедливості: гідна праця та соціальний захист*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article;jsessionid=0FC5F89202C150C64BA3D96FD494B41F?art_id=148588&cat_id=34941
38. *Демографічна ситуація в Україні в 2013 році*. – Експрес випуск. Державна служба статистики України, 2014. – 26 с.
39. *Демографічний прогноз по Україні* / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. імені М. В. Птухи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/monografii/popforecast2014.rar>.

40. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року.

41. Державний комітет статистики України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua>.

42. Дзядикевич Ю. В. Перспективи розвитку автотранспортної системи України / Ю. В. Дзядикевич, І. М. Куликовська // Інноваційна економіка. – 2012. – № 4. – С. 16–19.

43. Дикунов С. А. Трансформація зайнятості населення: тенденції і противоречия [Електронний ресурс] / С. А. Дикунов. – Режим доступу : <http://www.sgu.ru/sites/default/files/journals/izvestiya/pdf/2013/12/13/2011>.

44. Дистанционная работа на 5–7 часов увеличивает рабочую неделю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vakansia.net/content/2012/12/>.

45. Дієсперов В. С. Визначення ефективності в сільськогосподарському виробництві / В. С. Дієсперов // Економіка України. – 2007. – № 10. – С. 70–78.

46. Доробноход М. Стійкий екологічно безпечний розвиток: український контекст. // Дзеркало тижня / № 21 (345) 2 – 8 червня 2001.

47. Економіка Тернопільської області. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу. - zik.ua/ua/news/2012/11/30/381630

48. Європейська конвенція про правовий статус трудящих-мігрантів [Електронний ресурс] : ратифікована з застереженням Законом № 755-V (755-16) від 16.03.2007 р. – Режим доступу: <http://iom.org.ua/ua/legislation-ukr/migration-related-legislation-ukr/workers-and-members-of-their-families.html>.

49. Заклади охорони здоров'я та захворюваність населення України у 2013 році: Статистичний бюлетень. [Текст]. – К.: ДССУ, 2014. – 92 с.

50. Закон України «Про зайнятість населення» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/665/97-%D0%B2%>

51. Заставецька Л. Б. Трансформація системи розселення регіону в умовах вдосконалення адміністративно-територіального устрою

України (на прикладі Тернопільської області): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна і соціальна географія» / Л. Б. Заставецька. – Чернівці, 2008. – 20 с.

52. Заставецька О. Тернопільська область: географічні основи комплексного економічного і соціального розвитку. – Тернопіль вид-во, 1993. – 203 с.

53. Заставецька Л. Б. Системи розселення і геопросторові проблеми вдосконалення адміністративно-територіального устрою України: монографія [текст] /Л. Б. Заставецька. – Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 332 с.

54. Звіт щодо методології організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / Міжнародна організація праці. Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи – Будапешт, 2013.– С. 98.

55. Звіти про фінансово-виробничу діяльність спільних підприємств Тернопільської області за 2013 рік.

56. Зовнішньоекономічна діяльність Тернопільщини в 2013 році [Статистичний збірник] / [За ред. Н. С. Дідуник]. – Тернопіль. – 2014.

57. Зуб Л. М., Карпова Г. О. Малі річки України: характеристика, сучасний стан, шляхи збереження. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://urn.iatp.org.ua/ukr_rvrsv/ukrrivers.htm

58. Зяйлик М. Ф. Основні напрямки вдосконалення дорожнього господарства України (на прикладі Тернопільського регіону) / М. Ф. Зяйлик, О. І. Вівчар // Регіональна економіка. – 2007. – №3. – С. 47–55.

59. Іванік О. Л. Тенденції розвитку ресторанного бізнесу в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.risnauka.com/14_APSN_2008/Economics/32215.doc.htm

60. Ілляш І. Д. Соціально-економічний розвиток поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства: [монографія] / І. Д. Ілляш, Д. В. Ткач. – Тернопіль : Астон, 2013. – 204 с.

61. Інформаційно-аналітична довідка про транспортну систему Тернопільської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.geograf.com.ua/geoinfocentre/20-human-geography-ukraine-world/942-transportna-sistema-ternopilskoji-oblasti>

62. Каленюк І. «Вибухові» явища у вищій освіті / І. Каленюк, К. Корсак // *Науковий світ*. – 2009. – №5. – С. 2–4.

63. Каленюк І. С. Новітні тенденції у сфері зайнятості в Україні / І. Каленюк // *Чернігівський науковий часопис*. – 2012. – № 1(3). – С. 168 – 172. – Серія 1, Економіка і управління.

64. Кащенко О. Л. Фінанси природокористування. – Суми: Видавництво «Університетська книга», 1999. – 421 с.

65. Киреева Н. Г., Киреева Н. В. Экономика и природная среда. – М.: Агар, 199. – 176 с.

66. Колот А. М. Соціально-трудова сфера: стан відносин, нові виклики, тенденції розвитку : моногр. /А. Колот. – К. : КНЕУ, 2010. – 251 с.

67. Колот А. Трансформація інституту зайнятості як складова глобальних змін у соціально-трудовій сфері /А. Колот //Україна: аспекти праці. – 2009. – № 8. – С. 3-14.

68. Конституція України // Відомості Верховної Ради. – [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>

69. Концептуальні напрями стратегії розвитку агропромислового комплексу та сільськогосподарських територій України на період до 2020 року / Ю. Ф. Мельник, Ю. Я. Лузан, М. В. Зубець [та ін.]. – К.: НЦ «ІАЕ», 2008. – 46 с.

70. Концепція гуманітарного розвитку України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Table/koncsep.htm>

71. Концепція Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року, від 3 лютого 2010 р. №121-р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=121-2010-%F0>

72. Копенгагенская декларация о социальном развитии. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_505

73. Кошіль А. Інфраструктурне забезпечення рекреаційного потенціалу Тернопільської області / Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України. – Тернопіль: Економічна думка, 2011. – Випуск 16. – С. 39 – 43.

74. Кошіль А. Регіональні проблеми розвитку сакрального туризму / Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України: Науковий журнал. – Тернопіль: Економічна думка, 2012.- Випуск 17. – С. 16 – 20

75. Кравченко В. І., Качук Л. А., Турчин В. І. та ін. Споживання йодованих продуктів та стан йодної забезпеченості населення України [Текст] // Доповіді національної академії наук України. – 2005. – №10. – С. 188-194.

76. Курорти Західної України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zahid-kurort.com.ua/zbruch/index.htm>

77. Лапко О. О., Крамарев Г. В. Інноваційні пріоритети сталого розвитку економіки та фінансові можливості їх реалізації. – БІЗ-НЕСІНФОРМ. – №11, 2011. – С. 56-58.

78. Лищенко М. О. Особливості підвищення продуктивності праці в сучасних умовах розвитку сільського господарства / М. О. Лищенко, В. В. Михайлов // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія: Фінанси і кредит. – 2012. – №1. – С. 105-108.

79. Лісовий А. В. Державне регулювання розвитку сільських територій / А. В. Лісовий // Економіка АПК. – 2009. – № 8. – С. 117–121.

80. Лупенко Ю. О. Агрохолдинги та посилення соціальної спрямованості їх діяльності / Ю. О. Лупенко, М. Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2013. – № 7. – С. 5-21., с.7-8.

81. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз (колективна монографія) / За ред. чл.-кор. НАНУ, д. е. н., проф. Е. М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 328 с.

82. Макаренко П. М. Теорія і практика державного регулювання в аграрній сфері: [монографія] / П.М. Макаренко – К.: «Інститут аграрної економіки» УААН. - 2009. – 636 с.

83. Малиновська О. А. Перекази мігрантів з-за кордону: обсяги, канали, соціально-економічне значення. – К. : НІСД, 2013. – 67 с.

84. Малиновська О. А. Політика сусідніх країн щодо співвітчизників як інструмент поповнення людських ресурсів: виклики та уроки для України / О. А. Малиновська // Стратегічні пріоритети. – №3(28). – 2013. – С.138-146.

85. Малиновська О. А. Трудові мігранти з України в країнах ЄС та їхні перекази на батьківщину у післякризовий період / О. А. Малиновська, І. П. Майданік // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2012. – Вип. 11. – С.125-143.

86. Малі річки України: Довідник. / За ред.. А. В. Яцика. – К.: Урожай, 1991. – 294 с.

87. Мандибура В. О. Рівень життя України та проблеми реформування механізмів його регулювання / В. О. Мандибура. – К. : Парламентське видавництво, 1998. – 255 с.

88. Марцінковська О. Б., Легкий О. А. Людський капітал та шляхи його відтворення // Збірник наукових праць «Економічний аналіз». – № 7, ТНЕУ, 2010 – С. 310.

89. Маценко О. М. Підходи до обґрунтування економічного стимулювання стійкого управління водними ресурсами // Механізм регулювання економіки. – 2008.– № 2.– С. 227 – 231.

90. Мельник Л. Г. Екологічна економіка. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2002. – 346 с.

91. Миколаш Я., Питтерман Л. Управления охраной окружающей среды. – М.: Прогресс, 1983. – 239 с.

92. Міграційний профіль України 2013 [Електронний ресурс] / Міграційна служба України. – Режим доступу: http://dmsu.gov.ua/images/files/UKR_Migration_%20Profile_2013.pdf

93. Міграція в Україні: факти і цифри. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.slideshare.net/ssuser344b2c/ukr-ff-f>

94. Модернізація України: визначення пріоритетів реформ (проект до обговорення). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://parlament.org.ua/upload/docs/Modernization.pdf>.

95. МОЗ України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/regb_ternopil.html

96. Мусеев Н. Н. Устойчивое развитие или стратегия переходного периода // Энергия, 1996, №9. – С. 14-21.

97. Морозова И. А. Экономические аспекты проблемы межрегионального атмосферного загрязнения // [http:// iaap.narod.ru/stMor.htm](http://iaap.narod.ru/stMor.htm)

98. Москаленко А. П. Экономика природопользования и охраны окружающей среды. – Москва: ИКЦ «МарТ», Ростов-н/Д: Издательский центр «МарТ», 2003. – 224 с.

99. Моторна І. Дистанційна зайнятість в умовах глобалізації економіки та соціально-економічні вигоди від її реалізації / І. Моторна // Україна: аспекти праці. – 2008. □ №6. – С.6□12.

100. На Тернопільщині відкрили Представництво Українсько-го національного комітету Міжнародної Торгової Палати [Електронний ресурс]. – Інтернет-портал «Бізнес-область». – Режим доступу: <http://te.biznesoblast.com/te/14554/>

101. Нагорнова О. В. Державне управління зовнішньоекономічною діяльністю регіону / Всеукраїнський науково-виробничий журнал «Сталий розвиток економіки», випуск 7. – Тернопіль: СМП «Тайп». – 2011, С.22-25.

102. Надвичний С. А. Вплив глобальних викликів на розвиток аграрної сфери України // Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України. Науковий журнал. – Тернопіль: Економічна думка, 2014. - Випуск 19.- С.69-70.

103. Населення обласних центрів України [Електронний ресурс] Вільна Інтернет-енциклопедія «Вікіпедія». – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Населення_України

104. Населення України. Трудова еміграція в Україні. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. – 233 с.

105. Наслідки будуть важкими. ООН оприлюднила нові цифри по Україні і попередила про економічні наслідки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?naslidki_budut_vazhkimi&objectId=1316572

106. Національна парадигма сталого розвитку України/ за заг. ред. академіка НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. – К.: Державна установа Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України”, 2012. – 72 с.

107. Об'єкти ресторанного господарства. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zik.ua/ua/news/2012/05/18/349172>

108. Обласна служба зайнятості на ринку праці Тернопільщини у 2014 році.

109. Огляд приватних грошових переказів в Україну [Електронний ресурс] / Національний банк України – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=73841>

110. Онищенко О. Сільський розвиток: основи методології та організації / О. Онищенко, В. Юрчишин // *Економіка України*. – 2006. – № 10. – С. 4–13.

111. Основи екології. Екологічна економіка та управління природокористуванням: Підручник / За заг. ред. д.е.н., проф. Л. Г. Мельника та к.е.н., проф. М. К. Шапочки. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. – 759 с.

112. Основні показники розвитку транспорту і зв'язку Тернопільської області за 2013 рік. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.te.ukrstat.gov.ua/files/Bul/transp_z1_2013.pdf

113. Основні показники стану здоров'я населення та ресурсів охорони здоров'я Тернопільської області за 2012: Довідник [Текст] // *Гол. ред. М. М. Бортняк*. – Тернопіль: Інформаційно-аналітичний центр медичної статистики, 2012. – 127 с.

114. Офіційний сайт Головного управління статистики у Тернопільській обл. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – www.te.ukrstat.gov.ua/

115. Офіційний сайт Укртрансгазу. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.utg.ua/uk/links.

116. Панкова Є. В. Туристичне краєзнавство. Навчальний посібник. - К.: Альтерпрес, 2003. - 352 с.

117. Пасека А. С. Продуктивність праці на сучасному етапі: методика вимірювання та комплексна оцінка / А. С. Пасека // *Україна: аспекти праці*. - №5. – 2009. – с. 45-50.

118. Петюх В. М. Ринок праці : навч. посіб. / В. М. Петюх– К. : КНЕУ, 1999. – 288 с.

119. Питуляк М., Питуляк М. Структурно-територіальна організація земельно-ресурсного потенціалу Тернопільщини // *Вісник Львівського університету. Серія географічна*. – 2014. – Вип. 45. – С. 84–91.

120. Поповкін В. А. Великі проблеми малих міст // *Наука і суспільство*. – № 10. – 1994. – С. 20–22., с. 21.

121. Портер Майкл. Конкуренція [Текст]: пер. с. англ. – М.: Издат. дом «Вільямс», 2005. – 608 с.

122. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2006 р. N 1849 4 Про затвердження Державної програми «Репродуктивне здоров'я нації» на період до 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1849-2006-%D0%BF>.

123. Праця Тернопільської області в 2011 році: статистичний збірник. – Тернопіль, 2012. – 298 с.

124. Праця Тернопільської області в 2012 році: статистичний збірник. – Тернопіль, 2013. – 298 с.

125. Праця Тернопільської області в 2013 році: статистичний збірник. – Тернопіль, 2014. – 280 с.

126. Про оплату праці : Закон України № 108/95-ВР від 24. 03. 1995 р. – [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=108%2F95-%E2%F0>.

127. Про охорону навколишнього природного середовища // Закон України від 25 червня 1991 р., №1264-ХІІ. / Екологічне законодавство України. Відп. ред. І. О. Засць. – К.: ЮРінком інтер, 2001. – 7-46 с.

128. Програма «Репродуктивне здоров'я населення Тернопільської області на період до 2015 року» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.obl-rada.te.ua/dokumenty/oblasni-prohraty/prohrata-reproduktyvne-zdorovya-naselennya-ternopilskoyi-oblasti-na-period-do-2015-roku.html>.

129. Програма міжрегіонального та зовнішньоекономічного співробітництва Тернопільської області на 2009-2013 роки.

130. Програма соціально-економічного та культурного розвитку Тернопільської області на 2013 рік. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.oda.te.gov.ua/data/upload/.../main/.../proekt_ekon_c2013.doc

131. Програма соціально-економічного та культурного розвитку Тернопільської області на 2014 рік. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oda.te.gov.ua/main/ua/5346.htm>.

132. Проект концепції гуманітарного розвитку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Table/koncsep.htm???history=0&sample=21&ref=0>.

133. Проект угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://comeuroint.rada.gov.ua/komevrouint/doccatalog/document?id=56219>

134. Прокопа І. Депресивність аграрних територій: український вимір / І. Прокопа, Л. Шепотько // Економіка України. – 2003. – № 7. – С. 59–66.

135. Прохоров Б. Б. Состояние здоров'я населения России [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rus-stat.ru/stat/9941998_5.pdf.

136. Прохоров З. Лизинг персонала /З. Прохоров //Лизинг. – 2007. – № 2. – С. 59-66.

137. Прохоровська С. А. Модернізація соціально-трудоових відносин у контексті розвитку трудового потенціалу / С. А. Прохоровська: Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України: [наук. журнал]. – Тернопіль: Економічна думка, 2011. Вип. 16. – С. 114–118.

138. Прохоровська С. А. Розвиток трудового потенціалу в умовах модернізації соціально-трудоових відносин / С. А. Прохоровська / автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня кандидата економічних наук. – Львів, 2012. – 20 с.

139. Пушкар З., Пушкар Б. Агрпромиловий комплекс Тернопільської області: сучасний стан та перспективи розвитку // Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України. Науковий журнал. – Тернопіль: Економічна думка, 2013. – Випуск 18.

140. Пушкар З., Пушкар Б. Аналіз сучасного стану сільського господарства Тернопільської області // Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України. Науковий журнал. – Тернопіль: Економічна думка, 2012. – Випуск 17. – С. 10 - 15.

141. Пушкар Зоряна, Пушкар Богдан. Рекреаційне районування Тернопільської області. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія. – 2013. – №2. – С.153-164.

142. Регіональна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Тернопільській області у 2012 році. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.menr.gov.ua/docs/activity-dopovidi/regionalni/rehionalni-dopovidi-u-2012-rotsi/ternopilska%202012.pdf>

143. Регіональна економіка. Підручник. / Є. П. Качан, Г. П. Баб'як, В. В. Файфура та ін. / за ред. Є. П. Качана – Тернопіль: Знання, 2011. – 670 с.

144. Репродуктивное здоровье [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.who.int/topics/reproductive_health/ru/

145. Ресурси та моделі глобального економічного розвитку: [монографія]: за заг. ред. Д. Г. Лук'яненка, А.М. Поручника. – К.: КНЕУ, 2011. – 703 с.

146. Резнікова Н. Інноваційна модель розвитку національної економіки: оцінка стартових можливостей та засобів реалізації. <http://www.academia.org.ua/?p=854>

147. Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України; За ред Л. М. Черенько. – К.: ТОВ «Видавництво «Консультант», 2006. – 428 с.

148. Руденко В. П. Природно-ресурсний потенціал України. – К.: Либідь, 1994. –150 с.

149. Саблук П. Т., Месель-Веселяк В. Я. Стратегічні напрями розвитку агропромислового комплексу України. – Київ. – 2003. – С. 95-103. , с. 96-97.

150. Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2013 року): Статистичний бюлетень [Текст] // Відпов. за випуск Дахим О. Я. – Тернопіль: ГУС Тернопільської області, 2014. – 34 с.

151. Седік Д. В. Формування стратегії середньострокової політики розвитку села і сільського господарства / [Д. В. Седік, І. В. Кобута, М. І. Пугачов, С. С. Прокопенко, І. П. Чанко] // Вісник інституту сільського розвитку. – 2007. – № 1–4 (8–9). – С. 2–32.

152. Семенов Г. В. Лекции по экономической кибернетике. Учебное пособие. Из-во Казанского университета, 1990. – 105 с.

153. Семикіна М. В. Продуктивність праці: методологія вимірювання, передумови зростання. / М. В. Семикіна. // Наукові праці КНТУ. Економічні науки, 2010, вип. 17.

154. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть : [у 2-х томах]. Т. 1. – Потенціал сільського сектора / [Л. О. Шепотько, І. В. Прокопа, С. О. Гудзинський та ін.]. – К. : Інститут економіки НАН України, 2000. – 396 с.

155. Смирнов Ю. 100 дней «народных республик». Говорят цифры // <http://www.unian.net/politics/954689-100-dney-narodnyih-respublik-govoryat-tsifryi.html>

156. Смирнов Ю. 100 днів Донбасу у вогні // РБК Україна. 22.08.2014 // <http://www.rbc.ua/ukr/analytics/accidents/100-dney-donbassa-v-ogne-22082014101300>

157. Смола О. Транспортне обслуговування в Тернополі / О. Смола // Тернопільська газета. – 2004. – 14–20 квітня (№15). – С.8.

158. Соціальні індикатори рівня життя населення: стат. зб. / Голов. упр. стат. у Тернопільській області – Тернопіль, 2013. – 204 с.

159. Сталій людський розвиток: забезпечення справедливості: Національна доповідь / кер. авт. колективу Е. М. Лібанова / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. – Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. – 412 с.

160. Сталій розвиток: світоглядна ідеологія майбутнього: [монографія] / [Хвесик М. А., Бистряков І. К., Левковська Л. В., Пилипів В. В.]; за ред. акад. НААН України М. А. Хвесика. – К: Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2012. – 465 с.

161. Сталій розвиток промислового регіону: соціальні аспекти: моногр. / О. Ф. Новікова, О. І. Амоша, В. П. Антонюк та ін.; НАН України, Ін-т економіки промисловості. – Донецьк, 2012. – 534 с.

162. Статистична інформація [Електронний ресурс] / Держкомстат України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

163. Статистичний бюлетень «Тернопільщина-2013». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.te.ukrstat.gov.ua/katalog_zved.html

164. Статистичний збірник «Регіони України» 2014. Ч I, Ч II. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – www.ukrstat.gov.ua/

165. Статистичний щорічник. Зайнятість населення. – Тернопіль, 2014.
166. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2013 рік / Голов. упр. стат. у Терноп. обл. – Тернопіль, 2014. – 476 с.
167. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2001 рік. – Тернопіль, 2002. – 445
168. Стеченко Д. М. Управління регіональним розвитком: К. Вища шк., 2000. – С.223.
169. Стратегія демографічного розвитку України на 2006-2015 роки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11668/01-Розвиток.pdf?sequence=1/>
170. Стратегія розвитку Тернопільської області на період до 2015 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.adm.gov.te.ua/index.php?module=economics§ion=120>.
171. Сухий П. До питання про сучасні регіональні особливості реформування сільського господарства / Петро Сухий // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Географія. – 2005. – № 2. – С. 133–137.
172. Сытник К. М., Брайон А. В., Гордецкий А. В., Брайон А. П. Словарь-справочник по экологии. – К.: Наукова думка, 1994. – 667 с.
173. Тарасова Н. П. Индексы и индикаторы устойчивого развития. –http://www.mnr.gov.ru/files/part/8048_indikator.doc
174. Тернопільська область. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.competitiveukraine.org/upload/reports/27_ukr.pdf
175. Тернопільські подорожі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ternotravel.com/view_health
176. Ткач Д. В. Малі міські поселення: економіко- і соціально-географічні проблеми розвитку: [монографія] / Дмитро Володимирович Ткач. – Тернопіль, 1997. – 145 с.
177. Ткачук В. І. Диверсифікація сільської економіки : соціально-економічний ефект / В. І. Ткачук, Н. М. Куцмус // Економіка АПК. – 2009. – № 4. – С. 125–132.
178. Томилин С. А. Демография и социальная гигиена [Текст] / С. А. Томилин - М.: Статистика, 1973. – 269 с.

179. Трегобчук В. Концепція сталого розвитку для України // Вісник НАН України. – 2002. – №2.

180. Тумина Т. А. Инновационное развитие экономических систем: автореф. дисс. ... канд. экон. наук. – Белгород, 2009. – 21 с.

181. Удосконалення управління природокористуванням в АПК / Дорогунцов С. І., Борщевський П. П., Данилишин Б. М. – К.: Урожай, 1992. – 128 с.

182. Україна 2020: демографічний та міграційний виміри безпеки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uipp.org.ua/uploads/news_message/at_file_uk/0070/43.pdf

183. Украинская Греция: причины, проблемы, перспективы (по результатам опроса трудовых мигрантов) / Е. Б. Левченко [и др.]; под общ. ред. Левченко Е. Б. – К.: [Агентство «Украина»], 2010. – 192 с.

184. Устойчивое развитие: Методология и методики измерения: учеб. Пособие / С. Н. Бобылев, Н. В. Зубаревич, С. В. Соловьева, Ю. С. Власов; под ред. С. Н. Бобылева. – М.: Экономика, 2011. – 358 с.

185. Файфура В. Водоресурсна складова в контексті сталого розвитку України // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України: збірник наук.х праць кафедри управління трудовими ресурсами і розміщення продуктивних сил ТАНГ. Вип. 8. – Тернопіль: Економ. думка, 2003. – С. 25 – 30.

186. Файфура В. Міграції населення в контексті екологічних викликів. // Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України: Науковий журнал. – Вип. 17. – Тернопіль: «Економічна думка». – С. 44-48.

187. Файфура В. Напрямки реформування економічного механізму природокористування // Вісник Тернопільської академії народного господарства. – Тернопіль: Економ. думка, 2001. – С. 141–144.

188. Файфура В. Обґрунтування критичних меж антропогенного навантаження на водні екосистеми Тернопільської області // Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України. Наук. журнал – Тернопіль: Економ. думка, 2014. Випуск 19. – С. 58-63.

189. Файфура В., Садовник О. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку Тернопільської області // Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України. – Наук. журнал Тернопіль: Економ. думка, 2013. Випуск 18. – С. 34 – 44.

190. Фокина Н. А. Прибрежная дестинация как эколого-экономическая система. // *Культура народов Причерноморья*. – 2012. – №235. – С.89-92.

191. Характеристика умов життя домогосподарств Тернопільщини у 2013 році / за ред. Григорів Н. М. – Тернопіль: Голов. упр. стат. у Терноп. обл., 2013. – 77 с.

192. Царик Т. Є., Файфура В. В. *Основи екології*. – Тернопіль, 2003. – 207 с.

193. Цепенда М. М. Господарська освоєність асиміляційного потенціалу річок басейну Середнього Дністра. Режим доступу: <http://arr.chnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/881/1/Tsependa%20M.M.pdf>

194. Цепенда М. М. Особливості компонентної економіко-географічної оцінки водноресурсного потенціалу території. Режим доступу: <http://arr.chnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/885/1/Stattya.pdf>

195. Цісецький О. Є. Вплив інвестицій на зайнятість населення // *Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України: Зб. наук. пр. кафедри управління трудовими ресурсами і розміщення продуктивних сил ТАНГ*. – Тернопіль: Економічна думка, 2005. – Вип. 10. – С. 121–125.

196. Черлінка Т. П. Екологічна оцінка земельного фонду Тернопільської області [Електронний ресурс] / [Черлінка Т. П., Чайка В. М.] // *Збірник наукових статей III-го Всеукраїнського з'їзду екологів з міжнародною участю*. – Вінниця, 2011. – Том. 2. – С. 458–460. Режим доступу: <http://eco.com.ua/content/ekologichna-otsinka-zemelnogo-fondu-ternopilskoi-oblasti>

197. Шаблій О. І. Західноукраїнський район: економіко і соціально-географічний аналіз / Олег Іванович Шаблій // *Проблеми соціально-економічної географії Західного регіону України* – К. : ІСДО, 1993. – С. 5-23.

198. Шевчук Л. Т. Проблеми вдосконалення адміністративно-територіального устрою України / Л. Т. Шевчук // *Соціально-економічне дослідження в перехідний період. Регіональна політика в Україні : сучасні форми та методи реалізації: [зб. наук. праць] ; Ін-т регіон. досл.* – Львів, 2005. – Вип. 2 (52). – 629 с.

199. Шушпанов Д. Г. Здоров'я населення регіону в умовах реформування системи охорони здоров'я // *Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України. Науковий журнал.* – Тернопіль: Економічна думка: ТНЕУ, 2013. – Вип. 18. – С. 146-155.

200. Шушпанов П. Г. Сучасні тенденції та перспективи розвитку трудової еміграції населення: регіональний вимір. / Павло Шушпанов // *Наука молода: зб. наук.праць молод. вчених Терноп. нац. екон. ун-ту.* – Тернопіль, 2012. – Вип. 17. – С. 154-159.

201. Экономика, экология, духовность // *Материалы неправительственных организаций. Составитель и редактор Дэвид Кортен (США).* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ihst.ru/~biosphere/03-2/economy_eco

202. *Country comparison: death rate [Electronic resource].* – Access mode: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2066rank.html>.

203. <http://ej.kubagro.ru/2012/10/pdf/11.pdf>

204. Macintosh R.W., Goeldner Ch.R., Ritchie J.R.B. *Tourism: principles, practices, philosophies.* / - New York, 1995

205. *Reproductive health [Electronic resource].* – Access mode: http://www.who.int/topics/reproductive_health/en/

206. tr.sfs.gov.ua/data/.../000/.../ZV_T_2013_GU.do...

207. *United Nations Conference on Environment & Development Rio de Janerio, Brazil, 3 to 14 June 1992 AGENDA 21 [Electronic resource].* – Access mode: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>

208. *World Conservation Strategy.* IUCN - UNEP WWF, Gland, Switzerland. 1980. – P. 123.

209. www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=150

210. www.oda.te.gov.ua/.../program_zajnatost2017....

211. www.oda.te.gov.ua/data/upload/publication/.../proekt_ekon_kul2014.do

212. www.trud.gov.ua/control/uk/publish/article?...

Наукове видання

**Андрій Ігорович КРИСОВАТИЙ,
Оксана Миронівна ДЕСЯТНЮК**

**СТАЛИЙ РОЗВИТОК АГРАРНО-ІНДУСТРІАЛЬНОГО РЕГІОНУ:
ПЕРЕДУМОВИ, ЗАГРОЗИ І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЯГНЕННЯ**

Монографія

Редактор Богдан Мельничук
Комп'ютерне верстання Любові Верней
Дизайн обкладинки Марії Одобецької

Підписано до друку 10. 03. 2016 р.
Формат 60x84 ¹/₁₆. Гарнітура Times.
Папір офсетний. Друк на дублюванні.
Умов. друк. арк. 25,5 Облік.-вид. арк. 25,1
Зам. № М-038-16. Тираж 300 прим.

Видавець та виготовлювач:
Тернопільський національний економічний університет
вул. Бережанська, 2, м. Тернопіль 46004

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців ДК № 3467 від 23.04.2009 р.*

Видавничо-поліграфічний центр «Економічна думка ТНЕУ»
вул. Бережанська, 2, м. Тернопіль 46004
тел. (0352) 47-58-72
E-mail: edition@tneu.edu.ua